

A RÁDAY GYŰJTEMÉNY ÉVKÖNYVE

XI.

Budapest, 2005.

A RÁDAY GYŰJTEMÉNY ÉVKÖNYVE

XI.

Budapest, 2005.

Szerkesztette

PETRŐCZI ÉVA

BERECZ ÁGNES

Felelős kiadó: Berecz Ágnes

ISSN 0237–0921

*A Ráday Gyűjtemény Évkönyve XI. kötetének
megjelenését támogatta a **Református Közéleti és
Kulturális Központ és a Ráday Könyvtárért
Alapítvány***

Készült:

A HTSART nyomdában, 2005.

500 példányban 22,5 (B/5) ív terjedelemben

Felelős vezető: Halász Iván

NÉMETH PÁL

A török hódoltság és a reformáció kezdete Magyarországon¹

„...ha Mohács után

nem az evangéliumi prédikátor veszi föl a gondját az elárvult és kétségbeesett magyar lelkeknek, hát ugyan ki veszi föl?

Ha Mohács után

nem az evangéliumi prédikátor ad a magyar léleknek hitet, reménységet, ideált, hát akkor ugyan ki tartóztatja föl ezt a lelket, hogy a fulladásig el ne merüljön a katasztrófa nagy torának szörnyű, halálos mámorában, véres, undok fertőjében?

És ha Mohács után

nem az evangélium prédikátora emeli vala az ég felé a minden egyebektől otthagyott nemzeti zászlót, hát akkor ugyan kitől telt volna ki mástól a magyar nemzeti eszmének és öntudatnak, nyelvnek és irodalomnak nemcsak a megmentése, de az ápolása, a hatalmas kifejlesztése, az etikai értékében való rendkívüli meggyarapítása is?”²

Magyarország ezeréves történelmének, nemzetünk sorsa alakulásának számos olyan vonása van, amely más népek történelmével könnyen egybevetethető. Több párhuzamosság és analógia figyelhető meg, sőt sokszor még késztetést is érez az ember arra, hogy más népeknél is felfedezze s néven nevezze a miénkkel hasonló sorsot, az analóg történelmi jelenséget. Gondoljunk csak az elmúlt évek délszláv eseményeire. Az értékelő nyilatkozatokban, a történelmi folyamatot értelmező kommentárokból egyre gyakrabban jelent meg a „Szerbia Trianonja” kifejezés.

A magyar történelemnek azonban van egy különös időszaka, melyben olyan események zajlottak le, amelyek *páratlanul állnak a világtörténelemben*, bármilyen szemszögből is tekintjük őket. Ez pedig a *magyar reformáció*

¹ Elhangzott a Millennium tiszteletére rendezett „A keresztyén magyar állam évszázadai – Isten ígéjének fényében” című előadássorozat részeként, a Kálvin János Társaság rendezésében, a Magyar Reformátusok IV. Világtalálkozója alkalmából, a Budapest Szabadság téri Egyházközség templomában 2000. július 9-én. Megjelent: Kálvinista Szemle I. kötet, 2. füzet (2001), 50–63. p. és Mikes International IV. évf., 3. szám 29–34. p. (internet cím: http://www.federatio.org/mikes_per.html)

² RÉVÉSZ Imre: „Tegnap és ma és örökké...” – Debrecen, 1944, 110. p.

elindulása és alakulása. Azok a körülmények, amelyek között a magyar reformáció végbement; az a történelmi folyamat, amelynek tartalmát meghatározta, továbbá az a szerep, melyet a helvét irányú reformáció nemzetünk életében betöltött, *páratlan és egyedülálló Európa történetében.*

Egy teljesen magára hagyott ország, amelyet súlyos belviszály gyengít s területének nagy részét egy vakbuzgó; a térítés érdekében agresszív módon minden eszközt felhasználó idegen vallás és a reá épülő, világhatalmi ideológiával átítatott, nagyra törő politikai célkitűzésekkel és több évszázados tapasztalattal rendelkező kultúra birtokolja, ha testileg nem is, de *lelkileg képes volt ellenállni* az őt megsemmisüléssel fenyegető támadásoknak. Lelki, szellemi, spirituális ellenállásról van szó. Mohácsnál a testi ellenállás lehetősége és reménye szertefoszlott. A pápa és a császár, akikről még valami segítséget remélhettek volna, külön-külön is szövetségben volt a török birodalommal. Még ha akartak volna, sem nyújthattak volna hathatós segítséget. És valójában nem is nagyon akartak. Honnan volt hát az anyagilag lerombolt országban lelki erő arra, hogy százötven évig minden külső támogatás nélkül lelkileg ellenálljon az őt leigázó muzulmán világhatalomnak?³

Erre egyszerűen azt felelhetjük, hogy a keresztyénség volt a magyarság lelki támasza. Igen, *a keresztyénség, a Krisztus evangéliuma, mégpedig abban a formájában, ahogyan ez az evangélium a reformációban a magyarságot megszólította.* Mert a magyarság valójában (mint nép és nemzet) most találkozott először a keresztyén hit tartalmával. Külsőségeiben keresztyén volt ugyan, sőt a személyes kegyességi élet számára nagy példákat is tudott felmutatni, voltak keresztyén szentek, *volt keresztyén ország, volt keresztyén kultúra, de nem volt keresztyén a nép, nem volt keresztyén a nemzet.* Jól értsük: a magyarság mint népközösség (a nemzeti összetartozás élményében) még nem találkozott a Krisztus evangéliumával, még nem érintette meg belső világát, nem érte el lelkét a keresztyén hit tartalma. Ez a török hódoltság idején csak a reformációval történt meg. Ezért történhetett meg a csoda, amely a korabeli muzulmánok számára éppolyan különös volt, mint ma nekünk, hogy *a magyar nép a százötven éves török uralom alatt sem vette át a hódító iszlám hitét; nem muzulmánna, hanem reformátussá lett, s ugyanezért nem lett törökké, hanem megmaradt magyarnak.* És mivel reformátussá lett és szembe tudott szegülni a pápai hatalommal a további évszázadokon keresztül; nem lett németté sem,

³ A mohácsi tragédia következtében balsorstól szorongatott magyarok helyzete mélyen megindította az európai gondolkodók legjobbjait. Hajlandók vagyunk megfedkezni arról, hogy a halálos ítélet végrehajtását váró Morus Tamás a Tower falai mögött 1534 tavaszán és nyarán egy *Balsorsban erősítő párbeszédet* írt, amely két magyar nemes között folyik. Az istenfélő és jó humorú öreg magyar nemes, Antal és a még kiforratlan fiatal unokaöccse, Vince arról a kérdéstről folytat eszmecsérét, hogy milyen magatartást kell tanúsítaniuk a török megszállás alatt élő magyaroknak. (R. W. CHAMBERS: *Morus*, Budapest, 1971. 334.p. és MORUS Tamás: *Erősítő párbeszéd balsors idején*, Budapest – Kolozsvár, 2004, Tóta Péter Benedek ford.)

hanem később is megmaradt magyarnak. Mélyebb és valóságosabb gyökerei vannak tehát annak, hogy a református vallást gyakran „magyar vallásnak” nevezték – hiszen a református hitvallás a nemzeti érdekekkel való azonosulást jelentette évszázadokon keresztül –, mint azt közönségesen gondolják.⁴

A szentistváni mű, a keresztyénség felvétele a reformációban teljesedett be. A reformációban érintette meg a keresztyén vallás a magyar lelkeket. A hagyomány szerint István király Szűz Máriának ajánlotta fel az országot. A reformációban *Krisztusé lett a nép, miközben a török bitorolta az országot.*

Hogyan volt mindez lehetséges? Lássuk most már részleteiben! Mindenekelőtt ismerkedjünk meg nagy vonalakban az iszlám vallás hatalmi ideológiájával. Tudnunk kell, hogy az iszlám társadalomban nincs meg a vallási és a világi hatalom kettőssége. Benne „a vallás egyszerre világszemlélet, gondolkodás (-hit), törvény (-magatartás), és közösségi elv (-társadalom-szervezet). Szent és a profán, vallási és világi nem válik el benne. A tekintély és hatalom egyszerre vallási és világi. Állam és egyház azonosak – tehát nem kerülhetnek konfliktusba egymással.”⁵ Az iszlámban ezért a világhatalmi érdek mindig vallási érdeket szolgál. Támadó háborút az iszlám csak abban az esetben enged meg, ha az a vallás érdekével igazolható. Az iszlám terjesztése, tehát a misszió elképzelhetetlen az iszlám világhatalom kiterjesztése nélkül. Ez nem jelent feltétlenül fegyveres harcot, a *dzsihad* (szent háború) más eszközökkel is folytatható, de mindig a *Dáru’l-iszlám* (az iszlám birodalom) kiterjesztését kell szolgálnia. Az iszlám birodalom területén (Dáru’l-iszlám) kívül illetve vele szemben áll a „*Háború területe*” (Dáru’l-harb), amely még az iszlám-hódításra vár. A szó szoros értelmében „vár” az iszlám hódításra, hisz azokban az országokban, amelyek a Dáru’l-harb területét alkotják, az iszlám-hit terjedésének egyetlen akadály van, ez pedig az, hogy a nem muzulmán hatalom akadályozza annak terjedését. Ezért akár fegyveres küzdelem árán is le kell küzdeni ezeket a hatalmakat, és „felszabadítani” az elnyomásuk alatt levő népeket arra, hogy most már „szabadon válasszanak” maguknak vallást, hogy szabadon döntsenek igaz és hamis között, s így az iszlámot válasszák. Talán egyetlen vallást sem jellemez annyira a missziói optimizmus, mint az iszlámot. Ezt a missziói optimizmust az a meggyőződés táplálja, hogy minden ember természetes hajlammal születik erre a világra. Csak azok a viszonyok rontják el, teszik tönkre, csonkítják meg emberi mivoltában, amelyekbe beleszületik. Ezt a

⁴ Barth Károly teljesen felületesen szemléli és ezért félreérti és félremagyarázza a „magyar vallás” kifejezés jelentését és jelentőségét, amikor ezt mondja: „Hallottam egyszer, hogy van religio hungarica, amely azonos volna a kálvinizmussal.?! Nos, ez a lehetőség a keresztyénségben meghalt.” (BARTH Károly: *Isten kegyelmi kiválasztása*, Debrecen, 1937. 40.p.) Barthnak eszébe sem jut, hogy ennek a kifejezésnek sohasem volt teológiai jelentősége és tartalma, hanem teológiától független, teológiailag teljesen közömbös tömörítése egy többévszázados nemzeti történelmi tapasztalatnak.

⁵ TOMKA Miklós: *Világvallás – világhatalom: iszlám* (in: Vigilia, 1984/10. 743.p)

mondást szokták idézni Mohammed ajkáról: „Minden újszülött természetes hajlammal jön a világra. A szülei azok, akik zsidóvá, keresztyénné vagy mágussá teszik. Mint ahogy az állattól is természetes épségű utód származik. Láttál-e már olyat, hogy egy állat mesterségesen megcsonkított orral szülessen?” Tehát az uralkodó társadalmi, vallási, politikai vagy gazdasági viszonyok és az ezeknek megfelelő neveltetés formálja az embert azzá, ami. A zsidó környezet zsidóvá, a keresztyén környezet keresztyénné, a dualista vallási környezet a neki megfelelő értékek szerint kényszerűen alakítja ki az ember jellemét. Kényszer alatt nem lehet szabadon dönteni az igazság mellett, nem lehet szabadon az igazságot (értsd: az iszlámot) választani. Az iszlám világhatalom a maga előretörésével és kiterjedésével ettől a kényszersztől akarja az emberiséget megszabadítani.

Az iszlám birodalom legtöbbször nagyobb, mint a világnak a muzulmánok által lakott területe. A Dáru'l-iszlám területén élhetnek nem-muszlimok is. Élhetnek zsidók, keresztyének, zoroasztriánusok (mágusok), mandeusok (szábiusok), tehát olyanok, akik valamilyen módon elfogadják az egyistenhitet és valamilyen formában a „szentírára” (a Bibliára vagy bibliai ihletésű ill. vele kapcsolatba hozható apokrif iratokra) tudnak hivatkozni. Nekik respektálniuk kell az iszlám birodalom érdekeit, tiszteletben kell tartaniuk az iszlámot és vallási szokásait. *Életüket és vagyoni biztonságukat adófizetés fejében az iszlám hatalom garantálja*, de sohasem lehetnek teljes jogú polgárai a birodalomnak. Vallásukat szabadon gyakorolhatják, missziói szabadságukat az iszlám pillanatnyi vallási érdekei szerint korlátozzák, egyikét jobban, másikat kevésbé. Ők képezik az iszlám oltalma alatt élő *nem-muszlimok (ahlu'dz-dzimma, mu'áhadún)* csoportját, akiknek jogait minden tekintetben az iszlám érdekeinek rendelik alá.

A Korán megkülönböztetett bánásmódot ír elő a zsidókkal és keresztyénekkal szemben. Mohammed a következő isteni kijelentést kapta: „*A Szentírás embereivel (zsidók és keresztyének) csak tisztességgel vitázzatok – kivéve azokat, akik közülük gonosztevők! Így szóljatok: Hiszünk mindabban, ami nekünk és tinektek kijelentetett! A mi Istenünk és a ti Istenetek egy és ugyanaz és mi Neki adtuk át magunkat.*” (Korán 29,46) A keresztyénekről pedig a következő figyelemre méltó kijelentést találjuk a Korán másik helyén: „*Az emberek közül legellenségesebbnek a hívőkkel szemben a zsidókat és a pogányokat fogod majd találni. A hívők iránti szeretetben pedig a legközelebb azokat találod, akik azt mondják: Mi keresztyének vagyunk! Ez azért van, mert papok és szerzetesek vannak közöttük s mivel nem felfuvalkodottak. És amint meghallják, ami a Küldöttnek kijelentetett, látod, hogy könnybe lábad a szemük afelett, amit már korábban megismertek az igazságból. Így szólnak akkor: Urunk! Hiszünk! Jegyezz fel minket a hitvallók közé!*” (Korán 5,82, 83)

Ezekből a mondatokból már első olvasásra is világos, hogy az Ó- és Újszövetség népét (ahlu-l-kitábejn) az iszlám nem tartja magától teljesen idegennek, sőt úgy tekint rájuk, hogy ők is isteni kijelentés birtokosai és ezért közülük van az igazsághoz. Különösen áll ez a keresztyénekre. Ők azok, akik lelkileg legközelebb állanak a muszlimokhoz, sőt a Mohammed szájából elhangzó isteni kijelentés hallatára könnybe lábad a szemük, mert gyakran ráismernek a nekik már korábban kijelentett igazságra. Arról van tehát szó, hogy nemcsak az iszlám tekint a keresztyénségre úgy, mint hitbeli elődjére, mint ugyanannak az isteni kijelentésnek és vallási hagyománynak birtokosára, hanem a keresztyének is meghatódva döbbennek rá, hogy az iszlám sok tekintetben folytatása annak, ami nekik a Szentírásban kijelentetett.

Fontos ezeket tudatosítanunk pontosan azért, hogy ne lepődjünk meg a Magyarországon hódító iszlám magatartásán akkor, amikor abban nincs semmi meglepő. A történészek sokszor túlzottnak érzik a törökök türelmességét épp vallási tekintetben. Különösen meglepőnek találják a muzulmánok magatartását a reformáció vallási mozgalmával szemben. Többen úgy próbálják feltüntetni ezt a magatartást, mintha a törökök támogatták volna a reformációt, ugyanakkor üldözték volna a katolicizmust. Ez félreértésen alapuló túlzott leegyszerűsítése a valóságnak.

Az igazság mégis az, hogy a Magyarországon berendezkedő török ha elvben nem is, de gyakorlati érdekeire tekintettel tényleg különbségeket tett a felekezetek között. Erre azonban szinte mindig pillanatnyi praktikus megfontolás vezette, sohasem valamilyen elvi vagy teológiai meggyőződés. Az iszlám-török birodalom elvi álláspontja mindig is az volt, hogy a keresztyénség, bármely formájában jelentkezék is, az iszlám által meghaladott s ezért tévelygésnek ítélt vallási állapot, amelyet előbb vagy utóbb az iszlámnak kell felváltania.

A törökök vallási türelmességéről terjedő híreknek a korabeli félelmek is szárnyakat adtak. Luther nyomán ugyanis erős volt a német protestánsok érdeklődése a törökök magatartása iránt, hisz őket az Antikrisztussal azonosították. Maga Luther számtalan szállal kötődött a középkorhoz, különösen annak félelmeihez. Rögeszmésen foglalkoztatta az ördög, az Antikrisztus és a közeli világvége. Az Antikrisztust a középkorból örökölt módon a pápával azonosítja. Mohammedet és az iszlámot – Damaszkuszi Szent Jánoshoz hasonlóan⁶ – az Antikrisztussal kapcsolatos erőnek tekinti. Az *Asztali*

⁶ Damaszkuszi Szent János (meghalt 749-ben), az omajjádák uralma alá tartozó Damaszkuszban született 675 körül, apja a kalifa hivatalnoka volt, s apja után rövid ideig ő is adófelügyelő (*logothetész*) volt, de hivataláról hitbeli okok miatt lemondott. Egyik jelentős művében, amelyet a eretnekségekről (*Peri hairezeón*) írt, a 100. fejezetben mint keresztyén eretnekségről emlékezik meg az iszlámról. Az iszlámot így nevezi: „*laoplanész thrészkeia tón Iszmaélitón*” – magyarul: az iszmaeliták népeket tévelygésbe vivő vallása, ami nem más, mint a „*prodromosz tou*

beszélgetések így rögzítik Luther álláspontját: „Az Antikrisztus megtestesülése egyaránt a pápa és a török, mivel az ember is testből és lélekből áll. Az Antikrisztus lelke a pápa, teste a török, aki testileg támadja az egyházat, amaz lelkileg. Ugyanis mindkettő egy úrtól van, az ördögtől, mert a pápa hazug, a török gyilkos.” Némileg árnyaltabban nyilatkozik később: „Én általában úgy vélem, hogy a pápaság az Antikrisztus, és ha valaki hozzá számítja a törököt, a pápa az Antikrisztus lelke, a török az Antikrisztus teste. Mindketten segítik egymást megfojtani: ez testileg és karddal, az tanítással és lélekkel.” Műveiben azonban Luther a törököt inkább „Isten ostorának” (flagellum Dei – vö. Ézsaiás 10,26) nevezi. A *Schmalkaldeni cikkek*-ben egyedül a pápát tartja Antikrisztusnak: „a pápa az igazi Antikrisztus vagy Ellenkrisztus, aki szembehelyezkedett Krisztussal, és magát Krisztus fölé tolta, mert nem akarja, hogy a keresztyének hatalma nélkül üdvözüljenek.” Valójában nem is annyira Luther, mint inkább követői (a legjelentősebb közöttük Melanchthon) vezették be a pápából és törökből álló duális Antikrisztust.⁷

A török magyarországi jelenléte Európában sokak számára az Antikrisztus megjelenését és a végidők közeledtét hirdette. Hatalmas érdeklődéssel fogadtak tehát minden olyan hírt, amely hitelt érdemlő módon a török által elfoglalt magyar területekről érkezett. Különösen akkor, ha ezek a hírek meglepetést okoztak a várakozásokhoz képest. Igazi meglepetéseket éppen a jó hírek váltottak ki.

1543. december 8-án így ír Batizi András Eperjesről Melanchthonnak: „Mihelyt megérkeztem Magyarország határához, egy jó embertől értesültem, hogy azok a keresztyén testvérek, akiket a hamisítatlan vallás mintegy áthatott a török alatt, mindeddig békességben élnek... A basa a mi vallásunknak inkább kedvez, mint a pápistákénak.” Gyalui Torda Zsigmond szintén Eperjesről írja 1546. december 25-én: „Tudd meg, hogy a török fennhatósága alatt szabadabban hirdethetik mindenütt az evangéliumot, úgyhogy Isten igen nagy jótéteményének kell mondanom, hogy e földet meghódoltatni engedte, mert ha bár testileg szolgálnak, de bizonyára fénylik előttük az evangélium ama nagy világossága és a lélek legteljesebb szabadsága, amit a mi királyaink, ha kezükbe kerülne a főhatalom, fegyverrel és börtönnel akadályoznának.” 1551. október 10-én pedig így ír: „A törökök senkit sem kényszerítenek a mohamedánizmusra, de ha valaki önként, vagy a Sátán ösztönzésére azok gyülekezetéhez szegődik, azt körülmetélik. A templomokban megengedik az Isten igéjének hirdetését és megengedik a kegyes szertartások gyakorlását, sőt legnagyobbbbrészt a mi

Antikhrisztou” – „az Antikrisztus előfutára”. Vö. NÉMETH PÁL: *Az írás és az olvasás felelőssége*, Mundus, Budapest, 1998., 174.p.

⁷ Részletes tanulmányt szentel a kérdésnek BOTTA István „Luther Antikrisztus-fogalmának hatása a magyar reformátorok társadalomszemléletére” in: *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből* (szerk.: Fabiny Tibor) Budapest, 1984. 51-65.p. Vö. még BERNARD MCGINN: *Antikrisztus – Az emberiség kétezer éve a gonosz bűvöletében* – AduPrint, Budapest, 1995. 219.p.

vallásunkat felkarolják. Nagy mindenütt az Isten ígéje után való szomjúhozás. Hirdetjük, hogy ezzel a korrall nem szűntek meg a csodák. Vajon nagyobb és nyilvánvalóbb csoda lehet-e, mint midőn az Isten ezer veszély közt nemcsak megőrizte az egyházat, hanem messze kiterjesztette és midőn úgy látszik, hogy a világ legyőzi, akkor mutatja meg leginkább a hatalmát. A mi fejedelmeink fegyverekkel és erősségekkel akarták ostromolni a Krisztus dicsőségét, azért az Isten odavezette a törököket, akik szabadon megengedték a mennyei tudománynak követését, ami által az történik majd, hogy a nép az igaz Isten ismeretére eljut, amelyre külső bajok által, mint valami kéz által vezetetik. Óh kibeszélhetetlen isteni könyörületesség! Elnyomott minket bűneinkért, mivel igazságos, ezért nyomorúság által, mintegy korbáccsal figyelmeztet magára és hív bűnbánatra. Ezután a szorongattatás közepette megnyitja kegyelmének kimeríthetetlen forrását és kincstárát.”⁸

A török korra vonatkozó legismertebb híradások közé tartozik az a levél is, amelyet 1551. június 20-án írt Laskóról Sztárai Mihály Tuknai Miklósnak. Ez a levél nagyon fontos dokumentuma a reformáció terjedésének és a reformátorok munkálkodásának. Bepillantást nyerhetünk a török uralom alatt élő egyház helyzetébe. Ezt írja Sztárai: „Kedves Miklós! Megkaptam leveled, melyben kérsz, hogy Isten ígéjének összes előhaladása és gyümölcsözése felől tudósítsalak nemcsak téged, hanem a Bécsben és Bécsen túl élő testvéreinket is és titeket is részesévé tennélek a közös örömnék. Bizony nem férne a levélbe, ha az egyes dolgokat le akarnám írni, ezért csak a kiemelkedőbb dolgokat veszem sorra. Hét éve elmúlt már, hogy én Isten akaratából a török uralom alatt álló Alsó-Baranyában – elsőnek és egyedül – Laskó városában, mely egy magyar mérföldre esik Eszéktől, az Úr ígését hirdetni kezdtem és már innen és túl Dunán és Dráván, az Úrnak gazdag és már nagyon megért gabonájának aratására jött többi atyafiakkal és a Szentlélek segítségével 120 egyházat alapítottam, amelyek közül mindegyikben egy értelem szerint hirdettetik és fogadtatik az Úr ígéje és pedig oly nagy tisztasággal, hogy sokan állítják, miszerint jobban szervezett egyházakat azoknál sem láttak, akiknél az Úr ígéje ide s tova 30 év óta hirdettetik. Semmi dicsőséget nem követelünk e dologban magunknak, hanem az egészet Isten hatalmának tulajdonítjuk. Mert az Úrtól lett e dolog és csodálatos a mi szemeink előtt, hogy nemcsak tőlünk magyaroktól, hanem minden más népektől is megvetett Krisztus legyen szegeletköve a török zsarnokság által letiport és más nemzetektől legkisebb segéllyel sem gyámolított Magyarországnak. Legyen azért hála az Istennek, aki a szolgaságban szabadságot adott nekünk, az alacsony állapotban nemességet, a Krisztus ellenségeinek győzelme alatt diadalmat a halálon és pokolon. Mert mi úgy ítéljük, hogy e világon Istentől azért dorgáltatunk, hogy e világgal el ne

⁸ FÖLDVÁRY Antal: *A magyar református egyház és a török uralom* – Budapest, 1940., 153-154.p.

kárhoztassunk, amiként Dávid is éneкли magáról: Jómra lőn nékem, hogy megaláztál engem, hogy megtanulnánk a te parancsolatidat."⁹

Se szeri, se száma azoknak a beszámolóknak, amelyekből kiderül, hogy a törökök nemhogy nem akadályozzák, hanem még mintha elő is segítenék az evangélium terjedését. Persze az örömteljes beszámolók kissé viszonylagosak, hiszen mindig hozzá kell gondolnunk azt, hogy azokon a helyeken, ahol nem a török az úr, „ahol a pápa és főpapok uralkodnak”, ott nehezebb helyzetben van a reformáció, mint a törökök által megszállt területeken. „*Sokan azt mondják – írja Fejérthóy János kancellár 1551. október 10-én Melanchthonnak – , hogy török földön a keresztyénnel összeelegyedett törökök a szent gyülekezetekben megjelennek, ami az előző századokban hallatlan dolog volt; ebből könnyűszerrel azt sejttem, hogy a törökök, ha és amennyiben idejekorán meg nem semmisíttetnek, a keresztyén hitet rövidesen elfogadják már. Nem lehet eléggé csodálkozni azon a tényen, hogy valahányszor a keresztyén lelkipásztorok a pápista papokkal a törökök bírái és elöljárói előtt perlekednek, a határozatot mindig az Isten evangélioma javára mondják ki.*” Hasonlót találunk Huszár Gál levelében is, aki a pápás egyház hatalmaskodásairól szólván megjegyzi, hogy „*az egyházak szolgálai közül senki sem kerülheti el a kegyetlen üldözést azon a részen, hacsak a török hódoltságba vissza nem vonul. A török ugyanis azokon a helyeken, amelyeket birodalmaként meghódított, valóban annyira kedvez az evangéliom szolgálainak és olyan emberségesen bánik velük (kétségtelen, hogy ez Isten akarata), hogy soha sem nyugtalanítja őket. Sőt gyakran megtörténik, hogy maguk a törökök csapatostul jelen vannak az istentiszteleten addig, amíg a keresztyén néphez intézett beszéd tart, de mihelyst az úrvacsora elkezdődik, eltávoznak.*”¹⁰

Gyalui Torda Zsigmond 1551-ben írt levelében arról is beszámol Melanchthonnak, hogy „*a budai basa levelet küldött titokban a debreceni vezetőknek, akik doktorok és papok, amelyben nemcsak biztonságot, hanem jutalmat ígér, ha az ő felügyelete alatt levő országrészekre akarnak bevándorolni. Ugyanakkor a török uralom alatt levő egyházak pásztorai is írtak a mi papjainknak, akik Debrecenben összegyűltek. Azt írják ebben a levélben, hogy amint tehetik, menjenek hozzájuk a hódoltsági területekre, mert nem középszerű az a reménység, hogy a törökök a mi vallásunkra fognak térni.*”¹¹

Ha a levelek tartalmát össze akarjuk foglalni, azt mondhatjuk, hogy a török hódoltság területén a reformáció hívei nagyobb biztonságot élveztek, mint a katolikus egyház által befolyásolt területeken. Ennek lehetnek tisztán politikai okai is, de kétségtelen, hogy a muzulmán törökök nagyobb rokonszenvvel viseltettek a reformáció egyszerű bibliai hite és képnélküli kultusza iránt, mint a

⁹ FÖLDVÁRY i.m. 156-157.p.

¹⁰ FÖLDVÁRY i.m. 158.p.

¹¹ DRASKÓCZY László: *A magyar keresztyénség külmisziói szolgálata* – Budapest, 1940., 41-42.p.

katolicizmus pogányos egyházi hagyománya és emberábrázolásokban, szentek tiszteletében bővelkedő templomi kultusza iránt. A reformáció nem lépett fel politikai erőként, hanem kizárólag vallási megújulási mozgalom volt. Így nem sértette az iszlám politikai hatalmi ambícióit, mint a világhatalomként fellépő pápaság. Ezért volt az, hogy az elnéptelenedett területekre szinte csalogatta a török a prédikátorokat és a református lakosságot. A reformátorok azonban Isten büntető és egyben kegyelmes eszközének tekintették a török jelenlétét, aminek Isten úgysis véget vet egyszer.

Figyelemre méltó, hogy a beszámolók sohasem tekintik a törököt még taktikai szövetségesnek sem. Szerintük a török Isten büntető eszköze. A török miatti szenvedésekkel Isten csak a megtérés szükségességét és sürgősségét teszi hangsúlyossá. Az iszlám jelenléte csupán ideiglenes. Isten vagy eltörli őket a föld színéről, vagy pedig ők is az igaz keresztyén hit követői lesznek. Meglepő, hogy a reformáció híveire is átragadt az iszlámra annyira jellemző missziói optimizmus, és komolyan számoltak azzal, hogy a reformáció terjedése nem áll meg a magyar népesség határainál, hanem még a muzulmánokra is áttérjed, akik majd önként áttérnek az evangélium szerint reformált keresztyén hitre.

Nem lehet eléggé hangsúlyozni azt, hogy a reformáció teológusai mindennek ellenére *nem tettek semmiféle teológiai engedményt* – még gesztus formájában sem – az iszlám számára, hogy ezáltal a törököket saját vallásuknak megnyerjék.

Világosan látták azt a hatalmas pusztítást, amit a törökök véghezvittek az országban. Beszámolnak a szegénységről és a magyar területek elnéptelenedéséről. Ahol „*a Mahumet káromkodó tudománya uralkodik, a keresztyénségnek csak a galléra sem maradt meg*”... „*Harmadrésze hát az embereknek az ecclesiákhoz képest megöletett.*” (Szathmári Ötvös István). Akik egykor boldog napokat láttak, most a „boldogtalanságnak setét éjszakájában botorkáznak” (Czeglédi István). A török egyáltalán nem kímélte a magyar népet. „*Valóban keserűséges napra juttatta Isten a Magyar Hazát*”. Méliusz a törököket „*Mohácsi ördögnek*” nevezi, akik a Krisztust „*csufolják, pükdüsik*”. „*Vérszopók, vérontó hóherek*”, akik Isten ítéletét vonják magukra: „*a szentek véérért el kell vesznetek, mert drága a szentek halála*”.¹²

Már a kezdet kezdeténél hitviták alkalmával gyakran elhangzott az azóta is megismétlődő vád, hogy a török veszedelem oka a reformáció volt és Luther Márton tehető elsősorban felelőssé érte. Magyarai István, amikor „*Az országokban való sok romlásoknak okairól*” értekezik, határozottan elutasítja ezt a vádat: „*Annak okáért, miért hogy az mi megkeseredett szerelmes hazánkbeli sok pusztaságoknak is valami megtapasztalható cégéres okai vadnak, jer, lássuk meg, mi legyen ennek valóságos oka, hogy az pogányok mirajtunk ily nagy diadalmot vötenek, mi pedig napról napra édes*

¹² FÖLDVÁRY i.m. 17-18.p.

országunkkal, ékes városinkkal, sok jövedelmű pispökségünkkel és szerzetünkkel s polgári rendünkkel foglalkoztunk. Luther Mártont mondgyák sokan az ő tudományával ennek okának lenni, de mely hamis legyen, kitetszik ide hátrább nyilvánban. Hiszem ha Luther volna ennek az oka, hát akkor lenni is kellett volna, mikor ez romlások kezdetének, mert *causa prior est effectu*, előbb köll az kűtfőnek az ő folyásánál lenni. De nem volt még akkor Luther Márton ez világon, mikor immár régen megáztatta keresztyén vérben fegyverét az pogánság: mert vagyon immár több kilencszázhatvan esztendejénél, hogy Mahomet vallásán való pogányok pusztítani kezdték az keresztyén országokat, olykor, mikor még csak hire sem volt Luthernek, nem hogy okot adott volna ez inségekre.

Más okai vadnak tehát az keresztyének romlásának, olyak, mellyek Luther Márton előtt is voltak, mellyeket, ha szabadulásunkat kívánjuk, valaha immár meg kell ismernünk és el kell távoztatnunk.”¹³ Czeglédi István is azt vallja, hogy ha a magyar nép elhagyja bűneit és bűnei helyett a Krisztushoz ragaszkodik és a Krisztus szavára mond áment, akkor

„Nem lesz ugy a török
Ez hazában örök”

„A magyar református igehirdetés első megszólalásai már amellet tettek bizonyoságot, amiről több, mint egy századon át minden későbbi terméke is tanúskodik: a tiszta Ige prédikátorai a törökkel való szövetkezést sohasem tekintették másnak, mint keserves és ideig való világi kénytelenségnek, sohasem szűntek meg a rájukbízott lelkekbe belevésni, hogy a magyar sors a Krisztus zászlójával együtt áll vagy esik és sohasem lankadtak meg annak várásában, hogy Krisztus – amint megígérte – végtére is szétszórja a Góg és Magóg hadait és megtöri az ő Kígyó, az antikrisztusi pogányság fejét.”¹⁴

A reformátorok ugyanis hamar észrevették, hogy a törököknek igenis van missziói öntudata és tevékenysége, de ezt fokozatokban valósítja meg. Az iszlám birodalom soha semmi körülmények között nem szüneteltette, nem függesztette fel és nem adta fel missziói-térítői célkitűzéseit. (Legfeljebb taktikai okokból rejtegette vagy csak színlelte, mintha lemondott volna missziói ambícióiról, ha aktuális politikai érdekei így kívánták.) Ez a hódoltság bizonyos területein elég hamar nyilvánvalóvá lett.

Thuri Farkas Pál, a híres tolnai iskola rektora „Idea Christianorum Hungarorum” címmel egy irodalmilag jól szerkesztett levelet írt a török hódoltságban lakó keresztyén magyarok életéről. A levél évtizedek múlva két különböző kiadásban is megjelent. A történészek túlzónak tartják egyes

¹³ MAGYARI István: *Az országokban való sok romlásoknak okairól* - Magyar Helikon, Budapest, 1978., 28-29.p.

¹⁴ RÉVÉSZ Imre: Méliusz igehirdetéséről in: Meliusz (Juhász) Péter: *A Szent Pál apostal levelének mellyet a Colossabelieknek írt predicatio szerént való magyarátja*. 21.p.

állításait a törökök erőszakos térítéseiről, de akik ismerik az iszlám missziói felfogását és politikai történetét, azoknak épp az tűnik fel, hogy Thuri Farkas Pál mennyire világosan és a valóságnak megfelelően látta a korabeli iszlám politikai és vallási berendezkedését. Ezt írja: „Először is minden vidéken kihirdetteti, csak az uralomért s nem a vallásért harcol, nem törődik azzal, hogy alattvalói milyen istentisztelettel élnek, csak az adót fizessék meg az ő szokásos kiváltságaik szerint. Ez az álnokságok első foka és a habozó jobbágyok meghódolását ezzel nyeri meg. Másodszor, ahol a meghódolás már megtörtént, mint az én szülőföldemen, Thuron is, egy darabig józanságot színlel. Mégis ha bármily jelentéktelen okból kegyetlenül megölik a szubasit (alsóbb rangú török rendfenntartó tisztviselő) vagy tisztet, eközben azért az adó emelkedik a már felhozott hihető okból. Harmadszor, ahol egyszersmind állandó tartózkodásra is van alkalom, mint itt Tolnán, először szétzavarja a világi kormányzatot és török hatóságot szervez, éspedig a bírói tisztet a kádía, a bilincse és börtönre méltó dolgok látásáért vagy hallásáért az utcákon mindenfelé járkáló poroszlók főtisztjének hivatalát az emeng, az adószedőét viszont a szubasi, amandar foglalják el. Azt kérdezed, hogyan törekszenek ezek a zsarnokság fő céljára, miként kényszerítik az alattvalókat az ő vallásukra? E rettenetes nemzetség a maga nemében a kígyónál is ravaszabb, tekintettel van a soron levőkre, akiket majd egykor fel fog falni. Országos rendelettel senkit sem kényszerítenek e cselekedetre, de a harmadik fokozat mindenütt annyira általános, hogy csak kevésbé különbözik a rendeletről. Nyilvánosan teljes szabadságot, teherviselés alól való mentességet és bármely gonosztett elkövetésére szabadságot hirdetnek azok számára, akik alávetik magukat a körülmetélésnek. A többieket elviselhetetlen terhekkel sanyargatják... Itt mindennek török szaga van, a szokások, a ruházat, minden idegen dolog újnak látszik. A nép nyelve több mint felerészben török... Mikor a harcok szerencsétlen kimenetelét tapasztalják, minden dühüket legott az egyházi emberekre zúdítják. Azt mondják, hogy ezek az okai a vereségeknek azáltal, hogy öellenük az Istenhez ellenséges imádságokat ontanak. Ilyen váddal tisztelendő püspök urunk (Sztárai Mihály tolnai lelkész) hátrakötözött kezekkel háromszor állott lefejezés előtt, de Isten őt eddig csodálatosan megoltalmazta. Éjjel-nappal fondorkodnak és cselet szőnek, hogy azokkal a papokat és iskolákat elpusztítsák. Mert ezek az okai annak, hogy kevesebb magyar lesz törökké, mint amennyien áttérnek hozzánk...”¹⁵

Thuri Farkas Pál leveléből világosan látszik, mennyire idegesítette a törököket a reformáció terjedése és az iszlám sikertelensége. Mert amikor úgymond biztosították a „szabad választás lehetőségét” alattvalói számára, akkor a magyar nép nem az iszlámhoz csatlakozott, hanem a református kereszténységhez. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy nem voltak áttérések

¹⁵ KATHONA Géza: *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből* – Budapest, 1974., 66-70.p.

az iszlámra. Sokan vették fel a hódítók vallását, de ezek személyes behódolások voltak. A magyarság mint nép és nemzet s mint társadalom érintetlen maradt, 150 esztendőn át töretlenül ellenállt a hódító iszlámnak.¹⁶ És ehhez az ellenálláshoz a lelki és szellemi erő a református keresztyénség adta számára. A református egyház és a magyar nemzet sorsa tehát már a reformáció kezdeténél elválaszthatatlanul összeforrt. És ennek az összeforrotságnak a nyomait azóta sem sikerült eltüntetni vagy letagadni.

¹⁶ Gondoljunk itt Balassi Jánosnak, Balassi Bálint édesatyjának, a hírneves végvári vitéznek felejthetetlen szavaira, melyeket 1555-ben katonáinak mondott: „Jól tudjátok, hogy a török országunk egyes részeit ugyan elfoglalta, de inkább csak háta mögött hagyta, mint meghódította. Hiszen saját intézményeit, saját törvényeit behozni nem bírta s kénytelen eltűrni, hogy azon részek a maguk szervezetében maradjanak, és hogy a maguk statútumaival éljenek!”. (TAKÁTS Sándor: Régi idők, régi emberek, Atheneum, Budapest, é. n. 129.p.)

Balassi Bálint istenes verseinek tanítása

A tanári pályán töltött néhány évtized alatt bizonyossá vált bennem, hogy a gimnáziumban ismereteket szerző diákok ugyanolyan odaadással képesek befogadni a különböző korábbi korszakok alkotóinak műveiről szóló tanulmányokat, mint a legújabb-újkori irodalmat, az izgalmas, sokszínű, nyelvezetben, stílusban hozzájuk közelebb álló moderneket.

Mi az oka ennek? Tapasztalatom azt mutatja, hogy a pedagógiai módszer az, amivel gyakorlatilag bármit szívesen elfogadnak a tanulók, ha azt érdekesen, számukra feldolgozható formában kínálja a tanár.

Minden törekvés arra irányul, hogy művelt emberfők kerüljenek a felsőoktatásba, akik birtokában vannak a magasabb kultúra alapjainak. Lett legyen az az antikvitás, a középkor vagy akár a humanizmus és reneszánsz valamelyik jeles alkotója.

Balassi Bálint személyisége és munkássága gimnáziumunkban kiemelt helyen szerepel mind az irodalmi oktatásban, mind a tanórán kívüli nevelésben. Mivel iskolánk névadója, igyekszünk tenni arról, hogy minden tanulónk bensőséges viszonyba kerüljön a szerzővel, mintegy „szellemi családtagjának” érezze. Elsőként persze a sztereotípiákkal találkoznak diákjaink, a szokásos ünnepi műsorok keretében, majd a történelmi ismereteket sem nélkülöző-nélkülözhető irodalomoktatásban. Mindezek nélkülözhetetlen feltétele a belső motiváció felkeltése.

A középiskolai irodalomtanítás elsődlegesen a didaktikai gondolkodás egyik fő irányának felel meg; ez a normatív módszer, mely szerint a célok és értékek elsajátítása a feladat. Általános szervezeti keretek között folyó osztálymunka jellemzi az irodalomoktatást. A legelterjedtebb szervezési móddal, a frontális munkával, amelynek szaknyelvi neve baljósan cseng ugyan (különösen az autósok fülének), de alapvetően hatásos módszer. Természetesen a tanárok alkalmazzák a differenciált foglalkoztatást, igen jól bevált a csoportmunkában folyó tevékenységforma. Elengedhetetlen a mai gyermekek minél intenzívebb foglalkoztatása, egyéni feladatokkal, forráselemzések vizsgálatával, játékos feladatsorok, rejtvények készíttetésével érdemes megragadni a figyelmüket, felkelteni az érdeklődésüket.

Jómagam harmadik éve foglalkozom az *Objektív mérési módszerek az irodalomtanításban* c. kísérleti programmal Ennek keretén belül számítógépes mérési anyag készül a tanulók számára egy adott tanegységből, amit a gimnázium PC-in megoldanak, és azonnal eredményt kapnak százalékos

kiértékelésben. Rendkívüli tetszés övezi ezt a munkaformát, kifejezetten élvezik, hogy egy percen belül ismerik az eredményt

Az oktatás módszerei között mindig a megújulás lehetőségének megteremtése a legfontosabb. Változatlanul szükség van a hagyományos előadásra, a magyarázatra, de mindezt már előkészítéssel végzik a tanulók, ők kiselőadásokat készítenek a téma feldolgozásához, könyvtári kutatómunkával térképezik fel az adott kor történelmi hátterét. Általában csoportmunkában kapnak feladatokat, megfigyelési szempontokat. A fiatalok körében az internet-használat már teljesen kézenfekvő és megszokott dolog, így a forrásjegyzék feltüntetésénél manapság már ez a leggyakoribb. Fontos a tananyag feldolgozása után a közös beszélgetés.

Míg a kiselőadások monologikus szövegei mindig némi passzivitásra készítetik a tanulókat az órán, hiszen csendben figyelni kell az előadóra – de nem ellenőrizhető, csak az elhangzott ismertetés után, hogy mennyit jegyeztek meg belőle. Erre már kidolgoztunk egy helyi módszert, a nagyobb és kisebb gimnazistákkal is. Egy-egy fontosabb egység után mintegy összefoglaljuk az elhangzott gondolatokat, s a legügyesebben megfogalmazott mondatokból már munka közben vázlatot készítünk. A teljes beszámoló után mindig vitaindító kérdéseket teszek fel, így próbálom ellensúlyozni az egyszereplős közlésformát. A vita tehát egy közkedvelt dialogikus szóbeli közlés, ez valóban tanulói önállóságot igényel, de inkább a nagygimnazistáknál érdemes alkalmazni. Ők már valóban érvelnek és cáfolnak. A kisgimnazisták inkább az együttműködési hajlandóságukat próbálják mindenáron a tanár tudomására juttatni. Koruknak megfelelően inkább a szerepjátékokat kedvelik, illetve általában a játékos témamegközelítéseket, ezek élményt nyújtanak számukra és ráadásul nem kell a padban ülniük. A csendesebb gyermekek szívesen rajzolnak bármilyen, akár irodalomhoz kapcsolódó témában is. Legnagyobb örömömre, immár második kiadásban került kinyomtatásra a Balassi Bálint Nyolcévfolyamos Gimnázium belső használatú irodalom jegyzete, aminek borítóján egy, az ünnepi évben meghirdetett komplex verseny rajzpályázatának díjnyertes grafikája látható.¹ Tehát minden gyereket érdekel valami mindabból, amiért mi, magyartanárok is lelkesedünk.

Hogyan érdemes megközelíteni szerzőnket? Teljesen megfelelőnek mondható az Akkord Kiadó gondozásában megjelentetett *Talentum műelemzések* c. sorozatból a középiskolai tanárkolléga, Székely Júlia munkája, a

¹ Belső használatú jegyzet a Balassi Bálint Nyolcévfolyamos Gimnázium tanulói számára: *Irodalom*. Szerző: SZEIFNERNÉ CSETÉNYI Anikó, szerkesztők: Dr. ZELNICZKY Erzsébet és FARAGÓ Ildikó magyartanár. Budapest, 2004. – Ehhez a kisgimnáziumi irodalomtanításhoz állítottam össze a témákhoz kapcsolódó *Szemelvénygyűjtemény* c. belső jegyzetet (Szerkesztő: FARAGÓ Ildikó, Budapest, 2005).

Balassi Bálint énekei és komédiája. Mind a tanároknak, mind a tanulóknak jó segédeszköz. (Bp., 2001)

Igényes bevezetést készít a szerző Balassi Bálint életéről, a történelmi háttérrel, a vallási megközelítésről; a katolicizmus és reformáció fogalmáról, s művelődéstörténeti háttérként bemutatja a reneszánsz világát, tehát mindazt, amiről a bevezető órákon hallaniuk kell a tanulóknak². Az ifjak számára feltétlenül mint a vitézi élet egyik alakját érdemes elsőként bemutatni, a lányokat (de a fiúkat is) érdekli szerelmi lírája. Talán e két terület a legkönnyebben továbbadható. Rendkívül jól hasznosítható a Balassi Kiadó által megjelentetett „Balassi képeskönyv”: a *Balassi Bálint élete és kora* (Budapest, 2004.), amelyben többek között Kőszeghy Péter: *Balassi Bálint élete*, és Szentmártoni Szabó Géza: *Balassi Bálint poézisa* című hasznos tanulmányát is olvashatjuk.

Színessé teszi a korszak bemutatását egy, a Petőfi Irodalmi Múzeum által kiadott „*Az jó hírért, névért...*” című, Balassi életéről szóló interaktív katalógus (CD-ROM), mely film és versösszeállítást is tartalmaz, Csörsz Rumen István előadóművész zenei válogatásával. A 2004-es évben, szintén a Petőfi Irodalmi Múzeum „Reneszánsz-napot” szervezett, diákjainkkal részt vettünk a foglalkozásokon, megtekintettük a tárlatot is, mely kiállítás Balassi Bálint születésének ötödfélszázadik évfordulójáról emlékezett meg: „*Áldott szép Julia*” címmel. Ami az istenes versek tanítását illeti, abban segítséget jelentett nekünk és diákjainknak egyaránt a Károli Gáspár Református Egyetem két irodalomtörténész-tanárának, Petróczi Évának és Szabó Andrásnak az előadása, akik a gyermek-Balassi *Füves kertecské-jéről* és a magyar puritán szerzőknél előforduló Balassi-motívumokról szólván kifejezetten olyan területre kalauzolták a diákokat, amiről a tanórán nem is hallhattak.

A fentiekben vázoltam, mily sokféleképpen lehet egy szerzőt a taníthatóság szempontjából megközelíteni. Balassi kapcsán azonban meg kell említeni a XVI. század Magyarországon azt a történelmi hátteret, melyet a szüntelenül változó vallási viták még bonyolultabbá tettek. A költő életében a protestantizmus és a katolicizmus is megjelenik.

Balassi Bálint kitűnő nevelést kapott, egy ideig Bornemisza Péter, a protestáns prédikátorköltő is tanította. Fontosnak tekintem, hogy arról a prózai alkotásáról is némi ismerettel rendelkezzenek a diákok, amely egy, még fiatal korában német nyelvből lefordított protestáns lelkész munkája, az előbbieken futólag már említett *Beteg lelkeknek való füves kertecske*, (Krakkó, 1572). E korai hit-megnyilvánulás ellenére köztudott, hogy költőnk magánéletében sok keserűség, megpróbáltatás adódott, zavaros jogi és családi vonatkozású gondjait nem volt képes megoldani. A lelki válságból való menekülést, s esetlegesen

² SZÉKELY Júlia: *Balassi Bálint énekei és komédiája*. Talentum Műelemzések; Bp. Akkord Kiadó, 2001.

házassága törvényességének megtartását protestáns hitének megtagadásával próbálta megoldani, katolicizált. (Mivel a tanulók szeretik a külön kis történeteket, hozzá kell fűzni Balassi házassági és jogi zűrzavaraihoz, hogy a Szentszék Dobó Krisztinával kötött házasságát e felekezetváltás ellenére érvénytelenítette, gyermeküket, Jánost is törvénytelennek nyilvánították.)

Mégis talán az a legfontosabb, hogy azt a változást sikerüljön legalább valamelyest láttatnunk, amely az ifjúkori, nyilvánvalóan protestáns szemléletű *Füves kertecské*-től halála előtti, egyértelműen katolikus hattyúdalaig vezette. A „pápás” hitre térve ugyanis halála előtt egy hitvitázó munkán dolgozott, amelyet egy magyar jezsuita páter fejezett be, s nyomtatásban meg is jelentetett. Ez már egy igazi egyéni hangvételű reneszánsz prózai alkotás. Áttérése valószínűleg ösztönzött volt, halála előtt is Szűz Mária segítségéért könyörgött.³ Visszatérve költészetéhez, nyilvánvalóvá kell tennünk a diákok számára, hogy istenes versei a középkori vallásos líra és a protestáns énekköltészet hagyományain alapulnak, megtaláljuk köztük az utóbbi kedvelt műfajait: a bűnbánó énekeket, (pl. *Bocsásd meg Úr Isten..., Bizonnyal esmérem rajtam nagy haragod...*), zsoltárpárafázisokat (27, 42, 148. zsoltár) dicséreteket (*Mennyei seregek...*) és könyörgéseket. (*Nincs már hova lennem..., Segítségül hívlak téged, jó Istenem..., Adj már csendességet..., Kegyelmes Isten!*)⁴

Bár a *Református Énekeskönyv*ben három olyan ének is szerepel, amelynek Balassi írta a szövegét (a 220. ének: *Bocsásd meg Úr Isten...*, a 252. ének: *Mennyei seregek, boldog, tiszta lelkek*, és a 261. ének: *Szent vagy örökké Atya Úr Isten...*), vallásos verseiben elszakad a műfaji kötöttségektől. Kételyeit, bizonytalanságait személyes és világias módon vallja meg. A versek középpontjában a bűntudattól gyötört, Istennel a kegyelemért alkudozó ember áll, aki egyéni életútján vár útmutatást, vigaszt, kegyelmet az Úrtól, akinek gyötörődésén nem segít a buzgó hit, sem a gyülekezet összetartó ereje, maga a közösség sem. Versei önváddal telítettek, de ez nem társul nála a kiszolgáltatottság érzésével. Igen öntudatosnak tekinthető abban az értelemben, hogy Balassi tisztában van azzal, hogy ő maga felelős tetteiért, de szinte vitába száll, sőt alkuba bocsátkozik Istennek a kegyelemért.

³ ECKHARDT Sándor: *Balassi Bálint*. Budapest, Balassi Kiadó, 2004. Természetesen elhangzik Dobokay Sándor jezsuita atya neve is, hiszen ő volt az, aki haldoklása idején lelki támasza volt:

„S midőn egy kis idő múlva visszatért, kegyes imádságban találta, amint Isten előtt feltárta lelkiismeretét és a Szűz Mária segítségéért könyörgött: <<Reá hallgattam arra is, mikor az mi idevité királyunknak és az ő szent anyjának az szeplőtelen Szűz Máriának kegyes ájtatos szókkal magát teljességgel ajánlotta. Jól értette az éles elméjű vitéz ember, minemű tisztelettel tartoznék Asszonyának, úgymint az vitéz magyar nemzetnek, Istene és szent fia előtt kiváltképpen való szószólójának...>>” (im: 206. p.)

⁴ *Balassi Bálint összes versei*. Régi Magyar Könyvtár. Források 4. Bp., 1993. (Kiad. KÓSZEGHY Péter és SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza

A költemények hangneme indulatos, zaklatott. Nevezhető egyfajta „magányos istenhitnek”. (A gimnázium 11. évfolyamán tanításra kerülő Ady Endre istenes lírájánál vesszük elő újra Balassi rendkívüli, ám igen egyéni istenhitét, ami párhuzamba állítható az újkor szerzőjének érdekes Istenhez fűződő viszonyával.)

A versekben, témájukból adódóan, gyakran találhatók bibliai hasonlatok, utalások, parafrázisok. (*Zarándoknak vagy bujdosóknak való ének, Óh, én kegyelmes Istenem! ..., Segélj meg engemet...*).

A reformáció az egyházi életből száműzött minden művészeti ágat, amely összeférhetetlen a Tízparancsolat rendelkezésével és az evangélium egyszerűségével. A templomi éneklés és az énekelt zsoltárszövegek azonban összeegyeztethetők a Szentírás szellemiségével.

Fontossá vált a korban a nemzeti nyelvű hitélet megteremtése is. A körülmények kedveztek annak, hogy a zsoltárfordítások és zsoltárparafrázisok humanista gyakorlata találkozzon a reformáció gyakorlatával. Balassi zsoltárfordításainak írásakor nem a bibliai szövegekhez fordult elsősorban, hanem a korabeli humanista szerzők latin átírásaihoz. Átköltései személyes mondanivalójának és saját költői stílusának is hordozói.

Balassi koráig Magyarországon a versek ének dallammal együtt születtek, s énekelték őket. Nem a vers szövege volt egyedül a fontos, hanem a dallam és szöveg együtt. Balassi verseinek elején mindig ott egy rövid utalás arra nézve, milyen dallamra énekelhető az ő verse. Természetesen, a mai kor gyermeke számára ez már csak érdekesség, hiszen dallam nélkül is megállják a helyüket ezek a költemények. Az énekelt dallam beleolvadt a vers ritmusába, rímeibe, szövegeibe. A magyar népköltészet hangsúlyos ritmusában íródott költemények már igazi szövegversnek tekinthetők. Igazi kuriózum, s az órai munka színesítésére talán a legalkalmasabb eszköz a tanár számára: a hangzó anyag.

Itt kell megemlítenem talán leghatásosabb oktatási segédanyagunkat: Csörsz Rumen István Tinódi lant-díjas művészeti vezető, szerkesztő irányításával megjelent a Musica Historica Együttes két korongot tartalmazó CD-je is, amelynek címe: „*Jelentem versben mesémet*”⁵.

A találó elnevezés épp Balassi egyik szerelmes versében, az első énekben, az „*Aenigma*” című versben fellelhető nyitósor. A hanganyag első korongján valóban szerelmes versek megzenésített változatai hallhatók. Ezeket a nagyközönség sokkal jobban ismeri, mint Balassi vallásos alkotásait, ezért az utóbbi összeállítást mutatom be részletesebben.

A második CD-n egy ugyancsak a rajongás táplálta életérzés szólal meg, az istenes és vitézi énekek „hang-lánca”, tizenhét alkotás - majd 50 percnyi

⁵ Musica Historica: *Jelentem versben mesémet...* Hangzó anyag: 2 korongos CD. Budapest, 2004

dallam - eleveníti fel a ma emberének azt a kort, amelyben ez a rendkívüli férfiú élt.

Az ország történelmének zaklatott korszakát a maga 40 évével Balassi igazi európaisággal élte meg, sok nyelv, sok kultúra ismeretében. Gyakorlatilag mindegy volt számára, mely országba sodorta az élet, mindegy volt, melyik fejedelem udvarában próbálja sorsát egyengetni. Megfogalmazódott benne az a szabadságvágy, ami a hétköznapi emberekben nem, illetve kevésbé intenzíven lelhető fel. Balassi tudta, hogy életéért és tetteiért ő maga is felelős, sorsát a bibliai Dávid sorsával találta hasonlatosnak. Tekinthetjük ezt a fajta megszólalási formát személyes és magányos istenhitnek. A versekben gyakoriak a bibliai parafrázisok, a biblikus hasonlatok, utalások. A XVI. században fontossá vált az anyanyelven megszólaló hitélet megteremtése. Ez a körülmény kedvezhetett annak, hogy a zsoltárfordítások és parafrázisok ezzel a humanista szemlélettel találkozzanak a reformáció gyakorlatában.

Bizonyára nem véletlen, hogy a „*Bocsásd meg, Úristen, ifjúságomnak vétékét*”, – „*Kiben bűne bocsánataért könyörgött akkor, hogy házasodni szándékozott. Balassi Bálint nevére; az nótája: Bánja az Úristen...*” alcímet viselő ének nyitja a sort.

A *Balassa-kódex* 33. darabja a református Énekeskönyv harmadik fejezetében, a hitvalló dicséreték és lelki énekek között a 220. jelzettel, közismert darab. A versfők Balassi Bálint nevét adják ki. A költemény más szempontból is kitüntetett helyen található a gyűjteményében, mivel ezzel a verssel zárja le ifjúkori szerzeményeinek sorát. Rendezni vágyott végre zavaros ügyeit, házasságra szánja el magát. Ez a 15 versszakból álló kompozíció tartalmaz meghasonlottságot, önvádat, szegyenkező gyónást, benne saját lelkét szólítja meg, várja a lelki megbékélést „várván Úr kegyelmét fejemre szent lelkével.”

Fellelhetők a CD-n sorrendben a II/2., II/18., II/9. helyen a Szentháromsághoz kapcsolódó himnuszok, úgymint: HYMNI TRES AD SACROSANCTAM TRINITATEM (Hymnus primus, ad Deum patrem, pro levamine malorum, Hymnus secundus, ad Deum filium, pro impetranda militari virtute, Hymnus tertius, ad spiritum sanctum, pro felici conjugio. Majd két népszerű Balassi-vers szólal meg a vitézi költészet bemutatására.

A II/5. dallam szintén akrosztichon Balassi nevére, melyben könyörög bűne bocsánataért, s hálát ad azért, hogy a kárhozattól megszabadult. Ez a gyűjteményen kívül fennmaradt istenes versek között a: „*Bizonnyal esmérem rajtam nagy haragod...*” kezdetű költemény.

A II/6. számú CD-darab az Ó, én kegyelmes Istenem kezdetű dallam elhangzása után a II/7. darabhoz és a II/13. műhöz Csörsz Rumen István hozzáfűzi, hogy Mikolaj Gomólka 1580-ban adta ki Jan Kochhanowski lengyel zsoltáraihoz írt négyszólamú vokális kompozícióit, Peter Herbert éneke pedig

cseh énekeskönyvekben jelent meg, (a III. genfi zsoltár változataként a Balassi-strófa párhuzamának tekinthető); A művészeti vezető megfogalmazása szerint ezekkel a hangszeres darabokkal kívánta felidézni a XVI. század határon túli zenei világát. Az utóbbi a lemezen viola da gamba-variációként hangzik el.

Talán Balassi Bálint egyik legszebb istenes versének feldolgozása hallható a II/11. helyen: az „*Adj már csendességet...*” kezdetű. Ebben a költeményben a szenvedélyes könyörgés, a földi élet boldogságának hiánya szólal meg. Szinte vitatkozik Istennel, perlekedik, érvel, majd az utolsó két versszakban megadó kérés zárja ezt a kivételes hitelességű lírai alkotást:

Nyisd fel hát karodnak, szentséges markodnak
Áldott zárját,
Add meg életemnek, nyomorult fejemnek
letört szárnyát;

Repülvén áldjalak, élvén imádjalak
Vétek nélkül...

Hálásak lehetünk a Musica Historica Együttesnek ezért a páratlan lelki-szellemi ajándékért, amely a Balassi év elmúltával is segíti a költő életművének teljesebb megértését, magánemberek számára éppúgy, mint az oktatásban, a világi kultúra szférájában éppúgy, mint a hívő közösségekben.⁶

A jelenleg használatban lévő, dr. Mohácsy Károly által írt *Irodalom a középiskolák I. osztálya* számára c. tankönyv, az *Isteni dicséret*ek fejezet alatt mindössze két gyönyörű istenes verset mutat be a tanulóknak, a *Kiben bűne bocsánatáért könyörgett...*, és a már oly sokat emlegetett *Adj már csendességet...* c. költeményt.⁷ Örömmre szolgál, hogy iskolánkban a tanulók rendelkeznek Balassi-kötettel, immár hagyományteremtésként, iskolába lépésükkor ezt kapják ajándékkul egy kedves köszöntő kíséretében, így nem okoz gondot az irodalomórán, hogy a szerző műveit saját verskötetből tanítsuk, rálátásuk is sokkal szélesebb, a befogadásra való hajlam sokkal nagyobb. Ennek is köszönhető, hogy bemutathatóbbá válik a tíz istenes énekből álló versciklus kompozíciója, a „*Más könyv*”. Pirnát Antal megközelítésében olvasható, hogy a tervezett vallásos énekgyűjtemény a 9. vers megírásával abbamaradt.⁸ A tanulmány szerint, mely egyébként Horváth Iván *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben* (Budapest, 1982) című monográfiájával vitatkozik, a ciklus a 10. versnél abbamaradt. A tíz vers így is tökéletes ciklusnak mondható,

⁶ FARAGÓ Ildikó: *Egy hangzó antológia a Balassi-émlékév tiszteletére*, In: *Palócföld* Irodalmi, művészeti, közéleti folyóirat, Salgótarján, 2005.

⁷ Dr. MOHÁCSY Károly: *Irodalom I.* Budapest, Korona Nova Kiadó, 1997.

⁸ PIRNÁT Antal: *Balassi Bálint poétikája*. Budapest, Balassi Kiadó, 1996.

amelyet a költő – legalábbis életének abban a szakaszában – már úgyis csak kedv és ihlet nélkül, a konvencionális vallásos sablonokat variálva, penzumszerűen folytathatott volna.”⁹

A bevezetőben említett *Talentum Műelemzések* c. sorozat néhány összegző sora talán megfelelő összefoglalását adja az előbbieken vázoltaknak: „Balassi Bálint az első mai értelemben vett költője irodalmunknak; a nemzeti nyelvű szerelmi költészet és a modern vallásos líra megteremtője. Tudatos alkotó: saját versformát alakított ki, új műfajt (a pásztordrámát) honosított meg. Elsőként fordult poétaként az anyanyelvhez, alakította azt költészetéhez, ezáltal ő a magyar költészet konvencióinak letéteményese. Életműve révén született meg a magyar irodalom, vált Magyarországon az irodalom önállóvá.”¹⁰

A mai kor magyartanárának az a feladata, hogy sokáig fenntartsa, megőrizze, s példaként mutassa fel azokat az értékeket, amelyeket az európaiság szellemében Balassi már a maga idejében megvalósított, köztük a hívő költészet sokáig szándékosan háttérbe szorított, mellékesnek tekintett, elhallgatott értékeit is.

⁹ Uő. im: 78. p.

¹⁰ SZÉKELY Júlia zárszava a *Balassi Bálint énekei és komédiái* c. műhöz.

A Várdai örökösök irodalmi műveltsége

Szenci Molnár Albert, aki 1615. január 5-én maga is megfordult a Felső-Tiszavidék egyik legjelentősebb reneszánsz központjában Kisvárdán,¹ az alkotáshoz szükséges legfőbb feltételnek a békét tartotta. „*Mars országában vége szakad a bölcsességnek, erőszak intézi a dolgokat, hallgatnak a törvények háborús időkben, és a Múzsák elnémulnak.*”² – írja. Túlzás lenne azt állítani, hogy Kisvárdai a béke szigete lett volna az 1558-as, 1559-es és az 1564-es nagy ostromokat követően, hiszen 1566-ban és 1585-ben a tatárok kétszer is rajtaütöttek a városon,³ de ezt leszámítva a XVI. század utolsó évtizedei viszonylagos nyugalomban teltek. A vár biztonságát nyújtói falai közé befészkelte magát a lassan elköltöző Mars helyére Minerva és Pallas is, s ezzel beköszöntött a vár szellemi aranykora. Biztosra vehetjük, hogy a hosszú háborús esztendőket nélkül ez hamarabb is bekövetkezett volna. A nagyhatalmú humanista erdélyi püspök Várdai Ferenc testvérei közül Imre és János is tehetséges íróember lehetett volna, ha nem ragadja el őket a korai halál. Várdai János 1508-ban More prépostot Velencében verssel üdvözölte,⁴ Várdai Imre pedig Balbi Jeromos jeles humanista levele szerint 1524-ben egyike volt Ferdinánd udvara legkiválóbbjainak.⁵ Az 1584-ben elhunyt Várdai Mihály mecénási tevékenységével tűnt ki: „*Thelegdy Myklós, eszterghamý praeposth, chinahlt magyarwl egy postilath, kynek megh walthassara knyww nyomtathothwl ewmgha nem eleg hancem theob wraýnknak barathinknak kell megh ssegheýthený. Kerem kegdeh: hogy kegde. Legien ssegheýchegeh, lathwan a Iambornak hazayahoz és nemzethýhez walo jo igyekeztyth...*” – írta 1577. október 8-án a Mossóczi Zakariás tinini püspök a főpohárnoknak.⁶ A Várdaiak azonban felörlődtek a végtelennek tetsző harcokban, az örökös újjáépítésben, s így Kisvárdai kulturális felvirágoztatásának dicsősége az örökösökre maradt.

¹ Szenci Molnár Albert naplója, közléteszi SZABÓ András, Universitas Könyvkiadó, Budapest, 2003, (Historia Litteraria 13) 94, 174.

² SZENCI MOLNÁR ALBERT: *A latin-magyar szótár ajánlása II. Rudolf császárnak* = Szenci Molnár Albert válogatott művei, sajtó alá rendezte VÁSÁRHELYI Judit, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1976, 156.

³ MAKAY László: *Kisvárdai története 1703-ig* = *Kisvárdai történetéből*, szerk. ÉRI István, Népművelési Minisztérium Múzeumi Főosztálya – Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács Népművelési Osztálya, Kisvárdai, 1954, 31.

⁴ LUKCSICS Pál: *XVI. századi magyar irodalomtörténeti vonatkozású újabb levelek a zsélyi levéltárból*, Irodalomtörténeti Közlemények XL (1930), 222.

⁵ Uo. 225.

⁶ Uo. 227.

Ha figyelembe vesszük azokat az esetlegességeket, amik a felvirágoztatás dicsőségéhez kellett, már-már azt kell hinnünk, hogy kisebbségjajta csodával állunk szemben. Ezek között is a legelső az, hogy hogyan lett a Telegdy família szerencsétlenségéből a körülmények folytán Kisvárdai szerencséje. A négy Telegdy testvér⁷ közül kettő a Várdai örökösökkel kötött házasságot: Telegdy Pál vette feleségül az utolsó egyenes ági Várdai leszármazottat, Katát, és húga Telegdy Kata lett Szokoly Miklós felesége. Ők mindannyian a kisvárdai várban laktak, ami Telegdy Pál esetében némileg ellenkezett a szokásjoggal, hiszen általában a menyasszony költözött a vőlegényhez és nem fordítva. A Telegdy család azonban lényegében vagyonvesztett volt, mert a Bekes Gáspár-féle felkelés után somlyai Báthory István elkoboztatta erdélyi birtokait.⁸ Telegdy Pál egész életében azért dolgozott, hogy ezeket a birtokokat valahogyan visszaszerezze. Ennek érdekében sokat utazott, reprezentált, messze nyúló kapcsolatokat épített ki, s ezzel nemcsak személyes céljának, hanem a várdai udvar ismertségének is igen jót tett. Telegdy Kata szerencsés házassága a képzett, művelt és világlátott Szokolyval szintén közrejátszott a kulturális felvirágoztatásban. A kedvező körülmények összejátszása azonban korántsem lett volna elég, ha nem keveredik a várba Balassi Bálint, aki személyiségének könnyedségével, versei természetességével megadta azt a szikrát, ami elegendő volt a szunnyadó tehetség fellobbantásához.

Amikor Justus Lipsius németalföldi gondolkodó, akinek újszoitikus filozófiája rendkívül nagy hatást gyakorolt a magyar reneszánsz szellemi életre,⁹ megkapta Forgách Mihály nagy műgonddal megírt tisztelgő levelét igencsak elcsodálkozott. „*Mars uralma alatt álló, eldugott vidékek is ily pallasi ivadékokat terem s nevel? Elismerésemet nyilvánítom neked jellemedért és éretted hazádnak is, mely ily neveljétől erős oltalmat s nagy fényt remél.*”¹⁰ Ebben az őszinte bámolatban, ami nemcsak a közvetlen címzettnek szólt, egy kicsit Kisvárdai is részes. E kijelentés merészsége, rögtön szelidül egy csöppet, ha beleolvasunk Rimay János Darholcz Kristófhhoz írt ajánlásába: „*Ha pedig téged mint vezérüket fognak követni azok is, akiket becsülünk, s akiknek szeretnénk, ha kedvesek lennénk magunk is, és műveink is (ezeket a Pallastól*

⁷ Telegdy Mihály és Bánffy Zsófia gyermekei: János, Pál, Kata és Borbála, akinek második férje Rákóczi Zsigmond erdélyi fejedelem.

⁸ ECKHARDT Sándor: *Két vitéz nemesúr. Telegdy Pál és János levelezése a XVI. század végétől*, Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Magyarságtudományi Intézete, Budapest, 1944, 6.

⁹ Antoine CORON: *Justus Lipsius levelezése a magyarokkal és Révay Péter kiadatlan levele*, Irodalomtörténeti Közlemények LXXX (1976) 490–496.

¹⁰ Forgách Mihály és Justus Lipsius levélváltása, közlése a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete reneszánsz-kutató csoportja, Magyar Iparművészeti Főiskola, Budapest, 1970 (Studium), 11.

származó nagyságos és nemes urakat értem ezen: Istvánffy Miklóst, Forgách Mihályt, Révay Pétert, Káthay Mihályt és Szokoly Miklóst stb. És a hozzájuk hasonlók további körét, akik magasabb műveltséggel rendelkeznek, s épp ezért az ő [Balassi Bálint] veleszületett dicsőségének örök emlékezetre méltó örökösei lesznek).¹¹

Rimay felsorolásában Szokoly Miklós igen jeles társaságban tűnik fel, neve mégsem lett az érenél maradandóbb, mint a többieké. Ennek okát írásainak eltűnésében kell keresnünk, hiszen mindössze egy latin nyelvű verse maradt az utókorra,¹² amellyel III. Zsigmond lengyel királyt üdvözölte, amikor az 1595-ös pozsonyi országgyűlés követeként a lengyel udvarban járt. Magánlevelezésében is kevés irodalmi utalásra találunk, mégsem lehet kétségünk afelől, hogy joggal említik Balassi szellemi örökösei között.

A Szokoly Miklós életéről fennmaradt foszlánynyi momentumok egy sajátosan kétarcú ember jellemrajzát adják. A Losonczy Annával való pereskedés dokumentumaiból leginkább erőszakos természete, míg a Balassi-Dobó Krisztina-féle ügyből gátlástalan pénzszerző mivolta tűnik elő. Telegdy János is arra panaszkodott egyik levelében, hogy az ideiglenesen nála hagyott pénzt Szokoly nem akarja visszaadni.¹³ Ugyanakkor Szokoly 1592. január 9-én Várdából azt írja Kereky Jánosnak: „*Mostan chiak ezen kerem k. Az Lengiel kjral Historicussa kj volt Brutus az kj az Magyar orzagi historiakat iria mostis chuda zepen, és chiazartulis nagi fizetese vagion rea mostan Erdelbe megien k. ne hagia valami gazdasagal legien nekj, megh zolgalom...*”¹⁴ A levélrészletből sejthető, hogy Szokoly élő lengyelországi kapcsolatokkal rendelkezett, s a kultúrára egyáltalán nem sajnálta a pénzt.

Szokoly a bécsi kollégiumban alapozta meg azt a tudást, ami alapján kiváló jogtudósként és jeles humanistaként jellemezhetnék.¹⁵ Bizonyára alapos felkészültségének köszönhetette, hogy 1575-ben a császári udvarban forgolódhatott. Prágából írt levelében meglehetősen pontossággal beszámolt

¹¹ RIMAY János: *Epicédium a Balassi fivéreik, Bálint és Ferenc halálára*, sajtó alá rendezte ÁCS Pál, Balassi Kiadó, Budapest, 1994, 60.

¹² A verset, a követi beszéddel együtt (ezt nem Szokoly tartotta) még 1595-ben kiadta a kolozsvári Heltai nyomda. (RMNY 762.)

¹³ ECKHARDT Sándor i. m. (*Két vitéz nemesúr...*) 25. –Talán ez a bizonyos szempontból hátrányos, más aspektusból viszont előnyös tulajdonsága folytán választották meg az 1599 tavaszán tartott pozsonyi országgyűlésen felső-magyarországi adókezelővé. FRAKNÓI Vilmos – KÁROLYI Árpád, *Magyar országgyűlési emlékek*, 9. kötet, 1598–1601, MTA, Budapest, 1885, 320.

¹⁴ LUKCSICS Pál, *Irodalomtörténeti vonatkozású levelek a XVI. századból*, Irodalomtörténeti Közlemények XXXIX (1929), 227.

¹⁵ JENEI Ferenc: *Vázlat Rimay János ifjú éveiről*, Irodalomtörténeti Közlemények LXXV (1971), 312.

Várday Istvánnak a világpolitikai fejleményekről.¹⁶ Az udvarnál később is többször megfordult. Egy 1591-es prágai levelében még a császár alkimista tevékenységéről is írt.¹⁷ Amint az jól látható Szokoly széleskörű műveltsége mellé, tág látókör is társult, amik kellő beágyazottságú kapcsolatrendszer kiépítését tették lehetővé. Egyelőre még nem világos, hogy mi módon épülhetett ki a lengyelországi ismeretségi hálózat, de az biztos állítható, hogy Szokoly életének második felét komolyan meghatározta. Lengyelországból utazott Erdélybe Brutus, akit Szokoly gondviselő figyelme kísért, 1595-ben országgyűlési követ Lengyelországban, 1596-ban pedig a nagybeteg Telegdy Pálnak ajánlotta fel, hogy Krakkóba viszi kezelésre.¹⁸ Mindez nem lehet véletlen, de kapcsolatrendszer feltárása további kutatómunkát igényel.

Christian Francken szintén Lengyelországból érkezett Magyarországra. A híres jezsuitából lett szabadgondolkodó egy 1591-es levelének tanúsága szerint Szokolynál, a kisvárdai udvarban vendégeskedett, s ezalatt az idő alatt egy jezsuitaellenes vitairatot szerkesztett, amit vendéglátója és Rákóczi Zsigmond segítségével még abban az évben ki is adott.¹⁹ Balázs Mihály Francken kisvárdai tartózkodását 1587 júliusa és 1589 februárja közé helyezi, s azt állítja, hogy itt érték el az iskolájukba lectort kereső erdélyi antitrinitáriusok.²⁰ Szokoly mozgalmas udvarának másik jeles vendége Georg Deidrich a jeles erdélyi szász humanista volt, aki látogatásának időpontjában, 1586 őszén vagy 1587 tavaszán épp kryptokálvinista nézeteket vallott.²¹

A Pallas ivadékokat Balassi megbecsülésén túl összekötötte a Justus Lipsius iránti rajongás. Rimay 1592. augusztus 20-i Justus Lipsiusnak címzett levelében azt írja: „Vannak mágnások, vannak bárók, akik mindnyájan szeretettől irántam lekötelezve készségesen elismerik, hogy mindent teneked köszönnek.”²² A főúri írói kör lelke tehát maga Rimay János. Az ő összekötő szerepe magyarázná azt, hogy miért lehetett Szokoly a Balassival fennálló pénzügyi vonatkozású személyes konfliktusa ellenére a kör tagja.

A Szokoly–Balassi viszály oka Mezőzombor volt, amiről a néhai Várday Mihály a következőképpen nyilatkozott: „Zomborth én az én feleségem

¹⁶ *Literátor politikusok levelei Jenei Ferenc gyűjtéséből (1566-1623)*, sajtó alá rendezte JANKOVICS József, JATE, Szeged, 1981 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 5), 49–50.

¹⁷ Uo. 56.

¹⁸ Uo. 63.

¹⁹ PIRNÁT Antal: *Christian Francken egy ismeretlen munkája*, Irodalomtörténeti Közlemények LXXXVII (1983), 109.

²⁰ BALÁZS Mihály: *Lech Szczucki: Két XVI. századi eretnek gondolkodó*, Bp. 1980, Irodalomtörténeti Közlemények LXXXVII (1983), 551.

²¹ SZABÓ András, *Melanchtontól Lipsiusig. Tanárok, diákok és prédikátorok Sárospatakon 1562–1598*, Irodalomtörténeti Közlemények XC (1986), 494.

²² *Rimay János írásai*; kiadta ÁCS Pál, Balassi Kiadó, Budapest, 1992 (Régi Magyar Könyvtár, Források 1), 207.

pénzével vettem, mert az ő ezüst művit vettem és aranylánczait és ezer arany frintját zálogba Magócsi Gáspárnak három ezer forintba. Annak felette Telegdi Mihálytól kértem kétezer tallért az Csáky Ferenc pénzében. Ilyen reménységgel hogy Csáky Pálné asszonyom anyánk megosztozik az Csáky Pál marhájával ezt leányának ajándékon engede es e felől megírt pénzen vettem Zombort, azért az én feleségemé.”²³ Dobó Krisztinának azonban a teljes tulajdonlás előtt ki kellene fizetnie a Szokoly gyámsága alatt álló Várday Katát, mert amíg ez nem történik meg, addig a birtokot közösen kell használniuk. Balassi azonban több ízben is kifosztotta Várday Kata gyámjának, Szokolynak a pincéit, sőt emberei megölték Szokoly szolgáját, Novák Pált, ami végképp lehetetlenné tette a békés rendezés lehetőségét. Erre utal 1586. december 4-i keltezésű Regécről írott levelében Mágochy Gáspár is, aki tiltakozik az ellen a feltételezés ellen, hogy Balassi Bálintnak segítséget ígért volna Szokoly Miklós megtámadása esetére, sőt azt állítja, hogy Kisvárda elleni erőszakoskodása miatt is megfeddette őt. „*Nem akarnam hogy ember halál keowetkeoznek keozteteok (kij igen keonnyen meghis lenne)...*”²⁴ – írja. Rimay tehát független és elfogulatlan döntést hozott, amikor Szokolyt bevonta az irodalmi körbe. Mindennek okát abban kell keresnünk, hogy Rimay gyermekkorra óta jó kapcsolatokat ápolt a kisvárdai vár lakóival. Tízéves korában került a családi hagyományoknak megfelelően a Balassa család szolgálatába, s lett Balassi Bálint apródja. Ebben a minőségében tizenkét éves koráig szolgálta Dobó Krisztinát, s lakott vele, és Balassi fiával a kisvárdai várban. Innen kerül át aztán Ecsedre Báthory István szolgálatába 1586 novembere körül.²⁵ 1590-ben a régi időket emlegetve Rimay „*az en reghi keghez ualó zeretetem s io akaratom erősitesere*” azt írja Telegdy Pálnak, hogy „*Emlékezuen arra minemő nagy zeretettel es affectionual uoltunk egyyut lakvan kegdel.*”²⁶ Telegdy és Rimay barátsága annyira elmélyült, hogy Rimay még szívességet is kérhetett Telegdy Páltól egy közös ismerősük ügyében: „*Velenceben be menő Zandekom vagyon, honnan ez zegheni Rab Istuan neuő is, melly ez elöt kisuardaba lakott mostan érkezet ki az Galyarol el zalauduan, ki alt miatt hogy te kegdtis meg keresi akartam te kegnek irnom keruen mind arra the kedet hogy kegd nekem parantsollyon irion s mind hogy te kegd ez zegen sok niomorusagh ualott Rabnak segetseggel legyen, talam iuendőben megh zolgalhatom te kegnek...*”²⁷ Rimay Telegdy Pál halála után sem szakította meg kisvárdai kapcsolatait, hiszen egyes feltételezések szerint ő volt a Telegdy Kata

²³ RADVÁNSZKY Béla: *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*, 3. kötet, Helikon, Budapest, 1986, 121.

²⁴ LUKCSICS Pál: *Adalék Balassi Bálint élettörténetéhez*, Irodalomtörténeti Közlemények XL (1930), 93–94.

²⁵ JENEI Ferenc i. m. 310–314.

²⁶ ECKHARDT Sándor: *Rimay János ismeretlen levele*, Irodalomtörténeti Közlemények LII (1942), 302–304.

²⁷ Uo.

verses levelében emlegetett titokzatos secretárius, és ő szervezte Nyáry Krisztina és Thurzó Imre hatalmas esküvői menetét is, 1618. november 11-én.²⁸

Rimay felsorolásában ugyan nem szerepel, de biztosra vehetjük, hogy Pallas ivadékainak sorába tarozott Szokoly felesége, Telegdy Pál húga Telegdy Kata is. Tőle is csak egy vers maradt az utókorra, és sokáig ez alapján tartották az első magyar költőnőnek. Az újabb kutatások kimutatták ugyan, hogy az elsőség tekintetében költőnőnk hátrébb szorul a rangsorban, de ez semmit sem von le érdemeiből. Telegdy Kata az öntudatra ébredt reneszánsz nő archetípusa. Műveltsége és íráskészsége átlagon felüli. Mindemellett kiváló gazdasszony, aki kertet művel, vadászatokon vesz részt, és gondot visel férjére és bátyjára egyaránt. Verse több szempontból is rendhagyó. Egyrészt azért, mert érezhetően olyan könnyedséggel íródott, hogy szerzője külön tagolások nélkül ágyazhatta be a sógorasszonyának küldött válaszlevelébe. Másrészt a korabeli gyakorlattal ellentétben nem éneklésre, hanem csak olvasásra születt, s ezzel a magyar nyelvű szövegvers műfajának úttörőjévé vált. Telegdy Katát a szövegvers magalkotásában megelőzte a zseniális Balassi, de míg ő az énekversből merítette ötletét, addig Telegdy az archaikus hagyományból, a mondókákból és a kiszámolókból. A vers igazi fűszere a humor. Kifigurazza az istennőkkel dicsekvő büszkeséget, amikor azt írja: „*sütnek az homokba is néha tyúkmonyát*”, utalva arra, hogy a sógorasszony irodalmi ligetétől távolabb is lehetnek poéták. „*Noha csak ritkán azért*” -teszi hozzá tréfásan. A költő folyton mentegetőzik szerény képességei miatt azt állítva, hogy nem mérheti magát más költőkhöz. „*Gondolván azt is, hogy paraszt embernek Rómába menni, bölcsék közt bolondnak vetekedni, az bölcsessígnék Isten Asszonyi, Pallas és Minerva oltalma alatt lívőkkel igyekezni nem különben, mint jó táncost ingerelni, avagy ugrásra kecskét tanítani.*” Ravasz ellentéte örökös szabadkozásának maga a vers tökéletessége.²⁹

A vidéki reneszánsz udvar, az alkotói környezet megelevenítésére kiválóan alkalmas Telegdy Kata verse. A költő ebben külön kiemeli a kedvtelések közül a kertet és a vadászatot. Ez utóbbiról azt írja: „*Az vagy mint szép parlagon sétáló kis nyulakat/ Kik nagy mulatsággal,/ vadásszák ebekkel,/ mikor félisekben/ egy néhányat látnak,/ viletlen találtnak,/ ű nagy örömeiben/ nem tudják hamarban,/ mellyiket költhessék,/ indítsák üzésben.*” Ezek a sorok kettős jelentésmezőben értelmezhetők, egyrészt a realitás síkján, másrészt a szimbólumokén. A költő bátyjai levelezésében csak egyszer van szó a vadászatról. Itt Telegdy János csodálkozásának ad hangot, hogy Pál öccsének nincs egyetlen embere sem, aki egy karvalyt be tudna tanítani. Eppen ezért küld neki egy betanított madarat, amivel ő már öt napja elkezdett fürjezni. Aztán

²⁸ IPOLYI Arnold: *Nyáry Krisztina*. Franklin Társulat, Budapest, 1887, 26.

²⁹ HORVÁTH Iván: Telegdy Kata verses levele, = *A régi magyar vers*, szerkesztette KOMLOVSZKI Tibor, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979 (Memoria Saeculorum Hungariae 3), 161–181.

elmeséli legújabb vadászélményét, miszerint Szőlös felé járt nyilazni, de éjjel nappal esett az eső, ám még így is fogott négy agárral húsz nyulat.³⁰ Telegdy János beszámolója alapján valószínűsíthetjük, hogy a versben szereplő ebek is agarak lehettek, annál is inkább, mert ez az egyik kutyafajta, amelyik fel tudja venni a versenyt a nyúlal. A korabeli ikonológia alapján értelmezve Telegdy Kata sorait még ennél is izgalmasabb eredményre juthatunk, tudniillik e sorok mögött burkolt erotika bújik meg. A reneszánsz művészetben az agár egyfajta férfi attribútum, a nyúl pedig termékenység szimbólum.

A XVI. század második fele a majorságok mellett létesített főúri kertek színvonalának ugrásszerű emelkedését hozta. Törökországból és Nyugat-Európából beszerzett oltványok, dugványok, magok és hagymák segítségével szélesre tágult a kertészeti fajtaválaszték, s a bőség megteremtette a kertészkedés divatját, ami alól a kisvárdai udvar sem volt kivétel.³¹ Telegdy Kata nem kis büszkeséggel írta: „*A vagy csak házunknál (tudom voltál annál) mikor kertecskémbe, megyek be kedvembe, hogy ha megtekintem, melyeket két kezem ültetett vagy vetett az sovány homokban, nem tudom melyiket szakasszam élébben.*” A Telegdy levelezésben itt-ott rábukkanhatunk egy-egy kultúr-növényre, amit Kisvárdán termesztettek. Ilyenek például a sárgabarack, a teletlő dinnye,³² a mazsolaszőlő, a borsó, a sáfrány,³³ a káposzta, a vöröshagyma,³⁴ a répa³⁵ vagy a birsalma.³⁶ A XVII. század elejére a kert már annyira kinőtte magát, hogy Nyáry Pál öt tatár foglyot küld feleségének, akiknek az lesz a munkájuk, hogy a kertben kapáljanak.³⁷ Bőséges volt a termés is olyannyira, hogy Nyáry Pál felteszi, hogy azért fáj kislányának a gyomra, mert sok gyümölcsöt eszik.³⁸

A családi levelezésekben sorozatosan felbukkanó másik kiemelt érdeklődési terület a gyógyászaté. Nem az orvostudomány iránti különleges vonzódásról van itt szó, hanem elsősorban a gyermekek betegségeinek megelőzését és tüneti kezelését szolgáló hasznos tanácsok és tapasztalatok cseréjéről. A levelekből kiderül, hogy a XVI-XVII. század fordulóján még a hagyományos gyógymódok domináltak, de csíráiban már megjelentek a

³⁰ ECKHARDT Sándor i. m. (*Két vitéz...*) 101–102.

³¹ PACH (főszerk.): i. m. 322–323. p. és S. LAUTER Éva: *Főúri kertek és úri reprezentáció a 17. században*. In: R. VÁRKONYI Ágnes–KÓSA László (szerk.): *Európa híres kertje*. Budapest, Orpheusz, 1993 87–105.

³² MAKAY László: *Kisvárdai története 1703-ig...* 35.

³³ ECKHARDT: *Két vitéz...* 63.

³⁴ Uo. 73.

³⁵ Uo. 38.

³⁶ BENDA Kálmán: *Nyáry Pál és Várdai Kata levelezése 1600–1607*. Kisvárdai Városi Tanács 1975, 25.

³⁷ Uo. 26.

³⁸ Uo. 25.

korabeli orvostudomány módszerei is. A hagyományos módszerek alkalmazására jó példa Telegdy Pál 1592. februári levele, amelyben azt írja, hogy *„Rokonom az szeginj Istokochkat kenesd erősen, es Vajas Ruhát rakas az melyeckejere, uagj horut uagj nem, ha lattjatok, hogj nem akar meg hmlőzni, es megis igen horut, az ripat uizben főzik meg, annak az leujben kel főrósztonj.”*³⁹ Jellemző, hogy több ízben is szóba kerül a prevenció fontossága: *„...akarnj njaualjais nem olj hatalmas mikor reja uigaznak idejn elejt ueszik.”*⁴⁰ Figyelmeztette feleségét Telegdy Pál. Hasonlóan vélekedett Nyáry Pál is, akinek már orvosi témájú könyvei is voltak: *„...nem kell hajadon fővel és mezítláb járni, söveg legyen mindenkor fejében.”*⁴¹ A korszerűbb módszerek meghonosodását bizonyítja az 1600-ban már nagyon beteg Telegdy Kata húgához, Rákóczi Zsigmondnéhoz küldött levele: *„De byzonj zerelmes Azzonyom Eóchem ollj rut vér iótt ki az karomból, hogj soha eletemben anal rutabat nem lattam, mert ugjan zóld uolt, mjnth ha ugjan siros uolt uolna felőtte megis sirattam uala vthana, mynth hogi ilyen nagy erőtlen koromban meg kellett vagatnom ez kezemeth...”*⁴² A költőnő kezelője Barbelj Máté, akit Rákócziné küldött hozzá. Ez a tény is erősíti azt a feltételezést, hogy Telegdy Pál 1594-es kórházalapítványa nem valósult meg.⁴³ Ennek okát abban kereshetjük, hogy a végrendelkező félelmei ellenére nem maradt ott Fülek ostrománál, s hazatérte után valószínűleg más testamentumot tett. Minden esetre Telegdy kezdeményezése kortörténeti érdekesség: *„...ha nekem ide holtom történik...Az szeginyeknek csináltas Várdában egy spitaljt, és az mely szeginyek benne lesznek, minden esztendőben egy köből lisztet, és tíz szalonnát agj táplálásokra, és tizenkét öltöző ruhát, az Isten is jót ad neked ides rokonom, és az igaz hitre vezérlő szent lelkit agja neked irtette.”*⁴⁴

Telegdy Pál, majd Nyáry Pál felesége Várdai Kata passzívan rajongott az irodalomért. Nem művelte, hanem támogatta azt. Írni is csak későn tanult meg,⁴⁵ olvasni viszont szeretett. Telegdy 1589 januárjában még csak udvarolt, amikor már könyvet ajánlott menyasszonya figyelmébe: *„...az Tobias kónjeuckeyt, az kit mutatek oluasd nagj sziued szerint el, ughjhogj ued yol az mj meg uagon benne irua, mert higied hogj gonoszra nem tanít, vgian üduössegen*

³⁹ ECKHARDT: *Két vitéz...* 38.

⁴⁰ Uo. 42.

⁴¹ BENDA: *Nyáry Pál...* 25.

⁴² ECKHARDT: *Két vitéz...* 202.

⁴³ A spitalj működéséről semmiféle adat, de még csak utalás sem maradt fenn.

⁴⁴ ECKHARDT: *Két vitéz...* 51-52.

⁴⁵ 1600. március 20-i levelében Nyáry Pál afeletti örömének adott hangot, hogy felesége végre saját kezével írt neki. *„...magad nekem igen kedves édes kezeiddel is megmutattad...csakhogy igen ritkán kezdek efféléket látnom...Én bizony nagy boldogságnak tartom, hogy tolmács nekől nem szökelkedőnk, sem szemben való létőnkben, sem írásunkban, bizvást irhatunk egymásnak immár mindenekről.”* BENDA Kálmán: *Nyáry Pál...* 13.

yaro dolog, kirül üdövuel többet szólhatunk.”⁴⁶ 1613-ban Zolnai György deák tájékoztatta arról, hogy „Az könyweczkeketis az Compactorral be kötetem az harmat eo Ngnak azokatis ala kwldetem. Az fejr könyweczket azt monda hogj semmikeppen ben köthetj az fekete Aranis kőnweczkebe.”⁴⁷ 1622-ben lányától, Telegdy Annától kapott könyvet ajándékba.⁴⁸

Ifj. Klösz Jakab nyomdászmasterrel kezdődő együttműködésének szomorú apropója unokájának halála volt. Nyáry Ferencet, tanítójával Szepsi Csombor Mártonnal együtt vitte el a pestis 1622-ben, amikor a fiúcska még csak tizenegy éves volt.⁴⁹ A nagymama és a szülők nekik szerettek volna emléket állítani, amikor nyomdába adták Szepsi Csombor kéziratban lévő újszoikus erkölcsstanító művét, az *Udvári scholát*, amit a szerző tanítványa oktatásához állított össze. A könyv meg is jelent Bártfán 1623-ban. A munkával bizonyára meg voltak elégedve, mert a következő évben több megrendelést is adtak. Így került kinyomtatásra a Nyáry Ferenc temetésén elhangzott *Negy szep halottas praedikatiok* című könyv⁵⁰ és külön Várday Kata megrendelésére Kecskeméti C. János Andreas Musculus–fordítása.⁵¹ A nyomtatási költségek igen nagy összeget emésztettek fel. Az *Udvári schola* és Kecskeméti munkája száz forintba került, ami akkoriban három csikó árának felelt meg.⁵²

Várday Kata azonban nemcsak családi vonatkozású munkák megjelentetését segítette elő. Második férjével, Nyáry Pállal gyökeresen megváltoztatták a városi protestánsokkal kialakult viszonyt, amely korábban nem volt éppen felhőtlennek nevezhető. Nem lehet egyértelműen válaszolni arra a kérdésre, hogy a város birtokosai hogyan viszonyultak a XVI. század végi vallási mozgolódáshoz. Várday István egy leveléből⁵³ úgy tűnik, hogy ő szimpátiával tekintett az 1570-es években a reformációra, azonban a Várday örökösök esetében már sokkal vegyesebb a kép. Telegdy Pál haláláig kitartott a katolikus vallás mellett, noha ecsedi Báthory István többször bízta az áttérésre. Szokoly Miklós feltehetően az elméleti teológia felől közelítette meg a kérdést, és szigorúan racionális alapon álló logikai meggyőzésre várt. Éppen ezért képes volt félretenni az érzelmeit, s hajlandó volt a reformáció

⁴⁶ ECKHARDT: *Két vitéz...* 23.

⁴⁷ KOVÁCS Sándor Iván–KULCSÁR Péter: *A bedegi Nyáry familia könyvnyomtató mestere: ifj. Klösz Jakab*. MKSz LXXXII. évf. (1966) 4. sz. 333.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Más vélemény szerint torokgyulladásban halt meg. DÁVID Zoltán: *Telegdy Anna (1591-1635) ismeretlen versei*. *ItK* CII. évf. (1988) 1-2. sz. 242.

⁵⁰ RMNY 2. 361. p.

⁵¹ KECSKEMÉTI C. János: *Szép és aytatos imadsagos könyveczke...* Ebben megtalálható Kovásznai Imre szepsi lelkésznek a kisvárdai templomban elhangzott beszéde is. RMNY 2. 363.

⁵² KOVÁCS-KULCSÁR: i.m. 337. – Indirekt módon még több könyv köszönhetette megjelenését az utolsó Várdaynak, aki számos protestáns diákot támogatott anyagilag.

⁵³ LUKCSICS Pál: *Irodalomtörténeti...* 361.

radikálisabb irányával is kacérkodni. Ugyanakkor eddig még semmilyen bizonyítékot nem találtak arra nézve, hogy ő valaha is kitért volna katolikus hitéből. Az 1580-as évek végén fogadta vallási szempontból legérdekesebb vendégeit, Christian Franckent és Georg Deidrichet, és mintegy ellenpontozásként 1586-ban harangot öntetett a katolikus templom számára.⁵⁴ Ecsedi Báthory István országbírónak unokahúgához, a protestáns érzelmű Várdai Katához írt, tudjuk, hogy Szokoly Miklós 1599-ben elbocsátotta a várdai református prédikátort. Ebből a levélből való a következő idézet: „Közhirel esek ertenem, hofi az ördög nem lehet az k. batia nélkül Zakoli Miklos nélkül...ugi ertem hofi az ördög arra vitte, hofi a Várday prédikátornak bucziutt adott...ugi ertem, papista papot akar oda zallitani, kerlek ez okert irj felölle augi izeny mentől hamarabb erthessem igazze neme.”⁵⁵

Ecsedi Báthory István, a reformáció nagy mecénásának halála után a Nyáry familia vette át az országbíró nagy felelősséggel járó vallási-kulturális örökségét, s lett annak méltó folytatója. A családtagok nevével több korabeli könyv ajánlásában találkozhatunk. Elsőként Kisfaludi F. (Urbanus) *Disputatio theol. de Antichristo* című, 1624-ben Franekerben megjelent könyvét kell megemlítenünk, amelynek ajánlásában a szerző bedegi Nyáry István kállói főkapitánynak és szabolcsi főispánnak, Várdai Katának, bedegi Nyáry Pál özvegyének, Telegdy Annának, bedegi Nyáry István nejének és Csutha Miklós kisvárdai várkapitánynak mond köszönetet anyagi és szellemi támogatásukért.⁵⁶ Ugyanezeket a személyeket említi Thuri Péter 1627-ben, Frankfurtban megjelent *Tractationis*ában,⁵⁷ és az 1630-ban elhunyt Várdai Kata kivételével, Tolmácsi M. György 1633-ban, Leydenben *Disputatio Theol. XIII: de modo statisfactionis* címmel kinyomtatott munkájában.⁵⁸ Az említett szerzőktől sokkal nagyobb név Alvinci Péteré, aki kiemelt támogatottja volt Nyáry Istvánnak és Telegdy Annának. 1632-1634 között a jeles hitvitázó három könyvében is nekik mondott köszönetet.⁵⁹

Valószínűleg főúri támogatással működhetett a protestánsok városi iskolája is, melynek magas oktatási színvonalára utal az a tény, hogy 1625-ig öt

⁵⁴ NÉZŐ István: *A római katolikus egyház története*. In: NÉZŐ István–PÉNZES Tibor–Szabolcs-PONCSÁK Angéla Eszter: *A kisvárdai egyházak története Szent Lászlótól napjainkig*. Kisvárdai Városszépítő Egyesület, 2000. 25.

⁵⁵ VIRÁGH Ferenc: Kisvárdai múltjából IV. *Felsőszabolcs* XV. évf. (1934) 24. sz. 3.

⁵⁶ RMK 3/1. 403.

⁵⁷ RMK 3/1. 418.

⁵⁸ RMK 3/1. 448.

⁵⁹ *Quadragesima vasarnapra tartozo szent evangeliumok magyarazattya...* Kassa, 1632. RMNY 2. 535. *Postilla, azaz egymás utan következő praedekatiok...* Kassa, 1633. RMNY 2. 557-558. *Következik az postillanak masodik resze...* Kassa, 1634. RMNY 2. 568.

egykori diákja tanult a debreceni Kollégiumban.⁶⁰ Kettő jutott el Heidelbergbe: Michael Vardi 1608. szeptember 24-én, Andreas Sartoris, Vardai 1614. április 23-án iratkozott be;⁶¹ egy Odera Frankfurtba: Kisvárdai János 1625 második felében, könyve 1627-ben jelent meg Franekerben görög címmel és latin nyelven;⁶² egy pedig Wittenbergbe. Ez utóbbi, név szerint Kisvárdai András arról is nevezetes, hogy egyike volt annak az öt diáknak, aki 1613-ban Nagybányára hozta a Wittenbergben tanult magyar diákok anyakönyvét.⁶³ Érdekes módon viszont 1625 után mindössze három kisvárdairól tudunk, aki külföldi tanulmányokat folytatott. Ők mindhárman Franekerben tanultak tovább.⁶⁴

A reformációról szólva mindenképpen meg kell említenünk Margitay Pétert, akinek kisvárdai tartózkodására nézve eltérő időpontokat adnak a kutatók. Szinnyei József 1619 májusára teszi Margitay érkezését, távozását pedig 1620 nyarára.⁶⁵ Debreceni Ember Pál 1622-ben, mint kisvárdai lelkészt, szabolcsi esperesként említi.⁶⁶ Kiss Kálmán, aki 1878-ban megírta a Szatmári Református Egyházmegye történetét úgy véli, hogy Margitay 1621-1628 között szatmári esperes volt.⁶⁷ Ez azonban cáfolja Szinnyeinek azt az adatát, miszerint 1620 nyarán Margitay Nagykállóba távozott, ahol 1624-ig maradt, hiszen Nagykálló a Szabolcsi Egyházmegyéhez tartozott. Abban azonban mindannyian megegyeznek, hogy az 1620-as évek elején Margitay kisvárdai prédikátor volt. Személyének jelentősége abban áll, hogy a kisvárdai lelkészek közül egyedülként jutott fel a református egyházi hierarchia csúcsát jelentő püspöki székbe. Teológiai pályafutása a következőképpen alakult: 1595-ben Wittenbergbe ment, ahol 1596. szeptember 22-én iratkozott be az egyetemre. 1599-ben gönci iskolamester volt, az 1616-os év debreceni lelkészségben találja, majd 1617-ben esperes lett ugyanott. Az 1620-as években Kisvárdán kívül Nagykállóban és Huszton vezette a helyi gyülekezeteket. 1629 februárjában a tasnádi zsinaton, ahol harmincöt új prédikátort avatott fel, püspököknek választották. 1626 májusára Husztra, majd már mint szatmári lelkész júniusra Váradra hívott össze zsinatot. Munkásságát még azon évben bekövetkezett halála törte derékba. Prédikációi és Biblia magyarázatai közül

⁶⁰ BAKÓCZI János: *A debreceni ev. reform. főiskola növendékeinek betűrendes névsora 1588-1791*. Debrecen, 1887, Kézirat, Debreceni Református Kollégium Levéltára, 67, 78, 90, 114, 124. p.

⁶¹ BAKÓCZI: i.m. 1. melléklet: Gustav TOEPKE: *Die Martikel der Universität Heidelberg*. 20-21. p.

⁶² BAKÓCZI: i.m. 114. p; RMK 3/1. 417.

⁶³ RMK 3/1. 441.

⁶⁴ VIRÁGH Ferenc: *Adatok Kisvárdai történetéhez*. Nyíregyháza, Jósza András Múzeum, 1981, 99.

⁶⁵ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. 8. köt. Budapest, 1902, 563-564.

⁶⁶ LAMPE-EMBER Pál: *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania. etc.* Utrecht, 1728, 625.

⁶⁷ KISS Kálmán: *A szatmári reform. egyházmegye története*. Kecskemét, 1878, 306.

több, kötetbe foglalva is megjelent. Ezek: *Az mindennapi könyörgő imádságnak magyarázattya...* (Debrecen 1616 és 1624), *Az Isten Törvényenek, az Szent Írás szerint való magyarázattya...* (Debrecen 1617), *Az Jonas propheta. Könyvének az Sz. Írás szerint való magyarázattya...* (Debrecen 1621), *Az apostoli Credonak, az Sz. Írás szerint való magyarázattya...* (Debrecen 1624) és a *Temető Praedikatiok...* (Debrecen 1632 és 1644) címeket viselik. Ez utóbbi könyv már posztumusz került kinyomtatásra Kereszegi Herman István püspök jóvoltából.⁶⁸ Az apostoli Credo ajánlása Várday Katának szól. A szövegből kiderül, hogy a szerző a prédikációkat a kállói templomban mondta el, s azoknak egy részét Várday Kata személyesen hallgatta meg.⁶⁹ A nemesasszony vallási buzgalmára jellemző, hogy Szepsi Csombor Márton *Udvári scholájának* bevezetőjében udvara úgy jelenik meg, mint „*pietatis Schola...kegyesseghnek Scholája, melyben bizonyos órákban az Davidnak Sóltára olvastatik és énekeltetik vala.*”⁷⁰

Az irodalom, különösen a költészet szeretete átragadt Telegdy Pál és Várday Kata leányára, Annára is. Az ő verseinek ihletője azonban már nem az életöröm, hanem a fájdalom, ami egész életében végigkísérte. 1622-ben elveszítette fiát, Nyáry Ferencet, s néhány év múlva hosszú betegség kezdeti tünetei mutatkoztak rajta. 1629-ben súlyos lázzal hónapokig feküdt, s 1633-tól minden levelében derék- és csontfájdalmakról panaszkodott. A kór olyan súlyosnak bizonyult, hogy az orvosok nem tudtak segíteni, s 1635. szeptember 17-én az alig negyvennégy éves asszony meghalt. A versek alapján állítható, hogy a nagy fájdalmakat tisztességgel viselte, s erős hitére támaszkodva próbált alkalmazkodni ahhoz, amihez végeredményben nem lehet. Mélységes szomorúságát sötét tónusú sorai jól érzékeltetik.⁷¹

A férje által emlékére állítatott sírkő egy várostörténeti korszak lezárását is jelenti. Nyáry Istvánné sírköve egy minden átmenet nélküli, drasztikus változásról tanúskodik. A hatalmas vörösmárvány kő, a megváltozott közízlést jelezve, már díszesen vésett barokk stílusjegyeket mutat, melyen a következő sorok olvashatók latinul: „*Ó sors, ó dühödt párkák, könyörölni tudatlan/ Nemde lerontátok násznyoszolyám gonoszul!/ Ó te halál, újból könnyes zokogásra fakasztál/ S minden napjaimon gyászesetem síratom.../ Vissza kívánnálak még hozni, de tiltja a hatalmas/ Végzet, acélkapu áll, rejtve szilárdan élem.../ Elmégy már? Mégis híred marad éltet e várban/ Itt hol én most eltemetém tetemed.../ Itt nyugszik Nyáry István gróf hitvесе, Anna:/ Lelke*

⁶⁸ SZINNYEI: i.m. 563.

⁶⁹ RMNY 2. 366.

⁷⁰ KOVÁCS Sándor Iván–KULCSÁR Péter (sajtó alá rend.): *Szepsi Csombor Márton összes művei.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1968, 51.

⁷¹ DÁVID: i.m. 240-254.

az égé lett, ám e helyen lakozik.”⁷² Kisvárdra számára a reneszánsz és a reformáció színes, izgalmas, ámde sokszor fájdalmakkal terhelt korszaka véget ért, s ezzel lezárult a város aranykora is.

⁷² NÉZŐ-SZIVÁK: i.m. 117-118.

Néhány adat Decsi János bártfai *Adagiorvm*ának magyar nyelvéről és helyesírásáról

Bevezetés

Baranyai Decsi Csímor János (Decs, 1560 körül – Székelyvásárhely, 1601) *Adagiorvm Græcolatinovngaricorvm Chiliades quinque* c. munkája (röviden: *Adagiorvm*), az első ismert magyar közmondás- és szólásgyűjtemény, 1598-ban jelent meg Bártfán, Klöß Jakabnak az előző évben alapított nyomdájában (Ad., VEJ-2, 3). – Régiókban ezt időben csak egy cseh gyűjtemény előzte meg.

A hazai, tolnai, debreceni és kolozsvári tanulmányok után a Wittenbergi Egyetemen tanult, majd a Strassburgi Académián Hawenreuter professzornál Arisztotelész filozófiájából doktorált Decsi János akkor a székelyvásárhelyi (ma Marosvásárhely) partikula rektora volt. Korábban már megjelent több latin és egy görög verse, latin nyelven egy útleírása, a *Hodoeporicon itineris Transylvanici* (Wittenberg 1587), doktori disszertációja, a *Synopsis Philosophiae* (Strassburg 1591, Wittenberg 1595), jogharmonizációs munkája, a *Syntagma institutionum iuris Imperialis ac Vngarici* (Kolozsvár, 1593) és Sallustius két művének magyar fordítása: *Az Caius Crispus Salvstivsnac ket Historiaia* (Szeben 1596) (BDS), amely egy latin klasszikusnak az első magyar fordítása volt. Korát bemutató kéziratban fennmaradt történelmi munkája – *Commentariorum de rebus Ungaricis ac Transylvanicis* címmel – latinul 1866-ban, magyar fordításban 1982-ben jelent meg. (PGy-1)

Az *Adagiorvm* (Ad.) magyarázatokat nem tartalmazó (görög)-latin-magyar gyűjtemény. Latin magyarázatokkal is ellátott latin-görög mintája – amelyből a „címszavak” nagy többségét válogatta – Erasmus és több más 16. századi szólásgyűjtő (Gilbertus Cognatus, Hadrianus Iunius, Ludovicus Caelius Rhodiginus és mások) 1574-ben Bázelen kiadott gyűjteményes kötete (Er.Ad.) volt. Decsi a forrásában szereplő latin (és görög) adagiumokból kiválasztottaknak csak egy részét fordította le magyarra, fordítás helyett gyakran az értelmileg megfelelő magyar szólást vagy közmondást tüntette fel. Ezek közül számos ma is közismert, pl. Nem akarásnak nyögés a vége, Olcsó húsnak híg a leve, Lassan járj, tovább érsz, Sok lúd disznót győz, Jó pap holtig tanul stb. A ma már nem közismertek közül jónéhány még megtalálható 19-20. századi erdélyi és csángó gyűjtésekben is. (PGy-2,3).

A székelvászárhelyi szerző kötetének magyar szövegei érdekes betekintést nyújtanak a 16. század végi, nem egységes magyar nyelvbe és a helyesírás adott bártfai megjelenésébe. Egyes nyelvi jellegzetességek az egyenetlenségek egy részével együtt eltűnnek már a belőle Szenci Molnár Albert által készített válogatásban, az 1611-es hanaui és 1621-es heidelbergi kiadású magyar-latin szótárban és annak későbbi, pl. Pápai Páriz Ferenc és Bod Péter által átdolgozott kiadásában. (PGy-4, SzI-231).

A Decsi-kötet 4827 tételes magyar anyagának kb. egyötöde szólás és közmondás. Az alábbi összeállítás a munka teljes magyar anyagán alapul, főleg a mai magyar nyelvi normáktól való eltérésekkel foglalkozik és néhány összehasonlítást is végez egyes korabeli magyar kiadványok nyelvvel és helyesírásával. Ilyenek pl. Heltai Gáspár *Száz fabulája* (Kolozsvár 1566) (HGF), és *Cronicája* (Kolozsvár 1575) (HGC), Bornemisza Péter *Predikatioc c.* kötete (Detrekő, 1584) (BPP), a *Vizsolyi Biblia* (Vizsoly 1590) (VB), Sóvári Soós Kristóf *Postillája* (Bártfa, 1598) (SSK) és Decsi Sallustius-fordítása (Szeben 1596) (BDS).

Az egyes megállapításokkal kapcsolatos példák, illetve hivatkozások száma jelentősen növelhető lehetne. Adott esetben zárójelben utalunk rá, hogy pl. melyik 16. századi kiadványban találkozunk ugyanazzal a jelenséggel. További példákat és pontos hivatkozásokat egy hosszabb tanulmány tartalmaz.

1. Az ábécé

Az *Adagiorvm* jórészt a 16. századi, lényegében Heltai Gáspár által kialakított protestáns helyesírást alkalmazza, amely az egykori kancelláriai helyesírás, a német helyesírás (ö, ü jelölése) és a krakkói magyar nyomtatványok helyesírásának egyes elemeit (pl. ékezetes magánhangzók) tartalmazta, s legfontosabb jellemzője a *cs = cz* (*k* előtt *ts*) (KI-14-18), de pl. a *k* hangot a szó végén nem *c*, hanem *k* betűvel jelöli. Gulyás Pál feltételezte, hogy Klöß Jakab dolgozott Heltai kolozsvári műhelyében (GP-195). V. Ecsedy Judit arra a megállapításra jutott, hogy „a kolozsvári és a bártfai műhely valamilyen összefüggését bizonyítottnak kell elfogadnunk” (VEJ-1.35).

Egyes hangok jelölésében vannak következetlenségek, olykor ugyanannak a szónak a leírásában is, pl. az *sz* hang a mondat elején a legtöbbször *Sz*, a szó belsejében lehet *β* vagy *z* (beβél, diznó), a *cs* lehet *cz* vagy *ts* (nincz és nints, maczka és matska), a *c* legtöbbször *tz*, de előfordul *cz* is. A nyomda betűkészletében nyilvánvalóan nem volt *Á*, *É* és *Ö* betű (VEJ-3.631-633), így ezek helyett *A*, *E*, illetve *Eö* (vagy *ö*) jelenik meg, pl. a mondat elején. Az *ö*-t és az *ü*-t kis e-mellékjeles *o*-val, ill *u*-val jelöli, de *ü*-ként e-mellékjeles *v* is előfordul. Egy szó belsejében olykor lemarad az *á* és –

ritkábban – az *é* ékezete. (A „belső” ékezetek rendszeresen elmaradnak a Sallustius-fordításban.) (BDS)

A következőkben az *Adagiorum* egyes betűinek, ill. betűkombinációinak mai megfelelőit soroljuk fel egy-egy példával. (gy = gyakori, r = ritka, me = a mondat, ill nagybetűvel írt szó elején, szb = a szó belsejében, sze = a szó elején, szv = a szó végén.)

$a = \acute{a}$ (varga 3.10.2.3.) – $a = \acute{a}$ (r, szb) (aiandék 3.5.1.2.) – $A = A$ (Az ki 1.1.1.2.) – $A = \acute{A}$ (me) (Arnyek 1.2.1.8. – $\grave{a} = a$ (áhól 1.4.4.7.) – $\hat{a} = a$ (â ki, 2.1.7.5.) – $\hat{a} = \acute{a}$ (három, 3.7.1.2.), $\ae = \acute{e}$ (præda, 1.6.3.6.)

$b = b$ (bab, 4.6.5.4.) – $c = c$ (r, ceremonia, 1.8.10.4.) $c = k$ (Clastrom, 3.4.3.7.) – $ch = k$ (schola 2.6.5.2.) – $ck = kk$ (ackor. 3.1.2.7) $cz = cs$ (gy, kouác 1.1.9.8) – $d = d$ (diznó, 3.6.1.3.) – $e = e$ (ember 1.1.2.1.) – $e = \acute{e}$ (r, szb. czel 2.6.5.5.) – $\epsilon = \acute{e}$ (szb. ellenség 2.2.10.9.) – $\hat{e} = \acute{e}$ (mêg 1.1.4.8.) – $E = E$ (Enyues 2.3.8.2.) – $E = \acute{E}$ (me, nagybetűs sze, az Eghnek ereieis 5.1.9.5.) – $E\ddot{o} = \ddot{O}$ (me, Eöröckön 4.3.7.2.)

$f = f$ (farkas 1.1.5.6.) – $g = g$ (galamb 3.5.6.1.) – $g^l = gy$ (szv, hog 1.2.7.7.), – $gh = g$ (szv, ágh 1.2.2.5) – $gi = gy$ (kigio 3.3.6.1.) – $gy = gy$ (gyöit 5.3.6.5.) – $h = h$ (hituánúl) 5.3.1.5.) – $i = i$ (igen 1.1.2.2.) – $i = j$ (ió 1.1.2.2., Haidu 3.7.1.6.) – $\hat{i} = i$ (Bít 1.1.9.2.) – $k = k$ (közköpü 2.3.7.2.) – $l = l$ (lepel 2.5.3.7.) – $l' = ly$ (Székel' fortél' 2.3.10.9.) – $ly = ly$ (Székely fortély 3.3.10.10.) – $lly = lly$ (fekéllyel 4.4.1.10.) – $lly = lj$ (énekellyen 4.3.9.10.)

$m = m$ (malomban 2.9.9.2.) – $n = n$ (ingyen 4.3.8.7.) – $ni = nyi$ (nyilára 1.6.1.3.) $nnij = nnyi$ (annijra 4.4.8.9.) – $ny = ny$ (kenyér 4.10.4.9.) – $o = o$ (sohol 2.1.5.3.) – $o = \acute{o}$ (r, szb, akasztófától 5.10.3.1.) $\grave{o} = o$ (r, bors 3.8.8.8.) – $\acute{o} = \acute{o}$ (Sólymot 5.2.6.6.) – $\ddot{o}^2 = \ddot{o}$ (ökö 5.10.3.5.) – $\ddot{o} = \ddot{o}$ (kettőt 5.2.4.4., nő 5.2.2.4) – $\ddot{o} = \ddot{O}, \ddot{O}$ (me, özve öklölni 4.10.4.6., ö maga dicziri magát. 4.7.4.6.)

$p = p$ (pap 1.6.3.8.) – $r = r$ (három 3.7.1.2.) – $s = s$ (lásd 2.3.10.7.) – $\underline{s}^3 = s$ (soha 2.5.5.4., Isten 1.1.7.5.) – $\underline{ss} = ss$ (lassan 2.2.3.10.) – $s = sz$ (r, Christus 2.6.8.6.) – $s = zs$ (sák 4.9.4.4., rosda 4.1.6.6.) – $sz = sz$ (r. visz 1.1.8.8.) – $\beta = sz$ (BomBédóság 1.4.10.8) – $\beta\beta = ssz$ (aßbony 1.2.4.2.) – $Sz = Sz$ (me, Szeget 1.1.8.3.) – $t = t$ (terhet 2.3.8.6.) – $ti = ty$ (tiuk 1.1.10.10.) – $tii = tty$ (hattiu 1.5.7.8.) – $tii = tj$ (nittia 1.1.3.6.) – $tz = c$ (tzégér 5.8.5.4.)

$u = u$ (Duna 5.2.2.3.) – $\acute{u} = \acute{u}$ (túzok 5.1.2.5.) – $\hat{u} = \acute{u}$ (r, hoßBû 5.2.8.1., tûd 5.2.10.10.) – $\acute{u}^f = \acute{u}$ (füle 1.1.2.4b.) – $\ddot{u} = \ddot{u}$ (tüz 5.2.7.1., füz

¹ Pontosabban a *g* betűn ugyanolyan ékezet található, mint az *á*, vagy az *é* betűn. A továbbiakban az idézett szövegekben „ékezetes *g*” helyett *gy* betűt írunk.

² Pontosabban az *o* fölött kis *e* mellékjellel.

³ Ténylegesen úgynevezett „hosszú *s*”. Technikai okokból ezt a következő fejezetekben általában nem jelöljük.

⁴ Pontosabban az *u* fölött kis *e* mellékjellel.

fából 5.2.6.4.) – $\ddot{u} = \ddot{U}$ (me, üdö előtt való öbölés. 3.3.8.4.) – $v = v$ (sze. víz 1.6.1.2.) – $v = u$ (szb. könyvek 1.1.9.5.) – $V = U$ (Vyuat mutatni. 3.3.8.6.) – $w = v$ (néwben 2.10.8.4.) – $w^j = u$ (wr 5.3.2.2.) – $W = U$ (Wram 5.10.7.2.) – $y = j$ (Haydu 1.3.7.2) – $z = z$ (igazat 4.2.8.4.) – $z = sz$ (diznó 1.3.7.5.)

Megjegyzések Ha egy betű felett $\sim$ mellékjel található, akkor az egy hiányzó m , vagy n betűt jelez, pl. $sem\tilde{i}$ (4.9.9.4), $v\ddot{e}d\tilde{e}git$ (5.1.1.7.)

Az *Adagiorvm*-ban a legtöbbször a kiejtés szerinti írás elve érvényesül az etimológiai elvvel szemben, pl. $nittia$ (1.1.3.6.), $tapogattya$ (2.2.4.6.), *kivéte*l: *szakadt* (4.4.3.6.).

Néhány összehasonlító adat. Az *Adagiorvm* jóval gyakrabban jelöli a cs hangot cz -vel – a lengyel gyakorlathoz hasonlóan –, mint ts -sel. – Sóvári Soós Kristóf *Postillájában* csaknem mindig cz -vel találkozunk, s csak kivételesen bukkan elő ts , pl. $d\ddot{u}tsek\ddot{o}d\ddot{o}m$ (SSK-154), de már a következő és a 161. oldalon is $d\ddot{u}czek\ddot{o}d\ddot{o}m$ olvasható (SSK-155, 161). – Heltai Gáspár *Száz fabulájában* a gyakori cz mellett előfordul ts , nem csak k előtt, pl. $czak$, $czere$, $b\ddot{o}lcz$, $b\ddot{o}lczes\ddot{e}g$, a $matska$, $b\ddot{o}ltses\ddot{e}g$ (!) mellett (HGF-LXV). – A *Vizsolyi Bibliában* (VB) is a cz a gyakoribb, de a ts sem ritka, egyaránt előfordul pl. Lukács és Lukáts, $b\ddot{o}lcz$ (Péld. 13,14) és $b\ddot{o}lts$ (Péld. 14,26), $gy\ddot{u}m\ddot{o}lcz$ (Péld. 18,21) és $gy\ddot{u}m\ddot{o}lts$ (Péld. 1.31.). – Decsi Sallustius fordításában (BDS) általános a cz használata, kivételes a ts . (Ott a cz -nek van c olvasata is.)

Az $\acute{e}$ kiejtésű $\acute{e}$ betű már Komjáti Benedek 1533-ban Krakkóban kiadott Szent Pál leveleiben (KB) megjelenik (pl. $\acute{e}s$). Az *Adagiorvm*-ban következetesen ezt találjuk a $-s\acute{e}g$ képzőben, pl. $\acute{e}hs\acute{e}g$ (4.2.5.3.), $feles\acute{e}g$ (4.2.3.10), $vend\acute{e}gs\acute{e}g$ (5.5.5.1.), a $f\acute{e}l$ és a $f\acute{e}r$ szavakban ill. szótagokban, pl. sok $f\acute{e}le$ (3.7.4.6.), $f\acute{e}r$ (4.7.8.6.), valamint egyes más szavakban, pl. $t\ddot{o}rbe\ \acute{e}sem$ (5.7.8.6.), $f\acute{e}k$ (3.4.3.7.).

Az *Adagiorvm*-hoz hasonló alkalmazásban találkozunk az $\acute{e}$ betűvel Sóvári Soós Kristóf *Postillájában* (SSK), tehát a $-s\acute{e}g$ képzőben, pl. $h\ddot{u}s\acute{e}g$, a $f\acute{e}l$ és a $f\acute{e}r$ szótagban: és néhány más esetben is, pl. $sz\ddot{u}let\acute{e}s\acute{e}vel$ (32). – É olvasatban találkozunk az $\acute{e}$ -vel Bornemisza Péter *Postillájában* pl. $t\acute{e}rnc\acute{e}c\ v\acute{e}gre$. (BPP-233r). Heltai Gáspár *Száz fabulájában*, pl. $k\acute{e}t$, $sz\acute{e}k$, $k\acute{e}rd$, $n\acute{e}ki$, $v\acute{it}\acute{e}z$ (HGF-L). a *Vizsolyi Bibliában* é olvasatban többször előfordul az $\acute{e}$, pl. $\acute{e}gi$ (Luk. 8,5), $h\acute{e}t$ (Luk. 8,2), $Illy\acute{e}sis$ (Luk. 9.54), de a $-s\acute{e}g$ képzőben nem (dits\ddot{o}s\acute{e}gben Luk. 9.31.). – Heltai Chronicájában ritkán találkozunk az $\acute{e}$ -vel (pl. $B\acute{e}ts$, HGC-25r), a $-s\acute{e}g$ -ben nem (pl. $Kere\acute{b}ty\acute{e}nseg$ HGC-24r). Baranyai Decsi Sallustius-fordításában az $\acute{e}$ előfordulása ritka (itt-ott megtalálható, pl. a $f\acute{e}l$ szóban (BD-1.1-63v, 64v), a $-s\acute{e}g$ képzőben soha.

A hosszú k (kk) jelölésére a 16. század második felében általános – minden valószínűség szerint német hatásra – a ck használata, (HGF,HGC, SSK,

⁵ Csak az úr és származékai esetén. (Heltainál is, HGF-LXIX)

BPP, VB) A Sallustius-fordításban *kc*-t találunk (egyebekcel, harczokkal, kosokkal).

A szó végi *k*-hang jele az *Adagiorvmban* és az ugyancsak bártfai kiadású SSK-ban mindig *k*, míg a korabeli nyomtatványok többségében (HGF, HGC, BPP, VB, BDS) *c*.

2. Nagy- és kisbetűk használata

A nagy- és kisbetűk használata egyrészt egyezik a mai szabályokkal, másrészt bővebb körre terjed ki. Ebben az akkor kialakuló német helyesírásnak lehetett szerepe. Tudjuk, hogy Baranyai Decsi előzőleg több évet töltött Wittenbergben és Strassburgban, másrészt Bártfának is jelentős számú volt a német lakossága, és – Gutgesell műhelyében – több német könyv is megjelent a városban (RMNY-850, 853, 855).

2.1. Főként nagybetűvel írt szavak

Az alábbi adatokra vonatkozóan az esetek többségében nagy kezdőbetűvel találkozunk. Néhány példa:

2.1.1. A vallási élettel kapcsolatos főnevek és származékaik leírásában nagybetűsek, pl.: *Isten* (1.1.7.5.), *Isteni* (5.10.9.3., 5.10.9.4.) – *Apatúr* (3.4.3.9.). – *Bódog Aßßony* (3.6.4.1.), *Christus* (2.6.8.6., 3.6.10.4.) – *Égh* (1.8.1.7.) – *Mi atióánk* (ima) (2.9.7.2.)

Ezzel szemben mindig *kisbetűvel* van írva pl. a menyország (1.3.9.2.) az ördög (1.8.3.3) és a pokol (2.6.2.2.)

2.1.2. Személynevek: *Antal* (2.1.6.10., 3.4.2.10.) – *Bertók* (4.10.10.9.) – *Fabián* (5.1.5.1.) – *Griti* (2.5.9.7.) – *Iános* (2.3.3.1.) – *Lukáts* (1.2.8.10.) – *Máthiás* (2.4.4.2.) – *Orbán* (5.1.10.1.) – *Urbán* (3.6.5.8.) stb.

2.1.3. Városok, folyók, égitestek: *Bécz* (1.4.7.3.) – *Buda* (2.5.3.3.), 3.4.2.10.) – *Ierusalem* (3.4.3.3.) – *Körös* (1.1.4.6.) – *Mako*⁶ (1.1.4.8., 3.4.3.3.) – *Nap* (1.6.8.8., 3.3.1.7., 5.6.7.5.) – *Roma* (1.3.4.5.) – Mindig *kisbetűs* pl. a föld.

2.1.4. Népek, nyelvek: *Czigán* (1.1.10.1.) – *Deák* (nyelv) (5.9.6.2.) – *Görög* (nyelv) (5.9.6.2.) – *Haydu* (1.3.7.2.) – *Lengyel* (4.1.1.3.) – *Magyar* (2.6.4.5.), – *Német(h)* (2.6.4.5.) – *Rátz* (3.2.10.6.) – *Sidó* (2.4.10.9.) – *Székely* (3.5.6.10.) – *Török* (4.8.8.1., 5.9.2.3.)

Kisbetűvel van írva a *kúnok* (1.1.4.6., 2.2.6.9.), és a *szász* (ßáz 3.7.5.2., 3.8.2.4.).

⁶ Egyes adatok szerint személynév.

2.2. Nagy és kisbetűk vegyes használata

Gyakori eset, hogy ugyanazt a szót megtaláljuk nagy- és kisbetűs leírásban is. A következőkben ezekre néhány példát közlünk.

2.2.1. **Személyeket, rangot, foglalkozást, intézményt jelentő főnevek:** – Angyal (1.3.4.4.), – Anya (1.5.10.7.), – Apia (3.8.4.10.), – Aßbony (3.4.6.3.) – Barát (szerzetes) (5.8.3.2.) – Biró (1.7.5.2.) – Czáfár (3.3.2.7.) – Deák (tanító) (3.4.6.8.9.), – Mester (3.5.1.3.) – Pap (2.1.8.3.) 3 – Schola (3.4.1.5.) – Szentegyház (templom) (1.3.5.10.) – Wr (1.1.8.2.)

Csak *kisbetűvel* írva található pl. adó vető (5.8.9.10.) – ángy (3.2.5.1.), – apátza (1.2.5.8.), – feiedelem (3.5.8.3.), – feleség (pl. 4.3.2.10.), – fő ember (3.7.2.8.), – király (1.1.8.1.), – küldús (1.5.4.1.) – kurva (5.9.2.7.), – leány (1.5.6.5.) – oruos (2.6.3.7.) – paraszt (2.3.2.4.), – szakác (4.6.8.1.) – Bolga (2.3.2.6.), – tizt viselő (2.7.8.1.) – vduarbiró (1.7.7.4.), varga (1.4.8.10., 2.1.10.8.) – vö (vő) (1.5.6.5.)

Valószínűleg nem véletlen a *fejedelem* és a *király* szó következetes kisbetűs írása.

2.2.2. **Állatvilág:** az ide tartozó főnevek általában kisbetűsek, de az aláhúzottak kis- és nagybetűvel egyaránt megtalálhatók. Néhány példa

agár, – Bagoly – bárán(y) – Béka – boriu – Czik – Daruat– dizno – Eb– Elephant– farkas – feczke – haris – iuh – kakuk – ketske – ló – lúd
maczka – Mavom – meh – Nyúl – ökor – rák – Róka – Sólyom – Szamár – Barcza – Szaruas– búnyog – tetü – teue – tiuk – tino– túzok – veréb – Zaykó

2.2.3. **Más szavak:** Abécé – Bölczek – Dió fa – Innep – Péntek– Tzapunkurt.

3. Hangváltozások

Az Adagiorvmban számos nyelvjárási adat található. A legtöbbször az egyes *e*-hangok helyett *ö* használatával járó *ö*-zéssel (*e* → *ö*) találkozunk, de előfordul többek között *i*-zés (*e* → *i*) pl. dicziret, *ü*-zés (*i* → *ü*) pl. üdö, ßü, és több más hangváltozás is.

3.1. Ö-zés (*e*→*ö*)

A leggyakrabban – több mint harmincszor – talán a *ßöm* szó fordul elő. Az *ö* gyakran nem az alapszóban, hanem valamelyik ragban vagy képzőben jelenik meg. Így pl. minden esetben *ö* van az *e* helyén a 'ked' visszaható igeképzőben (pl. czeleködik).

Megjegyezhetjük, hogy míg a mai magyar ö-ző nyelvjárásokban általában a zárt *e* (ē) helyén van *ö*, az *Adagiorvm*-ban ezzel szemben pl. az ember, lehet, minden szóban és a meg- igekötőben nincs *ö* az *ē* helyén. – Nem teljesen egyező az *Adagiorvm* és Heltai Száz fabulájának ö-zése sem. Néhány példa az ö-zésre:

3.1.1. Főnevek, melléknevek: bögy, böczület, czeleködet, édosb, emléközet, érdöm, étök, ezör, györtia, gyükör ('gyökér'), kös(s)erü, lepöl, nömös, ßöm (KJ-518/2) – ßöermös, ßörzö. Összehasonlító adatok: HGF, SSK

3.1.2. Igék, igeképzők. Általában – mint Heltai Száz fabulájában (HGF) és Sóvári Soós Postillájában (SSK) – a *-ked* képző mindig *-köd* változatban fordul elő, a leggyakoribbak a czeleködik és ragozott alakjai. Más ilyen igék pl.: lesesködik, röstelködik, székelyesködik, veßeködik, veteködik, vitézködik.

A *-kez* képzőből természetesen *-köz* lesz. Pl.: el feletközik, emléközik, – ügyeközik. – (Hasonlóan a HGF-ben.)

3.1.3. Az *e* → *ö* más toldalékokban: (Néhány példa.)

-ed → -öd eßöd, örömöd, pénzöd, ßömöd

-en → -ön böuön, böltson, eßömön

-es → -ös Ekös ('ékes'), eßös, fenyös, ßömös

-hez → -höz emberhöz, ételhöz valamihöz

-szer → -ßör egyßör, kétßör, ezerßör

-szerű → -ßörű közép ßörű

3.2. Ű-zés (*i* → *ü*)

A leggyakrabban előforduló szavak a hűsz, a szüu/szü ('szív') (4.5.3.8./4.9.3.3.) és az üdö (2.4.8.1.).

Néhány további példa: dütseködik, hüt, kü ('ki-') (igekötő), küczin, tü ('ti'), üdö, ügyeközni. (Összehasonlító adatok: HGF, SSK, BDS)

3.3. Néhány más magánhangzováltozás

é → *i* diczir (4.10.8.9.), ßilid (2.5.5.5.) – *i* → *e* hertelenség (2.1.1.2.), segéteni (2.7.6.2.)

ö → *e* kölcsen (5.4.7.9.), tüzen (2.6.10.6.), – *ö* → *ü* iü ('jön') (1.8.7.5), gyüker (3.9.4.10.), – *u* → *o* alkoßik (5.5.10.5.), tanól (4.1.8.5.), – *ü* → *i* innep (5.8.4.4.), – *ü* → *ö* gyöit ('gyüjt') (5.8.8.5.), – tö ('tű') (4.4.6.9.).

4. Szavak

4.1. A határozott névelő

Mássalhangzó előtt a határozott névelő lehet *a* és *az* is. Az *Adagiorym*-ban a vonatkozó névmások is *à ki*, *à hól*, *à mi* változatban – olykor egybeírva, pl. *àki* – is megtalálhatók, így ez a jelenség ezekben az esetekben is jelentkezik. A mássalhangzóval kezdődő főnév előtti *a* a mondaton belül általában *à* vagy *â* betűvel van írva.

Nem ritka eset, hogy ugyanabban a mondatban pl. *à*-val és *az*-zal is találkozunk. Néhány példa: Meg tudgya immár *az* feketét *â* feiértől válastani, (1.5.5.9.), – *A ki* és *az ki* egyaránt előfordul. Pl. *A ki* másnak vermet ás, maga esik belé. (1.7.10.10.) és néhány sorral utána: *Az ki* mit keres meg talállya. (1.8.1.2.)

Átlagban az *az* jóval többször fordul elő, mint az *â* (vagy *â*). Az Ad. 1. chiliasában 272 *az* mellett 14 *â*, az 5. chiliasban 283 *az* mellett 38 *â* található, tehát az *â* aránya 8,3%.

Heltai Gáspár *Chronicájában* (HGC) négy oldalon (40r, 40v, 94v, 95r) az *â* aránya kereken 82%, az egyik fabulában 24 *â* mellett csak egy *az* volt, tehát az *â* aránya itt 96% (HGF-XLIV), míg Bornemisza Péter *Postillájában* (BPP) a 100r oldalon csak 13%. Ugyanott pl. az 50r oldalon *az* Pasztorokrol, míg az 50v oldalon *â* paztoroknac olvasható. Sófalvi Soós Kristóf *Postillájában* *â* és *az* egyaránt előfordul mássalhangzó előtt. A *Vizsolyi Bibliában* a legtöbbször *az*-zal találkozunk, de előfordul *â* is, pl. „... minden ember úgy eggjéc abból *â* kenyérből, és úgy igyéc abból *az* pohárból.” (1 Cor. 11:28), sőt egy mondatban mindkettő, pl.: Miképpen *az* hó *â* nyárhoz ... (Péld. 26,1.) – A Sallustius-fordításban az esetek nagy többségében *az* van, az *â* ritkán fordul elő (pl. Iugurta 10r: *â* regi baratit, *â* köuetec)

4.2. Régies, de könnyen felismerhető, a maival azonos jelentésű szavak

alkalmatosság = alkalom (4.9.1.7.) (VB, BDS-I.), – *bódog* = boldog (3.6.4.1.) (HGF, SSK, BDS-I.), – *förödö* = fürdő (2.3.5.10.), (HGF, SA)

gyermek = gyerek (4.6.9.3) (SSK, HGF), – *gyüker*, *gyükör* = gyökér (4.7.4.10) (HGF, VB, SSK, KJ), – *hertelen* = hirtelen (3.10.10.7.) – (HGF, VB, BDS-I.), – *innep* = ünnep (5.8.4.4.), (SA, KJ)

kadatzol = kotkodácsol (3.9.7.9.) – *kalán* = kanál (5.8.10.9.), (SA), – *korczoma* = kocsmá (2.6.8.2) (HGF, SSK VB, SA, SzL), – *körtvél* = körte (3.5.5.8., 5.6.6.10.), – *lesesködni* = leselkedni (5.4.3.10.) (VB), – *parancsolat* = parancs (2.2.5.9.) (VB, SSK, BDS-I.) (4.8.8.6.)

βorgalmatosság = szorgalom (2.2.5.5.) (HGF, VB, SSK), – *tanól* = tanul (4.1.8.5.) (HGF, VB:, BDS-I), – *váras* = város (4.10.4.5.) (SSK, BDS-I).

4.3. Ugyanaz a szó, ma részben vagy teljesen eltérő jelentésmezővel

Egyes szavak jelentésmezeje régen szélesebb volt, mára leszűkült. Néhány példa:

agg = öreg, vén. Vonatkozhatott állatokra is, pl. *ageb* (1.2.3.3), *agh komondor* (1.2.7.1.), *agh ló* (1.2.2.5.) *agh rauaz* ('róka') (1.2.7.3.) – (HGF: , ag ló, ag rauaß, ageb)

eb A ma egyes speciális esetekben való használatba (pl. ebadó) visszaszorult *eb* (1.7.1.6. stb.) a 19. század elejéig általában kutyát jelentett. Az ugor örökségből való (EW-291/1) – A Decsinél a sok *eb* mellett mindössze kétszer előforduló kutya (kutia: 3.3.6.9., 4.4.3.10.) jelentése 'kis eb'. Az 'Az mely ebet meg akarnak ölni annak dühös nevét költik.' (1.7.1.6., 2.1.7.3. var), mai megfelelője: Ha egy kutyát meg akarnak ölni, veszett hírét költik.

fia Jelentette egy *állat* kicsinyét, lehetett pl. *ebnek* vagy *sólyomnak* *fia*. *Ebnek eb* az *fiais*. (2.4.3.10.), Az *eb* nem *eßi* meg az *ö* fiát. (5.6.5.2.), *Hól láttad variúnak Sólyom fiat.* (2.3.8.4.), – (HGF, VB) *Lófiú* = csikó (KJÖ-471), *récefijú*, *nyúlfiú* (GM-233, 340).

fogyatkozás Ma általában testi vagy szellemi fogyatkozást jelent. Annak idején egyszerűen 'hiba' jelentésű volt. – Nincz oly dolog kiben valami fogyatkozás nem vólna. (5.6.4.7.) – Nincz oly ió kiben valmi (!) fogyatkozás nem vólna. (3.3.6.6.) – Nincz oly *βép* kiben valami fogyatkozás ne legyen. (5.7.6.6.) – Czak Isten az kiben fogyatkozás nincz (2.9.5.3.) stb. – (VB, SSK)

hitván Mai jelentése általában 'rossz minőségű tárgy'. Régen általánban azt jelentette, hogy 'rossz', és nem csak tárgyakra vonatkozhatott. – *Hitvány* lehetett: *barom* (3.5.4.2.), *eb* (1.8.4.7.), *ember* (2.1.7.1.), *étek* (3.2.3.9.), *feleség* (4.6.4.5.), *hely* (2.8.10.9.), *hirek* (2.9.9.7.), *jövő* (1.6.1.3.), *kereset* (2.9.10.9.), *könyw* (5.1.9.4.), *löuö* (lövő) (1.6.1.3.), *nyereség* (3.3.5.3.), *ok* (2.8.4.8.), *βomβéd* (2.5.7.7., 2.7.4.4.), *βörzés* (2.10.5.9.), *tanács* (1.6.6.10.) – Lehetett valaki „mesterségében *hituán*” (4.8.4.2.), s feljegyezték, hogy 'Rosz város az, az kinek óráiát *hituánul* iártattiák.' (5.3.1.5.). – (HGF, VB, BDS-I)

iámbor (*jámbor*) (fn., mn.) Egykor általánosán 'jó, becsületes' jelentésű volt, ma a legtöbbször inkább csak 'béketűrő, istenfélő' értelemben használatos. Az ellentéte a *lator* volt, ma ennek a 'gazember, gonosz, gonosztevő' felel meg.

Néhány példa: Az kinek *iámbor* az *Wra*, *βolgáiais iámbor* annak. (1.7.1.8.) – *Iámbornak iámbor* az *fiais*. (4.7.8.5.) – Nehéz *iámborul* hamar gazdagúlni. (1.7.5.8.) – Mostani üdőben az igen *iámbort* bolondnak tarttiák. (5.1.1.4.) – *Könyü* az *latornak* az *latrot* meg ismerni. (2.3.5.8.) – (HGF, BDS-I)

igen Ma is gyakran használatos 'nagyon' értelemben egyes melléknevek előtt, de az *Adagiorvmban* megtaláljuk pl. más melléknevek és igék előtt is pl. *igen elmenni*: Még az ióban sem kel *igen elmenni*. 'A jóban sem kell túlozni.' (3.6.6.10.), – *igen emlékezik* (3.8.4.6.) –*igen gondol* (törődik) (1.7.7.4., 1.8.5.10.) – *igen iámbor* (5.1.1.4.) – *igen igaz* (1.6.3.8.) – *igen illik* (1.7.3.4., 5.7.10.6.) – *igen kapdos* (5.9.7.1.) – *igen találád* ('éppen eltaláltad') (1.8.4.9., 3.7.7.5., 4.9.5.5.) – *igen túd* (1.3.7.2., 2.6.7.6.) – *Igen vák az ki rosta által nem lát.* (1.5.3.6.) (*HGF–BDS-I.*)

jobb Régen volt 'inkább' jelentése is. – *Iob az elöt az föld nyelleyen el.* (3.1.6.9.) – *Iób feiem essék el.* (3.7.5.8.)

két táska = általvető = vállon átvetett kétoldali, elől és hátul függő tarisznya (pl. a koldusoké). – *Iól fel vötte magát, mert két táskára ßörzödöt.* (5.1.8.2.)

lappang Régi, a mainál általánosabb jelentése: bujkál, rejtőzködik. Ma már inkább csak az orvosi és a könyvtári, irattári szaknyelvbe szorult vissza, pl. *lappangó* lehet egy betegség, könyv, irat. – Példák: *Tudgya bünét s azért lappang.* (2.6.7.10.), – *Czak heiába lappangaz.* (3.4.8.9.) – *Vagyon valami az bögyben, azért lappang.* (4.3.7.9.)– (*BDS-I.*)

lepel/lepöl = takaró. – *Czak addig nyuitozzál, az mîg az lepel ér.* (2.5.3.7.) Ma általában csak a valamit elrejtő, pl. egy emléktáblát, szobrot a „leplezés” előtt borító takarót jelenti.

marha = vagyon, tulajdon. – *Nincz az Begénnek féltö marháia.* (3.10.9.8.) – *Ki ki mind Babad az ö marháiaual.* (5.6.9.5.), *Valakinek marháiat még éltében másnak ígérni.* (5.4.3.1.) – *Iól kereset marhádat ne elegyécz gonoßul keresztel (!).* (5.10.10.1.) stb. *HGF, VB, SSK, BDS-I–* Ma általában csak szarvasmarhát – vagy ostoba embert – jelent.

tud = hisz – *Azt tudgya, hogy minden bölcseséget bé nyelt.* 1.2.3.7.) – *Bolond azt tudta, hogy mind vgy léßen, à mit gondolt.* (3.7.5.7.) – *Tálám azt tudod vala, hogy földig meg gazdagodol immár.* (3.4.3.2.) – *Azt tudgya hogy mind öué az Diofâg.* (5.9.5.1.)

tud = ismer. – *Vgy tudom mint az tiz vyomat.* (5.10.5.2.)

vékony Egykor 'csekély, kicsiny' jelentésben is használatos volt. Lehetett például *vékony az aiandék* (3.5.1.2.), a reménség (3.6.10.7.), a segítség (4.6.5.5.), lehetett *vékonyon élni* (3.6.9.7.) stb.

vontat = halogat. Ne vontasd ha mit akarz adni. (5.1.2.8.)

4.4. Ugyanaz a szó más jelentéssel

báluány = kapubálvány, kapufa. – *Vgy hallgat, mint egy báluány.* (1.8.7.1.) – *Ostoba mint az báluány.* (2.8.9.3.) – *Nám, mint az báluány vgy állaz.* (3.7.4.8.)

csuha = kabát, felsőruha. – Közelb az ing az czuhánál. (1.1.9.6., 1.3.3.5.)

dühös = veszett. – Az mely ebet meg akarnak ölni, annak dühös neuét költik. (1.7.1.6., 2.1.7.3. var: agyon akarnak verni) (HGF, GM-402)

elhiszi magát = elbízta magát. – Se el ne hüd magad, se kétségbe ne esél. (3.10.10.3.) --Hüdd el magad, ha Bégyent akarz vallani. (4.10.10.5.) – Ne hüd el magadat, mert válik hasonló hozzádis. (2.8.2.10.) (HGF, HGC, SSK, BDS-I., NV)

elkölt = elmúlt. – Vólt s el költ. (1.7.5.10.) – El költ immár az ő turpissága. (2.1.2.4.) – El költ ennek az üdeie. (2.10.3.3.) – Iókor iöz, el költ az Büret. (2.9.3.4.) – Bizony el költek azok, az kikhöz bizhatnánk. (5.4.6.9.), – Meg hólt az gyermek sel költ az komaság. (1.1.4.4., 2.7.9.10. var. 5.3.8.6. var.)

kö eső = jégeső. – Eő sem fél azon, hogy kö eső Böleiét el verneie (!). (4.8.4.9.)

közönseges = az egész közösséget érintő, ill. a közösségé. – Könnyeb Benuedni mindenkor az közönsegest. (5.3.5.6.) – Az mi közönseges, az senkié nem lehet. (5.5.3.3.) – (BDS-I.)

sokadalom = vásár. – Késő sokadalom vtán vásárlani. (5.6.9.9.) – A hól három aßßony ember vagyon, sokadalom lében ott. (5.7.5.6.) – BDS-I: sokadalmas hely.

szemérem/szöméröm = szégyen. – Szemérem az futás, de haznos. (1.8.3.4.) – Szöméröm ez énnékem. (2.6.8.9.) (HGF, SSK), szemérmes = szégyenlős (GM-400)

szén = parázs. – Maga feiére vakart Benet. (2.3.7.9., 4.6.2.9. var.) – *hólt Bén* = korom. – Oly fekete mint az hólt Bén. (3.2.4.7.) VB: hólt Bén (Péld.26,21)

tiztesség = tisztelet. – Pénz emberség, ruha tiztesség. (2.4.7.9., 2.8.1.2. ... 5.8.8.2.) – A hól az fëlelem, ott (vagyon) az/à tizteség. (1.2.2.8., 5.3.6.10.) – (HGF, SSK)

tud hozzá = ért hozzá. – Annyit tud hozzá, mint az Bagoly az Aue Mariához. (2.6.1.8., 5.10.5.3.) – Sem(m)it nem tud hozzá, mégis czáczog. (5.3.4.6.) – (HGF)

vagyon = van. – Ió Berenczéie vagyon. (1.1.6.1., 2.2.9.4., 4.2.2.2.) stb. – (HGF, BPP, VB, SSK, BDS-I.)

4.5. Feledésbe merült, illetve tájszavak

ageb (agh eb, agheb) = agg eb, átvitt értelemben: bolond. – Az is agh eb az ki télben csinál házat. (1.4.9.7.) – Nem illet agebet hintó Bekér. (1.3.7.4., 4.5.1.10.) (HGF)

aj = Az új két végén lévő bevágás, amelybe használat előtt az ideget beleakasztják, másrészt a nyílvevő hátsó, tollas végén levő bevágás, ahol a

nyil az ideggel érintkezik. Ez van a 'felajzott' szóban is. Uráli örökség. (EW-14/1) – Túl löttek s ide áll az ayával. (2.4.8.8., 3.1.2.5.) = Nem ér semmit az érve, mellébeszél a dolognak. ONG

állapat = állapot. Az mi állapotunk fölöt vagyon, nem tartozik az mi reiánk. (1.5.3.5.) – Kiki mind más ember állapattiát kiánnya. (1.5.3.7.) (HGF, VB, SSK, BDS-I)

Antal = Átvitt értelemben: bolond. – Igen Antal à feied. (2.6.7.2.) – Ki hinné hogy Antalis böytöllyen. (2.1.6.10.) – Meg iöt Antal Budáról, zöld ágat hozot orrában. (3.4.2.10.) stb.

aßboniállat = asszony. – Minden gonoznak oka az aßboniállat. (2.9.9.10.) – Vay ki ritka az Aßboniallatokank tökéletessége. (3.4.7.1.) – Az Aßboniállat ékössége az halgatás. (4.1.10.4.) – (HGF, BPP, VB, SSK).

berhe = (bőr) kötény. – Nem tугyák még ök miczoda az földos berhe. (3.7.3.1.) – Völt ö nékiis valaha földos berhéie. (4.5.2.2.) – Nem völt még nékik ilyen földos berhéiek. (5.3.1.8.)

börbiteles = morgó. Babonás, börbiteles. (5.5.2.5.)

cortex = durva. Pl.: Igen cortex ember. (3.9.9.10.)

csélcsapó = állhatatlan, megbízhatatlan ember. – Könyeb az czélczapónak meg gazdagodni, hogy nem meg iámborodni. (3.10.5.6.) – Mind két felé czélcsapni. (4.4.4.2.)

eh = máj. Pl: Szép az szaua, de ördög az eha. (1.8.4.8., 5.1.1.1.) – Szép az Bauok, de ördög az ehok. (5.8.7.6.)

gira = adott mennyiségű arany, ezüst. – Földben ásod ám te az gijrát (3.4.1.7.) – (HGF, VB)

gyarat = készít, csinál, gyárt. Török jövevényszó, első feljegyzése: 1506. (EW-493/2) – Tudgya ö mit gyarat. (2.3.2.5.)

gyermekdid = fiatal (állat) – Iob az vén Orozlány az gyermekdid Szauasnál. (2.10.6.9.) – HGF, VB)

hakkal = lassan. – Iob hackal czeleködni, hogy nem mint hertelenséggel. (2.1.1.2.)

házheia = háztető. – Az lúd czak egyßör hagionis az házheiára többet tében, hogy nem à tiúk sokßor. (5.3.7.2.) – (HGF)

illogatni = iddogálni. (BM-3/1.613/1, SA-65) – Keményen illogatni. (2.3.1.4.)

kamasz = öreg kutya. (EW-674/1) – Eb után kamaz. (5.9.7.7.)

kamoraszék = árnyékszék. Ha mindent el Benuedz vgyan reiád iárnak aztán, mint egy kamora Békre. (2.8.5.3.) – Kamora Békre való írás. (5.4.5.4.)

koh = tüzelő hely, olvasztó kemence, forrás. – Egy kóból költek. (2.3.1.8., 4.4.3.3. var.), – Az ö kohából költ. (4.8.4.7.)

könyvez = könnyez. – Nám vgy könyuez, mint ha hagymát ettél volna. (3.2.4.6.) – (HGF, SA)

közköpü = fondorkodó (2.3.7.2.) – *közköpülködni* = fondorkodni. – Czak közköpülködik. (2.2.10.9.) – Közköpülködni. Fondorkodni. (3.3.7.5.) – Közköpülködik = Házsártosan, izgágásan veszekedik. (KJ), lemondani róla. (Udvarhelyszék) (KJ)

kun kötés = biztos, rendes munka. – Kún kötés. (2.8.5.7.) Eredetileg: a kötőfék szárát úgy kötik a másik ló nyakára, hogy az rá ne hurkolódjék. (Erdélyi János) EJ-1.4741

kühit mondani = magadni magát. Kühit mondani. (1.7.7.0.) (KJ)

lésza = nádfonat. – ló léba tart jó sövént. (1.7.1.1.) – A vékony vesszőből font szekéroltal, vagy a majorházaknál a juhok akla körüli, tovább vihető kerítés. (Udvarhelyszék) (KJ)

meggugol = kigúnyol, kicsúfol. (EW-483/1) – Meg hüd, hogy ha te meg czuffol, én meg gugollak. (1.1.3.4.) – Ha meg tudlak guggolni bizony meg gugollak. (1.3.4.10.) – (HGF)

mellyezt = koppaszt. – Meg sem fogtad saddíg mellyezted. (1.5.10.8.) – Még meg sem fogta, s-addíg mellyezti. (2.5.9.9.) – (HGF, KJÖ)

metzene = mit tenne. Ha az üueget így böczüli, metzene az drága köueknek? (4.3.6.10.) – (HGF)

minem = nem. Minem tud louáz harangot önteni. (2.9.8.4.), – Minem meg röuidült még az Isten keze. (3.8.5.2.) – Minem az köntös tébi az papot. (4.4.6.1.) – Minem Isten lehet. (4.7.7.9.) – Minem mind iauadat akaria, az ki reád mosolyodik. (5.1.8.6.) – Minem Istenem, hog ötet imádgym. (5.3.6.1.). – Minem öröcké élz. (5.3.8.3.) – (HGF): mine(m) el vetnek bennünc (XXIII), minem oda holt ... à tóba. (XXIV), Mine(m) iámbor és ešesb vagy az apádnál (LXXVI)

mony = tojás. Az uráli örökségből való, első ismert feljegyzése: 1380. (EW-993/2) – Az kakas allatis tukmonyat keresni. (1.2.10.2.) – Egy tiukmony sültíg meg lenne az. (3.6.7.1.) – Oly tarka mint az űarcza mony. (4.1.1.5.) – (HGF, SA)

nám = lám. – Nám az tiúkis ki vakarná. (1.1.10.10.) – Nám oly mohón esel néki, mint az dizno à maknak. (2.5.4.9.).

nőšés = udvarlás. – Könyü az nőšés, de nehéz az kétšör főzés. (3.5.7.6.)

örögbiteni/öregbedni = gyarapítani/gyarapodni. – Az nyaualyát nyaualyáual örögbiteni. (1.1.8.7.) – Mennél inkább gyógyittiák, annál inkább öregbedik az nyaualya. (2.6.4.7.) – (VB, BDS-I)

öštöuér = sovány. Ismeretlen eredetű szó. (EW-1090/2) – Oly öštöuér mint az madár. (4.6.5.9.) – (HGF)

petörke = fájó pont. (Eredetileg 'kis fiú heréje'.) Pl.: Kinek kinek az ö petörkéie fái. (4.1.4.10.)

pilis = katolikus papok feje tetején kiborotvált kis kerek rész, tonzúra. – Minem mind pap az, az kinek pilisse vagyon. (5.6.9.7.)

rakonca = a szekéroidalak rögzítésére szolgáló rúd. Déli szláv jövevényszó. (EW-1231/2 – MNL-4.303/1) – Nincz az viznek rakontzáia. (1.2.5.4.), Nincz az bornak rakontzáia. (2.3.1.5.)

spitz = csúcs. Feledésbe merült német jövevényszó, megfelel a manapság terjedő angol eredetű 'top'-nak. Pl.: Szintén az spitzre jutottunk. (1.1.2.9.) – Az spitzen válik meg ki minemü. (3.7.8.1.)

szár = lábszár. – Minden vén embernek a Bárába Bál az ebe. (1.4.2.6.)

szérdék = szerzemény, amit valaki szerzett, gyűjtött. (BM-3/2.572/2) – Ebül gyöitet Bérdéknek, ebül kel el vezni. (2.9.1.1.)

szü = szív. – Mint ha kést ütöt volna Büuembe. (4.5.3.8.) – *HGF, SA, SzL, KJÖ*

tö = tű. – Csak egy tö hegynét sem. (4.4.6.9.) – *SA*

tölgy = tőgy – Igen találá az Barua közöt az tölgyet. (3.5.7.2.)

töly fa = tölgyfa. – Nem egy vágással esik le az töly fa. (1.7.1.3.) – (*HGF, BDS-I*)

turba = zárható bőr pénzestáska. Török jövevényszó, első ismert feljegyzése: 1528. (EW-1562/1) – El lopták az turbát, de had iáron nálam az külcza. (2.9.5.4.) – (*HGF*)

tü = ti. Az minemü mosdót tü tartotok énnékem, énis olyan kendöt tü néktök. (3.9.4.2.) – (*HGF, SSK, BDS-I, SA*)

udvarbíró = a király udvarmestere. – Igen gondol király vduarbiróual. (1.7.7.4.)

üdö = idő. – Minden gonoz üdö vtán ió üdö lében. (2.4.8.1.) – (*HGF, SSK, BDS-I, KJ, SA, SzL*)

ünö = fiatal tehén. – Mint az túnya ünö. (3.10.1.10.) – (*HGF*)

varsa = vesszőből font, tölcser alakú halfogó eszköz. Varsában akadni. (4.4.7.2.). Szláv jövevényszó. – (EW-1609/1, – MNL-5.492-494.)

zinár = romlott erkölcsű, rossz ember. – Zinar ember (4.1.6.3.) – (*KJ-524/1*)

4.6. Ismeretlen szavak, szókapcsolatok

– *Néhány példa* –

buritot pénz (= hamis pénz?) Bár hogy öis buritot pénz fele. Aurum subæratum. (4.3.5.1.)

iap iap Iap iap. Titiuillitium. (4.7.3.3.)

kakas király Tragicus Rex. (2.5.6.10.)

ki hathato Az Bépség vay ki hatható. (feltűnő?) Quod pulchrum, charum. Pulchritudo quavis epistola efficacior. (5.4.6.7.)

köröm méreg Köröm méreg bántia. Reduua laborat. (4.8.2.6.)

kutu Reiá adák valóban az kutut. Perfusus est aceto. (5.3.5.5.)

makkos király Pomarius Hercules. (2.6.8.7.)

maragaroggia El mégyé másboris maragaroggiába? Eamus Athenas. (4.5.8.7.)

tortis De bizony ő örömet kiuánya a tortist. Ipso carperet è rogo coenam. (5.1.10.2.)

Tzapunkurt Mondgy egy Tzapunkurtot. Dicas tria de curia. (3.3.1.1.)

5. Kifejezések, szólások, közmondások

– Válogatás –

5.1. Régiesszók kapcsolatok, szólások, közmondások

által megyen rajta = elvégzi, befejezi. Az mihöz ő kezd, által is megyen raita. (5.8.5.5.)

apróstól cseprőstől = kb. mindenestül. – Mind apróstól czeprőstől. (3.10.6.2.)

Nyert benne, mint *Bertók* a csíkban. = Mindent elvesztett. – Nyert benne, mint *Bertók* az czikban. (4.10.10.9.)

ugyanazon *bakot* nyúzni = ugyanazt a nótát fújni. – Vgyan azon *bakot* nyúzni. (1.4.6.6., 1.4.2.8. var stb.)

eszébe venni = észrevenni. – Nem veßi eßébe, de belöl égh a háza. (2.7.5.6.) – (HGF, VB, SSK, BDS-I.)

eszébe venni magát = észhez térni. – Késön vöte magát eßébe. (4.10.3.2.) – (HGF)

fejére port/szenet/tüzet vakar = veszedelmet hoz magára. – Maga feiére vakarni port. (1.1.5.2.) – Maga feiére vakart benet. (2.3.7.9.) – Magad feiére vakarz tüzet. (3.2.1.2.) (SSK VB)

kiszöktek a *felső várból* = elment az esze. – Ki böktek az felső várból. (2.2.3.5.)

gyepűt szánt – Gyepűt szántani = gyepet, parlagot, szűzföldet szántani; az ilyen először megművelt, trágyázatlan földbe először kölest vagy hasonló kevés igényes növényt szoktak vetni. (KJÖ-2.) – Erdőt akarz bántani, maga gyepűt sem bánthatz. (2.7.8.2.)

hogy nem (mint) = mint. Iob el hünni, hogy nem mint oda menni. (1.7.3.9.) Iob ma egy veréb, hogy nem (mint) hólnap egy tűzok. (2.9.1.6., 5.1.2.5.) – (VB, – BDS-I.)

Illik, mint a bot a tegezbe, = nem illik oda. – Igen illik az bot az tegezbe. (1.7.3.4.)

ingyen sem = egyáltalán nem. – Ingyen sem tudgya mit beßél. (3.6.3a.3.) – Még ingyen sem vádolnak, s immár mentöd magadat. (4.3.8.7.) – Ingyen sem gondoltam. (5.1.3.10.) (HGF, BDS-I)

Régen *írták*, s elkopott. = eljárt felette az idő, feledésbe merült. – Régen írták s el kopot. (2.4.2.3.)

visszafogni a *kaszá*t = köpönyeget fordítani. – Vißsa fogni az kaßát. (5.7.5.3.) – (HGF)

Kötve hüdd *komádat*. = Közelállóban se bízz feltétlenül ! – Kötue hüd komádat. (2.1.7.7.)– (HGF)

elejtette a *kést* = elkéstél – El eytötted az kést. (1.7.6.2.)

késő süteve = elkéstél. 'Eső után köpönyeg.' Késő sütüe. (1.1.3.5.)

elkölt a *kun* a Körösön = túl vagyunk a veszedelmen. (Ballagi Mór) – El költ az kún az Körösön. (1.1.4.6.) (BM-I.4602)

követ vet = kikezd, vetekszik, mérkőzik valakivel. – Nehéz Istenuel köuet vetni. (2.5.3.5.) – Bolondság embernek magánál nagyobbbal követ vetni. (2.5.7.1.) – (SSK)

Szedd el a *lépet* = távozz. – Az míg egészségben vagy, én à tanáts, Bed el az lépet. (3.4.8.10.)

nösszék meg vele = Pusztuljon el vele együtt. (BM-3/2.2.2.) – Am nőßék meg véle. (4.6.1.1b.)

fél *nyommá* sem = egy talpalatnyit/tapodtat sem. Fél nyommá sem menni. (1.3.10.1., 1.8.3.8.) – (HGF):

Elérte a sok *péntek* = megöregedett. – De ötet immár begént az sok péntek el érte. (3.9.5.9.) – Vay ki sok pénteket ért immár öis. (4.2.5.4.)

Tartsa *pokol* meg = menjen a pokolba. – Tarcza pokol meg. (2.1.3.10.) (SSK)

Megérdemli, hogy *posztóba* varrják a fejét = kiváló ember. – Meg érdemli ám ez, hogy poztóba variák az feiét. (5.7.7.5.)

Simon bíró hajtja a lovat = az asszony az úr a házban. – Simon bíró haittia az louat. (1.5.8.5.)

somfánál főző = fősvény – Igen somfánál főző. (5.1.5.4.) – HGF-LXXII.

én a *tanács* = azt tanácsolom – Az míg egészségben vagy, én à tanáts, Bed el az lépet. (3.4.8.10.) – En à tanác, kiki mind visellyen gondot dolgára. (5.7.2.6.) – (VB)

vakarj el/falat = távozz ! – Auagy igyál, auagy vakary falt. (1.8.4.1.) – Auagy vakary el, auagy iüy bömbe ha mered. (4.7.1.8.)

vert viszen veretlent = A bűnös helyett az ártatlan bűnhődik. – Vert vißen veretlent. (5.5.3.2.)

5.2. Néhány ismeretlen jelentésű szólás – Válogatás –

Ageb vtól. Occupet extremum scabies, mihi turpe relinqui est. (4.3.9.2.)

Eb vtól ki belőlle. Ager quàm multos habuisti, & quàm multos habiturus es dominos.

(3.10.10.10c) – Gamma Betam, Beta Gammam persequitur. (4.8.1.1.), (4.2.8.1., 4.5.4.3.)

5.1.5.1.)

Azis el venne ám az *húzheíanost*. Αλιτήριος. Aliterius. (4.1.8.2.)

Meg üti *Lukáts* Fábiánt. Tonitru imbrem antecedit. (5.1.5.1.)

Megfejik egy tál korpán. Meg ód magad, mert tégedetis meg feinek egy tál korpán. Miles

Romana Aegyptum caue. (5.5.1.7.)

Jól *örlött*. – Vgy bóllaz te, mint egy iól örlöt. Loqueris equo insidens. (5.10.3.3.)

Igen faczaria az *pareit*. Φιλαντος. (1.3.3.7.)

Vagyon ám ott az *sárgában*. Noctuæ Laurioticæ. (2.8.1.6.)

6. Egyéb adatok

6.1. Vonzatok, toldalékok

6.1.1. Néhány eltérése mai gyakorlattól:

ad/vesz azon = ad/vesz azért/valamiért. – Nem adna ő azon valamit. (2.5.10.9.) – Nem adna ő ezt ez világon. (2.8.1.1.) – Nap világotis pénzen adni. (5.7.9.5.) – Pénzön venni reménséget. (2.3.9.6.) – (*BDS-I*)

ad raita = ad érte. – Egy darab kenyeret nem adnék raita. (1.3.2.4.) – Egy ferges diót nem adnék raita. (1.6.4.8.)

fél azon = fél attól. – Eő sem fél azon, hogy kö eső böleiét el verneie. (4.8.4.9.)

hisz valakit = hisz/bízik valakiben. – Kötve hüd komádat. (2.1.7.7., 3.3.5.6. stb.) – HGF: Köttue higyed komádat.

jut benne = jut belőle. – Mindenkinek iutot benne. (2.6.1.2.)

lát valami által = átlát valamin. – Igen vāk az, ki rosta által nem lát. (2.9.8.6.)

legyen benned = legyen belőled. – Tanúlj, ha azt akarod, hogy ember legyen benned. (2.9.7.4.)

van módja benne = van rá módja. – Van módgya benne, mint Antalnak az eb ütésben. (2.4.5.8.)

6.1.2 A -val, -vel hasonulása. A -val, -vel több magyar nyelvjárásban – a legkifejezettebben a csíki és a háromszéki székely nyelvjárásokban és a moldvai csángóban (AJA-551, PGy-3.) nem hasonul. Az *Adagiorumban* 151 előfordulás között 85 a nem hasonulás, ez kerekén 56 százalék.

Több szóra vonatkozóan találkozunk hasonult és nem hasonult alakokkal is. Például 9 esetben olvashatjuk azt, hogy *emberuel*, 3 esetben pedig *emberrel*, 8 esetben *kézuél*, kétszer *kézzel*, 3-szor olvasható, hogy *Istenuél*, kétszer az *Istennel*, egyszer a *sokual*, kétszer a *sockal*.

Az is előfordul, hogy hogy egy mondatban – más-más szóra vonatkozóan – megjelenik, hasonult és nem hasonult forma is, pl. Mind *kézuél lábbal*. (1.3.5.7.)

Heltai Gáspár *Száz fabulájában* a megvizsgált 7 fabulában (L, XC-XCV) 16 hasonulást találtunk nem hasonult alakot egyet sem. A Heltai-*Cronicában* (HGC) 18 megvizsgált oldalon 53 hasonulást találtunk, nem hasonulást egyet sem.

Bornemisza Péter *Postillájában* (BPP) a vizsgált öt oldalon 15 hasonulás (pl. prophetackal, baranyockal, bölcseseggel, Iacobbal) mellett egy nem hasonulás fordult elő, a *fegyueruel* az 500v oldalon, de ugyanazon az oldalon volt egy *fegyverrel* is.

Sóvári Soós Kristóf *Postillájában* (SSP) a vizsgált oldalakon 9 hasonulásra (pl. Magyarockal, feddésemmel, engedelmességgel) 6 nem hasonulás jutott (czapásual, kézuél, 2 Báival, és 2 Bélvel)

A *Vizsolyi Bibliában* a Példabeszédek könyve első 26 fejezetében az összesen 36 előfordulás között 5 volt a nem hasonulás (14%): szelédékuel és keuélekuel (16,19), igasságual (25,8), fele barátodual (25,9), aiándékual (25,14), minden más esetben hasonulást tapasztaltunk.

Decsi Sallustius-fordításában az átnézett 12 oldalon csak 13 hasonult forma jelentkezett.

6.1.3. -ban, -ben és -ba, -be. A -ban, -ben és a -ba, -be használata az esetek többségében „szabályos”, pl. Nagy dolog volna ha az Dunában nem volna víz. (1.6.1.2.), Két éles tör nem fér egy hüvelybe. (2.2.2.5.) stb. Előfordul azonban ingadozás és a szabálytól való eltérés is, főleg a -ba, -be helyett -ban, -ben használata. Példák az ingadozásra: Tengerbe visz vizet. (1.1.8.8.), de Tengerben visz vizet. (3.1.5.4.), – Az Bárába Bállot az ebe (3.9.10.5.), de Szárában Bállot az ebe. (2.1.7.10.)

Eltérések a mai szabálytól: Maymot bársonban öltöztetni. (2.5.1.8.), Nincz oly ágh róka, kinek bőre az czáuában nem kerül. (2.4.10.5.), Vgy örül, mint ha menyörbághban ment volna. (3.7.2.7.) stb.

6.1.4. Nyárban, télben. Jellegetes sajátság, hogy a *nyáron, télen* helyett minden esetben *nyárban, télben* található.

Az ki *Nyárban* nem gyűit, *Télben* agh ebül bánkodik. (1.5.3.1.), – *Nyárban* aratnak, nem *télben*. (1.1.4.5b.) (HGF, VB, BDS-I)

6.2. Eltérő tárgyeset

A tárgyeset ragja egyes mássalhangzóra végződő főneveknél *kötőhangzó közbeiktatása nélkül* kapcsolódik a szóhoz. Példák: *darást* (1.7.4.4.), *falt* (1.8.4.1.), *sárt* (3.1.4.4.), *számárt* (1.3.1.3.) – (HGF: *šamárt*, *kosárt*).

A mássalhangzóra végződő főnévhez a tárgyeset *-t* ragja többször a ma használatostól *eltérő kötőhangzóval* kapcsolódik, pl. *álmat* (4.9.7.2.), *gátot* (3.2.3.10.), *kőöbet* (3.6.7.4.), *Búnyogat* (4.10.8.4.) – (SSK: *gyümölczet*, *ördöget*).

6.3. Aki = amely, ami

Az *aki* (az *ki*) vonatkozó névmás a mai szabályoknak megfelelően személyre vonatkozik. Az *Adagiorvmban* ezzel az alkalmazással is gyakran találkozunk, pl. *Igen vak az ki rosta által nem lát* (2.9.8.6.). Nem ritkán viszont az *aki*, ill. az *ő* személyes névmás nem személyre, hanem tárgyra, állatra, vagy fogalomra vonatkozik. Néhány példa:

Nincz oly *állat*, az ki meg nem tud haragudni. (2.5.2.1.) – *Ebnek* vonšák az aztalra feiét ő penig az pad alá (vonša) bukik. (3.4.2.6.) – *Hituán egér* az, az kinek csak egy lyuka vagyon. (2.4.4.5.) – Nincz oly *ió ló*, ki nem botlanék. (5.8.3.3.) – *Hituán madár* az, az ki az ő maga fézkét meg rúttitia. (4.2.4.3.) – Nincz oly agh *róka*, kinek bőre az czáuában nem kerül. (2.4.10.5.)

Nincz oly *dolog* kiben valami fogyatkozás nem vólna. (5.6.4.7.) – *Szegény ebéd* az kiben bor nintsen. (2.9.7.3.), – *Soha* nincz oly nagy hoššu *hágó*, kinek leitőie ninczen. (3.4.5.4.) – *Kést* adtál néki kivel magát meg ölné. (3.1.5.1.) – Nincz oly hituán *könyw*, kiből ember nem tanulhat. (5.1.9.4.) – *Vešet oršág* az kit šamáron dúlnak. (4.4.3.2.), – Nincz oly *rakot šekér*, kire egy vella šéna fel nem fēr. (4.8.10.4.)

Nincz oly *bánat*, kit az šép šó meg nem lágyit. (3.2.10.10.) – Nem gyermeki *dolog* az a kit bešéllez. (3.6.1.7.) – Nincz oly *ió*, kiben val(a)mi fogyatkozás nem vólna. (3.3.6.6.) – *Bátia*, nem tudom ki *neued*, de ittis emberre találz, bár meg hüd. (3.4.1.1.) – *Mindent* tud ő az ki soha sem vóltis. (4.4.1.1.) – (HGF, VB, BDS-I)

6.4. Szóvégi rövid mássalhangzó a hosszú helyett

A középfok jele magán- és mássalhangzóval végződő melléknemek esetén egyaránt *-b*. A mai nyelvhasználatban a mássalhangzós végződés után beiktatott kötőhangzó az *Adagiorumban* a legtöbbször elmarad. Néhány példa:

álthatatlanb (2.2.7.5.), édosb (2.6.10.3.), gazdagb (1.7.10.6.), gyönyörűsegesb (5.1.9.6.), hűtetlenb (5.9.2.3.), iob (1.1.9.3.), kegyetlenb (5.2.3.7.), Begénb (1.5.4.1.) (HGF, HGC, VB, BDS-I)

Előfordul a „szabályos” nehezb (4.1.2.1) mellett a kötőhangzós nehezeb (2.1.1.10.) és vakab (1.2.10.7.) is.

Ha a középfokú alakhoz toldalék kapcsolódik, akkor a középfok „szabályos” *-b*-je *-bb* lesz. Pl. iob (3.1.6.7.), *de* iobban (1,7,8,9,), iobbtiák (2.3.7.4.), meg iobbétani (1.4.6.8.); töb (5.1.5.6.), *de* többé (1.2.2.5.), többen (1.4.9.9.), többet (1.4.10.9.); nagyob (3.9.9.7.), *de* nagyobbbat (1.2.1.6.). – A ’iobnál iobbak’ (4.9.8.9.) feltehetően a kiejtést tükrözi.

Lényegében ugyanezt tapasztaljuk a *-bb* helyett a *-tt*-re vonatkozóan az *igék* multidejű egyes szám harmadik személyében ill. a melléknévi igenévben is. Néhány példa: állot (3.3.3.3.), gyöitot (3.8.7.6.), hozot (3.6.10.1.), iöt (4.6.3.6., 4.9.10.8.), látot (4.9.7.2.), löt (4.5.2.10.), maradot (3.5.2.8.), állot (3.4.2.2., 3.9.10.5.), bokot (3.7.10.8.), bületet (4.6.6.5.), találkozo (3.6.5.8.), vöt (3.7.2.9.). (HGF, SSK, BDS-I)

Rövid szóvégi mássalhangzó van az *igék* felszólító módjában is: ne ad el (4.5.4.9.), ne czeleköd (3.10.10.2.), hüd el (4.10.10.5.), lás (3.6.7.3.), töd (3.3.7.1. stb.) valamint a kel (’kell’) igenél (4.3.3.2., 4.4.4.9. stb.) (HGF)

Az itt (3.4.2.4., 4.5.9.10. stb.), és ott (4.2.7.3., 4.4.4.1. stb.) kivételével ugyanezt tapasztaljuk határozószókban és névutókban: pl. alat (4.7.3.8.), ben (4.5.1.7.), elöt (3.3.1.5.), fölöt (3.10.2.7.), közöt (4.4.5.2.), kü (4.5.1.7.), meget (3.3.5.8.), mellet (3.5.1.10.), mindenüt (3.7.1.3.), – (HGF, VB, SSK, BDS-I)

6.5. Régies igeidők

A mai társalgási és irodalmi nyelvben már nem található, de a székely nyelvjárási régióban ma is használatos (AJA-551) régmúlt és elbeszélő múlt több példájával találkozunk.

6.5.1. Elbeszélő múlt. Addig iárek vtanna, hogy magamatis alig hogy oda nem veztém. (2.5.4.6.) – Meg lön immár, noha nehezen. (2.9.5.8.) – Istennek hála még ez nyavalyais iauamra lön. (4.9.5.7.) – Hamar mássá változék. (4.4.3.5.) – (HGF, HGC, VB, BDS-I)

6.5.2. Folyamatos múlt. Im, à honnan nyogodalmat várok vala, Bintén onnan lön háborum. (2.9.7.5.) – Az ördögis így tarttia völt az fiát, enni ád völt, s

innya nem. (1.8.3.3.) – Im csak támazkodom vala hozzá (3.4.7.7.c) – Még az Istenis ki tér völt az rébeg ember előtt. (3.6.4.10.)
(HGF, HGC, VB, BDS-I.)

6.5.3. Régmúlt. Az spitzre fogták vala hüßem. (1.4.9.4.) – Nékem is vala egy bölcz maczkám s az czavában holt vala. (2.1.4.3.) – Rauaz háival kenték völt meg az ál felét. (2.5.2.4.) – En azt mondom, el veßet völt akkor néked az Bömöd világa. (3.5.5.2.) – Mëg elein meg látta völt. (4.9.5.9.) – Vgyan vgy akarta völt Isten. (5.4.8.2.) – (HGF, HGC, BPP, VB, BDS-I, SSK).

6.6. Egyéb jellegzetességek

Az *l* betűt megelőző magánhangzó majdnem mindig hosszú, amint erre már Török Gábor (TG) rámutatott. Pl.: holtig tanul (1.6.3.8.), hólnap (2.9.1.5.), völt (1.2.1.10.), vólna (1.2.5.10.), bolondúl (1.7.10.4.), hátúl (2.1.10.5.), iámborúl (1.7.5.8., 2.2.6.4.), latrúl (1.2.3.2.), pirúl (1.2.2.10.), tanul (2.8.2.3.), meg ßabadúltál (1.2.4.4.) – (HGF, VB, SSK)

Az *l*-t megelőző *ö* és *ü* hangra vonatkozóan ez nem állapítható meg, minthogy a nyomda betűkészletében *ő* és *ű* nem volt.

Kivételek főleg a szó nem utolsó szótagjában fordulnak elő, pl.: bolond (1.1.7.6. stb.), kostolni (1.7.9.1.), rugoldozni (1.2.9.8.), sullyán (1.1.2.7.), tanulásban (1.6.2.2.), meg gugollak (1.1.3.4.).

A szóvégi *-ig* szótagban az *i* mindig hosszú, ez *î* betűvel van jelölve, pl. addîg (1.4.5.9.), alîg (1.8.5.8.), délîg (2.7.8.2.), dió fáîg (2.8.2.6.), talpîg (1.1.10.4.), torkîg (2.5.2.8.), váltîg (1.3.8.1.), végîg (2.4.7.8.) stb.

Mindig hosszú az *u* a tud igében: túd (1.1.1.2., 3.7.1.6. stb.) – (HGF, VB)

6.7. Egybeírás, különírás

Az akkori általános nyomdai szokásoknak megfelelően a következő jellegzetességeket tapasztaljuk:

1. *Egybe* van írva az *is* az előtte lévő szóval, pl. nemis (1.1.1.2.), tiúkis (1.1.10.10.), gazdagis (1.5.4.2.), el veztiis (1.1.7.10.), öis (3.8.2.5.) stb., – (BPP, VB, SSK, BDS-I, de *nem* írja egybe: HGC, HGF.)

2. Gyakran egybe van írva – főleg a kötet elején – az *és* jelentésű *s* a következő szóval, pl. eb saz matska (1.4.3.4.), saddig (1.4.5.9.), selöb (1.1.1.4.), sharmadikon (1.2.9.2.).

3. Egyes esetekben egybe van írva a megelőző szóval az *-e* és a *sem*. Pl. *s te tanitanalé arra engemet* (4.7.10.6.), ill. *ketskesem* (3.8.6.5.).

4. Következésként *külön* van írva az igekötő, pl. meg tanittia (1.3.4.3.), el hadni (2.4.1.3.), meg gazdagodol (3.4.3.2.), hozzá kezdeni (4.10.1.10.), le fakadtál (4.10.9.8.), meg böczüllen (5.1.8.4.) stb. (HGF, VB, SSK, BDS-I.)

5. Egyes szavak esetén találkozunk egybe- és különírással is. Pl. áhól (1.4.4.7, 2.5.6.2.) és à hól (1.2.7.8.), Igen gondol király vduarbiróual (1.7.7.4.) és Igen gondol király vduar biróual. (3.2.7.2.), akasztó fa (3.1.7.8.) és akasztófa (5.10.3.1.)

Összefoglalás

A dolgozat röviden összefoglalja Baranyai Decsi János székelyvásárhelyi rektornak 1598-ban, a bártfai Klöß Jakab nyomdájában kiadott magyar közmondás-és szólásgyűjteménye, az *Adagiorvm* egyes nyelvi vonatkozásait. Röviden tárgyalja az *Adagiorvm* hangjelölését, a nagy- és kisbetűk használatát, az egybe- és különírást, s bemutatja, hogy mindezekben gyakran több rendszer egymásmellettiége, a használat ingadozása is tapasztalható. Így például a *cs* a protestáns helyesírásnak megfelelően a leggyakrabban *cz*, mint a lengyelben, de előfordul *ts* is, nem csak *k* mellett, a „szabályos” nincz és matska mellett megjelenik a „szabálytalan” nints és maczka is. Olykor azt találjuk, hogy deák és bagoly, máskor Deák és Bagoly, többször, hogy Székely fortély, de egyszer azt, hogy Székel’ fortél’. Gyakori és következetes a mai dél-alfölditől több jellemző alapszóban (pl. ember, gyermek) eltérő ö-zés, amelynek jellemző szavai: pl. ßöm, veßeködik, emléközik. Több eltérés van Heltai Gáspár ö-zésétől is. A dolgozat több főnevet, melléknevet és igét említ, amelyekben *e*→*ö* hangváltozás van. Megemlít más hangváltozásokat is, amelyek jellemző szavai pl. üdö, diczir, hertelen, gyüker, innep stb.

Mássalhangó előtt lehet *az* és *ä* névelő, az *az* aránya kb. 90%. Nem ritkán egy ismert szó akkor mást, ill. mást is jelentett, mert idővel megváltozott, a legtöbbször szűkült a jelentésmezeje (pl. eb, fogyatkozás, jámbor stb.). Megjelennek feledésbe merült és tájszavak, pl. leseködik (leselkedik), eha (mája) és ismeretlenek is, pl. tzapunkurt. Ugyanez érvényes a vonzatokra és szólásokra is. Példákat közöl a maitól kiejtésben vagy/és jelentésben eltérő, elavult, ill tájszavakra, valamint régies szólásokra ia.

Az *aki* nem csak személyre, hanem tárgyra, állatra, vagy fogalomra is vonatkozhat. – A *-val*, *-vel* az eseteknek több mint a felében nem hasonul. Előfordul ugyanaz a szó mindkét változatban is, pl. Istenvel és Istennel. – Többször *-ban*, *-ben* olvasható a *-ba*, *-be* helyett, s a ma *hosszú szóvégi mássalhangzók* – az itt és ott kivételével – rövidek, pl.: a mai jobb, hozott, add, alatt, kell helyett következetesen iob, hozot, ad, alat, kel olvasható. Többször találkozunk a székely nyelvjárási régióban ma is megtalálható *régmúlt*, *folyamatos múlt* és az *elbeszélő múlt* használatával is.

A helyesírásban – más korabeli kiadványokkal összehasonlítva – a legtöbb egyezést Sóvári Soós Kristóf Bártfán, ugyancsak a Klöß Nyomdában 1598-ban kiadott *Postillájában* (SSK) találjuk, pl. az ö-zésben, az e használatában, és abban is, hogy a szóvégi *k* nem *c*, hanem *k*. A *-val*, *-vel* hasonulásának gyakoriságában Bornemisza Péter *Prédikációi*, Sófalvi Soós Kristóf *Postillája* és a *Vizsolyi Biblia* áll a legközelebb az *Adagiorvm*hoz. A kötetben található erdélyi tájszavak és kifejezések közül több (pl. melleszt = koppaszt, könyvez = könnyez, minem = nem, ingyen sem = egyáltalán nem, az 'erősen' és az 'igen' nyomatékosító szó használata pl. ige előtt stb.) megtalálható Heltai Gáspár Kolozsvárott 1566-ban megjelent *Száz fabulájában* (HGF). Több adat azonosítható pl. Kriza János *Tájszótárában* (KJ, KJÖ), Sántha Attila új *Székely szótárában* (SA) és a *Székely nyelvjárási szótárban* (GM) is.

Irodalom

Az egyes tételek végén zárójelben lévő szöveg az irodalmi hivatkozások betűjelét követő szám(ok) magyarázata.

Ad. Baranyai Decsi János (Ioannes Decius Baronius): *Adagiorvm Græcolatinovngaricorvm Chiliades quinque. Ex Des. Erasmo, Hadriano Iunio, Ioanne Alexandro, Cognato Gilberto ... excerptæ.* Excudebat Iacobus Klöß, Bartphæ (Bártfa), 1598. [18] + 424 + [2] p. (Chilias, centuria.decas.no.) RMNy-815 (RMK-I.298.) (Reprint: ELTE, Budapest 1978. Fontes ad historiam linguarum populorumque Uraliensium 5.) (chilias.centuria.decas.sorszám)

AJA A. Jászó Anna: *A magyar nyelv könyve.* Trezor Kiadó, Budapest 1991. 604 p. (oldal)

BDS Baranyai Decsi János (Baronyai Detsi Janos): *Az Caius Crispus Salvstiusnac két Historiaia.* Elsoe. Lvcivs Catilinanac az Romai birodalom ellen valo orßag arulasarol. – Masodic. Az Nvmidiai Ivgvrta Kiralynac, az Romaiak ellen viselt hadarul ... Fabricius Ianos, Szeben (Nagyszeben) 1596. (Az előszó dátuma: 1595.) [6] + 51 + 97 fol. RMNy-786 (RMK-I.286) (I = Ivgvrta, oldal) (Reprint: Akadémiai Kiadó, Budapest 1979.)

BM-1. Ballagi Mór: *Magyar példabeszédek, közmondások és szójárások gyűjteménye.* Réthy Lipót, Szarvas 1850. 463 p. 8313 adat. (sorszám) – (Változatlan kiadása: BM-2. Pest, 1855.)

BM-3. Ballagi Mór: *A magyar nyelv teljes szótára.* 1-2. rész. Heckenast Gusztáv, Pest, 1873. 672 + 775 p. (Reprint: Nap Kiadó Bt., Budapest 1998.) (rész.oldal/hasáb)

BPP Bornemisza Péter: *Predikatioc egész esztendő által minden vasarnapra rendeltetett Euangeliombol.* (Typ. Bornemisza) Detrekœ 1584. 715

fol. – (Reprint: Balassi Kiadó, MTA Irodalomtud. Int., OSzK 2000) RMNy-541 (RMK-I.207)

EJ-1. Erdélyi János: *Magyar közmondások gyűjteménye*. Kozma Vazul, Pest 1851. 462 p. 9000 adat. (sorszám)

Er.Ad. Erasmus, Desiderus: *Des. Erasmi Roterodami Adagiorvm Chiliades qvatvor cvm sesqvicentvria ex postrema authoris recognitione ...* Ex Officina Episcopiana, per Eusebium Episcopum et Nicolai Fr. hæredes. Basileæ 1574. (116 + 852 + 647 + (86) p. (Tartalmazza Hadrianus Iunius, Johannes Alexander Brassicanus, Johannes Ulpus, Gilbert Cousin (Cognatus), Ludovicus Cælius Rhodiginus, Polydorus Vergilius, Petrus Godofredus, Charles de Bovelles, Adrianus Turnebus, Gulielmus Gentius, Melchior Neipeius gyűjteményét is.)

EW Benkő Loránd (szerk.): *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1993. 50 + 1683 pp. (oldal/hasáb)

GM Gálffy Mózes, Márton Gyula: *Székely nyelvöldrajzi szótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1987. 456 p. (oldal)

GP Gulyás Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és a XVI. században*. Budapest, 1931. (Idézi: VEJ-1)

HGC Heltai Gáspár: *Chronica az magyaroknak dolgairól, mint iöttec ki a nagy Scythiából Pánnoniában ...* (Heltai Gasparne, Colosvarot 1575.) (2) + 208 + (2) fol. RMNy-360 (RMK-I.118.) (oldal) (Reprint: Akadémiai Kiadó, Budapest 1973.)

HGF Heltai Gáspár: *Száz fabvla, Mellyeket Esopvsból, és egyéb ünne egybe gyütet és öbve Börzet, à fabuláknac értelméuel egyetembe Heltai Gáspár.* – (Heltai) Colosvarot 1566. 244 fol. RMNy-219. (RMK-I.59.) – Szövegkiadás: Imre Lajos (szerk.): *Heltai Gáspár esopusi meséi*. (Régi Magyar Könyvtár 4.) Franklin Társulat, Budapest, 1897. 304 p. (fabula sorszáma)

KB Komjáti Benedek (ford.) *Epistolæ Pavli lingua Hvngarica donatae.. Az zenth Paal leueley magyar nyeluen*. (Vietor, Cracouiae 1533.) [236] fol. (Szövegkiadás: Szilády Áron jegyzeteivel: Budapest 1883) RMNy-13 (RMK-I.3.)

KI Kniezsa István: *A magyar helyesírás története*. Tankönyvkiadó, Budapest 1959. (oldal)

KJ Kriza János: *Tájszótár*. In: Kriza János: *Vadrózsák*. Stein, Erdélyi Múzeum Egyleti könyváros, Kolosvárt 1863. 489-524, 546. p. (Reprint: Akadémiai Kiadó, Budapest 1987.) – Kriza János: *Erdélyi tájszótár*. Gladiátor Kiadó, Budapest 2003. 144 p. (Találós mesékkal, a kiadó utószavával. – az 1926-ban az Erdélyi Helikon Barátai által megjelentetett kiadás alapján.) (Oldal/hasáb az 1863-as, ill. a reprint kiadásban)

KJÖ Kriza János: *Székely népköltési gyűjtemény*. Összesítő válogatás a kiadott és kéziratos hagyatékából. 1-2. kötet. Magvető Könyvkiadó, Budapest 1956. (kötet.oldal.)

MNL Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 1-5. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977-1982. 752, 752, 751, 671, 644 p. (kötet.oldal/hasáb)

NV Nagy Olga – Vöö Gabriella: *Havasok mesemondója. Jakab István meséi*. (Új Magyar Népköltési Gyűjtemény 26.) MTA Néprajzi Kutatóintézet – Akadémiai Kiadó, Budapest 2002. 909 p. (oldal)

ONG O(trokócsi) Nagy Gábor: *Tüllötték és ide áll az ajával*. – Magyar Nyelvőr 89, 471-472. (1965)

PGy-1. Paczolay Gyula: *Az első magyar közmondásgyűjtemény és szerzője, Baranyai Decsi Csimor János*. – Ethnica (Debrecen) 3, No. 3. 81-89. (2001) – Rövidebb változat angolul: *János Baranyai Decsi and his Adagia*. In: Barna G., Stemler Á., Voigt V.: „*Igniculi sapientiae*” *János-Baranyai-Decsi-Festschrift*. Országos Széchényi Könyvtár – Osiris Kiadó. Budapest 2004. 31-65. p.

PGy-2. Paczolay Gyula: *Baranyai Decsi János néhány közmondása erdélyi gyűjteményekben*. In: Deáky Zita (szerk.): *Ünnepi kötet Faragó József 80. születésnapjára*. Györffy István Néprajzi Egyesület, Budapest 2002. 214-234. p. (Részletek a Baranyai Decsi adattárból: 235-239. old.)

PGy-3. Paczolay Gyula: *Északi csángómagyar közmondások, kifejezések Yrjö Wichmann gyűjtése*. – Erdélyi Múzeum 65, 1-2. 31-59. (2003)

PGy-4. Paczolay Gyula: *Közmondások és szólások Szenci Molnár Albert szótáraiban*. (In: Szabó András (szerk.) [A budapesti Szenci Molnár Alber konferencia előadásai. Országos Széchényi Könyvtár] Sajtó alatt.

RMNy Borsa Gedeon (szerk.): *Régi Magyarországi Nyomtatványok* 1-3. – Akadémiai Kiadó, Budapest, 1. 1971. 928 p. (1-869. sorszám), 2. 1983. 856 p. (870-1632), 3. 2000. 1117 p. (1633-2625) (sorszám)

SA Sántha Attila: *Székely szótár*. Havas Kiadó, Kézdivásárhely 2004. 197 p. (oldal)

SSK Sóvári Soós Kristóf: *Postilla, azaz epistolaknak, mellyek eztendő által ... böktanak oluastatni, Prædikátiók berint rövid magyarázatia*. (Klöz) Bártfán (1598). (20) + 504 + 16 pp. (oldal) RMNy-828 (RMK-I.299)

SzI Szathmári István: *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1968. (oldal)

SzL Szini Lajos: *Küsdeg nyűszkölések*. (1926, 1937) Havas Kiadó, Kézdivásárhely 2004. 196 p. (oldal)

TG Török Gábor: *Adalékok a liquidák nyújtó hatásának jelentkezéséhez*. – Magyar Nyelv 50, 32-37. (1954)

VB [Károlyi Gáspár (ford.)]: *Szent Biblia*, az az Istennek ô es wy testamentvmanac prophétac és apostoloc által meg iratott szent könyvei ... Mantskovit Bálint, Visolban 1590. (8) + 686) + (1) + 275 + 236 fol. (Reprint: Magyar Helikon, 1981)– (fejezet,vers) RMNy-652 (RMK-I.236)

VEJ-1. V. Ecsedy Judit: *A Bornemisza-Mantskovit nyomda története*. OSzK (Az Országos Széchényi Könyvtár füzetek. 1.), Budapest 1990. 59 + XXXVI p. (oldal)

VEJ-2. V. Ecsedy Judit: *Jakob Klöss: The printer of Decsi's Adagia – a printer and publisher in Bártfa*. In: Barna G., Stemler Á., Voigt V. (editors): „*Igniculi sapientiae*” *János-Baranyai-Decsi-Festschrift*. Országos Széchényi Könyvtár – Osiris Kiadó, Budapest 2004. p 66-83.

VEJ-3. V. Ecsedy Judit: *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei*. 1473-1600. (Hungaria Typographica I.) Balassi Kiadó – Országos Széchényi Könyvtár, Budapest 2004. 640 p. (A bártfai Klöss nyomda. 1597-1600–, 124-126. old. A betűk képe: 630-634. old.)

**„Vagyon egy kis Varos Moguntian innen”
Hanau és Oppenheim szerepe a magyar
művelődéstörténetben***

A kora újkorban jelentős mennyiségű magyar nyelvű könyvet nyomtattak külföldön, sőt, kisebb-nagyobb centrumai alakultak ki a magyar könyvkiadásnak. Míg a XVI. században Bécs és Krakkó vált ki, addig a XVII. század első felében egyenletesebb az eloszlás: Európa 26 városában készültek magyar nyomtatványok.¹ Közülük szeretnék kettőt kiemelni, hiszen nem csak egymáshoz való közelségük, de szellemiségük is összeköti őket, nevezetesen Hanaut és Oppenheimet. A két kisvárosban francia és belga területekről menekült illetve, svájci származású református nyomdászok és könyvkiadók telepedtek le, akik fontos bázisaivá váltak a német reformátusságnak. Szenci Molnár Albert megjelenésével pedig magyar művelődéstörténetnek is.

Hanau és Oppenheim

Miért Hanau (Frankfurttól északkeletre) és miért Oppenheim (Frankfurttól délnyugatra) vált ki a XVII. század első harmadában magyar nyelvű könyvkiadásával? Hiszen nem kulturális és nem kereskedelmi központok. Nincs egyetemük és nincs jelentős uralkodói vagy nemesi udvar bennük. És miért nem Heidelberg, Marburg vagy Herborn adott teret a magyar nyelvű műveknek, ahol a főiskolákon jelentős számú magyar diák megfordult, és ahol nagy nyomdák működtek?

A magyarázat történetükben rejlik: mindkét városka befogadója volt a francia és németalföldi területekről érkezett protestáns menekültáradatnak. Hanauba már az 1560-as évektől folyamatosan érkeztek az exulánsok Németalföldről. Az ő akarukat – gazdasági potenciáljukra számítva – támogatta II. Philipp Ludwig hanau-münzenbergi tartománygróf, amikor megalapította

*A tanulmány megírásában módszertanilag V. ECSEDY Judit, *A krakkói nyomdászat szerepe a XVI. századi magyar művelődésben* című tanulmányát követtem = *A krakkói nyomdászat szerepe a magyar művelődésben*, kiad. V. ECSEDY Judit, P. VÁSÁRHELYI Judit, DÖRNYEI Sándor, KERTÉSZ Balázs, Bp., 2000, 121-166.

¹ V. ECSEDY Judit, *A XVII. század első felének nyomdai körképe és részmerlege* = *Fejezetek 17. századi nyomdászatunkból*, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., 2001 (Libri de libris), 48. – Itt szeretném megköszönni V. Ecsedy Judit, Vásárhelyi Judit és Szabó András tanácsait és javaslatait.

részükre Új-Hanaut a XVI. század végén. A gróf felruházta őket különféle kiváltságokkal, s szabad vallásgyakorlattal rendelkeztek (ehhez 1600–1609 között felépült a két különböző nemzetiségű gyülekezet – vallon és holland – temploma).² Hanau első jelentős nyomdása Wilhelm Antonius volt, szintén németalföldi menekült, aki előbb Wecheleknél korrektorkodott, majd 1593-tól már saját műhellyel rendelkezett a városban. Antonius adta ki Petrus Ramus és Bartholomaeus Keckermann műveit. 1593–1611 között mintegy 250 nyomtatvány jelent meg tőle, 1604–1607 között a legtöbb.³ Ám nem sokára vetélytársak jelentek meg volt kenyéradó gazdái személyében, ugyanis a hanai újvárosban telepedtek le a Wechel-örökösök. Claude Marne és az Aubri-testvérek (Daniel és David) elhagyták Frankfurtot, s ennek oka az volt, hogy 1595–1596-ban összetűzésbe kerültek a frankfurti lutheránus konzisztóriummal, ugyanis kiadták a Daniel Tossanus és Franciscus Junius által átdolgozott Bibliát. Marne 1597-ben elnyert egy nagy telket, ahol kiépítette nyomdabirodalmát. II. Philipp Ludwig pedig büszke volt arra, hogy Hanauba vonzotta a neves nyomdászházat, s például jó ismerősének, Wenzel Budowetz von Budownak is azt ajánlotta, hogy náluk adassa ki a műveit.⁴

A Rajna menti Oppenheim Hanaunál még kisebb város, 1618 előtt 2400–3000-re teszik a lakosságát.⁵ Mivel Kurpfalz tartomány része, uralkodója 1610-től a magyar történelemből is jól ismert V. Frigyes volt. A kevés utcácska közepén a református Katharinenkirche emelkedett, ezen kívül még egy temploma volt, az evangélikus Sebastianskirche. A volt ferences kolostorban a latin iskola rendezkedett be.⁶ Hanauhoz hasonlóan a XVI. század közepétől fogadott be vallási üldözötteket. Nyomdászok és kiadók 1610 táján jelentek meg Oppenheimben, s mint ahogy már Szabó András – Josef Benzing alapján – figyelmeztett rá, itt egy nyomdász (Hieronymus Galler) és két kiadó (Hulsius özvegye és Johann Theodor de Bry) szoros együttműködéséről volt szó.⁷ Frankfurtból távoztuk oka ugyanaz, mint a Wechel-örökösöké: a város evangé-

² Ute MÜLLER-LUDOLPH, *Philipp Ludwig II. von Hanau-Münzenberg (1576-1612)*, Darmstadt-Marburg, 1991 (Quellen und Forschungen zur hessischen Geschichte 83.), 260–261.

³ Josef BENZING, *Die Hanauer Erstdrucker Wilhelm und Peter Antonius (1593-1625)*, Archiv für Geschichte des Buchwesens 21(1980), 1006–1026.

⁴ MÜLLER-LUDOLPH, i. m., 224–229.

⁵ Peter ZSCHUNKE, *Konfession und Alltag in Oppenheim. Beiträge zur Geschichte von Bevölkerung und Gesellschaft einer gemischtkonfessionellen Kleinstadt in der frühen Neuzeit*, Wiesbaden, 1984 (Veröffentlichungen des Instituts für europäische Geschichte, Bd. 115.), 23.

⁶ Uo. 30–31. oldalak közti térkép

⁷ Josef BENZING, *Johann Theodor de Bry, Levinus Hulsius Witwe und Hieronymus Galler als Verleger und Drucker zu Oppenheim (1610-1620)*, Archiv für Geschichte des Buchwesens IX(1968), 589–642., SZABÓ András, *Szenci Molnár Albert és a magyar időmértékes vers = Uő., Respublica literaria*, Bp., 1999 (Régi Magyar Könyvtár, Tanulmányok 2.), 116–117. ill. *Szenci Molnár Albert naplója*, közléteszi SZABÓ András, Bp., 2003 (Historia Litteraria 13), 36–37. A továbbiakban Sz. M. A. naplója

likus vezetősége türelmetlennek mutatkozott vallási kérdésekben, a reformátusoktól megvonták a szabad vallásgyakorlatot. A neves rézmetsző család, a de Bryk is előbb Új-Hanauba terveztek a költözést, ám végül Oppenheimot választották, mert V. Frigyes fejedelem szerződésben biztosított nekik privilégiumokat gazdasági tevékenységüket illetően.⁸

Végül fontos figyelembe venni, hogy mind a Hanauba, mind az Oppenheimba települt nyomdászok és kiadók igyekeztek, hogy ne szakítsák meg teljesen frankfurti kapcsolataikat. Ez nem csupán a könyvvásárokon való részvételt jelentette, hanem üzlet, nyomdárész fenntartását Frankfurtban és a polgárjogra vonatkozó állandó kérelmet.⁹

Mint látjuk, éppen ebben a különleges, a református exulánsok számára embert próbáló időszakban próbálkozott Szenci Molnár Albert is magyar nyelvű irodalmi programja megvalósításával. Próbálkozott, hiszen a nürnbergi Hutter-kiadó nem sokkal a *Dictionarium* kiadását (1604) követően tönkrement, s másik kiadóját, a herborni Corvinus-nyomda vezetőjét is sorscsapások érték, tehát nem segédkezhetek tovább Szenci Molnár terveiben. Ezek után indult meg karrierje Hanauban és Oppenheimban. Első hanaui műve – a Károlyi-Biblia – 1608-ban jelent meg, és 1624-ben, Kálvin *Institutió*jának magyar fordításával zárult a magyar nyelvű művek sorozata, ugyancsak Hanauban.

Magyar vonatkozású nyomtatványok a protestáns könyvkiadónál

A magyar nyelvű művek kiadását megelőzte a magyar vonatkozású nyomtatványok komoly hagyománya, igaz már a hanaui-oppenheimi kitelepedésnél korábban: ez a jellegű érdeklődés és érdekeltség elsősorban a Wechel-családnál és örököseinél mutatkozott. Evans a Wechelekről szóló monográfiájában már tárgyalta a nyomdászdinasztia közép-kelet-európai intellektualizmushoz való kötődését. Felsorolta azokat a kiadványokat is, melyekben mindezt kifejezésre juttatták, s itt csak jelzésszerű ismételésre szorítkozhatom: Bonfini *Rerum Ungaricarum*ja (1581, 1606), a rá épülő Bongarsius-féle magyar szöveggyűjtemény (1600),¹⁰ Nicolaus Reusner és Tobias Colerus¹¹ kommentárjai a kortárs magyar eseményekhez (1603), Szamosközi erdélyi római feliratokat tartalmazó gyűjteménye Wolfgang Lazius magyarázatával

⁸ Wilhelm BINGSOHN, *Matthaeus Merian, sein soziales Umfeld und die Geschichte der Stadt Frankfurt a.M. 1590-1650 = Catalog zu Ausstellungen... Matthaeus Merian des Aelteren...*, Frankfurt am Main und Basel, 1993, 20-23.

⁹ Uo. 21.

¹⁰ *Hungarica. Magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok*, I. kötet, kiad.Gróf APPONYI Sándor, Bp., 1900, 653.

¹¹ *Hungarica. Magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok*, II. kötet, kiad.Gróf APPONYI Sándor, Bp., 1902, 687.

(1598) mind Wechel és örökösei kiadásai.¹² Az Aubrik Batthyányakhoz szóló könyvszámlái,¹³ Rimay János Johann Aubrin keresztül továbbított levele Justus Lipsiusnak¹⁴ további kapcsolatok meglétét jelzik. Még egy fontos kiadvány, mely a XVI. század végén, XVII. század elején több kiadást élt meg (Frankfurt, 1596, 1607, 1608), a Bryk metszeteivel ellátott *Historia Chronologica Pannoniae*, igaz ez később, a Bryk oppenheimeri tartózkodása alatt már nem jelent meg többször.

Kiadók

Kik a mecénások, kik a kiadók? Ez nagyon érdekes kérdés Szenci Molnár életművét tekintve. A kutatók csak ritkán tartották érdemesnek kiemelni azoknak a nevét, akik támogatása előmozdította a magyar művelődés ügyét. Kétféle mecénási kört határozhatunk meg. Az első körbe azok sorolhatók, akik magát Szenci Molnár Albertet részesítették anyagi juttatásban, hogy műveit elkészítse. Többnyire nemes urak (Rákóczi György, Thurzó Szaniszló, Báthori István, Thököly Sebestyén, Rákóczi Zsigmond), fejedelmi személyek (IV. Frigyes pfalzi választófejedelem és Móric, hesseni tartománygróf, Bethlen Gábor fejedelem) vagy maga a császár (II. Rudolf), akiknek az ajánlások is szólnak.¹⁵ Cserében tekintélyes honoráriumot várhatott Szenci Molnár. Ugyancsak ide tartoznak a Szenci Molnárnak kisebb-nagyobb összeget vagy egyéb segítséget juttatók, barátok, ismerősök, tudósok, gyülekezetek, őket általában vagy megemlíti előszavaiban vagy még inkább a naplójában: Békési Jánostól Asztalos Andrásig, a nürnbergi humanistaköről a frankfurti református gyülekezet tagjaiig sok mindenkit fel lehetne sorolni.¹⁶

¹² R. J. W. EVANS, *The Wechel Presses: Humanism and Calvinism in Central Europe 1572-1627*, Oxford, 1975, 21.

¹³ EVANS, i. m., 35-36., IVÁNYI Béla, *Batthyány Boldizsár, a könyvbarát* = I. B., *A magyar könyvkultúra múltjából*, sajtó alá rend. HERNER János, MONOK István, Szeged, 1983 (Adattár 11.), 389-435. és BARLAY Ö. Szabolcs, *400 éves francia levelek és könyvszámlák, Batthyány Boldizsár és Jean Aubry barátsága*, Magyar Könyvszemle (a továbbiakban MKSz), 1977, 156-166., BARLAY Ö. Szabolcs, „A németújvári hős” (*Batthyány-portré*), = Uő.: *Romon virág. Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról*, Bp., 1986, 183-238.

¹⁴ EVANS, i. m., 34. és Rimay János *Írásai*, kiad. ÁCS Pál, Bp., 1992 (Régi Magyar Könyvtár Források 1.), 210.

¹⁵ A császártól ötven forintot kapott 1604-ben, Mórictól tíz tallért és IV. Frigyesztől huszonöt forintot 1607-ben, 1610-ben újabb tiszteletdíjat Mórictól, Bethlentől 1624-ben száz forintot, vö. SZABÓ, Sz. M. A. *naplója*, i. m., 149., 152., 153., 156., illetve Molnár levele Leodiushoz, Kassa, 1625. január 29. = *Szenci Molnár Albert válogatott művei*, sajtó alá rend. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., 1976, 630. A továbbiakban Sz. M. A. vál. művei

¹⁶ Számos adományozót felsorol például a *Dictionarium* 1604-es megjelenését követően. Vö. SZABÓ, Sz. M. A. *naplója*, i. m., 148-149.

A második kör agyonhallgatott alakjai azok, akik magukra vállalták az egyes kiadások igen jelentős összegét. Nem túl sok emberről van szó. S bár Szenci Molnár 1601-től 1624-ig szinte végig nyomdai-kiadói környezetben dolgozott, mégis kevés írásos dokumentuma maradt ennek. Az egyik legfontosabb ilyen jellegű bizonyíték **Zacharias Palthenius** Szenci Molnárhoz intézett levele 1607-ben, melyben a *Psalterium* kiadásának feltételeiről tájékoztatja. E levél azért is jelentős, mert a későbbiekben is ehhez hasonló tárgyalások zajlottak Szenci Molnár és a kiadók között. Tehát Palthenius kéri a magyartól a kéziratot példányt, mert a nyomdába kerülés előtt bele akar pillantani, s előírni a nyomdásznak, hogy „milyen alakban szeretné a speciment elkészíttetni”. A papírról ő gondoskodik, valamint Szenci Molnár ellátásáról is azokra a hetekre, amíg a nyomdában van a mű. Ez összesen körülbelül öt hetet jelenthet, mert Palthenius számításai szerint a *Psalterium* huszonegy ív, s a nyomdász – Johannes Lancelot¹⁷ – hetente négy ív kinyomtatására képes. Szenci Molnárt illet ezenkívül még harminc példány a zsoltárokból. A nyomdai költségeket természetesen Palthenius viseli.¹⁸

1. Bár nem hanaui vagy oppenheimi, de emeljük ki a herborni **Christophorus Corvinus** nyomdászt és kiadót, aki azután támogatta a magyar zsoltárok megjelenését, hogy Zacharias Paltheniusnak le kellett mondania a kiadásáról a cenzorok közbeavatkozása miatt. Szenci Molnár így emlékezett meg róla.

„Immár pedig ékes formában kinyomtatván közönséggé teszem az tiszteletes embernek, tiguromi Hollós Kristófnak, az herbornai tudós könyvnyomtatónak, nékem bizodalmas jötevőmnek dicséretes gondviseléséből, ki ez Szent Dávid zsoltárait, mint egy Istennek fogadásából ígért könyvet, úgy akart az ő műhelyéből kibocsátani, hogy ez halálos időben Isten őtet ez ideig az övével egyetemben épen megtartotta és elhívén azt, hogy ezután is kegyesen meg akarja őrizni.”¹⁹

Sajnos Corvinust e jótette nem mentette meg a szerencsétlenségtől, hiszen pár hónappal később szinte egész háznépe a pestis áldozatául esett (nem is adott ki több magyar művet).²⁰

2. Ezután következett Hanau, nem kisebb vállalkozással, mint a magyar Biblia. Egy özvegyasszony sietett Szenci Molnár segítségére, **Marie Ruytnick**, aki

¹⁷ Johannes Lancelot a heidelbergi egyetem nyomdásza (1597-1622), tehát a *Psalteriumot* Heidelbergben tervezte Szenci Molnár nyomtatni.

¹⁸ Zacharias Palthenius levele Molnárnak, Frankfurt, 1607. február 16. = Sz. M. A. vál. művei, i. m., 572-573.

¹⁹ *Psalterium Ungaricum* (1607) ajánlás = Sz. M. A. vál. művei, i. m., 52-53.

²⁰ „Kértem néhány példányt pénzért ama kiváló Corvinus úrtól, de miközben a választ vártam, hallom, milyen súlyos sorscsapás érte: felesége, két gyermeke s ugyanannyi alkalmazottja pestisben meghalt, s másokat is megfertőzött már háza népéből a járvány: ó milyen nagyon szomorú sorsa ez ennek a jámbor férfiúnak.” Molnár levele Ludovicus Luciusnak, Marburg, 1607. augusztus 18. = Sz. M. A. vál. művei, i. m., 576.

Levinus Hulsius, a Gentből menekült matematikus, térképész, franciatanár és kiadó özvegye volt. Ő ekkoriban még Frankfurtban működött, és Szenci Molnár barátja, Isaac Genius (a frankfurti belga református gyülekezet lelkésze) közvetítésével ismerkedett meg vele. Genius egyébként fordított Hulsiusék számára a híres utazási sorozatukba. A Biblia előszavában így meséli el Szenci Molnár a kiadás történetét:

„Ugyanezen istenes ember (Isacus Genius) volt indítója az néhai kozmográfus és könyváros Levinus Hulsistúl maradt özvegyasszonynak, hogy az ez mi megújított könyvünket költségével kinyomtatattná és az ő könyvesboltjából kiadná, melyet meg is cselekedett az istenes asszony.”²¹

Marie Ruytnick 1610 májusában telepedett át Oppenheimba, ahol kiadványait Hieronymus Galler nyomdájában készítették. Szinte természetes volt, hogy a Biblia második kiadását újra szponzorálja 1612-ben. Sőt, Szenci Molnár szavai szerint egyenesen ő sugallta a kisebb, nyolcadrét méretű és olcsóbb Biblia piacra vitelét:

„Melynek [az első bibliakiadásnak] az hívek között kedves voltát nemcsak hí atyafiaknak hozzám írt levelekből értettem, hanem innét is nyilván vöttem szembe, hogy ez néhány esztendőben, az Hanoviában nyomtatott másfélezer exemplár többire már mind eladatott. Honnét indítatván az könyvnyomtatókra gondviselők nagy szeretettel kértenek, hogy ez Bibliát egyéb keresztyén nemzeteknek Bibliájoknak kisded formájára minden mellévetött magyarázatok nélkül az zsoldárokkal és Katekizmussal együtt megkorrigálván nálók kinyomtatattánám, hogy azzal az utánjáró hívek is, mint egy kézben hordozó könyvvel élhetnének, és az kevés költségük is könnyebben szerit tehetnék.”²²

Levinus Hulsius özvegye a későbbiekben mind Hanauban, mind Oppenheimban kiadóként működött (1610-1619 között). Programja markáns volt: angol teológusokat fordítatott angoloról latinra, elsősorban William Perkins és Thomas Draxe műveit.²³ Két magyar nyelvű kiadványa volt, a két Biblia, s ezek kiadása egyértelműen Szenci Molnárral szembeni jóindulatának voltak köszönhetőek.

3. Hanauhoz visszatérve, jelentékeny kiadóként és mecénásként lépett föl **Conrad Biermann** éppen ezekben az években. Több mint harminc mű kötődik a nevéhez az 1610-es évtizedben. A hanai II. Philipp Ludwig gróf titkáráként igazi széplélek volt, elsősorban a költészetet szerette, és ő volt a fölfedezője a latin versszerzőnek, Caspar von Barthnak (1587-1658), akinek első köteteit kiadta. (Maga Biermann is szerzett verseket, mint Szenci Molnár *Lexikonát* díszítő üdvözlőverse elárulja.) Másik háziszerezője Melchior Goldast (1578-1635), Biermann az ő jogi és történeti tárgyú munkáit támogatta. Szenci Molnár 1610-ben jelentette ki Georg Remnek a magyar nyelvtanáról, hogy „a kiadás

²¹ *Szent Biblia* (1608) ajánlás = *Sz. M. A. vál. művei, i. m.*, 228.

²² *Szent Biblia* (1612) ajánlás = *Sz. M. A. vál. művei, i. m.*, 273.

²³ Vö. BENZING, *Johann Theodor de Bry, i. m.*, 592.

gondját a híres-neves zürichi Johann Rudolf Lavater úr, a hanai iskola rektora viselné földijével, Konrad Biermannal.”²⁴ S valóban, ebben az évben Johann Rudolf Lavater művei mellett Szenci Molnár *Grammaticáját* is szponzorálta. Egy évvel később – 1611 már a *Lexikon* éve – mintegy tizenegy kiadvány jelent meg Biermann neve alatt, minden alkalommal ugyanolyan formában: Conrad Biermann & consort., például az említett Goldasttól és Raphael Eglintől is, aki szintén jól ismert a naplóból. Szenci Molnár így köszönte meg a *Lexikon* kiadását:

„Utána pedig hálával tartozom a nagyhírű zürichi Johannes Rudolphus Lavater úrnak, a híres hanai iskola tudós rektorának, valamint honfitársának, a kitűnő Conradus Biermannus úrnak, a nagyhírű és nemzetes Fülöp Lajos hanai gróf úr, Münzenberg, Rinek stb. ura hűséges titkárának és kedves barátomnak, akik e könyv kiadását a neves Neu-Hanauban szorgalmazták és szívükön viselték.”²⁵

Az nyilvánvaló, hogy Szenci Molnár magyar nyelvű művei nem illeszkedtek szorosan Biermann kedvteléseit tükröző kiadói programjába, inkább a barátság miatt és talán Johann Rudolf Lavater javaslatára pártfogolta őt. A kapcsolat azonban megszakadt, s ennek egyszerű oka volt, Szenci Molnár elhagyta Hanaut és Oppenheimbe költözött.

4. Itt házassága sem szakította félbe a tudományos munkát, hiszen már javában folytak a Biblia újabb kiadásának előkészületei, amikor Kunigunda Ferinariát oltár elé vezette 1611. október 8-án. Menyasszonya tanúja, s egyben a magyar Biblia kiadója Marie Ruytnick volt.²⁶ Mégsem ő lett az oppenheimi évek bőkezű adakozója, hanem üzlettársa, **Hieronymus Galler**, a nyomdász. Galler Bázélból telepedett Frankfurtba, majd ugyanabban az időben, amikor a több református nyomdász és kiadó, vagyis 1609-ben, Oppenheimbe költözött. Két nagy kiadóháznak nyomtatott, Marie Ruytnicknak – Levinus Hulsius özvegye néven – és Johann Theodor de Brynek. Ez utóbbi feladat kifejezetten különleges volt, mert kiadványai számtalan igényes, művészi rézmetszetet tartalmaztak. Ugyanakkor Galler minden évben szárnyai alá vett néhány művet, ezeket saját költségén adta ki. Szenci Molnár úgyszólván háziszerezőjévé vált, különösen Magyarországról való visszatérte, 1615 után. S nem csak az ő, hanem a kedvéért más magyarok műveit is támogatta. Szepesi Korotz György, Pécseli Király Imre és Szenci Csene Péter egy-egy munkája nála látott napvilágot.

Galler harmincegy-néhány saját kiadványa közül (1609-1620 között) tizennégy-tizennégy latin (köztük kettő magyar szerzős) illetve német, öt magyar nyelvű s egy francia. Tematikájában a helyi szerzőket és a polémikus-kontroversz teoló-

²⁴ Vö. Molnár levele Georg Remnek, Hanau, 1610. szeptember 19. = Sz. M. A. vál. művei, i. m., 610.

²⁵ *Lexikon* (1611) ajánlás = Sz. M. A. vál. művei, i. m., 263.

²⁶ Vö. SZABÓ, Sz. M. A. naplója, i. m., 159. és 232.

giát részesített előnyben. Különös módon, Szenci Molnár se naplójában, se leveleiben, se előszavaiban nem nyilatkozik róla.

5. Végül egy nagy hagyományú kiadóházzal kell megemlékezni Hanau kapcsán: a Wechel-örökös **Aubri-Schleich** cégről. 1619 után ők voltak Szenci Molnár műveinek a pártfogói. A kiadóváltás ismét helyváltoztatással állt kapcsolatban, ugyanis Szenci Molnár Heidelbergbe költözött. 1621-ben az *Imádságos könyvecske* és a *Lexikon* újabb, javított változata ott jelent meg, de nem helyi kiadótól, hanem a Frankfurtban és Hanauban is műhelyt fenntartó Aubrik és Schleich költségén. Heidelbergben a Geyder-nyomda vállalta a kinyomtatást, melynek vezetője, Johann Georg Geyder gyakran végzett ilyen típusú bér munkát, ebben az időszakban főleg Jonas Rosa frankfurti könyvkiadó számára. Szenci Molnár már 1619-től szorgalmazta Kálvin *Institutiójának* a magyar kiadását, de Aubriék vonakodtak. Heidelbergben háború dúlt, s Kálvin főművének megjelentetése – még ha magyarul is – nehézséget okozott volna. Az *Imádságos könyvecske* kiadása szintén húzódott, bár azzal is elkészült már 1619-ben. A történetéhez még az is hozzátartozik, hogy 1620-ban Frankfurtban kezdték el nyomtatni az Aubrik, de a háború miatt áttelepítették a helyszínt Heidelbergbe és újra nekifogtak a mű szedésének és nyomtatásának.²⁷

A könyv Frankfurtban van sajtó alatt, de a nyomtatás nagyon lassan halad a nyomdászok hiánya miatt, közülük legtöbben táborba vonulnak.²⁸

Heidelbergben hasonló bajokkal küszködtek, s erőfeszítéseikről hosszabban is beszámolt Szenci Molnár e könyv ajánlásában:

„Melyet [az *Imádságos Könyvecskét*] az Kegyelmetek szándékommal egyező kérésére még tavaly elkészítöttem, ki is bocsátottam volna még Húsvét előtt, az mint ez nyáron is kinyomtatott volna avagy az Calvinus Institutioja magyarol avagy az megöregbített Dictionariom, hogyha az nyomtatásban munkálkodó ifjúság hadi hírekkel másuvá nem vonyatott volna. ...Mely könyveknek idejében kibocsátásában való szándékomat két dolog késleli kiváltképpen. Első a könyvárosoknak hadaktul való félelmek és azoknak nyomtatásban munkálkodó legényekből való szükségek, másodszor az én szűkölködő állapotom. ...Megígérték jóllehet ez könyv titulusa alatt megnevezett könyvárosok az Calvinus Institutiojának kinyomtatását, de nékem igen kevés jutalommal. Sőt az korrigálásban jövőendő nagy fáradságommal és hazám népére való gondviselésemnek is fogyatkozásával. Ez mellett pedig készebbnek is mutatják magokat az megjobbított Dictionariumnak és az ő kérékre megfordítandó Martyrum-könyvnek kinyomtatására, hogynem egyéb könyveknek, avagy az Elekes János megemlített prédikációinak kinyomtatására.

²⁷ VÁSÁRHELYI Judit: *Adalék Molnár Albert Imádságos könyvecskéjének nyomtatásához*, MKSz, 1977, 275-278. ill. RMNy 1206

²⁸ Vö. Molnár levele Georg Remnek, Heidelberg, 1620. szeptember 3. = VÁSÁRHELYI, *Adalék*, i. m., 276.

Nem is csudálom ez félelmes időben jövőre tekintéseket. Látom egyébképpen hozzám, nemzetségünkhöz és az igaz tudománnak előbbmozdítására való jóakarátjokat és szándékjokat.” (Heidelberg, 1620. augusztus 10.)²⁹

Tehát az ártatlanabb, iskolai használatra szánt könyveknek nagyobb esélye volt a megjelenésre ezekben az időkben Heidelbergben, mint a harcos polémiának. Ez az első eset egyébként, amikor a kiadó beavatkozott Szenci Molnár terveibe, s nem azokat a műveket – ez esetben Kálvint és Kecskeméti Alexis János prédikációit – hozta ki, amit a magyar szeretett volna. Sőt, rá akarták bírni Szenci Molnárt a mártírkönyv lefordítására,³⁰ de ő a terjedelmes műnek feltehetően soha nem fogott neki. Viszont a *Lexikon* Bethlen Gábornak szóló ajánlásában kifejezte háláját Aubriéknak és Schleichnak:

„Továbbá, mivel ezt a könyvet – mint előbb már mondtam – tanúbizony-ságául szánom Te Felséged és kedves szülőházam iránti szeretetemnek, és remélem, hogy ez (a szent Biblia után) más egyéb könyveimnél hosszabb életű leend, hisz ilyenek ígéri kiváló férfiaknak: Wechel-örökösöknek, Daniel és David Aubrinak, valamint Clemens Schleichnak, megannyi barátomnak igyekezete és a tudomány szolgálatában kifejtett buzgólkodása.”³¹

Együttműködése velük Hanauba költözésekor 1622-ben tovább folytatódott, s Szenci Molnár makacsságát jelzi, hogy sikerült végre tető alá hozniuk az *Institutiót*, bár nyomtatását 1623 nyaráról télre halasztották, de 1624-ben a tavaszi könyvvásárra végül megjelent, hol máshol, mint Hanauban:

„Ez könyvnek fordítását azért Oppenheimiumban kezdtem el, és osztán Hajdelbergában végeztem el az ínséges állapotban, holott az veszedelemkor keményen megsanyargattatván és könyveimtől megválva, minden marhác-kánktól megfosztatván költöztem ide Hanoviába, és itt olvastam ismét újonnan az fordítást meg. ...Az elmúlt nyáron pedig, midőn az nyomtatók ez mi Institutiónk kinyomtatását télre halasztanák...”³²

Ebben az egy esetben tudunk arról, hogy Szenci Molnár a kiadás érdekében gyűjtőkörúton vett részt a Németalföldön, mégpedig Abraham Scultetus vejével.

„Az Rhenuson az tenger melléki városokban hajózáván mindenütt nagy szeretettel fogadtak bennünket, és szép segedelmekkel is tiszteltek meg egynéhány városoknak seniori és tisztviselői, az kiknek esmeretségeken jutottunk régi barátaink által.”³³ A nagyhirű nyomda- és kiadóház és Szenci

²⁹ *Imádságos könyvecske* (1621) ajánlás = Sz. M. A. vál. művei, i. m., 338-339.

³⁰ Vásárhelyi Judit azonosította, hogy mely műről van szó: a mártírok üldözéséről szóló gyűjteményről (*Les Histoires des Martyres*), melynek teljes német fordítása 1606-ban és 1617-ben Hanauban Wilhelm Antoniusnál jelent meg. Vö. VÁSÁRHELYI Judit, *Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében*, Bp., 1985 (Humanizmus és reformáció, 12), 15-16.

³¹ *Lexikon* (1621) ajánlás = Sz. M. A. vál. művei, i. m., 377.

³² *Institutio* (1624) utószó = Sz. M. A. vál. művei, i. m., 397.

³³ *Institutio* (1624) utószó = Sz. M. A. vál. művei, i. m., 398-399.

Molnár tehát eredményesen munkálkodtak együtt. Ebben az Aubrikat és Clemens Schleichot a magyarok iránti „jó akarat és szándék” is hajtotta.

Nyomdászok

Mint az előző részben láttuk, Szenci Molnár működése során számos alkalommal egybeesett a nyomdász és a kiadó személye: Christophorus Corvinusnál, Hieronymus Gallernál és az Aubriknál. Ahol a nyomdász és kiadó nem volt azonos, ott minden esetben a kiadó viselte a nyomtatás költségeit.

1608-ban a Biblia **Johannes Halbey** nyomdájából került ki. Ő 1606-1610 között működött Hanauban, valószínűleg kicsi és nem túl sikeres vállalkozás volt. Leginkább Peter Kopf, a híres frankfurti jogi kiadó számára nyomtatott, például Melchior Goldast műveket. Általában dísztelen, egyszerű címlapok jellemzik, kivétel Goldast egyik műve, melyre a Habsburgok címerét helyezte. A Molnár-Biblia címlapján ugyancsak címer látható, mégpedig az oroszlanos magyar, illetve az Újtestamentum címlapján saját nyomdász-jelvénye.

1610-1611-ben a *Grammatikát* és a *Lexikont* **Thomas de Villiers**nél nyomtatták ki. Ennek az oka, hogy Conrad Biermann, a kiadó, már jó ideje együttműködött a hugenotta nyomdással. Villiers nem sokkal előtte vette nyomdagépeit, mint ez Lucius egy Szenci Molnárnak címzett leveléből kiderül: „Ez a Willerius, amint leveléből értesültem, nem is olyan régen saját nyomdát vásárolt, sőt az óhajtott második házasságba is belement. Én mindkettőhöz őszintén szerencsét kívánok neki...”³⁴

Hanauban pár tucat mű jelent meg nyomdájában, köztük erőteljes jezsuitaellenes írások. Nyomdászjelvénye feltűnik a Molnár-címlapokon is: egy címerre támaszkodó női alak, körben jelmonddal, *Triplex concordia tuta est*.

Itt kell közbevetni, hogy van egy olyan Szenci Molnár által gondozott mű 1608-ból, melynek pontosan nem ismerjük a kiadási hátterét. Bocskai *Apologiájáról* van szó, mely ebben az évben kétszer is megjelent Hanauban, egyszer pedig Heidelbergben,³⁵ legalábbis Zsindely Endre kutatásai alapján. Szerinte mindegyik hamis impresszummal jelent meg, az 1606-os magyar kiadás adatait vették át, vagyis mintha Bártfán Klöss Jakab nyomtatta volna. A hanauiak közül az egyiknek nem adja meg a nyomdászát, a másikat pedig a címlapján található virágmintás jelvény alapján Villiersnek tulajdonítja.³⁶ Ez

³⁴ Ludovicus Lucius levele Molnárhoz, Amberg, 1610. november 13. = *Sz. M. A. vál. művei*, i. m., 615.

³⁵ Ennek ellenére az RMK III, *Pótlások, kiegészítések, javítások*, Bp. 1991, mindet hanaui kiadásnak sorolja. Vö. 5767, 5768, 5769

³⁶ ZSINDELY Endre, *Szenci Molnár Albert mint „Bocskai Apologiája”-nak kiadója*, MKSz, 1978, 353-354.

Vásárhelyi Juditnál már egyértelműen Villiers.³⁷ 1608-ból azonban még nem ismerünk Villierstől nyomtatványokat, s az említett virágminta a Halbey-kiadványokon is megtalálható. (Elképzelhetőnek tartom, hogy éppen Halbey nyomdáját vásárolta meg Villiers.) Logikusabb is a feltételezés, hogy az *Apologia* második kiadása a *Biblia* „mellékterméke”, nem pedig egy másik nyomdáié, hiszen éppen a *Biblia* nyomtatása idején, június 12-én adta ki újból Szenci Molnár. De eredményt ez ügyben csak a tipográfiai jellemzők összehasonlító vizsgálata hozhat.

Oppenheimban tehát **Hieronymus Galler** nyomdájában készültek művei, az 1612-es *Biblia* is. Minden címlapon ott ékeskedik Galler nyomdász-jelvénye *Deo duce et vindice* felirattal. Galler nyomdája termékeny volt, évente körülbelül tíz kötettel. Az évtized közepén érte el nyomdája a csúcspontot, 1614-1616 között tíznel több kötetet is kiadott, az évtized vége felé pedig a nagy terjedelmű, gyönyörű metszetekkel zsúfolt Bry-kiadványok sokasodtak meg.

Heidelbergben a **Johann Georg Geyder** vezette műhely nyomtatta ki a Szenci Molnár műveket, bár az *Imádságos könyvecske* címlapjáról hiányzik a nyomdászra vonatkozó adat.³⁸ Ez a nyomda kevés ideig állt fenn, s mint már említettem, Jonas Rosa részére adott ki többnyire Abraham Scultetus és David Pareus munkákat. A kapcsolatot feltehetően az Aubrik szorgalmazták, csakis a Heidelbergben tartózkodó Szenci Molnár érdekében vagy kedvéért, hiszen sem előtte, sem utána nem dolgoztak Geyderrel együtt, a közös munka csak erre a két műre terjedt ki. Jelzés értékű ezért, hogy nem a nyomdász jelvénye látható a címlapon, hanem a kiadóké: a klasszikus Wechel-jelvény a Pegazussal. S végül, Szenci Molnár Kálvin-fordítása Hanauban az **Aubrik** nyomdájából került ki, olyan művek között, mint Hippocrates *Opera omniája* vagy Cicero *Orationuma*.

Korrektúra, cenzúra, privilégium

Szenci Molnár Albert kiváló korrektor volt. Legelőször Frankfurtban, a Saur-nyomdában végzett ilyen jellegű munkát, ahol pontosan megtanulta, hogyan kell korrektúrát készíteni. Azokat a műveket is felsorolta *Naplójában*, melyeket Johannes Saur ekkor, 1601-1602 telén kiadott, s e munkálatokban talán ő is résztvett.³⁹ Miután megírta, lefordította és előkészítette műveit, minden egyes alkalommal a kiadás helyére költözött, hogy figyelemmel

³⁷ VÁSÁRHELYI, *Eszmei áramlatok*, i. m., 19.

³⁸ Vásárhelyi Judit „bizonyos tipográfiai azonosságok” alapján feltételezi. Vö. VÁSÁRHELYI, *Adalék*, i. m., 277. ill. RMNy 1238

³⁹ Szabó András azonosította is a műveket, vö. Sz. M. A. *Naplója*, i. m., 143-144. Saumál töltött hónapjairól ld. HAVAS László, *Miért hagyta el Szenczi Molnár a Sauer-nyomdát?*, Irodalomtörténeti Közlemények (a továbbiakban ItK), 1964, 194-195.

kísérhesse a nyomtatás fázisait. Többször magánál a nyomdásznál lakott, így Herbornban Corvinusnál,⁴⁰ Hanauban Villiersnél.⁴¹ Gondos és akkurátus javítási módszereiről maga ad számot, például a Károlyi Biblia javításáról.⁴² A nyomdászok és kiadók el is várták tőle, hogy a számukra idegen és érthetetlen nyelven íródott műveknek ő legyen a gondozója. Ezért korrektori fizetéseget, de legalább ellátást kapott illetve a tiszteletpéldányokat:⁴³ például az *Institutio* nyomtatása alatt hetente másfél tallerra számíthatott az Aubriktól.

„Ez télen pedig, míg ez könyvnek nyomtatása tartott ez jelen való húsvéti sokadalomig, munkámért minden héten másfél imperialis tallért adtak az könyv titulusán megnevezett bibliopolák.”⁴⁴

Egy Camerariusnak szóló levélrészlet elárulja a munkamenetet is: ívenként megkapta a levonatot, amit kijavított, s amíg azt nyomtatták, korrigálta a következő ívet. Legvégül elkészítette a mutatókat, a hibajegyzéket, s általában az ajánlás megírását hagyta utoljára.

„Ma javítottam ki a 4. könyv XVI. fejezetének levonatát. Remélem tíz napon belül az egész munka véget ér. Elkészítettem a mutatókat, feljegyzem a hibákat, holnap vagy holnapután kezdem el írni az ajánlást, ha Isten is úgy akarja.”⁴⁵

Két esetben azonban biztosan nem maga végezte a korrektúrát. Az egyik a *Lusus poetici*, mely teljesen kiválik az általa gondozott művek sorából. Kiadását már jóval korábban, 1605 körül tervezte, de valamiért mindig elmaradt. Végül 1614-ben Hanauban jelent meg Villiers nyomdájában. A mű elején ajánlás helyett Johann Matthaeus Wackher egy majd tíz évvel korábbi, 1605. januári keltezésű, Molnárhoz szóló levele áll, s ez Szenci Molnár szerkesztési gyakorlatában igen szokatlan, nincs is rá másik példa. Továbbá ekkoriban ő Magyarországon tartózkodott, tehát a kiadás munkálataiban egyáltalán nem vehetett részt, és sem a naplójában, sem levelezésében nem említi a művet. Villiers-rel 1611 márciusa óta nem dolgozott együtt. Mindezek alapján úgy gondolom, hogy a *Lusus poetici* kiadása Szenci Molnár tudta nélkül történt, esetleg egy ott hagyott kézirat vagy annak másolata alapján.⁴⁶ A másik eset,

⁴⁰ SZABÓ, Sz. M. A. Naplója, i. m., 152.

⁴¹ Uo. 157.

⁴² *Szent Biblia* (1608) ajánlás = Sz. M. A. vál. művei, i. m., 226-228.

⁴³ Vö. Palthenius említett levelét, 18. lj.

⁴⁴ *Institutio* (1624) ajánlás = Sz. M. A. vál. művei, i. m., 397.

⁴⁵ Molnár levele Ludovicus Camerariusnak, Hanau, 1624. március 3. = Sz. M. A. vál. művei, i. m., 625. Az ajánlás keltezése 1624. március 13.

⁴⁶ Nem értek egyet Havas László véleményével, aki szerint Szenci Molnár egyrészt Rittershausen halálát (1613) követően akart tisztelegni barátja emlékének a kötettel, másrészt azért, hogy „nehogy külföldi támogatóival kapcsolata végleg megszakadjon”. Vö. HAVAS László, *Szenci Molnár Albert antológiájának keletkezéstörténete*, ItK, 1962, 339-340.

amikor az *Imádságos könyvecske* javítása maradt el, számunkra ismeretlen okokból.⁴⁷ Ezt maga is külön érdemesnek tartja megemlíteni:

„Ez könyv nyomtatásának corrigálásában mivelhogy mimagunc jelen nem lehetűnc, estenec fogyatkozásoc benne, mellyeket így corrigálly meg keresztyen olvaso...”,⁴⁸

s másfél oldalon, két hasámban sorolja a nyomtatásban esett hibákat. Vásárhelyi Judit véleménye szerint is „talán ez a legtöbb sajtóhibát tartalmazó kiadványa” Szenci Molnárnak.⁴⁹ Egyébként alig pár nyomtatvány után található jegyzék a sajtóhibákról,⁵⁰ s ez azt jelzi, hogy alapos munkát végzett. Az *Institutio* hibajegyzékében így utasítja az olvasót:

„Az Nyomtatásban esett fogyatkozásokról

Nem lön arra időnc és üreségűnc, hogy minden apróléc fogyatkozásoczkákat feljegyezhesűnc, hanem az mellyeket hirtelenbe vettűnc eszűnkbe, így corrigald és jobbitsad meg.”⁵¹

Viszonylag kevés az információ a nem Szenci Molnár saját műveiként megjelent magyar munkák kiadási körülményeiről Oppenheimban, összesen három ilyet tartunk számon, a *Basilikon doront* és Pécseli Király Imre *Isagogesét* 1612-ből, s Szenci Csene *Confessióját* 1616-ból. Annyi bizonyos, hogy a magyar tudós segítségére volt honfitársainak, esetleg ő adta a megbízást nekik, s közvetítette a kiadót és a nyomdát. Erre bizonyíték a *Basilikon doron*, melyet Molnár kérésére fordított Szepsi Korotz György heidelbergi tanulmányai idején,⁵² s 1612. márciusában szerezte hozzá az ajánlólevelet, tehát hamarabb nem kerülhetett nyomtatásra. Feltehetőleg a tavaszi könyvvásárra elkészített magyar Bibliát követte a prélumon, ám Szenci Molnár addigra már elhagyta Oppenheimot, nem is tért vissza egész évben, vagyis nem vállalt gondnokságot a másik magyar munka felett. (Ennek megfelelően a naplójában sem tesz említést róla.) Hieronymus Galler ezért szükségesnek is tartotta a mű végén megjegyezni:

„Az Könyvnyomtató a kereztyén Olvasonac Istentől soc jokat kevan

Acki idegen nyelven való könyvet hiba s fogyatkozás nélkül kibochatani akár, szükség hogy az, mind azt az nyelvet alkalmassan tudgya, s – mind annak

⁴⁷ A mű 1621-ben Heidelbergben jelent meg, s feljegyzései alapján ekkor ott tartózkodott. Vö. SZABÓ, Sz. M. A. naplója, i. m., 187.

⁴⁸ RMNy 1238, SZENCI MOLNÁR Albert, *Imadsagos könyveczke*, Heidelberg, 1621, 400.

⁴⁹ VÁSÁRHELYI, *Adalék*, i. m., 278.

⁵⁰ A következő hanaui vagy oppenheimi nyomtatványokban: Biblia (1608), *Imádságos könyvecske* (1621), *Institutio* (1624)

⁵¹ RMNy 1308, SZENCI MOLNÁR Albert, *Az keresztyén religióra*, Hanau, 1624, Mmmmmmmmm 3(v)

⁵² Szenci Molnár a műhöz szerzett versében írja: „Es kértűnkre ékessen kiboczátta”. Vö. *Szenci Molnár Albert költői művei*, kiad. STOLL Béla, Budapest, 1971 (Régi Magyar Költők Tára XVII/6.), 363.

igyengeteseben Hiúzi fényes szeme legyen. Ebben való hatramaradasom miatt valami approléc fogyatkozasochkac chüztac ez kis könyveczkebennis avagy egy botü nec más helet tétele, vagy más egyeb akadályoc miatt, mellyeket ighen könnyen megh igyengethetcz kereztyén Olvaso.”⁵³

Szenci Csene Péter a *Confessio*-fordítás kéziratát maga küldte el Magyarországról Oppenheimbe, és személyesen szintén nem volt jelen a korrektúrájánál. Szenci Molnár ebben az esetben bejegyezte a naplójába, hogy egy héttel a kézirat megérkezése után már meg is kezdődött a nyomtatás,⁵⁴ ebben az esetben valószínűsíthető, hogy az ő felügyeletével.

A cenzorok közbeavatkozásáról egy alkalommal van tudomásunk. 1607. február 16-i levelében Zacharias Palthenius frankfurti kiadó elvállalta a *Psalterium* finanszírozását,⁵⁵ ezért pár nappal később Szenci Molnár oda is utazott. Ezt így örökítette meg a *Naplójában*:

„1607. február 20. Heidelbergből eltávozva Frankfurtba érkeztem és följajlottam Paltheniusnak, hogy adja ki a Zsoltárkönyvet, de megtagadták tőle a kinyomtatási engedélyt.”⁵⁶

Mivel éppen ezekben az években erősödtek föl Frankfurtban az evangélikusok és reformátusok közötti ellenségeskedések (Georg Rem is beszámolt a református templom felgyújtásáról),⁵⁷ és a császári cenzúrabizottság (Bücherkommission) is erőteljes működésbe lépett, feltehetőleg valóban nem engedélyezték a magyar nyelvű református zsoltárok frankfurti kiadását, hiába Heidelbergben nyomtatták volna. Ebből az esetből okult Szenci Molnár, és bár a háromnyelvű lexikonát Nürnbergben jelentette volna meg legszívesebben 1610-ben, mégis Hanau mellett döntött. Tartott attól ugyanis, hogy a cenzúra a magyar reformátusságnak ajánlott művét kiszűri.⁵⁸ A későbbiekben ez a probléma nem merült föl, hiszen a református uralom alá tartozó Hanauban és Oppenheimben zavartalanul folyhatott művei kiadása.

Művei privilégiuma a kiadókat illette. Erről egyszer meg is fogalmazta kérését a könyvárusokhoz, mégpedig a hanaui Biblia előszavában:

„...intek itt és kérek minden serény könyvárosokat, hogy ennek akaratja ellen ez mi munkánkkal így ékesített könyvet másutt ki ne nyomtassák és az hasznot,

⁵³ RMNy 1115 SZENCI CSENE Péter, *Confessio helvetica*, Oppenheim, 1616, 307.v

⁵⁴ SZABÓ, *Sz. M. A. naplója*, i. m., 186.

⁵⁵ Zacharias Palthenius levele Szenci Molnárnak, Frankfurt, 1607. február 16. = *Sz. M. A. vál. művei*, 572.

⁵⁶ Vö. SZABÓ, *Sz. M. A. naplója*, i. m., 151-152. Ugyanakkor az RMNy 962 jegyzeteinek a szerkesztője rosszul állítja, hogy *megvonták* Paltheniustól a működési engedélyt, hiszen ő 1607-ben illetve a következő években is számos művet kiadott.

⁵⁷ *Szenci Molnár Albert naplója, levelezése és irományai*, kiad. DÉZSI Lajos, Bp., 1898, 284.

⁵⁸ ...az előljáró beszédek nürnbergi cenzúrájától is félek... Molnár levele Georg Remnek, Hanau, 1610. szeptember 19. = *Sz. M. A. vál. művei*, 610. Művei közül csak a *Dictionarium* első kiadása címlapján szerepel, hogy „cum Sacrae Caesarea... Privilegiis”.

amelyet innét az ő árváival vár [ti. Levinus Hulsius özvegye, a kiadó] az igazság szerint, tőle el ne fordítsák.

Mert mi magunk készek leszünk, hogyha ez kinyomtatásnak az híveknél kedves voltát értendjük, és ha valami fogyatkozás felől, melyet eszünkbe nem vöttünk sietségünkben, megintetünk, megjobbitani, és az hívek kívánsága szerint vagy öregebb vagy kisebb formában ismét kibocsátani.”⁵⁹

Betű és kép

Szenci Molnár magyar nyelvű műveihez a nyomdászoknak speciális magyar karakterekre volt szükségük, elsősorban az ékezetek miatt. A vizsgálat alapján a hanaui és oppenheimi kiadványok betűtípusai nem térnek el a korabeli magyar nyomdákban készültétől: az ékezetes magánhangzók fölé itt is egy fekvő e betűt helyeztek. Egy alkalommal – a Biblia 1608-as hanaui kiadása során – értesülhetünk új betűk öntéséről, s bár a levélíró nem jelezte, de feltehetően a hiányzó magyar betűkről esett itt szó:

„...megérkezett másik, március utolsó napján írott leveled, amely arról tudósít, hogy te most Frankfurtba távoztál, hogy ott a hiányzó betűket kiöntesd, és Hanauban e mű minél előbbi megkezdését szorgalmazd.”⁶⁰

Oppenheimben hasonlóképpen készülhettek magyar karakterek, ezek előállításának költségeit a nyomdászok viselték. Az egyes magyar nyomtatványokon belül gyakran variálták a betűk méretét, s mind az antikva, mind a kurzív betűforma használata jellemző volt.

A hanaui, oppenheimi művekben nem találhatók képek, és a művek címlapjait sem díszítik rézmetszetek. Ebben több okból sincs semmi különleges. Egyrészt a korabeli magyar kiadványok sem bővelkedtek képekben, ennek hátterében a pénz, a képzett szakemberek és a megfelelő technika hiánya állt. Másrészt a kiadványok műfaja sem indokolta, hiszen teológiai vagy éppen iskolai célokra szánt olvasmányokat minek is szépítettek volna metszetekkel. Harmadrészt a kiadóknak éppen elég költséget kellett magukra vállalniuk, nemhogy még drága metszeteket készíttessenek magyar művekhez. Feltehetőleg Szenci Molnárnak sem voltak ilyen jellegű kívánságai, bár a képek szeretetét sajátkezü rajzai is jelzik.⁶¹ Pedig Oppenheimben maga is forgathatta a nemzetközi hírű de Bry-műhely bőségesen illusztrált alkotásait, melyek éppúgy a Galler-nyomdából kerültek ki, mint a sajátjai. Műveinek egyszerű címlapjait a nyomdászjelvényeken kívül nem ékesíti más, kivéve az 1608-as hanaui Bibliát, ahol a magyar címet is ábrázolták. Ez bevett szokás volt, hogy címerrel jelölték

⁵⁹ Sz. M. A., *Vál. művei, i. m.*, 228-229.

⁶⁰ Hermannus Wolfius levele Molnárnak, Marburg, 1608. április 5. = Sz. M. A., *Vál. művei, i. m.*, 594.

⁶¹ KOVÁCS Sándor Iván, *Szenci Molnár Redivivus*, Bp., 2000, 112-115.

az idegenben nyomott mű nemzeti hovatartozását.⁶² Ezenkívül szinte minden szövegben megjelenik egy-egy díszesebb iniciálé, a cifrák különféle fajtái, vagy egy szép záróvignette, s természetesen kották a zsoltárok esetében.

Éppen ezért váratlan az 1624-es *Institutio*-fordítás gazdag címlapmetszete. A címlap legrészletesebb leírása Kovács Sándor Ivánnál olvasható.⁶³ Keletkezésének időpontja jól behatárolható: 1622 ősze, Heidelberg ostroma, Szenci Molnár megkínzása és 1624 áprilisa között, amikor megjelent a fordítás. Ezt az időszakot Szenci Molnár Hanauban és Kassalben töltötte illetve elutazott pár hétre Hollandiába 1623 nyarán.⁶⁴ Két kérdésre máig nincs válasz azonban: az egyik a metsző személye, a másik az ikonok jelentése, hogy vajon mi készítette Szenci Molnár Albertet e címlap megalkotására. A rézmetszőt sokáig ismertnek tekintette a szakirodalom, mivel Cennerné Wilhelmb Gizella a metszetet Crispin van Passénak tulajdonította.⁶⁵ Újabban azonban Kovács Sándor Iván bizonyította, hogy nem a neves hollandiai rézmetsző (helyesen: Crispijn van de Passe), hanem más – németalföldi vagy német művész – lehet a mester.⁶⁶ Ugyancsak ő igyekezett mintákat keresni, melyekhez Szenci Molnár igazíthatta a címlapot, mégpedig a Kálvin-*Institutiók* és Theodor de Bèze *Confessiója* kiadásai között, ám nem járt sikerrel, bár a Religio alakját többször is ábrázolták egy-egy címlapon, tehát van ikonográfiai hagyománya.⁶⁷ Kovács módszerével élve, én a hanaui, oppenheimeri és frankfurti műhelyek címlapjait néztem át 1610-1625 között, abban reménykedve, hogy legalább a Religio és a Fides alakjára rábukkanok, ám a keresés eredménytelen maradt. Feltételezésem, hogy a rézmetsző műhely Frankfurtban lehetett, ugyanis éppen a frankfurti helyszín indokolja, hogy miért nem tüntették föl a metsző nevét vagy monogramját a címlapon: óvatosságból, hogy védjék alkotóját. A címlapmetszet jelentésének megfejtésére még nem sokan vállalkoztak.

Véleményem szerint megalkotása Pázmány Péter *Kalauzának* második kiadásával függ össze. A *Kalauz*, melynek szintén figyelemreméltó a címlapja, 1623-ban jelent meg újra Pozsonyban, az 1613-as első kiadáshoz képest jelentős változtatásokkal: hogy a címlapnak milyen jelentőséget tulajdonítottak, az mutatja, hogy újrametszették. Pázmány kibővítette az előljáró beszédet, s új *Appendixet* fűzött hozzá, a *Rövid felelet* (1620) című kálvinistákra kihegyezett traktátusát.⁶⁸

⁶² V. ECSÉDY, *A krakkói nyomdászat, i. m.*, 155.

⁶³ KOVÁCS, *Szenci Molnár, i. m.*, 106-107.

⁶⁴ Vö. Szenci Molnár *Följegyzések* = SZABÓ, *Sz. M. A. naplója, i. m.*, 187.

⁶⁵ CENNERNÉ WILHELMB Gizella, *Szenci Molnár Albert arcképe*, Magyar Nyelv, 1959, 163.

⁶⁶ KOVÁCS, *Szenci Molnár, i. m.*, 101-105.

⁶⁷ Uo. 107-108.

⁶⁸ HARGITTAY Emil, *Pázmány és a kompiláció = Pázmány Péter és kora. Tanulmányok*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, 2001, 256.

A *Kalauz* címlapját Galavics Géza elemezte, megállapításait a következőképpen foglalhatjuk össze: „Az aedikulás képszerkezetben fülkébe állítva, külön-külön jelennek meg a magyar szentek álló alakjai, akiket a magyar címer és a tondóba helyezett Madonna, a Patrona Hungariae képe fog össze egy gondolati konstrukcióba. A mondanivaló közlési módja s a lap statikus szerkezete, cselekménynélkülisége, tiszta, szigorú vonalrajza, valamint az egyes elemek nagyfokú önállósága s az összhatás nyugalma e rézmetszetet egyértelműen a későreneszánsz stílus alkotásai közé sorolja.”⁶⁹ A magyar szentek és Mária, mint Magyarország patrónája, együttes ábrázolása új eszmei mondanivalót tükröz: a Regnum Marianumot. Pázmány művének címlapja e teória első képzőművészeti megfogalmazása. A második kiadás számára Tobias Bidenharter újrametszette, átjárja a fény, festőibbek a hatások, az architektúra térbelivé vált, mindez a későreneszánsz bomlása felé mutat.⁷⁰ Ám amit Galavics nem sorolt fel, hogy az 1623-as címlapon a négy magyar szent mellett megjelent két újabb: Szent Adalbert és Szent Márton, a magyar származású tours-i püspök is, s Mária-tondó mellett két imádkozó angyal térdepel, valamint a címerábrázolás is átalakult. Szenci Molnár *Institutio* címlapja szintén architektonikus keretbe zárul, ám korántsem statikus, hanem mesélni akar, történeteket mond el: így az egyszerű magyar címet az üdvözléssel kapcsolatos két képcske veszi közre. Alattuk a Religio és a Fides női emblematisz figurái jelennek meg, míg az alsó sorban a klasszikus Wechelnymondásjelvényt, a Pegazust helyezték el, melyet Kálvin és Szenci Molnár mellképei fognak közre. A legvilágosabban a *Kalauz* és az *Institutio* előszavainak összevetése erősítheti meg az elképzelésemet.

Előbb azonban felmerülhet a kérdés: ismerte-e Molnár a *Kalauzt* és más Pázmány-műveket illetve Pázmány Molnár munkáit? Kapcsolatukról kevés nyom maradt. A legismertebb a nagyszombati Rátkay György levele, melyben elmesélte, hogy Forgách Ferenc elkérte tőle Szenci Molnár *Grammaticáját*, s Pázmánnyal együtt „végigolvasta, csodálva dicsérte”.⁷¹ Vásárhelyi Judit úgy vélte, hogy „sosem keveredtek nyílt polémiába”, de Szenci Molnár óvatosan utalt Pázmányra vagy idézett tőle, ha nem éppen ellentmondott, például a *Kalauznak*.⁷² Ugyanis Pázmány a *Kalauz* ötödik könyvében tárgyalja Kálvint és a kálvinizmust, elsősorban az *Institutio* alapján. Az érsek e művében többször

⁶⁹ GALAVICS Géza, *A barokk művészet kezdetei Győrben*, Ars Hungarica, 1973, 97-125., itt 112-114.

⁷⁰ Uo. 114.

⁷¹ Rátkai György levele Molnárnak, Nagyszombat, 1611. február 22. = Sz. M. A. vál. művei, 616.

⁷² VÁSÁRHELYI Judit, *Néhány adat Szenci Molnár Albert munkásságához = Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*, szerk. GALAVICS Géza, HERNER János, KESERŰ Bálint, Szeged, 1990 (Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 10.), 264-265. Vásárhelyi a *Secularis Concio*hoz fűzött *Appendix de idolo Lauretani* két példáját emelte ki e szempontból.

idézte Szenci Molnár munkáit is (főleg a *Dictionariumot* és a Bibliakiadást), néha kritikus élel.⁷³ Teljesen nyilvánvaló, hogy ismerték és számontartották egymás műveit. Ezt támasztják alá Szenci Molnárnak a keresztény olvasóhoz intézett szavai is a Kálvin-mű magyarra fordítása okairól:

„Jóllehet az Antikrisztusnak béresi, az kik lelkiesméretek ellen az igazságnak rágalmazásával, utálatos hazugságokkal, szörnyű gúnyolodásokból forralt könyvekkel keresnek érsekséget, püspökséget és prépostságot [kiemelés tőlem, V.N.], kapdosnak ki ez Calvinus Institutiójából és egyéb írásból, némely csonkított mondásokat az melyekből iszonyú káromkodásokat koholnak. De ha kik ez istenes emberek írásit megtekintik, oly dohos hazugságban érik ez írásvesztegetőket, hogy még magoktul is szégyenleniek kellene, ha minden szemérmet régen el nem vesztenének volna. Szánandó dolog bizonyára és szertelen méltatlanság, hogy mindenekelőtte Calvinus magyarul szólana, ennyi rutalmas gazság fordítottatott magyar nyelven reája: de ez is könnyen mind füstbe megyen, mihelt az magyarul szóló Calvinust az magyar olvasó is megolvasandja.”⁷⁴

Tehát pontosan megjelölte Szenci Molnár, hogy kikre gondolt: a Kálvint hazug módon felhasználó és szándékosan eltorzítva idéző magyar nyelvű művek szerzőire, érsekekre, püspökökre, prépostokra. Az esztergomi érsek ekkor Pázmány Péter volt; a pozsonyi prépost, majd 1619-től váci püspök pedig az a Balásfi Tamás, aki Szenci Molnár *Secularis concio evangelica* című művét támadta meg 1621-ben.⁷⁵ Mindketten böven idéztek Kálvin műveiből, és 1623-ban Pázmány a *Kalauz* ötödik könyvét és immár az *Appendixet* is a kálvinisták ellen irányította. Tehát nemcsak Balásfi,⁷⁶ hanem elsősorban Pázmány és a frissen megjelent *Kalauz* volt a célpontja az *Institutio* előljáró beszédjének. Az előszavaikban kitérnek a korabeli katolikus-protestáns hitviták kényes pontjaira: ezek az üdvözülés, a hit, a bálványozás, a babonáság.

Pázmány előszavában így célját jelöli meg: „a hitnek útjavesztettit üdvösséges ösvényekre akarjuk vezetni”.⁷⁷ Szenci Molnár címlapján, a felső harmadban Máté evangéliumának egyik klasszikus helyét (Szenci Molnár soraival: „Szoros kapu, keskeny út, mely viszen az életre. Széles kapu tágas út,

⁷³ RMNy 1293 PÁZMÁNY Péter, *Isteni igazságra vezérleo Kalauz*, Pozsony, 1623, 357., 393., 1043-1044., 1052. illetve P. VÁSÁRHELYI Judit, *Pázmány véleménye a magyar nyelvű protestáns Bibliafordításról = Pázmány Péter és kora. Tanulmányok*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, 2001, 295-297., 300. Pázmány különösen a Molnár által újra kiadott Károlyi Bibliát bírálja.

⁷⁴ *Institutio* (1624) ajánlás = Sz. M. A. vál. művei, i. m., 394.

⁷⁵ RMK III 1321 BALÁSFÍ Tamás, *Christiana responsio*, Bécs, 1621.

⁷⁶ Vásárhelyi Judit Balásfit gondolta Szenci Molnár célpontjának, vö. VÁSÁRHELYI, *Eszmei áramlatok*, i. m., 61.

⁷⁷ *Isteni Igazságra vezérleő Kalauz* (1623) előszó = Pázmány Péter művei, vál. és kiad. TARNÓC Márton, Bp., 1983 (Magyar Remekírók), 270.

az veszedelemre. Matth.7.”) ábrázolja a két képecske:⁷⁸ a szoros kapun át, a keskeny úton fölfelé haladnak a mennybe az üdvözültek, míg átellenben a Sátán pofájába ömlenek a tömegek, ők a pokolra jutók. Az üdvözültek a kálvinista prédikátorok hagyományos öltözékét viselik, a bő köpönyeg és a széles karimájú, kerek, lapos kalap jellemző ruhadarabjaik voltak a korban. A pokolra alászállók egybeolvadó alakjai rövid mentét hordanak (ez a katolikus diákok jellegzetes viselete),⁷⁹ s Szenci Molnár szándéka nem lehet kétséges, hogy elsősorban a pápistákat küldené a Sátán torkába (szavaival élve: „aki üdvözülni akar, mindenekelőtt kerülje a római pápaságot”).⁸⁰

Pázmány a *Kalauz* „rendi és sommája” részben írja a következőket:

„Első részében a természetbe oltatott okosság vezérléséből megmutatom, hogy a világnak egy teremő Istene vagyon, **kit igaz hittel és religióval tartozunk tisztelni** [kiemelés tőlem, V.N.]: ez pedig az igaz hit, a keresztyénység kívül nem találhatik. De mivel a keresztyénység zászlója alatt sok ellenkező szakadások pártolkodnak: azt is világosan megbizonyítom: hogy az emberi okosság vagy maga vezérléséből, vagy azokból a Szentírás fundamentomiból, melyeket jóváhagynak valakik keresztyén nevet viselnek, világosan kijelenti, hogy a római győlekezettől elszakadott vallások igazak, és Isten előtt kedvesek nem lehetnek.”⁸¹

Nos, éppen a Fides és a Religio Pázmány által megidézett alakjai kerültek az *Institutio*-címlap középső sávjába. A keresztyén vallás és az igaz hit az, melyre Calvinus tanít az *Institutió*ban, az ő tanai azok, melyek Isten előtt kedvesek és üdvösségre visznek. A rézmetszetre az ajánlásban nem utal Szenci Molnár, de az azt követő Religio képére írt költemény kezdetén igen: „*Értelme az Religio képének, mely jobbfelől vagyon ez könyv titulusán*” [kiemelés tőlem, V.N.].⁸² Nem kell tüzetesebb vizsgálat, hogy lássuk, a Religio alakját a metszet bal oldalán helyezték el. Tehát a Szenci Molnár által tervezett változatban még a jobb felén szerepelt, s ez megfelel(hetne) a pázmányi szavak sorrendjének is (igaz hittel és religióval), igaz, így megvalósult formájában pedig a kálvini címnek (az keresztyeni Religiora es igaz Hitre).

A Religio képére szerzett verssel is problémák vannak. Amióta Waldapfel József Szenci Molnár forrásául jelölte meg Theodor Bèze *Poemata varia* című gyűjteményének Religio darabját,⁸³ a szakirodalomban ezt nem

⁷⁸ Ezek feltűnnek néhány *Institutio*-címlapon is (Genf, 1561, 1569), ill. a *Religio* a genfi 1618-as kiadás címlapján. Vö. KOVÁCS, *Szenci Molnár, i. m.*, 107.

⁷⁹ A korabeli katolikus és református viseletekről vö. GALAVICS Géza, *Erdélyi viseletalbumok a XVII-XVIII. századból = Régi erdélyi viseletek. Viseletkódex a XVII. századból*, kiad. JANKOVICS József, GALAVICS Géza és R. VÁRKONYI Ágnes, Bp., 1990, 57-123., itt 104.

⁸⁰ *Secularis concio evangelica* (1618) ajánlás = *Sz. M. A. vál. művei, i. m.*, 314.

⁸¹ Uo.

⁸² Sz. M. A., *Vál. művei, i. m.*, 404-405.

⁸³ WALDAPFEL József, *Szenczi Molnár Albert Religio-emblemája*, ItK, 1932, 431-432.

kérdőjelezték meg, legfeljebb pontosították az adatot.⁸⁴ Holott első olvasásra nyilvánvaló, hogy vagy egy rendkívül szabad átköltéssel állunk szemben vagy nem (csak) Bèze volt a mintája. Az előzményekhez tartozik még, hogy Szenci Molnárt régóta érdekelte ez a kép. Levelezése alapján tudunk egy olyan *Icon religionis* című rézmetszet kiadásáról, melyet ő rendelt meg a neves augsburgi rézmetsző művésznél, Dominicos Custosnál, 1606 elején Thomas Freigius közvetítésével.⁸⁵ Májusra elkészült az ötven példány, ebből Custos egy speciment azonnal el is küldött.⁸⁶ 1609 márciusában Georg Henisch értesítette Molnárt, hogy megkapta az általa kiadott *Icon Religionist*.⁸⁷ A Religio képe és a vers aztán ismét feltűnik a Szenci Molnár életműben 1624-ben. Kézenfekvő, hogy a szakirodalom Theodor de Bèzere hivatkozik, hiszen Szenci Molnár több epigrammáját lefordította, s minden bizonnyal jól ismerte műveit. A *Confessio* több kiadásából is jól ismert Bèze szerkesztési eljárása: a bal oldalon *Religionis vere Evangelicae pictura, versibus expressa* felirat, alatta a Religio szárnyas női alakja áll, átellenben pedig a párbeszédbe szedett vers *Religio evangelica* címmel. Ám bármennyi a hasonlóság, ugyanannyi különbséget is fel lehet sorolni, mind az emblémát, mind a verset tekintve: Szenci Molnár egy új attributummal ruhazza föl a Religiot, a koronával, s a dialógus is a korona leírásával kezdődik. Bèze-zel szemben megnevezi a dialógus résztvevőit (ember és a Religio), majd a vers végén szintén új sorokat told be a háborúról és a zűrzavarról. Anélkül, hogy a Religio embléma történetében elmélyednénk, utalni szeretnék arra, hogy története és hagyományozódása rendkívül összetett, s külön izgalmas lehet a konfesszionálisan megosztott Európában végigkövetni a rárakódó jelentésrétegeket.⁸⁸ Egy példát érdemes felidézni: maga a kép a verssel együtt benne foglaltatik Cesare Ripa *Iconologia* című könyvében is,⁸⁹ s ez szó szerint megegyezik a Bèze-féle epigrammával.⁹⁰

⁸⁴ Vö. Sz. M. A. költői művei, i. m., 430. Stoll Béla javítja Waldapfel állítását, s Bèze *Confessio* (Genf, 1573) című művét adja meg az első közlés helyéül. Kovács Sándor Iván is átveszi ezt az adatot: „A szembenézőnek bal felől eső Religio-ábrázolást Molnár Theodor de Bèze 39. emblémája nyomán szedi versebe. Ez először Bèze *Confessio*... című munkájában jelent meg (Genf, 1573).” Vö. KOVÁCS, *Szenci Molnár*, i. m., 107.

⁸⁵ DÉZSI, i. m., 192.

⁸⁶ Dominicos Custos levele Molnárnak, Augsburg, 1606. május 28. = DÉZSI, i. m., 194.

⁸⁷ Georg Henisch levele Molnárnak, Augsburg, 1609. március 2. = DÉZSI, i. m., 301. Ugyanitt Dézsi Lajos Bod Péter egy kéziratban maradt művét idézi, aki szintén úgy vélte, hogy egy lapról van szó, melyen egy embléma és annak leírása versebe öntve található.

⁸⁸ Knapp Éva egy hosszabb tanulmányban már utánajárt a Fortuna témájának, különös tekintettel Rimay János életművére, vö. KNAPP Éva, *Az irodalmi hagyományozódás rétegei Rimay János Fortuna-Occasio-versében*, ItK, 1997, 470-507.

⁸⁹ Cesare RIPA, *Iconologia*, Venezia, 1603, 429-430. Magyar nyelvű kiadása: ford., jegyz. SAJÓ Tamás, Bp., 1997, 509-510.

⁹⁰ Az Ripa-Bèze azonosítást már Juhász Levente és Fazekas Sándor elvégezte, s erről a 2003-as szegedi régi magyar irodalmi konferencián be is számoltak *A Sebes agynak késő sisakról és*

A címlap különlegessége, hogy maga Szenci Molnár is megjelenik a jobb alsó négyzet előterében, könyvet – a kis alakú Bibliát – tartva a kezében, míg a háttérben heidelbergi megkínzásának egy epizódját ábrázolja. A bal oldalon pedig a Szenci Molnár felé tekintő Kálvin mellképe látható. Korabeli mintákat figyelembe véve elmondható, hogy igen ritka, amikor egy szerző (ez esetben a szerző és a fordító) arcképét vagy mellképét a címlapra metszik.⁹¹ A magyar nyomtatványokban teljesen ismeretlen,⁹² de Szenci Molnár kiadójánál, az Aubri-Schleich cégnél sem találtam erre példát. Oppenheimben Hieronymus Gallernál is csak egy esetben, Michael Maier, a rózsakeresztes orvos egy 1618-ban kiadott művének a címlapján látható: Szenci Molnáréval hasonló az enyhén balra forduló mellkép, s ugyancsak attribútumát tartja kezében, egy iránytűt.⁹³ Az viszont elfogadottabb a kiadói gyakorlatban, hogy a szerzőt ábrázoló rézmetszet a címlapot követő első lapok egyikén szerepel.⁹⁴ Visszatérve Szenci Molnár személyes hangulatú képéhez, nem véletlen, hogy a háttérben megkínzása ábrázoltatik. Ezzel kívánta ugyanis jelezni, hogy Pázmány szavaival ellentétben („lelkünkben jár, hogy az igazság mellett kitámadjunk, az isteni tudományért bajt álljunk, a báránybőrrel bélelt farkasok ellen mind nyelvünkkel, mind szeges írásunkkal vitézkedjünk”),⁹⁵ nem csupán szóban és írásban vitézkednek a katolikusok, hanem vérrel és erőszakkal. Akár a korabeli protestáns mártíriumok kontextusában tekintjük⁹⁶ – s itt idézhetjük Szenci Molnár szavait „megöletik jóllehet Zwinglius Helvétiaiban, általlövi az barát Kálmáncsehi Márton prédikátort Beregszászban”,⁹⁷ –, akár Pázmány mondatait fájdalmasan cáfoló bizonyítéknak értelmezzük, saját mártíromsága az, mely Kálvinnal egy szintre emeli Szenci Molnárt, mint a protestáns vallás

forrásáról című előadásukban. További kutatást igényel, hogy közös forrásból merített a két szerző vagy Ripa említés nélkül átvette Bèze versét.

⁹¹ Bár ez éppen Kálvin műveinél előfordult, például az *Institutio* 1612-es genfi kiadásán jobbra néző mellképe látható.

⁹² Az RMNy három kötetének címlapjai alapján.

⁹³ Vö. Michael MAIER, *Viatorium, hoc est, de montibus planetarum, septem seu Metallorum*, Oppenheim, Hieronymus Galler, 1618. Maier a kezében tartott iránytűvel azt jelzi, hogy ő az, aki képes a bölcsek kövéhez vezető ösvény megmutatására, vö. Rosamunde NEUGEBAUER Gräfin von der Schulenburg, *Die alchemistische Buchillustration Merians = Catalog zu Ausstellungen... Matthaeus Merian des Aelteren...*, Frankfurt am Main und Basel, 1993, 299.

⁹⁴ Bár erre sem sok példa akad a magyar nyomtatványokban, egy ismertebbet idéznék, Baranyai Decsi János fametszetes arcképe a *Syntagma institutionem* című műve elején látható, vö. RMNy 719

⁹⁵ *Isteni Igazságra vezérő Kalauz* (1623) előszó = P. P. művei, i. m., 260. Pázmány műveiben mindig is elutasította az erőszakot és a szelíd térítés mellett érvelt. Vö. BITSKEY István, *Pázmány Péter*, Bp., 1986 (Magyar História Életrajzok), 101-102.

⁹⁶ Vö. SZENTPÉTERI Márton, *Kálvinista zsoltár és egyetemes reformáció = Miscellanea. Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, szerk. SZENTPÉTERI Márton, Budapest, 2001, 297.

⁹⁷ *Institutio* (1624) ajánlás = Sz. M. A. vál. művei, i. m., 393.

védelmesőjét. Mert „Isten ígéjének folytatását semmi öldözés nem akadékozhatja meg, és magva az anyaszentegyháznak az mártírok vére.”⁹⁸

Pázmány címlapja 1613-ban újszerű volt és oly annyira közkedvelt, hogy átvették későbbi kiadások: Vásárhelyi Gergely két Bécsben nyomtatott műve ugyanezeket az ikonokat (négy magyar szent, Mária a kiseddel, magyar címer) variálja.⁹⁹ Ugyancsak felhasználja e motívumokat – igaz, teljesen más elrendezésben – Káldi György katolikus bibliafordításának címlapja.¹⁰⁰ A *Regnum Marianum – Patrona Hungariae* gondolatkör képi megjelenítését pontosan értették a kortársak. Knapp Éva és Tüskés Gábor így összegezte ennek lényegét: „egy, az ideális mintáját elsősorban Attila fejedelem és Mátyás király alakjában megtaláló, protestáns színezetű nemzetfogalommal szemben kialakuló, jellegzetesen katolikus eszmerendszerről és nemzetképzetről van szó”,¹⁰¹ mely a XVI-XVII. században új motívumokkal telítődött. Az ország elvesztése a Mária-kultusz elhanyagolásával, a katolicizmus elhagyásával függ össze: vagyis a protestánsok felelősek az ország romlásáért.¹⁰² Szenci Molnár már 1618-ben komoly támadást intézett a lorettói bálványról szóló *Appendixében* e felfogás ellen, s külön felhívta Bethlen Gábor figyelmét is erre a neki tett ajánlásában:

„...bennünket más népeknél is jobban elborított a pápaság homálya és a zsarnokság terhe, az Antikrisztus ravasz csábítása. Ezért küldötte volt a pápa azt a bizonyos angyali kéz csinálta koronát Szent István királynak, hogy aztán egész Magyarországot Szűz Máriára hagyományozza.”¹⁰³

Pázmány címlapjának sugallatával ellentétben Máriát nem lehet Jézus Krisztus fölé helyezni és imádni, nem lehet szentekhez közbenjáróként könyörögni, s a „köznépet ez rettenetes bálványozásra édesgetni”.¹⁰⁴ Ezt a gondolatot újra fölleveníti, immár a *Kalauz-rézmetsetéhez* idomítva az *Institutio* előszavában:

„Mert akkor [t.i. a magyarok bejövetelekor] immár meghomályosított volt az anyaszentegyháznak előbbeni tiszta tudománya. Az akkori papok, barátok azért az mi eleinket inkább igazították az bódog Anyának, Szent István királynak, Szűz Szent Imre királynak, Szent Lászlónak, Szent Erzsébetnek, Szent Benedek apátúrnak, Kozmás Demjénnek és egyéb megholt szenteknek pispökségrende-

⁹⁸ Uo.

⁹⁹ RMNy 1128 VÁSÁRHELYI Gergely, *Kereztieni tudomanyának*, Bécs, 1617. és RMNy 1151 VÁSÁRHELYI Gergely, *Esztendo által...*, Bécs, 1618.

¹⁰⁰ RMNy 1352 *Szent Biblia*, fordította KÁLDI György, Bécs, 1626.

¹⁰¹ TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Egy történelmi toposz az egyházi irodalomban: Magyarország – Mária országa* = Uők, *Az egyházi irodalom műfajai a 17-18. században*, Bp., 2002 (Irodalomtörténeti füzetek 151.), 14.

¹⁰² Uo. 29.

¹⁰³ *Secularis concio evangelica* (1618) ajánlás = Sz. M. A. vál. művei, i. m., 310.

¹⁰⁴ Uo. Scultetus prédikációja, 318-319.

léssel, kalastromfundálással, oltárépítéssel, feszületemeléssel búcsús, vioszgyertyás és olvasós tiszteletekre, hogyanem az Jézus Krisztussal hit által való egyesülésre és az idvösségnek az egy igaz útára tanították volna.”¹⁰⁵

A *Kalauz* címlapján a felsorolt szentek közül az első négy látható.

1621-ben Balásfi *Responsiója* pontosan ezeket a fentebb idézett helyeket vette sorra és igyekezett megeáfolni,¹⁰⁶ s ez biztosan nem került el Szenci Molnár figyelmét. Ám mégis a *Kalauz* második kiadása és címlapja adta a végős indítékot, hogy ő is a címlapon tömörítse nézeteit: Mária és a szentek bálványozásával szembeállítja az Istenhez való viszony két alapkövét, a Religio és a Fides tiszta alakját. A Pázmány-féle angyal által tartott díszes magyar címet az *Institutio* címlapján a klasszikus oroszlános magyar címer ellentételezi. Az ellenreformáció kegyetlenségére, erőszakosságára pedig saját mártírpéldáját említi, s megfelelő bibliai idézettel is megtámogatja (Pál levele a Galatákhöz,6: Én azonban nem kívánok mással dicsekedni, mint a mi Urunk Jézus Krisztus keresztyével, aki által keresztre feszítettett számomra a világ, és én is a világ számára). A Bibliával és Kálvin *Institutiójával* fölvértezhetik (s ide illik az *Institutióra* vonatkozó, Szenci Molnár magyarította Thury Pál hexameter a címlapon: „Az szent könyvec után, kiket az nagy Apastaloc irtac, Kinnél jób könyvet meg soha senki nem irt.”),¹⁰⁷ és megerősíthetik magukat a hívők a „sompolygó pápaság” ellen, és biztosak lehetnek üdvözülésükben, s ez utóbbiról két ikon is tanítja a szemlélőt a címlapon.

Nos, a két címlap tehát tökéletes összefoglalója a korabeli hitviták lényeges pontjainak. Különleges és példa nélkül álló képcsata ez a magyar művelődéstörténetben. Szenci Molnár Albert éles szemét, képekre való érzékenységét és makacsságát dicséri, hiszen nem lehetett könnyű keresztülvinni a címlap rézmetszetére vonatkozó kérését a kiadóknál.

Példányszám

Két művéről tudjuk pontosan, hogy hány példányban jelent meg. A herborni *Psalterium* 1100 példányban, ebből negyven Molnárt illetett.¹⁰⁸ A *Bibliát* 1608-ban Hanauban 1500 példányban adták ki és 1612-ben már újra napvilágot látott, tehát feltehetőleg elfogyott a négy év alatt. A többi művének példányszámáról legfeljebb találgathatunk, de talán nem tévedek nagyot, ha a fontosabbakat – a magyar nyelvtant, a szótárt, az újabb bibliát, a postillát, az

¹⁰⁵ *Institutio* (1624) ajánlás = *Sz. M. A. vál. művei, i. m.*, 392.

¹⁰⁶ VÁSÁRHELYI, *Eszmei áramlatok*, i. m., 58-62. és TÜSKÉS-KNAPP, *i. m.*, 31-32.

¹⁰⁷ Szenci Molnár nagyon kedvelte ezt a versikét, több művében is idézte, például Thury Pál *Ideájának* s a *Postilla Scultetica* ajánlásában, vö. *Sz. M. A. vál. művei, i. m.*, 287., 296.

¹⁰⁸ „1100 példányt nyomtattak ki, nekem alig 40-et adtak belőle, s ezeket én egytől egyig szétosztogattam...” Molnár levele Ludovicus Luciusnak, Marburg, 1607. augusztus 18. = *Sz. M. A. vál. művei, i. m.*, 576.

imádságos könyvecskét, a lexikont és a Kálvin-fordítást szintén 1000 és 1500 közé helyezem a fenti két szám alapján. A példányszámok mindenképpen magasabbak, mint amit a hazai gyakorlatban ismerünk. Geleji István *Postillái* 800, Medgyesi Pál *Rövid tanítása* 1000 példányban készült, az *Öreg Gradual* 200-ban,¹⁰⁹ a gyulafehérvári kollégium tankönyvei 500-1000 közötti példányszámban.¹¹⁰

Terjedelmüket tekintve a Hanauban és Oppenheimban gondozott művek nem a karcsú kötetek közé tartoznak. Különösen a két Biblia-kiadás (1608 és 1612), a háromnyelvű *Lexicon* (1611, 1621), a *Postilla Scultetica*, s az *Institutio*, melyek jóval 1000 oldal fölött járnak, s így előkelő helyet biztosítanak Hanaunak és Oppenheimnak a kinyomtatott ívek számát tekintve a hazai műhelyekhez képest.¹¹¹ A magas példányszámnak és a terjedelemnek köszönhetően Szenci Molnár szinte minden művéből mára ötven-hetven példány maradt fenn,¹¹² jelentős részük külföldi könyvtárakban.

Nemcsak magasabb példányszámban, hanem jóval gyorsabban is kinyomtatták Szenci Molnár műveit, mint egy magyarországi nyomdába adottat. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy 1617-ig Szenci Molnár minden művéről tudjuk, hogy mennyi ideig tartott a nyomtatása, hiszen feljegyezte a naplójába. Rekordgyorsasággal – 14 nap alatt – kihozták a 206 oldalas, nyolcadrét formátumú *Magyar Grammatikát*, de a *Psalterium*nál is csak 20 napra volt szükség.¹¹³ Leginkább a nürnbergi *Dictionarium* nyomtatása húzódott el, ott hét hónapig tartottak a nyomdai munkálatok, az oppenheimiak közül pedig a *Lexiconé* 1611-ben öt és fél hónapig. A magyar nyomdákban a terjedelmesebb művek nyomtatása viszont éveket is igénybe vehetett: Pázmány Péter folioméretű postillái három évig, Vásárhelyi Gergely prédikációs kötete négy évig készült Kassán,¹¹⁴ míg Molnár 1608-as negyedréti formátumú, 1355 oldalas (vagyis majdnem dupla méretű, mint Vásárhelyié) Bibliája négy és fél hónapig. De a kisebb és vékonyabb kötetek is néha hosszabb ideig voltak a préllumon: Comenius *Januája* és hozzátartozó *Index* Gyulafehérvárott hét hónapon keresztül.¹¹⁵ Szenci Molnár többször is elárulta leveleiben, hogy mitől is mehetett olyan könnyedén a nyomtatás, például az 1608-as Biblia esetében azt írta egy barátjának: „...Hanauba jöttem, s itt korrigálom a két sajtón

¹⁰⁹ V. ECSÉDY, *A XVII. század*, i. m., 45.

¹¹⁰ VISKOLCZ Noémi, *Johann Heinrich Bisterfeld és a gyulafehérvári tankönyvkiadás a XVII. században*, MKSz, 2002, 254.

¹¹¹ Természetesen a kiadás időszakát, a művek és az ívek számát együttesen figyelembe véve. Vö. V. ECSÉDY, *A XVII. század*, i. m., 44.

¹¹² Uo. 47.

¹¹³ Zacharias Palthenius öt hetet számolt levelében, vö. 18. lj.

¹¹⁴ V. ECSÉDY, *A XVII. század*, i. m., 44.

¹¹⁵ VISKOLCZ, i. m., 252-254.

nyomott magyar Bibliát.”¹¹⁶ Az *Institutio* nyomtatásán is többen dolgoztak 1624-ben: „Mert most is nyomják serényen több munkást alkalmazva magyar nyelvű Keresztyén Institucionkat.”¹¹⁷ A többi Szenci Molnár-mű nyomtatási idejét is figyelembe véve a gyorsaság magyarázata kézenfekvő: korszerűbb, nagyobb nyomdák - több sajtóval felszerelve és megfelelő szakemberekkel ellátva – álltak a rendelkezésére. Hasonló teljesítményre a XVII. század első harmadában esetleg a bártfai vagy a debreceni nyomda lett volna képes, bár egyiknél sem jelent meg olyan terjedelmű munka ezekben az években, mint a két Biblia, a *Lexiconok*, a *Postilla Scultetica* vagy az *Institutio*.

A nyomtatást az érdeklődés felkeltése és a magyar nyelv, a magyar ügy vagy egyszerűen a mű népszerűsítése érdekében különféle reklámszerű jelenségek kísérték. Három művét (*Psalterium* 1607, *Biblia* 1608, *Imádságos könyvecske* 1621) is megelőzött egy ún. specimen (Molnár szótárában „jegy, próba”), mely a készülő mű pár oldalát mutatta be. Ezt a specimenet aztán elküldte barátainak, pártfogóinak véleményezésre: például a *Psalterium*hoz fűzött latin nyelvű ajánlást a magyarul nem tudó ismerőseinek szánta,¹¹⁸ majd 1620-ban hasonlóan járt el az *Imádságos könyvecské*nél, a négy levélnyi magyar nyelvű praefatiót még a mű kinyomtatása előtt eljuttatta magyarországi támogatóinak, és kíváncsian várta véleményüket.¹¹⁹ A specimenek nyomtatása nem lehetett szokatlan a külföldi kiadói gyakorlatban – korábban már Molnár is kapott egy specimenet Johann Heinrich Alstedtől a héber zsoltárfordításairól –,¹²⁰ ugyanakkor magyar példát nem tudok idézni. Egy másik nyomdai jelenség volt, amire egyelőre csak egy példát ismerünk, az 1617-ben Gallernál kiadott, egy lapos különlenyomat *Az utolsó itéletnek idvösséges meggondolattya* címmel.¹²¹ Ezen egy imádság szerepel latin és magyar nyelven párhuzamosan, utóbbi Szenci Molnár fordításában, mely némileg módosítva 1621-ben megjelent az *Imádságos könyvecské*ben is.

¹¹⁶ Molnár levele Ludovicus Luciusnak, Hanau, 1608. április 28. = *Sz. M. A. vál. művei*, 596.

¹¹⁷ Molnár levele Ludovicus Camerariusnak, Hanau, 1624. március 3. = *Sz. M. A. vál. művei*, 625.

¹¹⁸ „A Zsoltároskönyv előszavát, melyet utasításomra több példányban húztak le, üdvözlétemmel együtt elküldöm neked és nagy barátainknak.” Molnár Levele Ludovicus Luciusnak, Marburg, 1607. augusztus 18. = *Sz. M. A. vál. művei*, i. m., 576.

¹¹⁹ VÁSÁRHELYI, *Adalék*, i. m., 276.

¹²⁰ „Ezt az érzést bizonyítottam csekélyke „Musice Hebraica”-mmal, amelyből néhány példányt küldök Tekintetességednek, mivel több e percben nincsen.” Vö. Johann Heinrich Alsted levele Molnárhoz, Herborn, 1609. december 25. = *Sz. M. A. vál. művei*, 599. és SZENTPÉTERI, i. m., 277-301.

¹²¹ GÖMÖRI György, *Ismeretlen Szenci Molnár-nyomtatvány 1617-ből („Az utolsó ítéletről”)* = Uő, *A bujdosó Balassitól a meggyászolt Zrínyi Miklósig*, Bp., 1999, 156-161.

Terjesztés, könyvkereskedők

Elképzelhetetlen, hogy Szenci Molnár ne törődött volna a könyvek további sorsával. Minden esetben kaphatott tiszteletpéldányokat, ezeknek gondosan kiválasztotta a címzettjeit, mind Magyarországon, mind külhonban. Figyelme kiterjedt a legapróbb részletekre is, ügyelt például arra, hogy a protestáns egyetemek könyvtárai (pl. Heidelberg,¹²² Marburg,¹²³ Franeker¹²⁴) hozzájussanak egy-egy darabhoz, hiszen az ott tanuló magyar diákok számára ez fontos volt. Terjedelmes azoknak a barátainak és ismerőseinek a listája, akik például a *Psalterium*ból részesültek:

„zsoltáiraiból sincs kezemnél olyan példány, amelyet kedved szerint elküldhetnék neked. 1100 példányt nyomtattak ki, nekem alig 40-et adtak belőle, s ezeket én egytől-egyig szétosztogattam siegeni, heidelbergi, frankfurti, kasseli és itteni, marburgi barátaim kérésére...”¹²⁵

Levelezéséből tudjuk, hogy küldött a zsoltárokból Magyarországra Thököly Miklósnak, Miskolczy P. Istvánnak, a heidelbergi magyar deákoknak, Móric hesseni fejedelemnek, vitt Prágába Johannes Keplernek és II. Rudolf császárnak, Bartholomaeus Keckermannak, Johannes Piscatornak, Georg Pasornak, Georg Remnek, Johann Rudolf Lavaternek,¹²⁶ de Johann Clemens Cunonak, Johannes Heidfeldnek vagy Joannes Boilblancnak például csak a bizonyos speciment ajándékozta. 1624-es németalföldi-angliai utazása során pedig magával vitt jónéhány *Institutiót*, így kerülhetett még Angliába is egy általa dedikált példány.¹²⁷

De vajon hogyan érkeztek a nyomtatványok Magyarországra? Hiszen kiadónak csak úgy lehetett fontos a protestáns ügy képviselője, ha biztos magyar piac állt a művek mögött. Maga a szállítás és a terjesztés is pénzbe került. A szállítás nehézségeiről van némi fogalmunk, éppen egy Szenci Molnárnak szóló levélrészlet világít rá:

¹²² 1610. augusztus 3. mentem be Heidelbergába, salutálni az ott való popularisokat, kiknek ajandekoxtam Grammaticacat... Vö. SZABÓ, *Sz. M. A. naplója*, i. m., 156.

¹²³ 1612-ben a marburgi rektor tiszteletdíjat küldött Molnárnak az egyetemnek ajándékozott Bibliáért. Vö. DÉZSI, i. m., 384.

¹²⁴ GÖMÖRI György, *Szenci Molnár Albert album- és könyvbejegyzései külföldi gyűjteményekben* = Uő, *A bujdosó Balassitól a meggyászolt Zrínyi Miklósig*, Bp., 1999, 147-148.

¹²⁵ Molnár levele Ludovicus Luciusnak, Marburg, 1607. augusztus 18. = *Sz. M. A. vál. művei*, i. m., 576.

¹²⁶ Ezt Hanauban dedikálta a Bibliával együtt 1608 szeptemberében, a két kötet ma is megvan Zürichben, vö. GÖMÖRI, *Sz. M. A. album- és könyvbejegyzései*, i. m., 145.

¹²⁷ George Abbot canterbury-i érseknek, vö. GÖMÖRI György, *Szenci Molnár Albert Angliában* = Uő, *A bujdosó Balassitól a meggyászolt Zrínyi Miklósig*, Bp., 1999, 152.

„...igen kérem kegyelmedet, mi domine Alberte, hogy értekezzék valóban Kegyelmed Francofurtban azféle ember felől és hogyha Kegyelmed találand, Kegyelmed legyen szemben azzal az jámbor urunkkal és kérje, ha anni keresztyén barátsággal lehetne, hogy hét hordó könyv portékát sub suo, aut Lazari Henkeli signo, mintha nem könv volna, hanem egyéb marha, Bécsben az mi költségünkre elküldhetne. Kegyelmed előlszámlálhatja nekie, miért kelljen könyvünket olyan honestus praetextus alatt elküldenünk, az inquisitiók miatt és ennekelőtte is Ulmából micsoda szín alatt vitték haza marhájukat egyéb magyar atyánkfiaiinak.”¹²⁸

Árunak álcázva, hordóba rejtve, titokban kellett kereskedők segítségével olyan könyvárushoz szállítani a nyers íveket, aki vállalta a művek terjesztését. Bár a protestáns könyvekre vonatkozó Habsburg cenzúra rendeletek csak az 1620-as években jelentek meg (legalábbis a felső-ausztriai tartományokban), már ekkor is nehézségekbe ütközött a protestáns könyvek bejuttatása Magyarországra Ausztrián keresztül. Mint a fenti levél is bizonyítja, az egyik ilyen kapcsolat éppen Lazar Henckel von Donnersmarck¹²⁹ volt, aki a császári udvarnak nyújtott hitelei miatt – evangélikus vallása ellenére is – védettséget élvezett.

A terjesztés és a könyvkereskedők tekintetében még nagyobb sötétségben tapogatózunk. A levelezésben szó esik egy Andreas Wechelről, aki talán Bécsben tartott fön­n egy könyvkereskedést, és többször járt Nagyszombatban illetve Szenci Molnár ismerősei is felkeresték őt Bécsben könyvekért.¹³⁰ Tény, hogy Wechel egyszer valahogy elvesztette a rokonoknak szánt három magyar bibliát.¹³¹ Rajta kívül azonban kellett még lennie terjesztőnek Magyarországon is, aki a Szenci Molnár műveket árulta az olvasóknak, esetleg az a Bruno Brewer, aki „Löcse város irataiban a 16-17. század fordulóján mint tekintélyes könyvkereskedő szerepel”.¹³² Sőt, kifejezetten jó viszony lehetett közte és Szenci Molnár Albert között, mint erre egy feljegyzés 1613-ból utal, s az is jól ismert tény, hogy testvére, a löcsei Lőrinc Brewer viselte a *Discursus de summo bono* kiadása költségeit 1630-

¹²⁸ Miskolczi Pásztor István Molnárnak, Heidelberg, 1607. február 24. = DÉZSI, i. m., 204.

¹²⁹ Vö. SZABÓ, Sz. M. A. naplója, i. m., 208., ott további irodalom illetve KESERŰ Bálint, *Ein ober-schlesischer Spiritualistenkreis um Lazar Henckel den Jüngerer = Fragen und Hypothesen. Oberschlesischer Dichter und Gelehrte vom Humanismus bis zum Barock*, Hrsg. von Gerhard KOSELLEK, Bielefeld, 2000, 281-292.

¹³⁰ SZABÓ, Sz. M. A. naplója, i. m., 252.

¹³¹ „Hogy az Kegyelmed levelét megadá, melyben az három bibliák felől ira Kegyelmed, ugyan akarom vala látni ökö, de megérttettem Vekelius uramtól, hogy neminemő szerencsétlenség találta utában ő kegyelmét vele...” Molnár Benedek levele Molnárnak, Somorja, 1609. március 20. = DÉZSI, i. m., 304.

¹³² KÓKAY György, *A könyvkereskedelem Magyarországon*, Bp., 1997, 72.

ban.¹³³ A személyesen elküldött példányok rendkívüli nehézkesen jutottak el a címzettekhez, a megjelenést követően csak hónapokkal.¹³⁴ Leginkább Asztalos levelei vannak tele panaszokkal:

„...Irja Kegyelmed, hogy három kötetlen Bibliát küldött volna alá Bécsben a könyvárosnak, kiket írta Kegyelmed, hogy egyiket nekem küldje, ketteje az Kegyelmed atyafiainak Szenczre, de sem ide, sem pedig Szenczre nem küldtek egyet is. Bár kötetlen lett volna, nálunk is szépen bekötethetnők. Én semmiképen szerét nem tehettem még ez ideig sem az dictionariumnak, sem az bibliát nem láthattam egészen, hanem csak az praefatiót, kit Kegyelmed nekem alaküldött volt. Az magyar Grammaticát ha elvégzi Kegyelmed, részt tegyen Kegyelmed ez mi földünkre is benne. Az Psalterium igen szeep volna, ha öregb literákra kellett volna nyomtatni, az mely notait kitalálják.”¹³⁵

Máshol:

„Az Dictionarium, kit kibocsátott Kegyelmed, igen kevés érkezett ide Magyarországra benne, igen örömet itt is kívánnák, ha kaphatnák. Az Psalterium bizonyára kedves volna, de minthogy az magyarok nem tanulják az musicát, nem találják fel az nótáját mindeneknek. De illendő lett volna, hogy in quarto nyomtattatta volna ki Kegyelmed, mint az Bornemissza Péteré, öregb betökre, vagy mint az debreceni Cantionale.”¹³⁶

A magyarországi terjesztés mellett az Oppenheimban és Hanauban megjelent magyar műveket árulták a frankfurti könyvvásároknak is, ezek címei mindig megjelennek az adott év vásári katalógusában, sőt a két alkalommal – 1610-ben és 1626-ban – kiadott nemzetközi katalógusban is:

Catalogus librorum Hungaricorum, qui Francofurti in Bibliopoliis et officinis prostant. Libri Theologici

Codex Bibliorum in lingvam ungaricam translatus. Prostat Francofurti apud viduam Levini Hulsij, in 4.

Psalterium Hungaricum. Szent David Kiralynac es Prophetanac Szaz otren[sic!] soltari az franciai notáknac és vetsekne[sic!] módgyokra mort[sic!] uyonna Magyar versekre forditattac es rendeltettec, az Szenzi[sic!] Molnar Albert által. Herbornae apud Christophorum Rab. 12. 1607.¹³⁷

¹³³ Váczi Gergely memóriáléja Molnár részére, Kassa, 1613. október 20. = DÉZSI, i. m., 386. illetve *Discursus de summo bono* (1630) ajánlás = *Sz. M. A. vál. művei*, i. m., 438.

¹³⁴ Sziggyártó Lukács 1610. júliusában kapta meg az 1608 szeptemberében megjelent Bibliát. Vö. DÉZSI, i. m., 349.

¹³⁵ Asztalos András levele Molnárnak, Nagyszombat, 1609. február 10. = DÉZSI, i. m., 296.

¹³⁶ Asztalos András levele Molnárnak, Nagyszombat, 1609. szeptember 10. = DÉZSI, i. m., 323.

¹³⁷ *Bibliotheca exotica, Sive Catalogus officinalis Librorum peregrinis lingvis usualibus scriptorum...*, a Frankfourth, par Pierre Kopf, 1610., 219.

Catalogus librorum Hungaricorum, qui Francofurti in Bibliopoliis et officinis prostant. Libri Theologici

Codex Bibliorum in lingvam ungaricam translatus. Prostat Francofurti apud viduam Levini Hulsij, in 4.

Psalterium Hungaricum. Szent David Kiralynac es Prophetanac Szaz oten[sic!] soltari az franciai notáknac és vetsekne[sic!] módgyokra mort[sic!] uyonnac Magyar versekre forditattac es rendeltettec, az Szenzi[sic!] Molnar Albert által. Herbornae apud Christophorum Rab. 12. 1607.

Biblia Sacra in Ungaricam linguam translata. Oppenheimij apud viduam Levini Hulsij in 8 1612.

Alberti Molnari Szenciensis Ungari Postilla Abrahami Sculteti e Germanica in Ungaricam lingvam conversa, Oppenheimii apud Hieron. Gallerum in 4. 1617

Secularis Concio Evangelica, Sculteti in Ungaricam Sermonem conversa per Albertum Molnarum, Ungarum, Rectorem Scholae Oppenheimiensis. Oppenheimii, Hieron. Galler. 4. 1618.

Basilicon Doron Ungarice conversum a Georgio Korotz cum annexis trium praeclarissimorum virorum epitaphiis St. Bockkay Val. Drugeth, et Francisci Magochij. Oppenheimii in officina Galleri in 12. 1612.

Confessio Helvetica Ungarice conscripta Oppenheimii ap. Hieronym. Galler 8. 1616.¹³⁸

Ez megegyezett Szenci Molnár szándékával, hiszen jól ismerte a vásárban forgolódó magyar diákok céljait: megfelelő tankönyvekhez akartak jutni. Georg Remnek írt sorai is azt erősítik, hogy a vásárokon mutatkozó kereslet alapozta meg a *Lexicon* újabb (1611) kiadását:

„Minthogy pedig e dolog felől [a szótár új kiadása] már nem kevés barátomnak ígéretet tettem, örömmel ragadom meg a kínált alkalmat a Szótár hanoviai kibocsátására. Ennek változtatásain, öreghítésén már régóta dolgozom. ...Nem fogok ugyan nagy árat kapni érte ezektől a könyvárosoktól. ...Mert fölöttébb sok levélben ostromlottak érte barátaim, azon panaszkodván, hogy a Szótár elkelt, mielőtt tudomást szerezhettek volna róla, és ahány deák Marpurgumba, Wittenbergába vagy Heidelbergába érkezett, mind erősítgette, hogy meghagyták nekik: ha találnak még példányt, vegyék meg számtalan barátjuknak és Magyarországon hagyott tanítványaiknak. Így hát, amit négy vásárban kerestek hiába, ha Isten úgy akarja, kibocsátom a húsvéti vásárra.”¹³⁹

A vásárokon túl pedig a kiadónál vagy frankfurti könyvkereskedőknél lehetett a Hanauban és Oppenheimban kiadott magyar könyveket megvásárolni.

¹³⁸ *Bibliotheca exotica, Sive Catalogus officinalis Librorum peregrinis lingvis usualibus scriptorum...*, Francofurt, par Balthasar Ostern, 1626., 302.

¹³⁹ Molnár levele Georg Remnek, Hanau, 1610. szeptember 19. = *Sz. M. A. vál. művei, i. m.*, 609-610.

Egyes darabok pedig Hollandiába is eljutottak, ahol aukciókon árúsították őket.¹⁴⁰

Érdekes következtetésekre juthat az ember, ha a korabeli könyvanyagot megvizsgálja és Szenci Molnár műveit keresi benne.¹⁴¹ Legelterjedtebb két könyve a *Dictionarium* (ideértendők a *Lexicon*ok is) és a *Biblia* volt,¹⁴² melyeket számos intézményi és magánkönyvtárba megvásároltak, a *Dictionariumot* felekezetre való tekintet nélkül.¹⁴³ Molnár többi kiadványát tekintve azonban lesújtó az eredmény, még akkor is, ha tudjuk, hogy a könyvjegyzékek korántsem nyújtanak teljes betekintést a kor olvasmányműveltségébe. A *Psalterium Ungaricum* nyolc jegyzéken szerepel, a *Novae Grammaticae Ungaricae* csupán három, szintúgy a *Postilla Scultetica* és a *Secularis concio*, míg az *Imádságos könyvecske* és Kálvin *Institutiójának* magyar fordítása öt jegyzéken található meg. De a *Lusus Poeticit* egyetlen alkalommal sem sikerült felfedeznem. Rendkívül kevés az olyan összeírás, ahol a tulajdonos láthatólag több Szenci Molnár mű megszerzésére is törekedett. Kiemelhető Bónis Ferenc kassai gyűjteménye (1665: *Biblia, Imádságos könyvecske, Lexicon*),¹⁴⁴ szintén Kassáról Várallyai Istváné (1646: *Biblia, Imádságos könyvecske, Institutio*, ráadásul Szenci Csene Péter *Confessioja*),¹⁴⁵ Erdélyből Geleji Katona István peregrinációja alatt vásárolt könyvei (1615-1620: *Biblia, Psalterium, Szepsi Korotztól a Basilikon doron*)¹⁴⁶, s nem utolsósorban a Rákóczi-könyvtár darabjai (1660: *Dictionarium, Psalterium, Secularis concio, Imádságos könyvecske*, s az 1608-as *Biblia* kétszer is, egyik I. Rákóczi György személyes, feljegyzésekkel teli példánya).¹⁴⁷ Ebből a szempontból érdemes Melchior

¹⁴⁰ Például Johann Jansoniusnál 1665-ben kapható volt a *Postilla Scultetica*, az *Imádságos könyvecske* és az *Institutio*. Vö. NÉMETH S. Katalin, *Magyar könyvek a 17. századi holland könyvpiacra*, MKSz, 1986, 305-309., itt 307-308.

¹⁴¹ A vizsgálatot az *Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* című forrássorozat (szerk. MONOK István) 13-19. kötetei alapján végeztem.

¹⁴² Az összeírásokban a Bibliáknál ritkábban tüntették föl, hogy kinek a kiadása (egyszerűen csak „Magyar Biblia”), mint a *Dictionarium* esetében („Molnár Dictionariuma”).

¹⁴³ A *Dictionarium* valamelyik kiadása számos főúri (pl. Zrínyi Miklós, Nádasdy Ferenc), köznemesi (Bónis Ferenc), polgári (Kállay, Szegedi, Illyési Kassán) könyvtárban előfordult, s természetesen a nagyobb intézményi gyűjteményekben is, református kollégiumokban (Sárospatak, Debrecen, Nagybánya, Szatmár), katolikus-jezsuita könyvtárakban (Pozsony és Nagyszombat).

¹⁴⁴ *Magyarországi magánkönyvtárak II. 1588-1721*, sajtó alá rend. FARKAS Gábor, VARGA András, KATONA Tünde, LATZKOVITS Miklós, Szeged, 1992 (Adattár 13/2.), 39.

¹⁴⁵ *Kassa város olvasmányai 1562-1731*, sajtó alá rend. GÁCSI Hedvig, FARKAS Gábor, KEVEHÁZI Katalin, LÁZÁR István Dávid, MONOK István, NÉMETH Noémi, Szeged, 1990 (Adattár 15.), 36.

¹⁴⁶ *Erdélyi könyvesházak III. 1563-1757*, sajtó alá rend. MONOK István, NÉMETH Noémi, VARGA András, Szeged, 1994 (Adattár 16/3.), 3-8.

¹⁴⁷ MONOK István, *A Rákóczi-család könyvtárai 1588-1660*, Szeged, 1996 (A Kárpát-medence koraújkori könyvtárai I.), 72., 145-146., 151., 162-163., 175-176., 183-184., 206.

Goldast, jogász gyűjteményét megemlíteni. Goldast kapcsolatban volt Szenci Molnárral, ez levelezéséből is nyilvánvaló,¹⁴⁸ feltehetőleg személyesen tőle kapta meg a műveit. Könyvtárát a brémai városi könyvtár vásárolta meg, onnan került mai helyére, a brémai Staats- und Universitätsbibliothek-ba. A következő oppenheimi-hanau darabokat birtokolta: *Novae Grammaticae* (Hanau, 1610), *Lusus poetici* (Hanau, 1614), Thury *Ideája* (Oppenheim, 1616), *Postilla* (Oppenheim, 1617), valamint az említett egyleveles nyomtatvány is az ő gyűjteményéből került elő.¹⁴⁹ Nehéz lenne bármi érvényes következtetést levonni a fenti szórványadatokról, talán annyit, hogy a *Biblia* és a *Dictionarium* kiadásai találtak utat legnagyobb valószínűséggel a magyar könyvvásárlókhoz, a többi kötetét a speciálisabb (lelkészi-iskolamesteri) könyvtárakba vehették meg.

A kassai jegyzékeken gyakran megadták a könyvek becsült árát is, Szenci Molnár *Bibliája* 2-8 florenus között mozgott (a vizsolyi *Biblia* 10-20 között), a *Postilla Scultetica* 2 florenust, az *Institutio* 3 florenust, viszont az *Imádságos könyvecske* csak 60 dénárt ért.¹⁵⁰ Egyes féltve őrzött darabok különleges kötést kaptak, így Balásfi Bálint *Bibliájáról* ezt jegyezték föl: „Egy magyar Biblia Szenczi Molnar Albert fordítása, veres bwrbe keotwe, Arantias, az szegeleteken, es az kozepin Ezwtsbeöl czinalt remekek, Arantiasok, teorkeses as Almadinos.”¹⁵¹

Hanau és Oppenheim hatása a magyar művelődéstörténetben

Szenci Molnár Albert jelenléte a magyar művelődéstörténetben, a magyar irodalmi nyelvben, a magyar protestantizmusban évszázadok óta töretlen. Ám Hanau és Oppenheim az ő személyén túl is színesebb és szélesebb körben hatott a magyar művelődésben, nyomdaik termékei népszerűek és ismertek voltak a magyar olvasóknál.

Így amikor Szenci Csene Péter oppenheimi katekizmusa nehezen jutott el a magyar reformátusokhoz, akkor Debrecenben még abban az évben kiadták újra („Iollehet penig, hogy ez iras ki-is nyomtattatot, de igen meszsze, mely mia az haszonra kepest igen szükön kaphattyuk”).¹⁵² Második magyarországi

¹⁴⁸ Vö. *Virorum Cll. Et Doctorum ad Melchiorem Goldastum Jctum et Polyhistorem celebratissimum*. Epistolae ex Bibliotheca Henrici Güntheri Thülermarii, JC. Editae, Francofurti, 1688., 187. és 188. Itt Marquard Freher 1607-es levelei Goldastnak azt bizonyítják, hogy Goldast és Szenci Molnár ekkoriban kerültek ismeretségbe egymással.

¹⁴⁹ GÖMÖRI, *Ismeretlen*, i. m., 157.

¹⁵⁰ *Kassa város*, i. m., 36., 43.

¹⁵¹ *Erdélyi könyvesházak II. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely*, sajtó alá rend. MONOK István, NÉMETH Noémi, TONK Sándor, Szeged, 1991 (Adattár 16/2.), 23.

¹⁵² RMNy 1109 SZENCI CSENE Péter, *Confessio et expositio fidei christianae*, Debrecen, 1616, A4(v)

kiadása ezer példányának költségeit Lorántffy Zsuzsanna viselte 1654-ben Patakon.¹⁵³ De nemcsak a magyar nyelvű művek kerültek el Magyarországra, hanem a hanaui és oppenheimi nyomdák más nyomtatványai is.¹⁵⁴ Szepsi Korotz György *Basilikon doronja* az RMNy szerint „feltehetően valamelyik latin nyelvű kiadásból készült”.¹⁵⁵ Latinul pedig ebben az időszakban három kiadásáról tudunk, az egyik Wilhelm Antoniusé Hanauban 1604-ből, ennek volt egy második kiadása is 1607-ben ugyanott, a harmadik ugyancsak 1604-ben Londonban jelent meg. Szepsi Korotz vélhetőleg valamelyik hanaui példányt használhatta fordítása alapjául heidelbergi tanulmányai során. Rátkai György pedig azt a *Fides Jesu et Jesuitarum* című friss kiadványt látta meg Asztalos Andrásnál, melyet ő kétségkívül Szenci Molnártól kapott, hiszen az Oppenheimban jelent meg 1610-ben Galler nyomdájában és Hulsius özvegyének kiadásában.¹⁵⁶ Rátkai már régóta szerette volna magyarra fordíttatni, s most az új kiadást felfedezve, Szenci Molnárt akarta megnyerni erre.¹⁵⁷ Ő nem vállalta el, de a reformátusok számára oly fontos vitairatot Kecskeméti C. János lefordította, és 1619-ben Bártfán meg is jelentette.¹⁵⁸ Ehhez a műhöz szerzett egy verset Szepsi Korotz György Oppenheimről *Vagyon egy kis Varos Moguntian innen* incipittel, aki maga is jól ismerte az ottani kiadókat és a nyomdászt, Gallert, s az általuk kibocsátott „sok szep draga könyvek”-et.¹⁵⁹ Kecskeméti C. János egyébként egy évvel később egy másik, hanaui illetőségű könyvet is magyarított, mégpedig William Perkins *Catholicus reformatus*¹⁶⁰ című művét.¹⁶¹ Szenci Molnár is Magyarországra költözése előtt

¹⁵³ RMNy 2549 *Confessio et expositio fidei christianae*, Patak, 1654.

¹⁵⁴ Május 13-án megkaptam Hirességed levelét az igen tudós férfiú, Péztely Imre kezén keresztül, Moler zsoltárkommentárjával együtt, és a még bekötetlen magyar Bibliát, szintúgy a jezsuita Aphorizmákat. (Szenci Csene Péter levele Molnárnak, Érsekújvár, 1613. május 20.) *Sz. M. A. vál. művei*, 622.

¹⁵⁵ RMNy 1038

¹⁵⁶ Johann FISCHART: *Fides Iesu et Iesuitarum*, Oppenheim, Galler, Hulsius, 1610, 8°

¹⁵⁷ „...Az elmúlt évben Pézteli Imre uramhoz küldtem egy könyvet, melynek címe Fides Jesu et Iesuitarum, amely nem kevés erőltent erősített meg mind iskolánkban, mind az eklézsiában, és sokan óhajtják. Láttam egy új kiadást nemes Asztalos uramnál, mely bizonyosan hasznos az eklézsiának, de hogy hasznosabb lehessen, újra meg újra kérem Hirességedet, alkalomadtán tessék magyar nyelvre fordítani, ha lehetséges.” Vö. Rátkai György levele Molnárnak, Nagyszombat, 1611. február 22. = *Sz. M. A. vál. művei*, 616-617.

¹⁵⁸ RMNy 1171, KECSKEMÉTI C. János, *Fides Iesu et Iesuitarum, az az az mi urunk Iesus tudomanyanak az iesuitak tudomanyaval valo öszve vetése*, Bártfa, 1619.

¹⁵⁹ Vö. Bethlen Gábor korának költészete, sajtó alá rend. KOMLOVSZKI Tibor, STOLL Béla, Bp., 1976 (Régi Magyar Költők Tára, XVII. század, 8. kötet), 154.

¹⁶⁰ William PERKINS, *Catholicus reformatus, Hoc est, Expositio et Declaratio praecipuarum aliquot Religionis controversiarum...*, Hanoviae, Apud Guilielmum Antonium, 1608, 8°

¹⁶¹ RMNy 1214A, KECSKEMÉTI C. János, *Catholicus reformatus, az az egynehany vetelkodes ala vettetett hitnek agozatinak magyarazattya*, Kassa, 1620. Az RMNy szerkesztője szerint az

és után is bőven merített forrásként az ottani olvasmányjaiból. Az előttré lehet példa az *Appendix de Idolo Lauretano*, melybe egy Oppenheimban nem sokkal előtte megjelent hitvitázó könyvecske egy részletét építette bele,¹⁶² az utánra pedig a *Discursus de summo bono*. Ugyan a Szenci Molnár által alapul vett német változat az 1618-es löcsei kiadás,¹⁶³ ám ez a Hanauban 1609-ben Johann Halbey által megjelentetett kiadást követi, s erre Szenci Molnár is figyelmeztetett mind a címlapon, mind az ajánlásban:

„Ez Német editiot azért Iosquinus Betulejus megöregbitvén, és titulussát változtatván másodszor bocsátotta ki Hanoviában, Anno 1609. De hog ez Hanoviai editio-is ugy elfogyna, hogy az távulb való tartományokban nagy árron sem kaphatnák, az Nemes és fő embert, Cramerus Antalt találták meg Löcsén, némelly jó könyveket szerető emberek, hogy ez Discursust de Summo Bono, költségével ujjobban ki nyomtattatná...”¹⁶⁴

Szenci Molnár jól kiismerte magát nyomdai környezetben. Érdekelte a nyomdászat és a könyvkiadás, s maga is bibliofil ember volt. Vonzalmáról több alkalommal is tanúskodott, például amikor egyik ajánlását úgy fejezte be, hogy „június 17-én, amely napon a hagyomány szerint Mainz városában a könyvnyomtatás feltaláltatott”.¹⁶⁵ Máshol egy kisebb értekezést szerzett a protestáns magyar nyomdászat történetéből:

„Ezelőtt mintegy hatvan évvel a belga Hoffhalter Rafael betűmetsző könyvnyomdász számkivetettként jött először a helvetiai Tigurum városába, majd innen Magyarországra költözött. Eleinte Alsó-Lendva községben nyomtatott maga is hasznos és igazhitű könyveket latin és magyar nyelven, majd fia, a zürichi Hoffhalter Rudolph, Debrecen városának polgára és könyvnyomtatója dicséretes módon vitte előbbre Magyarországon az igazhitű irodalom ügyét.”¹⁶⁶

Hanauban és Oppenheimban szerzett nyomdai-kiadói jártassága („hirességednek a könyvnyomtatás munkájában való szorgalmatosságát nemcsak

1601-es kiadást használta föl, bár Hanauban még másik kettő későbbi kiadása is volt, 1603-ban és 1608-ban.

¹⁶² William WHITAKER, *Responsio ad Guilielmi Rainoldi Refitationem...*, Henrico Jacsono, Oxoniense, Interprete, Oppenheim, 1612. Vö. VÁSÁRHELYI, *Eszmei áramlatok*, i. m., 57.

¹⁶³ RMNy 1164, [Georg ZIEGLER], *Discursus von dem höchsten Gut*, Lócse, 1618. E Krámer Antal löcsei kereskedő által finanszírozott kiadásból egyedül a németre fordító Josquinus Betuleius ajánlását hagyták ki.

¹⁶⁴ RMNy 1483, SZENCI MOLNÁR Albert, *Discursus de summo bono*, Lócse, 1630., modern szövegkiadását ld. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., 1975 (Régi Magyar Próza Emlékek 4.), 90.

¹⁶⁵ *Novae Grammaticae Ungaricae* (1610) ajánlás = Sz. M. A. vál. művei, 252.

¹⁶⁶ *Idea Christianorum* (1616) ajánlás = Sz. M. A. vál. művei, 288. Szenci Molnár értesülései egyébként nem voltak helyesek. Hoffhalter Rafael nem belga, hanem lengyel származású volt, s 1563-tól Debrecenben, 1567-től Gyulafehérvárott működött. A későbbiekben fia, Rudolf dolgozott Alsó-lindván, majd Debrecenben 1576-1584 között. Vö. V. ECSÉDY Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában 1473-1800*, Bp., 1999, 61-66.

istenfélő lelkek dicsérik, hanem még az ellenségek is...”¹⁶⁷) elhallgattatja az őt mindenáron lelkészi vagy iskolamesteri állásba tudni akarókat, s többször is felvetődik egy nyomda felállításának a vezetésével. 1610-ben Szijgyártó Lukács levelében,¹⁶⁸ 1614-ben pedig Pathai István levelében esik erről szó. Ezek a tervek akkor nem sikerültek.¹⁶⁹ Később Bethlen Gábor hazahívó szavai is pontosan ezt az ajánlatot tartalmazzák.

„Majd január 23. napján levelet hoztak Magyarországból, s ebben a felséges Gábor fejedelem visszahív hazámba, ígervén, hogy kegyelmesen gondoskodik majd felőlem, és semmi egyéb hivatalt nem ró rám, csak könyvek fordításán és kibocsátásán fáradozzam: ehhez íródeákokat is ad mellém. Van már elég alkalmas nyomda Erdélyben, Gyulafehérvárott a szükséges könyvek kinyomtatására.”¹⁷⁰

Bethlen művelődési koncepciójába beletartozott új nyomdák állítása, s kifejezetten egy fejedelmi nyomda elindítása Gyulafehérvárott, mely valóban működött már 1623-tól.¹⁷¹ Ehhez szükség volt szakemberekre, nem csak nyomdászokra, hanem kiadóra is, aki ellátja a nyomdát megfelelő művekkel. Értelmezésem szerint erre a feladatra hívta haza a fejedelem Molnárt. Adatok híján egyelőre érthetetlen, hogy miért nem került a neki ígért erdélyi posztra. Kassán egyébként ugyancsak kiadóként tevékenykedett eleinte, és már 1625-től fordított, szerkesztett és gondozott műveket.¹⁷²

Szenci Molnár Albert költészetének volt még egy említésre méltó aspektusa: *Lusus poeticus*-je Hanauban talált visszhangra, Caspar Dornau (1577-1631) *Amphitheatrum sapientiae socraticae* (Hanau, 1619) című kompendiumában. Dornau a retorika kategóriái szerint összeállított egy nagy gyűjteményt, melyben háromszáznál is több szerzőtől válogatott szövegeket: állatokról, növényekről, az élettelen világról az első kötetben, mitológiai alakokról, bűnökről, szokásokról, s végül a halálról a másodikban. Ebbe a kötetbe vette fel a *Lusus poetici* költeményeinek nagy részét is, a tizenhét versből tizenegyet.¹⁷³

¹⁶⁷ Rátkai György levele Molnárnak, Nagyszombat, 1611. február 22. = *Sz. M. A. vál. művei*, 616.

¹⁶⁸ „Kegyelmed a scholában való tanéttást nem vehetti már föl, hanem az typographiát inkább exerceálná Kegyelmed, talám az ministerium ecclesiasticumot is. Bátor, ugy volna, ebben is, nemde nem nagy haszna jönne-é meg hazánkknak? Gallus Huszár Pápa a ministeriummal együtt nemde hasznosan ezeket üzte-é?” Vö. Szijgyártó Lukács levele Molnárnak, Nagymegyer, 1610. július 7. = DÉZSI, *i. m.*, 347-348.

¹⁶⁹ Pathai István levele Kanizsai Pálfi Jánosnak, Veszprém, 1614. július 13. = DÉZSI, *i. m.*, 387.

¹⁷⁰ Molnár levele Ludovicus Camerariusnak, Hanau, 1624. március 3. = *Sz. M. A. vál. művei*, 624.

¹⁷¹ V. ECSEDY, *A könyvnyomtatás, i. m.*, 123-125.

¹⁷² RMNy 1336 Ebből a katekizmus fordításából mára nem maradt példány.

¹⁷³ Caspar DORNAVIUS, *Amphitheatrum Sapientiae Socraticae Joco-Seriae*, Neudruck der Ausgabe Hanau 1619, Hrsg. und eingeleitet von Robert SEIDEL, Goldbach, 1995 (Texte der frühen Neuzeit, 9.), XIV. illetve SZÖRÉNYI László, *Szenci Molnár Albert latin versei = Adattár 4., i. m.*, 245-253. itt 253.

S végül egy olyan Oppenheimhoz kötődő irodalmi-művészeti kapcsolatról is történjék említés, mely nem Szenci Molnár Albert személyét érinti: Ferencffy Lőrinc, a királyi kancellária titkára ápolta előbb a de Bry-kiadóházzal, majd annak egy fiatal, rendkívüli tehetségű metszőjével, Matthaeus Meriannal. Ferencffy rendszeres vásárlója volt kiadványaiknak és metszeteiknek.¹⁷⁴

Kitekintés

A tanulmány végén vissza kell kanyarodni a bevezető kérdések egyikéhez: vajon miért pártfogolták Szenci Molnár Albertet a hanaui és oppenheimi kiadók? Miért volt fontos számukra a magyar nyelvű könyvkiadás?

Szenci Molnár Albert támogatói, kiadói és nyomdászai Biermanntól eltekintve mind idegenek voltak Hanauban és Oppenheimben. Közülük egyedül Galler nem volt francia vagy belga vallási menekült, ő Svájcból érkezett. Az a másfél-két évtized (Oppenheimben 1610-től 1620-ig), amikor a magyar nyelvű művek megjelentek, rendkívüli időszak volt a nyomdászok és a kiadók életében is, talán egyedül a Wechel-örökösöktől eltekintve, akik már hosszabb ideje működtek Hanauban, bár hasonló okok miatt, mint a többiek, Megint menekülni kényszerültek vallásuk érdekében, el kellett hagyniuk befogadó városukat, Frankfurtot, s újra be kellett illeszkedniük egy kisvárosi közösségbe. Nem véletlenül apellált Szenci Molnár – aki szintén bújdosónak tartotta magát – pártfogóihoz, mint számkivetettekhez.

„Az igazhitű franciáknak és belgáknak, kiket az evangéliumi igazság vallás miatt száműztek, és most Frankfurtban és Hanauban élnek: azok mindkét helyütt hű lelkipásztorainak és tiszteletre méltó presbitereinek, kegyes uraimnak és Krisztusban szeretett testvéreimnek üdvözetemet küldöm. ...Nem említem itt bibliáinkat, melyeket a Ti embereiteknek költségén és igyekezetével nyomtattak ki az elmúlt években akár Hanauban, akár itt Oppenheimben, és melyeket nagy számban küldtek át Magyarországra. Íme a franciákat és belgákat sújtó számkivetettség üdvös eredményei!”¹⁷⁵

Maguk a művek, melyeket Szenci Molnár meg akart jelentetni, szintén speciálisak voltak, egyrészt nyelvileg, másrészt műfajilag. A magyar nyelvű munkák vagy a vallásgyakorlat alapját képezték, a hit forrásául (Biblia, zsoltárok, imádságok) és a hit terjesztéséhez (katekizmus, prédikációk) szolgáltak vagy iskolai-művelődési célokra használták őket (szótárak). Szenci Molnár és a kiadók abban a közös célban osztoztak, hogy a vallás megőrzéséhez, megtartásához szükséges könyveket juttassanak el az olvasók

¹⁷⁴ Vö. VISKOLCZ Noémi, *Matthaeus Merian d.Ä. és Ferencffy Lőrinc kapcsolatához*, MKSz, 2000, 478-483.

¹⁷⁵ *Idea Christianorum* (1616) ajánlás = Sz. M. A. vál. művei, 288.

kezébe. Erőteljesebb polémia csak 1616-tól figyelhető meg, akkor is Szenci Molnár előszavaiban.

Tehát a vallási összetartozás erős érzése, az a tudat, hogy valahol keleten ugyanolyan vallású közösségek élnek, mint az övéik, ráadásul egyrészt a katolikusok, másrészt a törökök szorításában, adakozásra készítették ezeket az embereket. Ezért írhatta Szenci Molnár, hogy „gyakran melengetett védőszárnyai alatt a frankfurti és hanaui igazhitű francia-belga egyház”.¹⁷⁶

Egy esetben némi személyes kötődés is lehetséges: Marie Ruytnick tudott férje, Levinus Hulsius korábbi érdeklődéséről Magyarország iránt. 1595-ben ugyanis Hulsius írt egy művet *Chronologia Pannoniae* címmel, mely a 909 és 1595 között mintegy hétszáz év történetét kronologikusan tárgyalta. Ehhez csatolt egy térképet is, melyet Apponyi Sándor Johann Sibmacher javára szeretne írni, de maga Hulsius készítette, hiszen térképész is volt, s ezt az ajánlásban maga is elmondja.¹⁷⁷ Ugyanakkor egy helyütt megemlíti e munkájában, hogy volt már Magyarországon, mégpedig Magyaróváron.

S ami a rendszernek előnyére szolgált, abból nem sokára hátrány lett: ugyanis a kiadások egyértelműen Szenci Molnár Albert személyéhez voltak köthetők. Mellette más magyarnak nem sikerült így a kiadói-nyomdai világba betörnie, de jellemző, hogy más nemzetiségűnek. Szenci Molnár hazatérével megszűnt a német területeken a magyar nyelvű könyvkiadás¹⁷⁸ vagy ha úgy tetszik, a későbbiekben áttevődött a nyugatabbra fekvő városokba, elsősorban Amszterdamba.

Összefoglalva a leglényegesebb pontokat: Hanauban és Oppenheimban 1608 és 1624 között adtak ki magyar nyelvű könyveket. A kéziratokat ehhez Szenci Molnár Albert szolgáltatta. Ő a református vallásuk miatt már többszörre menekülni kényszerült francia és belga kiadók és nyomdászok szolidaritására támaszkodva valósított meg egy munka- és költségigényes protestáns irodalmi programot, melybe a reformátusság számára legfontosabb kézikönyveket foglalta bele. A tizenkilenc kiadvány – öt latin, tizennégy magyar nyelvű – magyar viszonyokhoz képest magas példányszámban és gyorsan készült, közülük nem egy vaskos terjedelemben. Ebben az időszakban egyetlen magyar protestáns nyomda sem készített hasonló terjedelmű műveket. Tipográfiai szempontból igényes és szép kivitelezésű munkák kerültek ki a nyomdákból, Szenci Molnár gondos korrektúráját követően ráadásul rendkívül

¹⁷⁶ *Lexicon* (1621) ajánlás = Sz. M. A. vál. művei, 378.

¹⁷⁷ Levinus HULSIUS, *Chronologia Pannoniae*, Nürnberg, 1595, második kiadása Nürnberg, 1596. APPONYI, i. m., 592. Apponyi csak a második kiadást ismeri. Az ajánlást Wolfgang Albrecht von Würzburgnak címezi, aki „hat mich moviert, zu dem das mich etliche gute Herrn und Fruend, darzu persuadiert, dises Cärtlein für die Hand nemen...”, „ist die Carta, daß Königreichs Ungern, nicht die geringste, sondern von wegen daß täglichen Handels alld, wol eine von dem aller nöttigsten”.

¹⁷⁸ Eltekintve az 1645-ben Nürnbergben megjelent Szenci Molnár *Lexicontól*, vö. RMNy 2099

kevés hibával. Különleges figyelmet érdemel az *Institutio*, az egyetlen olyan mű, mely címlaprézsmetszettel rendelkezett. Ennek háttérében Szenci Molnár polemizálódása és a magyarországi hitvitákba való egyre határozottabb beavatkozása áll. A könyvek terjesztése a frankfurti könyvvásárokon, könyvkereskedőknél és Magyarországon egyaránt folyt. A magyar protestantizmus még hosszú ideig építkezett a hanaui-oppenheimi olvasmányokból, de az is leszűrhető, hogy az érdeklődés és érdekelttség, ha rövid ideig is, de kölcsönös volt.

Egy töredelmes bűnös. Biblia, bor, és csodajelek Haller Gábor naplójában

Haller Gábor

A nürnbergi származású, idővel az erdélyi arisztokrácia soraiba emelkedett Haller család számos jelentős egyéniséggel gazdagította a magyar történelmet. Közülük talán a legérdekesebb Haller Gábor (1614–1663), aki mind hadiépítéssként, mind politikusként számot tarthat az utókor figyelmére. A szigorú katolikus Haller István és Kendy Judit második fiaként született, erdélyi mértékkel mérve igen gazdag főúri családba. Miután Bethlen István pártjának befolyására fiatalon, 15 évesen református hitre tért, apja kitagadta. A gubernátor vette pártfogásába és – mintegy szükségmegoldásként – nyugati tanulmányútra küldte. Oderafrankfurti, franekeri és leideni peregrinációja után I. Rákóczi György bejárója lett, majd hadiépítészeként működött. Fontos erősségeknek, 1645–1651 között Szamosújvár, 1651–1658 között pedig Borosjenő várának volt főkapitánya. (Az ő nevéhez fűződik Borosjenő olaszbástya átépítése.) II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata után Rhédei Ferenc és Barcsai Ákos első tanácsura, az ún. „török párt” egyik vezető személyisége lett. Utóbbi uralkodása alatt, 1659-ben mintegy fél éven át betöltötte a váradi főkapitányi tiszteletet. 1660 végén kényszerűségből Kemény János pártjára állt, aki 1661 januárjában görgényi (egyben marosszéki) főkapitánnyá nevezte ki. 1662-ben új ura, Apafi Mihály Ali temesvári pasához küldte követségbe. Az Érsekújvár ellen induló Köprülü Ahmed nagyvezír valószínűleg azt tervezte, hogy az engedetlen Apafival szemben fejedelemként lépteti fel, ám a bonyolult nagypolitikai játszma végén a török fejét vette. Haller Gábor fiatal éveit elsősorban nagy történeti értéket képviselő kiadott naplója (1630–1644) alapján ismerjük, amely peregrinációja mellett hazatérése utáni mindennapjairól is beszámol.¹

Biblia és bor

A kor szokványos nemesi naplóival ellentétben Haller Gábornál számos olyan bejegyzést találunk, amely írója lelkivilágáról árulkodik.² A fiatal főúr, mint újdonsült református, láthatólag igen buzgón gyakorolta hitét. A mezei

¹ A napló kiadása: HALLER G.

² Jelen tanulmány az ELTE történelem szakára 2004-ben benyújtott szakdolgozatom egyik fejezete.; 1. tábl. Az egész fejezetben ezt a táblázatot használok.

vasárnapokat ugyan nem jegyezte fel naplójába, de a nagy ünnepeket, úrvacsorás istentiszteleteket igen. A szent jegyekkel való élest igen komolyan vette, 1641-ben a húsvéti úrvacsorára böjttel, absztinenciával, valamint Dávid bűnbánati zsoltárainak és a közgyónásnak naponkénti elmondásával készült. Vallásgyakorlatának szerves részét képezte a mindennapi imádság is.³ A rendszeres bibliaolvasást, ezt a jellegzetesen protestáns szokást minden bizonytal csak áttérése után, az udvarban vette fel. 1632-ben, leideni tartózkodása alatt írja le először, hogy elkezdte olvasni a Bibliát, és ezt további hét hasonló bejegyzés követi, nagyjából egyenletes időközönként. A legtöbb esetben nem egészen egy év alatt végigolvasta az Ó- és Újszövetséget. A haladási sebesség tekintetében szerencsére van összehasonlítási alapunk, I. Rákóczi Györgynek több olyan Bibliáját is ismerjük, amelybe rigorózus pontossággal feljegyezte, hogy mikor végzett a Szentírás egy-egy könyvével, azaz éppen fordítva gondolkozott, mint a naplóíró. Míg a fejedelem 1618–19-ben egy év alatt elolvasta a Bibliát, ugyannerre a húszas években már több mint négy esztendő kellett.⁴ Ha megnézzük a megfelelő bibliai könyvek fejezet-számát, kiderül, hogy az utóbbi esetben naponta egy-két résszel végzett.⁵ Haller kezdetben valószínűleg korántsem jegyzett fel minden alkalmat, amikor nekifogott a Biblia olvasásának. 1632-ben, amikor először feltűnik ez a szokása, már újólág olvassa a Szentírást, igaz, valószínű, hogy az első ciklus részben a napló időhatárain kívül esik. Teljesen igazolja azonban gyanúkat, hogy 1638. márciusában tizenkettedjére fogott neki a Bibliának, így előtte – ha a naplóíró jól emlékezett – tizenegy alkalomnak kellett lennie. Ez azt jelenti, hogy az áttérése utáni években átlagosan 8-9 hónap alatt olvasta el a teljes szentírást, ami nagyjából megfelel későbbi tempójának. Pontos számításokat ugyan nem

³ Haller vallásosságának mintáját valószínűleg a fejedelmi udvar napirendjében kell keresnünk. Rákóczi György főbejárójának adott utasításában sok ilyen pont van. p. „[17] Minden estve, reggel, mineelőtte lefeküsznek, reggel pedig felkelnek s öltöznek, imádkozván, elsőben reggel, valahol az alkalmatosság, úti szállóhelyeinknek alkalmatossága engedi, elkezdvén az Mojses könyvén, egy közülük az Bibliából olvasson el mindnyájoknak jelenlétekbe két caputot, azután egy szép imádságot, az reggeli és estveli időhöz képest illendőt, felszóval, térdén állva olvasson el, s ők is úgy mondván utána, azután az melyik időhöz mi lészen alkalmas, azt vigyék végben.” KOLTAI 2001, p. 92.

⁴ Rákócziának három ilyen annotált Bibliáját is ismerjük. A legerdekesebb példányt a Ráday Könyvtár őrzi. Ez az 1621–1632 évekre vonatkozóan tartalmaz bejegyzéseket. MONOK 1996, p. 170–182. Egy példa a bejegyzésre: „[Példabeszédek könyve után] Anno 1622. die 10 Nouembris az en keg(iel)mes istenemnek engedelmeboel vegeztem el ez koeninek olvasasat Patakon estve 8 es 9 óra keozeot kiert legien aldat az eo niag neve mind eoreokeon eoreoke Amen Amen Amen.” uo, p. 177. A bejegyzésekből az is kiderül, hogy Rákóczi vagy délben vagy estefelé olvasta a szentírást. Valószínűnek tartom, hogy Haller Gábor is jegyzetelt a saját bibliájába.

⁵ Szalárdi János is azt mondja, hogy Rákóczi György minden nap két-két bibliai részt olvasott el: „Az bibliából pedig rendszerint minden estve két-két caputokat akárminémű gondos dolgai közben is el nem vesztegli vala. És így az ótestamentum könyveit tizenháromszor, az újtestamentumot pedig harminckétszernél többször olvasta el.” SZALÁRDI J., p. 293.

végeztem, de az említett Rákóczi-bibliák könyvekre lebontott adatait felhasználva kiderül, hogy Haller legalább napi 6–7 részt olvasott el, tehát sokkal sietősebben haladt, mint Rákóczi.

Haller azonban nem csak azt írta le, hogy mikor úrvacsorázott, és hogy mikor kezdett „újólag” a Biblia olvasásához, hanem nagy bűnét sem hallgatta el: feljegyezte, hogy hányszor, milyen körülmények között öntött fel a garatra. Ha ez utóbbiakat kigyűjtjük, kikerekedik egy, a Batthyány Ádáméhoz hasonló bűnlajstrom,⁶ amelynek főhelyét az ivás foglalja el.

A borral, illetve a túlzott alkoholfogyasztással kapcsolatban, ahogy ma is, a kortársak véleménye erősen megoszlott. Valamennyi bort a kor egészségügyi viszonyai miatt szinte mindenki ivott,⁷ ám az üdvös mértéket illetően már különböztek a nézetek. A hivatalos vélemény természetesen határozottan elítélte a túlzott borfogyasztást.⁸ Czeglédi István református prédikátor a következőket írta a részegségről: „*A vétkek közzül ne tarcsd utolsonak az részegséget. Vaj ki sok ártalmas dolgok vadnak ebben! Az isten adta szép elme úgy megh bolondul az felettéb való bor ital miat; hogy nem tud jozanon gondolkodni az Christus utolsó eljövele napja felől ... Nagyob mindennél; hogy nem bírják a részegesek az istennek Országát.*”⁹ A részeg ember tehát alkalmatlanná válik a hitre, és emiatt nem kerülhet a mennyországba. Az ismeretlen nótaszerző azonban nem értett egyet ezzel a sommás ítélettel: „*Bor italban sok bűn, az papok mondgyák, / De te ne híd, mert lám ökis mégh iszák, / Kik nem iszszák, oka, hogy nem kaphatyak, / Az kösséget ök azzal csak boszontyák.*”¹⁰ A következtetés pedig a napnál is világosabb: „*Hozd rá, gazda, fél ejteles kupával, / vagy mit használsz szű fonasztó banattal? / Nem örökké élsz ez gyarló világban, / Sokat sem érsz egy kupa bor árával.*”

Kemény János saját bevallása szerint csak akkor ivott bort, ha más folyadékhoz nem jutott, vagy ha betegségtől tartott, illetve akkor, ha a fejedelem parancsolta neki.¹¹ Bethlen Gábor és I. Rákóczi György is a józan, és mértékletes élet híve volt.¹² Bethlen Miklós önéletírásában egész fejezetet szentelt a

⁶ I. Batthyány Ádámnak, a neves dunántúli arisztokrata család sarjának, aki fiatalkorában tért át katolikusnak (Haller inverze), 1657-ből fennmaradt egy sajátkezű bűnlajstroma. Ebben meglehetősen formális fogalmazásban, mintegy magának gyónva felsorolja egy-egy napra eső vétkeit. Az ivás itt is igen gyakran szerepel. Kiadása: SZILASI 1989

⁷ Az erdélyiek fogyasztottak borpárlatot (égetett bort), aquavitát (pálinkát), és sört is, de korántsem olyan gyakorisággal, mint bort. BETHLEN M., I. köt, p. 133.

⁸ Ezekről a tiltásokról, és a gyakorlatról, igaz népszerűsítő formában, de jó összefoglalást ad Bogdán István. BOGDÁN 1973, p. 167–175.

⁹ RMK I. 941, p. 16–17.

¹⁰ RMKT XVII. sz/3., p. 273.

¹¹ KEMÉNY J., p. 228.

¹² KEMÉNY J., p. 99. Bethlen Gábor állítólag azért nem ivott, mert megfájdult tőle a feje.; Rákócziról tudjuk, hogy nagyobbik fiát „boritalra való hajlandóságáért” több ízben is megróttá Szalárdi János így ír a fejedelem józan életéről: „*Aminthogy pedig maga igen józan és mértékletes*

különböző italoknak.¹³ 1660-ig, Várad ostromáig bevallása szerint ő is elég sokat részegeskedett, de akkor Isaac Basire tanácsára megfogadta, hogy csak mértékkel él az itallal. Az önmegtartóztatás annyit jelentett nála, hogy vacsorára és ebédre azután csak fél ejtel, azaz 0,65 liter bort ivott.¹⁴ Ebből kitalálhatjuk, hogy milyen nagy mennyiségű bort fogyasztott el egy kevésbé mértékletes erdélyi főúr.¹⁵ Bethlen Miklós egyenes összefüggést talált a sok italozás és a rövid élet között, és valószínűleg igaza volt. Tőle azt is megtudhatjuk, hogy mennyit ivott egy igazán borissza ember: egy étkezés alkalmával három- négy ejtelt, egy rokonáról egyenesen azt állítja, hogy egy egész vedernyt felhajtott együttlő helyében.¹⁶ Ez utóbbi adat túlzottnak tűnik.

Apor Péternek köszönhetően arról is pontos információkkal rendelkezünk, hogy miből ittak a régi erdélyiek: nagy mázas vagy mázatlan 2-3 ejteles fazekakból, önkupákból, kotyogós üvegekből, és ritkábban ezüst- vagy üveg-pohárból.¹⁷ A kristálypoharak Apor állításával ellentétben már a 17. elején megjelentek, de valóban csak később, a század végén, a borfogyasztási szokások módosulásával terjedtek el igazán. A hétköznapiakon leggyakrabban az egyszerű cserépkupákat, csuprokat, és fazekakat használták¹⁸ A bort elsősorban hűtve

életet szeretne és követne, úgy másokban is s főképpen szolgáljaiban s annál inkább, kiknek belső hivataljok lévén, előtte gyakran meg kellene jelenni nagy józan életet kíván vala." SZALÁRDI J., p. 196., 293.; Rákóczi György sem volt azonban minden szenvedélytől mentes: ivás helyett inkább vadászott, mégpedig rengeteget. RÁKÓCZI GY.

¹³ BETHLEN M, I. köt, p. 130–134. „Így szólok erről ab anno 1660. novembertől fogva, mert addig a magyar módra ittam én is a bort, látván mástól és magától atyámtól, praeceptor, paptól, és azok között az én merő fél apostolnak tartott mesteremtől, Keresztúri Páltól, aki részeges ember nem volt, de a jó bort minden ebéden pesdülésig innya igen szerette, mástól is emberséges embertől nem kíméllette, főborokkal is élt mindenkor.” uo. p. 130 Ugyanakkor önéletírásából kiderül hogy ő is felöntött olykor a garatra, például amikor a részeges Thököly Istvánnal vendégeskedtek: „Józanok is voltunk ugyan néha, én és Teleki Mihály, de az gazda és többi vendége körülöttünk minden istenadta nap részeg volt, és gyakrabban kétszer is.” uo., p. 215.

¹⁴ A borok kapcsán használt leggyakoribb koraiújkorai erdélyi mértékek hozzávetőleges értéke literben Bogdán István alapján: 80 vedres hordó (ún. öreg) 872 liter, 40 vedres hordó (ún. földes) 436 liter, veder 11 liter, ejtel(kupa) 1,3 liter, icce (fél ejtel) 0,65 liter, messzely (negyed ejtel) 0,35 liter – BOGDÁN István: *Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991, p.132–279. (Híg űrmértékek fejezet.); A Bethlen Miklósnál talált adatok tiszta borra vonatkoznak, a koraiújkorai Erdélyben nemigen vizezték a bort.

¹⁵ A nagy mennyiségre részben magyarázattal szolgálhat, hogy valószínűleg gyenge, azaz ki alkoholhaltartalmú borokat ittak.

¹⁶ „Soha azután a fogadás után jóakaratomból annál többet nem ittam, kéntelenség, egy vagy más tekintetéből ittam néha azután is sokat, három, négy s több ejtelet is, és gyakrabban huzonost egy messzely, sőt fél ejtelig is, de ezeribe egyszer, nagy ok és kéntelenségből.” BETHLEN M, I. köt, p. 131. Érdekes adat, hogy huzonost, azaz mai köznyelvi kifejezéssel élve „húzóra” képesek voltak meginni akár fél ejtelt, 0, 65 litert is.

¹⁷ Az ezüstpoharakat főleg az asszonyok használták, és ennek megfelelően kevesebbet is ittak. APOR P, p. 16–17.

¹⁸ Az 1657–58-ban Erdélyben járt Rálamb svéd követ szerint Barcsai Ákos előnyben részesítette a kőkorsókat. (cserépedényeket) A cikk szerzője Kármán Gábor ugyan az ellenpéldákra, illetve az

szerették, ezért az edényeket nagy hidegvizes vagy jéggel teli dézsákban tartották.¹⁹ Sok esetben hólyagos falú edényeket használtak, amelyek hosszú ideig megőrizték az ital hűvösségét.²⁰ Kemény János elbeszélése szerint a svédek 1645-ben nagyon csudálták a magyar urakat, köztük a vén Kornis Zsigmondot, hogy hogyan képesek a bort „jégről” inni.²¹

Bár a legtöbb erdélyi emlékiró kárhoztatta a túlzott borfogyasztást, de mégis bizonyos tisztelettel tekintettek azokra az emberekre, akik jól bírták az italt. A legjobb példa erre Apor Péter híres anekdotája Apafi Mihályról: „*Ha innya kezdett az fejedelem, gyakran ivott penig, ott senkinek nem lehetett magát menteni, addig kellett innya, míg kidőlt asztaltól, maga penig egy veder bort megivutt, mégsem részegedett soha el, csak levette fejéből az bársony kozáksüvegét, s mint a megfáradott volna, úgy gőzölgött ki az feje tetején az bor ereje, s azután még többet ivutt.*”²² A szövegben a mindenkori magyar virtus egy további fontos elemét fedezhetjük fel: az állandó, áldomásmondásokkal egybekötött itatást. Czeglédi István is a főbűnök között emlegeti a bor erőszakos tukmálását: „*Ha Istentől félsz, ne itasd felettéb felebarátodat. Megh az pogány Assuerus [Ahasvérus] udvarábannis, kinek kinek szabad akarattyára hadták régen italt, te penigh, hiszem keresztyén vagy, nem pogány.*”²³ Ebben a környezetben Bethlen Miklós, aki egyrészt nem hagyta magát itatni, másrészt vendégeit sem itatta, olyan csodabogárnak számított.²⁴

üvegpocharak korai megjelenésére teszi a hangsúlyt, de az ünnepi alkalmakkor elővett díszpohár és a mindennapos ivóedények eltérő funkcióját nem szabad szem elől tévesztenünk. A Barcsaira vonatkozó említés tehát sok tekintetben mégis jellemző lehet, és Apor adatai is alátámasztják. KÁRMÁN 2002, p. 116–117.

¹⁹ Apor Péter beszámol csodált nagybátyjának egy olyan ezüst borhűtőjéről, amelyben akár „egy hatesztendő gyermekét megferesztettek volna.” Az átlagos borhűtők minden bizonnyal egyszerűbb anyagokból készültek, akár egy fadézsza is szolgálhatott erre a célra. APOR P., p. 11

²⁰ Erdély több fazekasközpontjában, így Csíkdánfalván vagy Járán egészen a 19. századig készítettek ilyen hőtartó edényeket. Az edényt egy speciális, magas szervesanyagtartalmú agyag segítségével tették hólyagossá, amelyből az égetés során jelentős mennyiségű széndioxid fejlődött. Az ilyen anyagból készített edényeknek jelentős része tönkrement az égetés közben, ezért a piacra került daraboknak igen nagy becsük volt. Hőtartó tulajdonságuk a mai termoszéhez hasonló, mind a meleget, mind a hideget jól megőrzi. VÉGH 1981, p. 63–67.

²¹ KEMÉNY J., p. 285.

²² APOR P., p. 23.; Hasonlóan méltatta Kemény János Brandenburi Katalin egyik hívét: „...*de én nem láttam, másoktól is nem hallottam kit akármannyi boritalja is úgy meg nem változtatta volna természetiben, mint azt az Svarcemburgot, kin csak arról esmérzett meg az részegség, hogy ha megrészegedett, hallgatott, nem beszélt...*” KEMÉNY J., p. 64.; Ugyanerről Czeglédi István véleménye: „*Ne csak azt tarcsd véteknak az bor italban, mikor eszed el megyen, hanem aztis jajosnak tudgyad, mikor erős vagy a bor italra. Asztalnál udvarlók! Nem csak az az vétek, mikor uratok megh részegedik, hanem, ti felöletekis, kik az bort nekeik töltitek így szol az isten! Jaj azoknak, kik serények a részegítésre valo bornak töltésére!*” RMK I. 941, p. 19.

²³ RMK I. 941, p. 16.

²⁴ BETHLEN M., I. köt. p. 132–133.

Azt mondhatjuk tehát, hogy a bőséges borfogyasztás az erdélyi főnemesség körében megszokott volt, néhány úrnak azonban sikerült az akkori magasra tett mércét is túlszárnyalnia: közéjük tartozott Haller Gábor. Valószínűleg még sokakról mondhatnánk el ugyanezt, ha hasonlóan őszinte naplót írtak volna. Veér Judit leveleiből például kiderül, hogy férjének, a józan Telekinnek is komoly problémái támadtak olykor az alkohollal. Teleki Mihály 1661-ben annyit ivott, hogy remegett tőle a keze.²⁵

Az első, itálra vonatkozó megjegyzés a naplóban 1632-ből származik: a Leidenben tanuló Haller ekkor megfogadta, hogy egy hónapig nem iszik bort. Hasonló fogadalmat Szenci Molnár Albert is tett 1598-ban heidelbergi tanulmányai alatt, ám nagy különbség a két eset között, hogy ő be is tudta tartani.²⁶ Haller a fogadalomtétel után két héttel már lemondóan ezt írta a naplójába: „Eddig állottam meg a bor nem ivást.” A borozásra tehát még diákkorában rászokott,²⁷ a Németalföldön már akkor is sokkal népszerűbb sörrel lehet, hogy hadilábon állt, mert naplójában egyszer sem említi, hogy sört ivott volna. Az elhajlásban minden bizonnyal az is szerepet játszott, hogy, mint láttuk, hosszú évekig nem ellenőrizte senki.²⁸ Hazatérve olyan helyzetben találta magát, amely bőven adott okot a további poharazásra. Nem lehet véletlen, hogy 1637 márciusában ismét fogadalomra szánta el magát (Ezt egyébként majdnem két hónapig sikerült megtartania.) Bizonyos időszakokban különösen megszaporodnak az ittasságra vonatkozó bejegyzések: így például 1638 februárjában, vagy 1641 őszén. Az ivás első számú következménye természetesen Hallernél is a másnaposság avagy „borbetegség” lett.²⁹ 1641. szeptember 24. írja: „Az tegnapi bor miatt voltam igen rosszúl”, és ez korántsem az egyetlen eset. Naplójából kiderül, hogy Haller erőszakos részeg volt, tehát, ha ivott, „garázdál-

²⁵ 1661. ápr. 27. Veér Judit Teleki Mihálynak „*De igen féltem nagyságod egészségét, hogy elbomol, az mint Kegyelmed is írja, hogy reszket az keze az bortúl; az nénémasszony szolgálai is mondák, hogy igen sok italt cselekszik Kegyelmed.*” TELEKI M., II., p. 69.

²⁶ 1598. dec. 14. Szenci az orvosi fakultás egy doktori védésén hallotta Smetius dékán beszédét a mértékletes borivásról, és ezen felbuzdulva fogadalmat tett. Jézushoz fohászkodott, hogy meg tudja tartani rettenetesen nehéz fogadalmát: „*O Jesu dulcissime, qui solus nosti voti mei scopum, infunde mihi Spiritum Sanctum tuum, me regentem, ut possim tibi laete reddere votum meum!*” És sikerült is neki, mint az a következő év márc. 14-i bejegyzésből kiderül. SZENCI MOLNÁR A., p. 67–68.

²⁷ A fennmaradt udvari rendtartásokat, és a belőlük kikövetkeztethető állapotokat ismerve könnyen elképzelhető az is, hogy már az udvarban bele-bele kóstolt a részegségbe. KOLTAI 2001, p. 74., 92.

²⁸ Bethlen Miklóstól egy másik lehetséges okot is megtudunk „*Lejdában a diáknak privilégiuma van, ha általaggal veszi a bort, az ország számára való accisát elengedik neki, és annyival olcsóbban veheti a bort; én is itt azért általaggal vevék.*” BETHLEN M., I. köt, p. 187.

²⁹ Batthyány Ádám bűnlajstromában is többször szerepel a másnaposság: 1657. márc. 1-én „részegre valót ivott”, majd a következő nap „bortól rosszul volt.” SZILASI 1989, p. 50.; Teleki Mihály írta feleségének 1663. okt 2-án Marosásárhelyről: „*Istennek hála és még élek, de bizony igen borbeteg vagyok ... Többet írnék, de reszket az kezem.*” TELEKI M, II: köt, p. 617.

kodni”, azaz kötözködni, verekedni kezdett. Ennek a hibájának köszönhetette Bethlen Ferencce, a fejedelem udvarmesterével való kínos konfliktusát is. Általában azonban nem az ismerősök, hanem saját szolgálói voltak uruk botrányos viselkedésének szenvedő alanyai. Maga Haller is tudta ezt, és minden bizonnyal bűnbánatból jegyezte fel a vétségeket, ahogyan néha a káromkodásért is megróttta magát.

A Haller portáján folyó nem mindennapi borozásokat jól jellemzi az, hogy egy fintaházi ember, bizonyos Fekete Péter, addig ivott az úr asztalánál, hogy éjjel hányásában megfulladt.³⁰ A fiatal főúr olykor meglehetősen alkalmatlan időben tudott berúgni: 1640-ben például mostohaanyja névnapján, apja jelenlétében. Ugyanebben az évben húsvét vasárnap is úgy felöntött a garatra, hogy verekedni kezdett. Az ilyen és ehhez hasonló eseteknek hamar híre ment. A mindig józan Rákóczi György fejedelem a dési *complanatio* idején egy könyvet kerestetett vele, és amikor sehol sem kapta, azt mondta: „*si vinum esset, citius invenires*” magyarra fordítva „*ha bor lenne, hamarabb megtalálnád*”.

Apafi Mihály egy 1663-as levele arra enged következtetni, hogy Haller Gáborban az alkoholtól való fizikai függőség is kialakult.³¹ Ebben a fejedelem utasította dévai udvarbíróját, hogy haladéktalanul küldjön követének egy negyvenvedres hordó bort. Meg is indokolja a parancsot: „*Újabban búsít bennünket, azért serio parancsoljuk hűségednek, semmit se mulasson vele, mert immár két hónapját írja ő kegyelme, bort nem ivott.*” A kortársakat azonban nem foglalkoztatta annyira Haller borissza volta: Elsősorban műveltségét és építési képességeit emelték ki, és nem ezt az emberi gyarlóságát.

Csodajelek, hiedelmek

A 17. századi ember gondolkodásának egy nagyon érdekes sajátosságára is világosságot vet a napló, ez pedig nem más, mint a csodákban és jelekben való hit. Felekezeti hovatartozástól és iskolázottságtól függetlenül mindenki hitt abban, hogy az álmoknak, időjárási katasztrófáknak, felhőknek és mennydörgéseknek határozott és megfejthető jelentése van.³² Ami az égben történt, azt a szimpatikus elv alapján a földi dolgokkal, saját életükkel hozták össze-függésbe. A humanizmussal divatba jött napló azért nagyon fontos a számunkra,

³⁰ Rétyi Péter is említ naplójában egy esetet, amikor a túlzott italozás halálhoz vezetett. 1657. márc. 26. „...hala meg Fogarasban lucai Sándor Mátyás, bortól megrészege, kiesvén az ágyból, temeté el Lucán die 27 Martii.” RÉTYI P., p. 39.

³¹ A levelet lásd a függelékben.

³² SZENCI MOLNÁR A., p. 16. (A közreadó, Szabó András bevezető tanulmánya); Még Luther, aki az asztrológiában nem hitt, is hitelt adott a csodajeleknek, és jelentőséget tulajdonított a természeti katasztrófáknak. VISKOLCZ 2003, p. 67.

mert ezeket a más forrásokban ritkán megjelenő hiedelmeket őszintén és hűen rögzíti.

Haller Gábor naplójából számos ilyen mentalitástörténeti csemegét szemelgethetünk ki.³³ Az itt szereplő csodajelek talán legérdekesebb csoportja a peregrináció idejére esik. Viskolcz Noémi kutatásai nyomán derült ki, hogy a forrásainkban említett csodák egy része illusztrált profetikus rölapokra vezethető vissza.³⁴ Ezeken a kérészéletű nyomtatványokon egy különös eset vagy látomás képpel kiegészített leírása szerepelt. Sokszor magyarázatot is fűztek hozzájuk, és ilyenkor igen világos aktuálpolitikai tartalmat hordoztak. Már Viskolcz Noémi is felfedezte a típus egy kiváló példáját Haller naplójában. A peregrinus főúr 1634. augusztus 22-én leírja, hogy álmában egy félholdat látott, amely mellett két keselyű volt, fejük fölött koronával. Alattuk jobbról egy oroszán, balról egy medve állt. A látomást aztán egy vihar elsodorta a szeme elől. Ezt tüzeső, majd a tüzesőt kioltó köeső követte. A már-már világvégetől tartó Haller ezután azt álmodta, hogy felébred (!), felmegy a szobájába és mintegy isteni sugallatra elkezd leírni az álom jelentését „*N[ota]B[ene]Az kettős keselyű az római birodalomnak címere. Az félhold az török császárnak. Az medve az svéciai birodalmat fogja jelenteni, az oroszán Belgiumnak avagy Csehországnak.*” A szegedi irodalomtörténész egy hasonló rölap képét közli is, és az álmot a harmincéves háború folyamán eluralkodó „utolsó idők” hangulathoz köti. Néhány dolog azonban véleményem szerint elkerülte a figyelmét. Az általa idézett esetek közül ez az egyetlen, amelyben egy profetikus rölap ábrázolását valaki a saját álmaként tünteti fel. Másrészt az általa hozott ikonográfiai párhuzam, az erdőben rohanó oroszánnal és medvével meglehetősen távolinak tűnik.³⁵ Könnyen elképzelhető, hogy egy ábrázolás egyéni interpretációjával állunk szemben, esetleg egy rölap által inspirált valódi álommal. A jelenés vagy álom leírása három részből áll. Az első statikus kép az állatalakkal, nyilvánvalóan nem független a rölapok képeitől. A második kép a tűz és köesővel már dinamikus, valószínűleg nem csupán képi ábrázolásokkal hozható összefüggésbe. A látás nehezen értelmezhető harmadik része pedig az álombeli felébredés, amely valóban előfordulhat egy álomban. Az „ébredés” után, ahogy az ószövegségi és a nyomdokukon haladó koraujkori próféták általában, Haller is sugallatot kap a látomás értelméről. Furcsa, hogy ez a magyarázat csak az álomban szereplő állatalakok azonosítására terjed ki. Már a látomás kezdőképe is szokatlan, nem tudunk meg semmit az oroszán, a medve, a hold, és a keselyűk (sasok) egymáshoz való viszonyáról, így pedig az egész allegóriának egyáltalán nincs jelentése. Lehetséges, hogy a kor embe-

³³ Az egész fejezetben a következő táblázatot fogom használni: 2. tábl.

³⁴ VISKOLCZ 2003, p. 75–84.

³⁵ Haller világosan meg is mondja, hogy a látomás háttere az égbolt: „*mint ha az égen látást látnék.*”

rének valóban akár az álmaiba is beférközhetett a röplapirodalom és a chiliazmus, de értelmezhetjük az álmot egyfajta stilisztikai eszközként is. A megoldás még nem egészen világos.

Haller Gábor németországi és hollandiai tartózkodása alatt egészen konkrétan említi, hogy megfordultak a kezében csodahíreket (is) közlő korabeli rölapok. „*Habuimus in novellis*” – írja, és már sorolja is a csodás eseményeket a madarak összegyülekezéséről Nassau grófságban, más madarak csatájáról Normandia felett, amelynek eredménye több mint ezer tetem lett, nem is szólva a Regensburg (Ratisbona) környékén dühöngő kutyákról, vagy a németországi áradásokról. A legtöbb hír azonban szóbeszéd útján jutott el hozzá. Frankfurti tartózkodása alatt két ilyen esetet is említ. A városhoz éppen közelít a világvége előfutára, a svéd hadsereg, nem csoda, hogy a felfokozott hangulatban megszorodnak a baljós látomások. 1630. augusztus 13-én Haller arról számol be, hogy „*egy kemence kenyér vérszínűvé változott.*” Szerencsések vagyunk, mert ismerjük ugyanennek a csodajelnek egy másik említését is, méghozzá két másik jelenség kíséretében: „*Man hat 5 Tage zuvor den 29. Martii einen Regenbogen umb den Mond gesehen. Es ist auch das Brodt in einem Backofen in eine rothe Farbe verwandelt worden: Ingleichen hat ein Kind in Mutterleibe geweinet.*”³⁶ Tehát a város ostroma előtt öt nappal a hold körül szivárvány láttatott, egy kenyér egy sütőkemencében vörösre változott, és egy gyermek felsírt anyja méhében. Bár a keltezés más (mert a város későbbi történetírója a csodát közvetlenül az ostrom előttre helyezi), de a jelenség ugyanaz, sőt az éjjeli szivárványt is megtaláljuk Haller naplójában, méghozzá pontosan öt nappal az ostrom előtt, április 8-án. A fiatal erdélyi peregrinus naplóvezetési szokásait ismerve valószínű, hogy az utóbbi jelet csak az ostrom után jegyezte fel.³⁷

Haller hazatérte után is sok *monstrummal* ajándékozta meg az utókort. 1642 januárjában arról ad hírt, hogy az égen egy veres és egy fehér sereg csatázott egymással, és az utóbbi győzött. 1636-ban pedig Belényes és Várad környéki villámlásról, csattogásáról, és „egyéb csudákról” esik szó. Kiderül, hogy még a németországi hírekből is eljut néhány Erdélybe. Néhány esetben azonban kételkedik. A Dnyeszteren túl támadt temérdek kígyó történetéhez csak azt jegyzi fel: „*Talám semmi sem*”, a Tholdalaghytól hallott népi prófécia kapcsán pedig egyenesen azt írja: „*Nihil.*” Olykor mintha ő maga fedezne fel jeleket az égből: 1637 februárjában az ragadja meg a figyelmét, hogy a hold délelőtt is látszott, május 18-án este pedig egy sarló formájú fehér jelet vesz észre.

³⁶ BECMANUS 1676, p. 69–70. A szövegben szereplő dátumokat a régi naptár szerint kell érteni. Az új naptár szerint értelemszerűen április 13-án következett be a svéd ostrom.

³⁷ Az is könnyen elképzelhető, hogy csak az ostrom után hallott róla.

A fent említett összetett látomás mellett más, „hagyományosabb” álmokat is lát, akárcsak Szenci Molnár Albert.³⁸ Ő nem apjával és az áldozópappal álmodik, hanem saját sorsával. 1632-ben megálmodja, hogy hány évet fog élni, és azt a tanácsot kapja, hogy a megadott baljós napokra vigyázzon. Egy másik alkalommal arról számol be, hogy rosszat álmodott, annyira, hogy jajgatott és reszketett félelmében. Máskor álmában a haragvó Mózzsal találkozott, aki bűnei miatt fenyegette, s erre ő „az felgerjedt bujaságtól megszűnt.”

Láttuk, hogy Haller nagy allegorikus álmában volt egy jelenet (a második), amelyet maga is a világvégével hozott összefüggésbe. Ennek fényében különös jelentőséget nyer az a tény, hogy a peregrinus a kor egyik legismertebb chilizmájával,³⁹ a Gyulafehérvárott élő Johann Friedrich Alsteddel is levelezett,⁴⁰ sőt talán az egykori herborni professzor volt áttérítésének egyik főszereplője. Azt sem zárhatjuk ki, hogy Haller ismerte Alsted ilyen tárgyú könyveit, például az Európa-szerte híres *Diatribē de mille annis apocalypticis-ét*.⁴¹ Egy másik chilizmussal kapcsolatos bejegyzést is találunk a naplóban: a belényesi prédikátor (lelkész?) 1642-ben azt hirdette, hogy ugyanazon esztendő pünkösdjén bekövetkezik a világvége, Haller a hírhez nem fűz megjegyzést. Annyira valószínűleg nem hitt a millenáris időkben, mint a Kemény János által kikarikírozott zavaros vallású Mikó Ferenc.⁴²

Haller a különleges időjárási eseteket is nagy figyelemmel követte. Két ízben is említ véresőt,⁴³ de sokkal szokványosabb jelenségeket is leír, egy (ezúttal nappali) szívárányt, és sok mennydörgést. Utóbbiaknak, főleg az év első dörgésének láthatóan nagy jelentőséget tulajdonít. Ezzel el is érkeztünk a hiedelmek témájához. Az egyik példa, amelyet 1632. januárjában jegyez fel, tulajdonképpen nem is hiedelem, hanem a drágakövek erejéről vallott tudományos elméletek alkalmazása. A vízzel teli üvegbe lógatott türkizköves gyűrű azonban talán már akkor sem számított a legmegbízhatóbb időmérő eszköznek. A népi hiedelmekből egy kisebb csokrot össze lehet gyűjteni. Még Frankfurtban hall egy kútról, amelybe ha fát vetnek, az harmadnapra vassá

³⁸ Szenci Molnár álmai: SZENCI MOLNÁR A., p. 13, 16, 110, 11,

³⁹ A chilizmus tárgya Krisztus visszatérése, és ezeréves földi országlása

⁴⁰ HALLER G. p. 14., 18–19.

⁴¹ VISKOLCZ 2003, p. 85–90.; A harmincéves háború pusztításai elől menekülő Alsted 1629-ben érkezett meg Gyulafehérvárra, Bethlen Gábor fejedelem hívására. Vele együtt érkezett veje: Johann Heinrich Bisterfeld, és Ludwig Philipp Piscator is. Comeniushoz hasonlóan hitt az Istentől ihletett jövendölésekben. Alsted életéről, és nézeteiről. MML. I. köt, p. 94–96.

⁴² „Egyébiránt pedig is religiójában névvel unitarius, de valósággal semmi religiójú ember vala. Az pápistaságban az purgatoriumot és ceremóniákat is javallotta, zsidóságból is az szombatot, kiből egyet, kiből mást, és az millenáris időket is hitte, s voltak szegénynek sok superstitiói, de ez világ szerént igen értelmes, elmés, expertus, jó bátorságú, familiaris, jó hazafia ... vala.” KEMÉNY J., p. 57.

⁴³ A véresőre két modern magyarázatot is ismerek, az egyik szerint a szél által messzire elszállított vörös szaharai homok okozza, mások nagytömegű rovarra vezetik vissza.

változik. Mai szemmel az is furcsának tűnik, hogy Haller egy alul-felül fejhető tehénről számol be – személyes tapasztalat alapján, és kételkedés nélkül elhiszi, hogy egy grófnő háromszázhatvanötödik gyermekének keresztelőjén vesz részt.⁴⁴ A korabeli néphitről is megajándékoz egy értékes adalékkal, leírja, hogy a vén emberek szerint a karácsony tájéki hosszú köd háborút jelez. Végül azt is megtudhatjuk, hogy a Leidenben képzett tudós fő gyulakutai birtokán holdtól-tekor veti a búzát.

Haller Gábor kiváló példát szolgáltat arra, hogy a 17. században még a reformátusok körében is milyen könnyen megfért egymással az elmélyült vallásosság és a csodajelekben való hit. Talán éppen az átlátható rendszerre való törekvés, egy alapvetően tudományos célkitűzés vezetett oda, hogy a kor művelt embere, így az egyetemet végzett Haller is, lépten-nyomon misztikus összefüggéseket vélt felfedezni. A lelkiéletnek ez az összetettsége azonban csak ritkán mutatkozik meg annyira világosan a forrásanyagban, mint ahogy ezt az erdélyi főúr naplójában látjuk. Haller Gábor *diariuma*, különös nyíltsága, bűneinek, hitéletének őszinte leírása folytán egyike a hazai mentalitástörténet legértékesebb koraujkori forrásainak.

Függelék

Az alábbi két táblázatba Haller naplójának témánkba vágó adatait gyűjtöttem ki, a teljesség igényével. A dátumok általában abban a formában szerepelnek, ahogyan a Szabó Károly-féle kiadásban megjelennek, (pl. 1632. aug. 1–10) kivéve természetesen azokat a napokat, amelyeket öröknaptár (ünnepek) vagy valamilyen forrás segítségével egyértelműen azonosítani lehetett. Pusztán a kiadás alapján nem nyilvánvaló, hogy a kötőjeles dátum mit jelent (és az sem, hogy a szerzőtől, avagy a közreadótól származik-e) ám az azonosítások nyomán igen valószínű, hogy a tág keltezéshez tartozó esemény mindig a megadott időintervallum utolsó napján történt. Haller tehát először jelezte, hogy az eseményt megelőző, „érdektelen” időszakban hol tartózkodott, majd leírta azt a történést, amely miatt az egész naplóbejegyzés megszületett.

⁴⁴ Mondhatni minden nap szült egy-egy gyereket. Az egyezés nyilvánvalóan nem véletlen.

1. tábl. A napló hitéletre, illetve alkoholproblémákra utaló bejegyzései⁴⁵

1630. március 1–14.	Gyulafehérvár. „E tájban az pápista vallást elhagyván állottam az reformata religióra, mely miá az atyám uramnak haragját vettem, s azonkül is nem keveset szenvedtem, kiváltképpen Németországban, mindenektől elhagyattatván. De a ki mellett az Isten, kicsoda az ellen?” p. 3
1632. augusztus 24.	Leiden „Kezdettem ufolag az Bibliát olvasni.” p. 14.
1632. szeptember 26.	Leiden „Voltam az Urvacsoráján.” p. 14.
1633. január 7.	Leiden „Voltam ittas és rosszabbúl viseltem magamat, hogy sem kellett volna” p. 16.
1633. március 8.	Leiden „Végeztem el a szent irás olvasását egészen harmadszor.” p. 17.
1633. december 25.	Leiden „Járultam az Úr vacsorájához.” P. 20
1634. június 18.	Leiden „Járultam az úr vacsorájához.” p. 22
1634. december 25.	Leiden „Karácson. Accessi ad sacram synaxim.” p. 25.
1635. január 11.	Leiden „Fogadtam, hogy bort nem iszom egy holnapig.” p. 25.
1635. január 24.	Leiden „Eddig állottam meg a bor nem ivást.” p. 25.
1636. május 9.	Gyulafehérvár „Kezdettem el az bibliát ufolag elől olvasni.” p. 33.
1636. június 11.	Algyógy „Volt az Feltolti György uram lakodalma ... Voltam részeg.” p. 33.
1637. február 3.	Fehéregyháza „Almomban Mózes az égből leindulván és üstökön akarván ragadni, bűneimért fényezetett, melyre megijedvén, imádkoztam Istennek, és menten az felgerjedi bujáságtól megszűntem” p. 38.
1637. március 17.	Medgyes „Az böjtön való borított hagytam el, de nem fogadásból.” p. 39.
1637. május 25.	Fintaháza „Fogadtam bé inasnak az szent-mártoni Nagy Lőrinczné fiát. Két hordó bort vétettem fl. 33. den. 20.” p. 40.
1637. június 9.	Fintaháza „A die 17 martii ad hodierni diei vesperam abstinui.” p. 40.
1637. augusztus 16.	Gyulafehérvár „Gyóntam meg.” p. 41.
1638. január 19.	Székelyhíd „Vendéglette meg urunk az fő embereket, az hol az atyám uram ő nagysága is ittas lévén ajánlotta nekem magát.” p. 44.
1638. január 27.	Nagyvárad „Voltam ittas igen Kún Pál uram házánál.” P. 44.
1638. január 29.	Nagyvárad „Bort nem ittam” p. 44.
1638. február 3.	Zsáka „Ebédén Sákában Rédei Ferenc uramnál, a hun ittas voltam.” p. 44.
1638. február 11.	Sebesvár „... Estve Sebesen igen ittas Bánfi György uramnál.” p. 44.
1638. február 17.	Kolozsvár „Voltam igen ittas Fitter Sigmondnál.” p. 44.

⁴⁵ A szürke kiemelés a Biblia végigolvasására vonatkozó megjegyzéseket emeli ki. Az ünnepnapok azonosításánál a következő kézikönyvet használtam: SZENTPÉTERY Imre: *Oklevéltani naptár*, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1912, p. 135.

1638. február 26.	Gyulafehérvár „ <i>Estve ittas lévén az Boka Péter és egy kocsis házára mentem Kún Pál urammal.</i> ” p. 44.
1638. március 12.	Fogarás „ <i>Voltam ittas.</i> ” p. 45.
1638. március 27.	Fogarás „ <i>Dél után kezdtem Isten kegyelmességéből tizenkettődikszet (mint eszembe jut) az biblia olvasáshoz.</i> ” p. 45.
1638. április 2.	Fogarás „ <i>Bőjtöltem estig.</i> ” /Nagypénteken, ugyanis 1638-ban április 4. húsvétvasárnap/ p. 45.
1638. április 4.	Fogarás „ <i>Voltam ebéden a német fő kapitánynál igen ittas.</i> ” p. 45.
1638. június 16.	Koronka „ <i>Ebéden Koronkán Tholdalagi Mihály uramnál, az hol beszéllé ő kegyelme bizonyosan, hogy egy pástornak egy fényes ember megjelenvén, parancsolta miket hirdessen, egy kővé és vérré változott kenyeret is adván kezében, hogy az fejértői papnak adná kezében; azon ember Szent Jánosnak mondván magát rettenetes férgekről jövendölt, és az részegséget tiltotta kiváltképpen.</i> ” /a lapszélén:/ „ <i>Nihil.</i> ” P. 48.
1638. július 5.	Dés „ <i>Urunk ment jó reggel Szamos-Ujvárra, én el nem mehettem az estvéli bor miatt.</i> ” p. 49.
1638. július 6.	Dés „ <i>Princeps librum a me poscens, dixit: si vinum esset, citius invenires.</i> ” p. 49.
1638. augusztus 15.	Gyulafehérvár „ <i>Járultam az Úr vacsorájához.</i> ” p. 51.
1638. november 8.	Beszterce „ <i>Az hompesterrel ittas koromban szólalkoztam össze</i> ” p. 52.
1638. december. 15.	Kolozsvár „ <i>Tizenharmadszor kezdtem az biblia olvasáshoz, dél után egy órakor, Isten kegyelmességéből.</i> ” p. 53.
1639. április 24.	Gyulafehérvár „ <i>Járultam az Úr vacsorájához.</i> ” /húsvét vasárnap/ p. 55.
1639. június 12.	Gyalu „ <i>Járultam az Úr vacsorájához</i> ” /pünkösöd/ p. 56.
1639. november 19.	Solymos, Fintaháza „ <i>Tizennegyedikszet kezdtem az biblia olvasásához Isten kegyelmességéből.</i> ” p. 59.
1639. december 8.	Bodola „ <i>Ebéden Bodolán, az hon ittas voltam, estve penig fél álomból felserkenvén szolgálaim közt mód nélkül bolondoskodtam szóval.</i> ” p. 59.
1640. április 8.	Káposztásszentmiklós, Kisteremi „ <i>Járultam az Úr vacsorájához Szent-Miklóson; ebéden Kis-Teremiben Pokai Farkas uramnál, valamivel sok kínálásokra kelletinél többet ittam, de nem részegségre valóit. Petki Miklós rútul szidogatott, kit egyszer találtam ütni.</i> ” /húsvét vasárnap/ p. 63.
1640. április 14.	Fintaháza „ <i>Egy fintaházi Fekete Péter nevű ember addig ivott asztalomnál, hogy éjjel az hányásában megfulladt.</i> ” p. 63.
1640. május 30.	Sóvárad „ <i>estve Váradon. Ittas voltam és sokat bolondoskodtam.</i> ” p. 64.
1640. június 24.	Gyulakuta „ <i>Vasárnapi bor italt hagytam el.</i> ” p. 64.
1640. július 26.	Kerelőszentpál „ <i>Az Asszony adta meg Szent Anna asszony poharát. Voltam igen részeg, garázdálkodtam is szolgálaimmal</i>

	<i>mód nélkül.” p. 65.</i>
1640. augusztus 5.	Fintaháza „ <i>Ebédén Fintaházán Petki Farkas uramnál; bort nem ittam.</i> ” p. 65.
1640. augusztus 6.	Fintaháza „ <i>Voltam ittas magam szolgái közt.</i> ” p. 65.
1640. augusztus 13.	Gyulakuta „ <i>Istennek kegyelméből tizenötödször kezdtem az biblia olvasáshoz.</i> ” p. 65.
1640. október 8.	Királyhalma, Longodár „ <i>Ebédén Királyhalmán Petki István uramnál voltam ittas, estve Longodáron, mely útomban szolgálaim közül egynéhányan kardot vonván egymás között vagdalkoztak, mely dolgokért részeg koromban megvertem benne.</i> ” p. 66.
1641. április 1.	Gyulakuta „ <i>Járultam az Úrnak vacsorájához</i> ” /húsvét hétfő/ p. 68.
1641. április 25.	Gyulafehérvár „ <i>Isten kegyelméből tizenhatodszor kezdtem az biblia olvasáshoz.</i> ” p. 69.
1641. május 2.	Gyulafehérvár „ <i>Ittas, rosztól.</i> ” p. 69.
1641. május 8.	Gyulafehérvár „ <i>Ma is vendégeskedett urunk italból való kínálás nélkül.</i> ” p. 69.
1641. augusztus 12.	Fintaháza „ <i>Ittas.</i> ” p. 71.
1641. szeptember 23.	„ <i>Ebédén Vidrádszegen, este háltam a mezőben részegen.</i> ” p. 72.
1641. szeptember 24.	Fintaháza „ <i>Voltam felettébb beteg bor miá</i> ” p. 72.
1641. október 6.	Gyulakuta „ <i>Járultam az úr vacsorájához. Hozzá való készületelem ilyen volt: ez mult héten bort nem ittam, az hét poenitentia tartó psalmusokat (mint hiják) és az közgyónást mindennap elmondtam, három nap bötöltem estig.</i> ” p. 72.
1641. október 30.	Királyhalma „ <i>Ebédén Királyhalmán Petki István uramnál, voltam részeg.</i> ” p. 73.
1641. november 20.	Abafája „ <i>...estve Abafáján Huszár Mátyás uramnál, voltam ittas.</i> ” p. 73.
1641. november 21.	Mezőpanit „ <i>Az tegnapi bor miatt voltam igen rosztól.</i> ” p. 73.
1641. december 1.	Gyulafehérvár „ <i>Járultam az úr vacsorájához.</i> ” /advent első vasárnapja/ p. 73.
1641. december 25.	Somosd „ <i>Somosdon hallgattam praedicationiöt, ugyan ott járultam az Úr vacsorájához.</i> ” p. 74.
1642. március 21.	Fintaháza „ <i>Ittas.</i> ” p. 77.
1642. április 20.	Gyulakuta „ <i>Járultam az úr vacsorájához, melyhez való készületelem ez volt: az nagy héten napjában egyszer ettem, bort nem ittam, az köz gyónást és hét psalmusokat minden nap rendelt imádságomon kívül elmondottam.</i> ” /húsvét vasárnap/ p. 77
1642. április 21.	Fehéregyháza „ <i>Az lélek mondást tiltottam meg udvaromban.</i> ” p. 77.
1642. május 10.	Gyulakuta „ <i>Incze Márton nálam, az kivel garázdálkodtunk.</i> ” p. 78.
1642. június 9.	Gyulakuta „ <i>Járultam az Ur vacsorájához.</i> ” /pünkösd/ p. 78.
1642. július 2.	Fintaháza „ <i>Az lélekével való szitkozódásért adtam egy veder bort.</i> ” p. 78.
1642. augusztus 20.	Gyulakuta „ <i>Isten engedelmeiből tizenhetedszer kezdtem az</i>

	<i>biblia olvasásához.” p. 79.</i>
1642. szeptember 1.	Szentdemeter „ <i>Vacsorán Szentdemeter, ittas.</i> ” p. 79.
1642. december 25.	Gyulakuta „ <i>Járultam az Ur vacsorájához.</i> ” p. 81.
1643. május 5.	Gyulafehérvár „ <i>Voltam ittas</i> ” p. 85.
1643. május 9.	Fintaháza. „ <i>Ittas.</i> ” p. 85.
1643. június 25.	Szentdemeter „ <i>Ebédén Szent-Demeteren Gyulafi László uramnál ittas.</i> ” p. 86.
1643. augusztus 2.	Dés „ <i>Isten kegyelméből kezdettem tizennyolcadszor az biblia olvasásához.</i> ” p. 87.
1643. november 25.	Erdőszentgyörgy „ <i>Járultam az Ur vacsorájához.</i> ” p. 89.
1644. július 6.	Sárospatak „ <i>Praefectus urammal mulattunk, de nem derék részegségre való; melyből ujólag fekünni estem.</i> ” p. 94.
1645. november 24.	Sajókaza „ <i>Huszár Mátyás urammal szólalkoztunk egyben gyakor illetlen tréfálgodásai miatt.</i> ” p. 97.

2. tábl. A napló hiedelmekre, csodajelekre utaló bejegyzései

1630. június 1.	Szerednye „ <i>Véreső esett azon nap, melyen ott voltam, egy paraszt embernek az udvarán.</i> ” p. 4.
1630. július	Frankfurt an der Oder „ <i>Itt vagyon egy kút az Lebuki kapun kívül, az szőlőhegyek között, melyben ha fát vetnek, harmad nap múlva vassá leszen.</i> ” p. 5.
1630. augusztus 13.	Frankfurt an der Oder „ <i>...egy kemence kenyér vérszínűvé változott.</i> ” p. 5.
1631. április 8.	Frankfurt an der Oder „ <i>Ejjel szivárvány láttatott.</i> ” p. 6.
1631. szeptember 30.	Amszterdam „ <i>Láttam egy tehenet, az melyet alól feljül fejtenek.</i> ” p. 9.
1632. január 25.	Leiden „ <i>Az óra hány legyen, mint kellések egy gyűrűvel, melyben türkes [türkiz] vagyon, megtudni hallottam, és meg is próbáltam: Egy üvegben egy kevés vizet kell tölteni, annakutánna az gyűrűt egy hajszálra, avagy czérnaszálla felfüggeszteni, és tartsa az ember az kezében az üvegben, de úgy, hogy az gyűrű ne érje a vizet, és úgy tartsa egy kevésé az kezét mozdítatlan, és az mennyi az óra leszen, annyit út az óra oldalán a gyűrű</i> ” p. 11.
1632. november 5.	Leiden „ <i>Somniavi, praedixi me quinquaginta duos vel tres annos supervicturum; interim in festo Margaretae ac Marthae prospiciendum mihi esse, tanquam infaustissimo mihi die</i> ” p. 15.
1634. július 1.	Leiden „ <i>Álmomban annyira elijedtem, hogy ugyan jajgattam és reszkettem félelmemben</i> ” p. 22.
1634. augusztus 9.	Leiden „ <i>Lugdunumban voltam az templomban, az hun egy gróf asszonynak gyermekeit (mely egyszersmind 365. szült volt) megkeresztelték...</i> ” p. 23.
1634. augusztus 22.	Leiden „ <i>Láttam álmomban, mint ha az égen látást látnék, mely ilyen forma volna: Egy forma ilyen vala, melynek az közepén láttaték egy félhold, az két felső punctumban láttatának két kettős keselyűk, azok felett egy korona. Az alsó részen jobb kéz felől egy oroszlán, bal felől pedig egy medve.</i> ”

	Midőn ezt a látást csudálnám, egy sebes szél indula, mely azokat az állatokat sebesen elragadá előlem. Hogy peniglen ezek eltűnének szemem elől, szikrák kezdének leesni mindenütt, én pedig remélvén, hogy ez lenne az világnak vége, kezdék könyörgeni és készíteni magamat az halálra. De azonban nagy kőeső, mennydörgés és villámlás támadta, mely ezt az tüzesőt megoltá. Hogy ezt az látást látám, az kamarámban felmenék, és álmomban láttatám az látást leírni., mondván, megvárom jelentését ennek az álomnak. NB: Az kettős keselyű az római birodalomnak cimere. Az félhold az török császárnak. Az medve az svéciai birodalmat fogja jelenteni, az oroszlan Belgiumnak avagy Csehországnak.” p. 23.
1635. március 25.	Leiden „Habuimus in novellis de maxima copia avium in ditione Nassoviensi; de conflictu avium in Normandia, quorum ultra mille mortuae; de canum rabidorum frequentia et crudelitate circa Ratisbonam, qui pagum invasere, hominibus et pecoribus damnum dedere, et ex cohorte, quae a gubernatore Ratisbonae contra se emissae erat, 9 milites musquetarios discerpere. In Germanio hoc anno fuerunt exundationes maximae supra hominum memoriam” p. 26.
1636. január 18.	Kerelőszentpál „Szivárvány láttatott” p. 31.
1636. január 20.	Gyulakuta „Belényes és Várad táján igen nagy villámlás és csattogás volt, és egyéb sok csudák láttattanak.” p. 31.
1637. február 3.	Fehéregyháza „Álmomban Mózes az égből leindulván és üstökön akarván ragadni, büneimért fenyegetett, melyre megijedvén, imádkoztam Istennek, és menten az felgerjedt bujaságtól megszüntem.” p. 38.
1637. február 28.	Medgyes „Az hold fenn látszott dél előtt, holott még félig sem tölt volt meg.” p. 39.
1637. április 12..	Fehéregyháza: „Mára virradólag hallottam dörgést elsőben ez esztendőben.” p. 39.
1637. május 18.	Fintaháza „Estve 8 órakor tájban hosszú sarló forma fejér jel látszott az égben, kinek az egyik végén sarló tetszett.” p. 40.
1637. július 28.	Adámos, Karácsonfalva „Az havasalföldi tábor mellé számtalan sáska szállott.” p. 40.
1638. április 17.	Fogaras „Hallottam elsőben mennydörgést.” p. 45.
1638. június 16.	Koronka „Ebéden Koronkán Tholdalagi Mihály uramnál, az hol beszéllé ő kegyelme bizonyoson, hogy egy pásztornak egy fényes ember megjelenvén, parancsolta miket hirdessen, egy kővé és vérré változott kenyeret is adván kezében, hogy az fejétől papnak adná kezében; azon ember Szent Jánosnak mondván magát rettenetes férgeskről jövendőt, és az részegséget tiltotta kiváltképpen.” /a lapszálon:/ „Nihil.” p. 48.
1638. április 3.	Fogaras „Lött mennydörgés.” p. 55.
1639. karácsony	„Karácson tájban mintegy nyolc vagy kilencz napokig az köd fel nem állott, hanem éjjel nappal elborította az földet (vén emberektől hallottam, hogy hadas időt szokott jelenteni). Az emberek itéleti közönségesen ez, jövő esztendőre nagy

	<i>veszedelmünket ominálta, melyől Isten oltalmazzon.” p. 60.</i>
1640. április 23.	Gyulafehérvár „Moldvában az Nisteren túl igen sok kigyó támadott” /későbbi bejegyzése:/ „Talám semmi sem.” p. 63.
1640. augusztus 3.	Fintaháza „Ejjel rettenetes dörgés volt.” p. 65.
1640. augusztus 30.	Gyulakuta „Vetettem itt búzáat szintén holdtöltőre.” p. 65.
1642. január 4.	„... az egész napnyugot felől veres, napkeletről fejér seregek látattnak jöni, kik nagy ropogással egyben menvén, ezek az elsőket elgyőzték.” p. 75.
1642. február	„Az belényesi prédikátor (mint értettem) világ végét pünkösztig terminálta, melynek bizonyására életét kötötte.” p. 76.
1642. április	Gyulakuta „Az gyalai kapuban vér esett.” p. 78.
1643. március	„Az Imperiumban rettenetes mennydörgések és számtalan mennyköveknek leesése, sok tűz, vér- és gabonaeső.” p. 85.

1663. január 20. Segesvár – Apafi Mihály erdélyi fejedelem Nagy István dévai udvarbírónak

Michael Apaffi, Dei gratia Princeps Transsylvaniae, partium Hungariae Dominus et siculorum comes etc.

Egregie fidelis, nobis dilecte, salutem et gratiam nostram. Ennekeleotte is paranczoltunk vala hüsedgednek, hogy Temesvarra, Haller Gabor uram számára egy hordo bort küldene. Ujokban buset bennünket, azert serio paranczoliuk hüsedgednek, semmit se mulasson vele, mert immar ket holnapiat iria eo Kegme bort nem ivot. Mindgiart egy negyvenes mennel job izü uý bort tetessen szekerrel, iol be czinaltatvan, es olly hiteles emberteol, ki meg ne vesztegesse, küldgye be, ne varja teob paranczolatunkat. Secus nullatenus facturus. Datum in civitate nostra Segesvar, 20. Januarii, 1663.

Michael Apafi manu propria

/a pecsét papírfelzetén más 17. századi írással:/ Anno 1663, Haller Gabor Urnak eő Nganak egy hordo bor küldesről valo commissio

Címzés: Egregio Stephano Nagy, bonorum nostrorum arcis nostrae Devensis provisorii etc. etc. fidelis nobis dilecto.

Megjegyzés: Vörös viaszba nyomott papírfelzetes fejedelmi pecsét. Vízjel: „talpas háromlevelű lóhere.”

MOL P 1239, 1. doboz. [Betűhív átírás, feloldott rövidítésekkel, egységesített központozással]

Forrás- és irodalomjegyzék

- **APOR P.** = APOR Péter: *Metamorphosis Transylvaniae*, ed. TÓTH Gyula, Magyar Helikon, 1972, p. 116.
- **BECMANUS 1676** = *Notitia Universitatis, Catalogus Bibliothecae, Chronicon Civitatis, Catalogus Plantarum*, ed. Johann Christoph BECMANUS, Frankfurt an der Oder, 1676.. (Az OSZK példányát használtam)
- **BETHLEN M.** = BETHLEN Miklós *önéletrása*, I–II. köt., ed. V. WINDISCH Éva, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1955, p. 407 + p. 426.
- **BOGDÁN 1973** = BOGDÁN István: *Régi magyar mulatságok*, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1973, p. 223.
- **HALLER G.** = HALLER Gábor naplója és iratai, In: *Erdélyi Történeti Adatok*, IV: köt., ed. SZABÓ Károly, Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 1862, p. 1–111.
- **KÁRMÁN 2002** = KÁRMÁN Gábor: *Fatányér és kökorsó – Magyarok és havasalföldiek egy 17. századi svéd diplomata szemével*, *Korall*, 2002, 9. sz., p. 107–136.
- **KEMÉNY J.** = KEMÉNY János *Önéletrása*. In: *Kemény János és Bethlen Miklós művei*. ed.. V. WINDISCH Éva, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bpapest, 1980, p 11–393.
- **KOLTAI 2001** = *Magyar udvari rendtartás – Utasítások és rendeletek 1617–1708*, ed. KOLTAI András, Osiris Kiadó, Budapest, 2001, p. 287.
- **MML** = *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon – középkor és koraújkor*, I. kötet Aachen–Bylica, ed. KÖSZEGHY Péter, Balassi Kiadó, Budapest, 2003, p. 496.
- **MONOK 1996** = MONOK István: *A Rákóczi család könyvtárai 1588–1660*, Scriptum Kft., Szeged, 1996, p. 285. (A Kárpát-medence koraújkori könyvtárai 1.)
- **RÁKÓCZI GY.** = *I. RÁKÓCZI György naplója*, ed. KONCZ József., *Erdélyi Múzeum*, 1900 (17. évf.), 8. sz. p. 466–472., 9. sz. p. 524–528
- **RÉTYI P.** = RÉTYI Péter *naplója*, ed. Maria URSUTIU, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1983, p. 139.
- **RMK I. 941.** = CZEGLÉDI István: *Az országok romlasarul irot könyvnek Első Resze. Mellyet Szerelmes Hazájának békeségben való maradhatásáért irt*, Kolozsvár, 1659, f. 597 – hiányos oldalszámok, octavo. (A Ráday Könyvtár példányát használtam)
- **RMKT XVIIISz/ 3.** = *Régi magyar költők tára – Szerelmi és lakodalmi versek, XVII. század 3. kötet*, ed. STOLL Béla, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961, p. 751.
- **SZALÁRDI J.** = SZALÁRDI János *síralmas magyar krónikája*, ed. SZAKÁLY Ferenc, Magyar Helikon, Budapest, 1980, p. 813.
- **SZENCZI MOLNÁR A.** = SZENCZI MOLNÁR Albert *naplója*, ed. Szabó András, Universitas Könyvkiadó, Budapest, 2003, p. 314.
- **SZILASI 1989** = „*Vitéz-e avagy ájtatos?*” – *I. Batthyány Ádám sajátkezű bűnlajstroma s „némely fontos kicsiség”*, ed. SZILASI László, JATE BTK, Szeged, 1989, p. 63 (Peregrinatio Hungarorum 3.)
- **TELEKI M.** = *Teleki Mihály levelezése I–VIII*, ed. GERGELY Samu, MTA, Budapest, 1905–1926.
- **VÉGH 1981** = VÉGH Olivár: *Erdélyi hólyagos edények*, In: *Népismereti dolgozatok*, 1981, ed. Kós Károly et Faragó József, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1981, p. 63–70.
- **VISKOLCZ 2003** = VISKOLCZ Noémi: *Jövendőlések és váradalmak 17. századi protestáns irodalmunkban*, In: *A harmincéves háború prófétái és chiliasztái I. Tanulmányok*, ed. JUHÁSZ Levente et VISKOLCZ Noémi, Szeged, 2003, p. 65–100. (Fiatal filológusok füzetei – korai újkor 4.)

A gályarab prédikátorok megszabadítása holland források tükrében

A gályarab prédikátorok kiszabadításának előzményeit és magát a megszabadítást sokan megírták már – nagyjából magyar és svájci, illetve bécsi (levéltári) forrásokra támaszkodva.¹

Antal Géza a múlt század elején tett szerény kísérletet arra, hogy a gályarabok megszabadításának történetét holland forrás bevonásával vázolja, igaz próbálkozása csak Gerard Brandt (1626–1685) holland történétíró *Het leven en bedrijf van den Heere Michiel De Ruiter* (Michiel de Ruyter úr élete és tevékenysége) 1687-ben Amszterdamban megjelent művére terjedt ki.²

A sort 1918-ban Miklós Ödön folytatta, aki Hollandiának az ún. gyászévtized vallásüldözéseivel kapcsolatos politikáját feldolgozó tanulmányában – amelyben a hangsúly az eseményekben központi szerepet játszó Gerard Hamel Bruyninx (1616–1691) bécsi holland követ tevékenységének feltárására esett – részben nyomtatott, részben levéltári források alapján vázolta fel a gályarabok kiszabadításának történetét.³ A tanulmányt az annak alapjául szolgáló források nagy részének a megjelenése követte, melyek között Michiel de Ruyter admirális (1607–1676) naplójának magyar vonatkozású részei is napvilágot láttak.⁴

1935-ben Kállay Kálmán az admirálisnak vejéhez, Bernard Somer (1642–1684) amszterdami lelkészhez és lányához, Margarethához írt 1676. február 18-i levelének magyar vonatkozású részét tette közzé magyar fordításban egy hollandiai újságközlemény alapján,⁵ jöllehet az már 1684-ben megjelent Amszterdamban Abraham van Poot (1638–1695) holland orvos és kompilátor

¹A legfontosabbakat említve: THURY Etele: *Gályarabjaink megszabadítása* = *Protestáns Szemle* 21 (1909), 511–524, 583–596, 642–651, 22 (1910), 32–48, 106–115; uő: *Adatok a magyar protestáns gályarab-lelkészek történetéhez*. Budapest, 1912. – *Galeria omnium sanctorum – A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete*. Szerk. MAKKAI László, közrem. FABINY Tibor és LADÁNYI Sándor. Budapest, 1976.

²ANTAL Géza: *A gályarabszabadító De Ruyter Mihály emlékezete*. Budapest, 1911.; uő. más címmel: *De Ruyter Mihály emlékezete*. Pápa, 1926.

³MIKLÓS Ödön: *Holland intervenció a magyar protestantizmus érdekében (1674–1680)*. Pápa, 1918. 14–41.

⁴MIKLÓS, E[dmund]: *De houding der Nederlanden in de Hongaarsche geloofsvervolgingen (1674–1680)* = *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 40 (1919), 10–110.

⁵KÁLLAY Kálmán: *De Ruyter holland admirális sajátkezű levele a magyar gályarabok megszabadításáról* = *Protestáns Szemle* 44 (1935), 165–167.

Naauwkeurig verhaal van de Vervolginge aangerecht tegens de Euangelise Leeraren in Hungarien (Részletes beszámoló a magyarországi protestáns prédikátorok üldöztetéséről) című művében (App. H. 1114, 3160).⁶ A levelet idézi a legújabb, 1996-ban megjelent holland De Ruyter-életrajz is, amely az eseményeket röviden ismerteti, és az admirális egy másik, 1676. március 24-én kelt levelére is (lásd alább a 6. pontban) is felhívja a figyelmet.

Bár Thury Etele az addig ismertté vált nyomtatott források és főleg svájci könyv- és levéltárakban általa feltárt eredeti iratok és másolatok alapján már a múlt század elején megírta a pozsonyi törvényszék, a gályarabság és a megszabadított prédikátorok utóéletét, műve publikálására csak jóval halála után, 1998-ban került sor.⁸ Thury érdeme, hogy a Brandt és Van Poot műveiben található magyar vonatkozású részletek nagy részének magyar fordításban való közzétételével a holland források egy része a nagyközönség számára is hozzáférhetővé vált.

A sort 1999-ben megjelent közleményem zárja, amelyben részben kéziratos, részben (ismeretlen) nyomtatott holland források bevonásával a hollandiai református egyház, különösen pedig Frans Burman (1632–1679) utrechti teológiaprofesszor szerepének bemutatása állt a középpontban, amelyet a kiszabadítás előkészítésében játszott.⁹

A számos holland forrás közzététele ellenére ugyanakkor még mindig jelennek meg olyan közlemények, amelyek szinte kizárólag a magyar résztvevők beszámolóí alapján, például Kocsi Csergő Bálint (1647–?) *Narratio brevis de oppressa libertate ecclesiarum Hungaricarum* (Kösziklán épült ház ostroma) című műve¹⁰ alapján ismertetik az eseményeket.¹¹

E közlemény holland, eddig részben kiaknázatlan nyomtatott és feltáratlan levéltári források teljes vagy a gályarab prédikátorokra vonatkozó részleteinek bemutatásával kíván hozzájárulni a prédikátorok megszabadításával kapcsolatos ismeretek bővítéséhez és pontosításához. A nyomtatott források Brandt és Van

⁶I. m. 118–119.

⁷PRUD'HOMME VAN REINE, Ronald: *Rechterhand van Nederland. Biografie van Michiel Adriaenszoon de Ruyter*. Antwerpen–Amsterdam, 1996. 313–314, 317–318.

⁸THURY Etele: *A Dunántúli Református Egyházkerület története*. I–II. Pozsony, 1998. /Csallóközi Kiskönyvtár/

⁹BUJTÁS László Zsigmond: *A gályarab prédikátorok levélváltása Frans Burmannal (1675–1676)* = *Lymbus. Művelődéstörténeti Tár* 6 (1999), 35–74.

¹⁰Kiadva: LAMPE, Friedrich Adolf–DEBRECENI Ember Pál: *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*. Trajecti ad Rhenum, 1728. 746–919 (I–IX. fejezet); BALOG Elemér: *Kocsi Csergő Bálint „Narratio brevis de oppressa libertate Hungaricarum ecclesiarum” cz. művének X–XII. fejezete* = *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* 1902, 76–184.

¹¹BORUS József: *Die Befreiung der ungarischen Galeerensklaven – Admiral Michiel de Ruyter*. = *Reformation und Gegenreformation im Pannonischen Raum*. Eisenstadt, 1999. 243–256. /Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 102./

Poot említett munkáiban, a levéltári források a hágai Nemzeti Levéltárnak (Nationaal Archief) a jegyzetekben megadott fondjaiban találhatók.

A források ismertetésénél a kronológiai beosztás helyett a tematikus beosztás mellett döntöttem, mivel így még egyértelműbb, hogy – és ennek már maguk a prédikátorok is tudatában voltak¹² – Michiel de Ruyter és hajóhada – a többi, a prédikátorok kiszabadítását előkészítő résztvevő mellett – az események betetőzői voltak, másrészt arról tanúskodnak, hogy az események mind hivatalos, mind magánszinten sokakat foglalkoztattak.

A holland szövegek átírásánál a korban szokásos rövidítéseket a kora újkori holland szövegek kiadási gyakorlatának megfelelően nem oldottuk fel.

1. Abraham Malapert bázeli holland konzul levelei Caspar Fagel kancellárnak és Gerard Hamel Bruyninx bécsi holland követnek

Abraham Malapert (1639/40–1676) neve, aki 1672-től volt Hollandia bázeli rezidense,¹³ már eddig is ismert volt, mivel a prédikátorok a gályákról bonyolított intenzív levelezésük során (1675 májusa és júliusa között) őt is megkeresték.¹⁴ Miklós Ödön hívta fel a figyelmet arra, hogy valószínűleg ő és Burman voltak az elsők, akikben felmerült, hogy De Ruyter – mivel a holland parlament utasítása alapján a földközi-tengeri térségben tartózkodott¹⁵ – közreműködhetne a prédikátorok kiszabadításában.¹⁶ Thury Brandt munkája alapján már közölte magyar fordításban a holland konzul 1675. október 19-én kelt, a holland parlamenthez írt levelének egy részletét és De Ruyternek írt 1675. október 23-i levelét.¹⁷ Az utóbbi levélből kitűnik, hogy Malapert – szintén elsőként – már 1675 októberében azt javasolta, hogy a prédikátorokat kiszabadításuk után Zürichbe vigyék. Ez annál inkább figyelemre méltó, mert – mint látni fogjuk – maga De Ruyter közvetlenül a prédikátorok megszabadítása után még úgy gondolta, hogy azokat magával viszi Hollandiába. Ezt a

¹²Lásd erre Otrókoci Főris *Furor bestiae* (Fenevad dühöngése) című művének IV. és V. fejezetét. = OTROKOCSI Főris Ferenc: *Furor bestiae contra testes Jesu Christi in Hungaria*. Kiad. HERPAY Gábor. Budapest, 1933. 51–62. /Antiqua Bibliotheca Ecclesia Reformatae Hungariae Series III. 1./

¹³SCHUTTE, O. : *Repertorium der Nederlandse vertegenwoordigers, residerende in het buitenland 1584–1810*. 's-Gravenhage, 1976. 178.

¹⁴Kiadva: LAMPE-DEBRECENI i. m. 467–469, valamint BOD, Petrus de Felső-Csernáton: *Historia Hungarorum ecclesiastica*. Edd. L. W. E. RAUWENHOFF, Car. SZALAY. Lugduni Batavorum, 1890. 87–89. Az időpont meghatározását lásd BUJTÁS i. m. 37.

¹⁵De Ruytert 1675 júliusában küldték a földközi-tengeri térségbe, hogy holland részről a Franciaországgal szemben életre hívott ún. hágai szövetség tagjaként (tagjai voltak még a Habsburg császár és Spanyolország is) a spanyol hajóhadat támogassa a franciák ellenében.

¹⁶MIKLÓS, *Holland intervenció*, 34. Lásd még BUJTÁS i. m. 63–64.

¹⁷THURY, *A Dunántúli Református Egyházkerület története*, II. 105–106, 118–119.

prédikátorok és közvetlen támogatóik is így tudták. Georg Welz nápolyi német kereskedő 1676. február 25-én még azt az információt továbbította Svájcba, hogy az admirális a prédikátorokat Szicília érintésével Amszterdamba viszi.¹⁸ Amikor viszont kiderült, hogy neki és hajóhadának az ottani hadműveletek miatt még a földközi-tengeri térségben kell maradnia,¹⁹ a prédikátorok számára kiadott útlevelemben már rájuk bízta, hogy Hollandiába mennek-e vagy visszatérnek hazájukba.²⁰

Azt eddig is tudtuk, hogy a zürichi városi tanács – miután megkapta Nicolaus Zaffius velencei orvosnak, a prédikátorok velencei támogatójának²¹ 1675. szeptember 14-én kelt levelét, amelyben az beszámolt a prédikátorok szenvedéseiről, és mellékelte a Triesztben raboskodó prédikátorok levelét – 1675. szeptember 25-én megbízta Johann Heinrich Heidegger (1633–1698) teológiaprofesszort, a prédikátorok későbbi támogatóját és Holzhalb városi tanácsost, hogy vegyék fel a kapcsolatot Malaperffel: kérje országa támogatását a prédikátorok érdekében. A korabeli svájci iratok alapján az is ismert, hogy ez meg is történt, és a levelekhez mellékeltek Zaffius és a prédikátorok levelét.²²

A holland levéltári források alapján arra is fény derül, hogy a prédikátorok levele másolatban valóban eljutott Malaperthez, aki azt Zaffius levelével együtt eljuttatta Hollandiába: 1675. szeptember 28-án Caspar Fagelhez (1634–1688), Holland és West-Friesland tartomány kancellárjához fordul, amelyben felhívja annak figyelmét a prédikátorok ügyére, és támogatását kéri.²³

¹⁸THURY, *Adatok a magyar protestáns gályarab-lelkészek történetéhez*, 155.

¹⁹Nem sokkal azután, hogy az admirális 1676. január 23-án flottájával hazaindult Hollandiába, 1676. február 4-én levelet kapott III. Vilmos orániai hercegtől, aki arra kérte, maradjon még a térségben. Március 17-én megszületett a holland parlament határozata is, amely De Ruytert arra utasította, hogy továbbra is támogassa a spanyol hajóhadat a franciák ellenében.

²⁰THURY, *Adatok a magyar protestáns gályarab-lelkészek történetéhez*, 170; THURY, *A Dunántúli Református Egyházkerület története*, II. 136. Lásd még alább a 8. pontot.

²¹Vö. SCHAFFERT, Hans: *Der Theologe und Arzt Nicolaus Zaffius. Kontaktperson in Neapel 1675 und 1676. = Rebellion oder Religion? Die Vorträge des internationalen Kirchenhistorischen Kolloquiums Debrecen*, 12. 2. 1976. Edd. Peter F. BARTON und László MAKKAJ. Budapest, 1977. 147–150. /*Studia et acta ecclesiastica. Nova series III.*/

²²THURY, *A Dunántúli Református Egyházkerület története*, II. 78–79.

²³„Op gisteren heb ick alhier door een expressen ontfanghen een missive van den heere Heydegger Doctor ende Professor Theologiae tot Zurich, waerby deselve, nomine totius ministerij, myn gelieft bekent te maecken, den pitoyablen en bedroefden toestandt van vyfthien predicanten uyt Hongaryen, dewelcke by missive uyt Triesten, copielick hiernevensgaende sub L.a A. aen Doctor Czofen tot Venetien, hulpe ende assistentie hebben versoekt; Mitsgaeders ende insonderheyt, van noch drie en dertigh andere predicanten van die natie, dewelcke op de galeren tot Napels syn gecondemneert; soosals Uwe Hooghhd.1 uyt de hier bygaende cotype van den brief van Doctor Czofen voorn. sal gelieven te sien; Den heere secretaris ende raetssubstitut der stadt Zurich, heeft myn uyt den naem van de heeren syne principalen by missive (sub L.a C hierbygevoegt) nevens den heere doctor Heidegger versoekt, haer Ho. Mo. daarvan part te willen geven ende haere goedertierene ende krachtige intercessie voor de voorn. predicanten te

Tegnap futár hozott egy levelet Heydegger úrtól, a teológia doktorától és zürichi teológiaprofesszortól, aki valamennyi tisztársa nevében volt szíves felhívni figyelmemet tizenöt magyarországi prédikátor²⁴ szánalomra méltó és elszomorító helyzetére, akik az A. mellékletként csatolt levelükben²⁵ a velencei Czofen²⁶ doktortól segítséget és támogatást kértek, valamint még inkább másik harminchárom ugyanolyan nemzetiségű, nápolyi gályarabságra ítélt prédikátor helyzetére, amiről Nagyságod az említett Czofen doktor mellékelt leveléből²⁷ kaphat képet. Heidegger doktor úr mellett Zürich város titkára és tanácsoshelyettese a tanácsurak nevében levélben (C. mellékletként csatolva)²⁸ megkértek, hogy az előbbiekről tájékoztassam a Nagyhatalmú Urakat,²⁹ és érjem el könyörületes és hathatós közbenjárásukat a korábban említett prédikátorok érdekében, amit nem tudtam és nem is akartam visszautasítani. A legalázatosabban kérem Nagyságodat, hogy Isten egyháza iránti szokásos buzgalmával támogassa legjobb akarattal és szándékkal megfogalmazott kérésüket.

Október 19-én Hamel Bruyninx bécsi holland követnek is ír:³⁰

procureren; 'twelck ick niet en heb konnen noch willen weygeren, versoeckende Uwe Hooghhd.t instandighst, haere goede meeninge ende intentie volgens syn gewoonlycken yver voor Godts kercke te willen appuyeren." Nationaal Archief, Hága (a továbbiakban NA), Archief van de Staten Generaal, 6135.

²⁴Utalás az előbb Triesztbe, majd onnan Buccariba (ma Bakar, Horvátország) került prédikátorokra.

²⁵Trieszt, 1675. augusztus 13.

²⁶Nicolaus Zaffius, a gályarabok és az előbb Triesztben, majd Buccariban raboskodó prédikátorok velencei támogatója.

²⁷Velence, 1675. szeptember 4/14. Szövege kiadva: THURY, *Adatok a magyar protestáns gályarab-lelkészek történetéhez*, 28–30.

²⁸Zürich, 1675. szeptember 16/26. Vö. THURY, *A Dunántúli Református Egyházkerület története*, II. 78–79.

²⁹A holland parlament korabeli állandó titulusa.

³⁰„Ik neeme de vrymoedigheyt van de arme gevangene Hongarische predikanten, die tot Napels op de galeyen in de uiterste miserie en slavernye leeven, Uw Hoogh Ed. mitsdeezzen indachtigh te maaken. Verscheide droevige en lamentable brieven van deeze onnozele menschen heb ik, niet zonder traanen, gezien. Op den 5 September resteerden noch tot Napels 27 van 41, die men met de Keiserlyke militie uit Hongaryen gevoert heeft. Zes, van honger, dorst, slagen en door de yzere banden gematteert, en jammerlyk verwondt, heeft men niet langer konnen nasleepen, maar moeten achterlaaten. Twee andere stokoude luiden, van honger en kommer gefatigucert, hebben den loop hares leevens dicht by Napels geëindight. Drie hebben haar met de vlucht gesalveert, en de resterende heeft men (geschooren en gekleedt na de maniere van Mooren en Turken) op de galeyen gezet, daar ze in de uiterste miserie daagelyks de doodt voor oogen zien, ende door dezelve haare verlossinge hoopen, gelyk ook op den 2 July lestleden drie op de galyen dit droevigh leeven met het gelukzalige hebben verwisselt. Ik werde om Godts barmhertigheit wille

Hadd hívjam fel Nagyságod figyelmét ezúton a szegény, fogságban levő magyar prédikátorokra, akik a nápolyi gályákon a legnagyobb nyomorban és rabszolgaságban élnek. Az említett szerencsétlen emberek különféle szomorú és panaszos leveleit láttam, és megkönnyeztem azokat. Szeptember 5-én Nápolyban már csak 27-en voltak azon 41 közül, akiket a császár³¹ katonái hajtottak oda Magyarországról. Közülük hat az éhségtől, a szomjúságtól, az ütésektől és a fémláncoktól elgyengült, és sajnálatos módon megsebesült, és mivel a többiek már nem tudták őket magukkal vonszolni, hátra kellett őket hagyni.³² Kettő másik, az éhségtől és a nélkülözéstől elcsigázott vén öregember Nápoly közelében halt meg.³³ Hárman elmenekültek,³⁴ a többieket pedig (mór vagy török módjára megnyírva és az említettek által viselt ruhákban) a gályákra adták, ahol a legnagyobb nyomorúságban naponta szembenéznek a halállal, a kinoktól való szabadulásban reménykedve, mint ahogy július 2-án történt, amikor hárman közülük e szomorú életet az üdvösséggel váltották fel.³⁵ Megkértem, hogy az isteni könyörületesség jegyében tárjam ügyüket a Nagyhatalmú Urak elé, hogy közvetlen és gyors segítségnyújtásra bírjam őket, ezért illendő tisztelettel kérem Nagyságodat, hogy közismert buzgalmaival Isten dicsőségére álljon az ügy mellé.

A levél arra utal, hogy Malapert és Hamel Bruyninx a prédikátorok ügyével kapcsolatban nemcsak országuk parlamentjével, hanem egymással is kapcsolatban voltak.

2. Michiel de Ruyter és de Villafranca szicíliai alkirály, illetve de los Vélez nápolyi alkirály levélváltása

verzocht, haar Hoog. Moog. dit alles te remonstreeren, ende dezelve tot prompte en spoedige hulpe te bewegen, en verzoekte derhalven U Hoogh Ed. met behoorlyk respect, deeze zaake, naa zyn bekenden yver, tot Godts eere te behertigen.” BRANDT i. m. 940–941. – Bár Thury sokszor idézi Brandtot, ezzel a levéllel nem foglalkozik.

³¹I. Lipót (1640–1705), 1657-től német-római császár és magyar király.

³²Ceglédi Pétert, Huszti Mihályt, Harsányi Móricz Istvánt, Kóródi Jánost, Miskolci Mihályt és Szecsei Jánost Chietiben (régi neve: T(h)eate) hagyták.

³³Gócs Mihály és Illyés Gergely.

³⁴Lányi György, Masnicius Tóbiás és Simonides János.

³⁵Füleki István 1675. május 12-én, Szilvási István július 2-án, Borhidai Miklós augusztusban halt meg. Vö. BALOG i. m. 159, 161, 180.

Az eddig ismert forrásokból tudjuk, hogy De Ruyter intenzív levelezést folytatott a szicíliai³⁶ és a nápolyi alkirállyal³⁷ a prédikátorok szabadon bocsátása érdekében.

A prédikátorok 1675. december 21. előtt két latin nyelvű levelet³⁸ küldtek Theodorus Westhoviushoz (1645–1705), a földközi-tengeri holland flotta egyik lelkészének, akit arra kértek, ajánlja ügyüket az admirális figyelmébe. De Ruyter, miután elolvasta a prédikátorok leveleit, 1675. december 21-én titkárát, Johan van der Poortot és a lelkészt elküldte a szicíliai alkirályhoz, hogy nevében kérjék meg: írjon a nápolyi alkirálynak a prédikátorok érdekében, de emellett maga is levélben fordult a nápolyi alkirályhoz.³⁹ 1676. január 1-jén, amikor kézhez vette a holland parlament 1675. november 11-én kelt határozatát, amelyben utasítják, hogy járjon közbe a prédikátorok szabadon bocsátásáért,⁴⁰ már személyesen küld levelet a szicíliai alkirálynak, aki január 5-én érkezett válaszában tudatja az admirálissal: kívánsága szerint írt a nápolyi alkirálynak a prédikátorok érdekében.⁴¹

Tudunk még az admirális egy másik, 1676. január 4-én kelt, a nápolyi alkirálynak küldött leveléről is, amelyről az események két szenvedő szemtanúja, Kocsi Csergő Bálint és Otrókoci Főris Ferenc (1648–1718) is megemlékezik.⁴² A levélben De Ruyter a holland parlamentre hivatkozva kéri az alkirálytól a prédikátorok szabadon bocsátását.⁴³ Az ismert levelek sorát az admirális 1676. február 10-i levele zárja, amelynek tartalmáról csak annyi ismeretes, hogy abban tudatta a nápolyi alkirállyal Nápolyba érkezését.⁴⁴ Az alkirály erre adott, ugyanaz nap kelt válasza, amelyben megígéri a prédikátorok szabadon bocsátását, már 1684-ben megjelent Amszterdamban.⁴⁵

³⁶Fadrique Álvarez de Toledo y Ponce de León, marqués de Villafranca (1635–1705), 1674 és 1676 között szicíliai alkirály.

³⁷Fernando Joaquín de Zúñiga-Requesens y de Toledo, marqués de los Vélez (†1693), 1675 és 1683 között nápolyi alkirály.

³⁸A levelek szövege nem maradt fenn.

³⁹BRANDT i. m. 930.

⁴⁰Kiadva: BRANDT i. m. 933–934. Magyar fordítását lásd THURY, *A Dunántúli Református Egyházkerület története*, II. 117–118.

⁴¹BRANDT i. m. 942, 944.

⁴²LAMPE–DEBRECENI i. m. 901; OTROKOCSI i. m. 59; *Galeria omnium sanctorum*, 102.

⁴³THURY, *A Dunántúli Református Egyházkerület története*, II. 120.

⁴⁴BRANDT i. m. 961.

⁴⁵VAN POOT i. m. 442–444.

A feltárt levéltári források szerint a szicíliai alkirály fent említett válaszlevele 1676. január 4-én kelt, és korabeli (rossz, nyilván az alkirály tolmácsa által készített) holland fordításban⁴⁶ a következőt tartalmazza:

Ami a magyar prédikátorok ügyét illeti, kérésének megfelelően mindent megírtam de los Velez márki úrnak.

De Ruyter szintén említett február 10-i levelének fennmaradt a fogalmazványa, amelynek a prédikátorokra vonatkozó része így hangzik:⁴⁷

*Remélem, hogy a 27 szegény magyar prédikátor szabadon bocsátásáról is értesülni fogok, amiről nemrégiben írtam Excellenciádnak.*⁴⁸

A nápolyi alkirály ugyanaz nap kelt válaszlevelében megígéri a prédikátorok szabadon bocsátását:⁴⁹

*A magyar prédikátorok szabadon bocsátását engedélyezem, mihelyst tudom, hogy Excellenciád ezt parancsolja, és csak arra várok, hogy Excellenciád megérkezék, és parancsát személyesen kegyeskedjék közölni velem.*⁵⁰

3. Cornelio van Dalen nápolyi holland konzul és Michiel de Ruyter levélváltása

Cornelio van Dalen (†1713) személye, aki 1670-től volt Hollandia nápolyi konzula,⁵¹ az események résztvevőjeként már eddig is ismert volt. Otrókoci Fóris szerint 1675. december 18-án Jan den Haen (1630–1676) altengernaggyal együtt ő mutatta be a nápolyi alkirálynak a Hamel Bruyninx által 1675. október 24-én a bécsi udvarhoz benyújtott művet, amelyben a követ a prédikátorok

⁴⁶ „Wat aengaet het particulier van de predicanten Hungarissen hebbe met aller versueck geschreven aen den heer marquis de los Velez gelyck U. E. my dat heeft geordoneert.” NA, Collectie De Ruyter, 158.

⁴⁷ „Ick hoope oock <’t geluk te> te <mogen> sullen verstaen de relaxatie van de 27 arme gevangenen Hungarische predikanten daervan ick U Ex.tie voor desen geschreeven hebbe.” NA, Archief Fagel, 497.

⁴⁸ Utalás 1676. január 4-i levelére.

⁴⁹ „De vryheid van de Hungarise religieusen is toegestaan, van die tijd af, dat ik zal weeten dat het het welbehagen van u Excell. is zulks te gebieden, en ik wachte alleen om hetselve in het werk te stellen, wanneer u Excell. zal aankomen, opdat ik die gunst door sijne hand mach genieten.” VAN POOT i. m. 443–444. Némileg eltérő szöveggel: BRANDT i. m. 961. Forrásuk: NA, Collectie De Ruyter, 158.

⁵⁰ E részlet fordítását Thury pontatlanul közölte, ezért itt megadjuk a helyes fordítást. Vö. Thury, *A Dunántúli Református Egyházkerület története*, II. 125.

⁵¹ SCHUTTE i. m. 453.

ártatlanságát bizonyítja.⁵² Kocsi Csergő szerint De Ruyter a konzulnak és a már említett Georg Welznek ajánlotta, hogy fordíttassák le németről olaszra a bécsi holland követ művét, és azt így nyújtsák be az ottani alkirályhoz, ami a magyar szerző szerint meg is történt.⁵³ Végül mindkét magyar prédikátor feljegyezte, hogy 1676. január 22-én ő vitte meg először a prédikátoroknak a jó hírt, hogy ki fogják őket szabadítani.⁵⁴ Brandt szerint az admirális 1676. február 10-i, a nápolyi alkirályhoz írt levelét a konzulon keresztül juttatta el az alkirálynak, és Van Dalen volt az, aki az alkirály válaszlevelét személyesen vitte meg az admirálisnak.⁵⁵

A fennmaradt levéltári dokumentumok is megerősítik, hogy a konzul rendszeres kapcsolatban volt De Ruyterrel, és már 1675. december 30-án írt az admirálisnak:⁵⁶

...mellékelten küldök Nagyságodnak egy másik levelet is, amelyet az itt gályán raboskodó, szerencsétlen prédikátorok írtak,⁵⁷ amelyben igen alázatosan arra kéri Nagyságodat, hogy ne feledkezzék meg szabadulásuk érdekében írni az említett alkirálynak⁵⁸...

A következő magyar vonatkozású levélben 1676. február 10-én De Ruyter a következőket írja Van Dalennek:⁵⁹

Legyen szíves Nagyságod a levelet Őexcellenciájának⁶⁰ átadni, és próbálja meg azon nyomban megtudni, hogy Őexcellenciája mit intézett, vagy mi az, amit

⁵²*Declaratio, seu clara et conspicua deductio veritatis et innocentiae ministrorum evangelicorum Hungariae ad tiremes Hispanicas damnatorum.* – E mozzanat csak Otrókocsi Fóris munkájában szerepel. (Vö. OTROKOCSI i. m. 58.) Lehet, hogy Den Haen és Van Dalen 1675 decemberében valóban felkeresték a nápolyi udvart, de mivel más forrás szerint De Ruyter a holland parlament azon levelét, amelyeknek melléklete többek között a bécsi holland követ értekezése (vagy annak kivonata) volt, 1676. január 1-jén kapta meg (vö. BRANDT i. m. 933–934.), bizonyos, hogy a mű benyújtására 1676 januárjában került sor.

⁵³LAMPE–DEBRECENI i. m. 901; *Galeria omnium sanctorum*, 102.

⁵⁴LAMPE–DEBRECENI i. m. 902; OTROKOCSI i. m. 59; *Galeria omnium sanctorum*, 102.

⁵⁵BRANDT i. m. 961.

⁵⁶„...mede gaet een andere aen U E.d van de arme bedroffde (!) predicanen die hier op de Galeij sitten dwelcke aen U E.d seer ootmoedelyck sijn versoeckend te willen recorderen het voorschrijven aen desen viceconinck tot haer vrijdom...” NA, Collectie De Ruyter, 158.

⁵⁷A levél nem maradt fenn.

⁵⁸De los Vélez nápolyi alkirály.

⁵⁹„U E. gelieve de missive aen sijn Ex.tie in eijgen handen over te leveren om meteenen trachten te verstaen wat sijn Ex.tie heeft geresolveert off jmmers nu sal believen te resolveren op de relaxatie van de 27 arme gevangene Hungarische predicanen daerover ick mitsdesen oock aen sijn Ex.tie schrijve.” NA, Archief Fagel, 497.

⁶⁰De los Vélez nápolyi alkirály.

*mindenképpen meg kíván tenni a 27 szegény, fogságban levő magyar prédikátor kiszabadítása érdekében, amivel kapcsolatban ezúton is írok Öexcellenciájának.*⁶¹

4. Cornelio van Dalen nápolyi holland konzul levelei Caspar Fagel kancellárnak

A konzul 1676. január 21-én a dolgok állásáról a következőket jelenti:⁶²

A magyar prédikátorok szabadon bocsátásával kapcsolatban az alkirály még nem rendelt el semmit. Továbbra is szorgalmazni fogom az ügyet, és remélem, rövidesen elérem, hogy szabadok legyenek, és a történeteikről tájékoztatom.

1676. február 11-én, a szabadulás napján az eseményeket az alábbiak szerint foglalja össze:⁶³

*...mellékelve küldöm az admirális úr Nagyságodnak szóló levelét.*⁶⁴ *A megmaradt 26 magyar prédikátor*⁶⁵ *ma este kiszabadult, és mindannyiukat de Haen altengernagy*⁶⁶ *hajójára vitték. A szegény prédikátorok nagy rabszolgaságból szabadultak ki, akik megkértek, hogy Nagyságodnak és a Nagyhatalmú Uraknak mondjak köszönetet azért, hogy az admirális úrnak írtak.*⁶⁷

1676. február 20-án így tájékoztatja a kancellárt:⁶⁸

⁶¹Lásd De Ruyternek a nápolyi alkirályhoz írt 1676. február 10-i levelét a 2. pontban.

⁶²„Wegens de verlossingh der Hungarise predicanten heeft de heer viceconinck noch niets geordineert ick blijve het solisiteerende ende hoop jn cort haer libertijt te sullen becomen ende wat passeert wort aen U E.d Gestr. geaduiseert.” NA, Archief Fagel, 410.

⁶³„...den jngesloten van de heer luyt. admiraal voor U E.d van hem ontfangen; de resterende 26 ongarisen predicanten hebben desen avont haer vrydom becomen, ende hebben deselve tesamen aen het schip [a következő szó elől kimaradt a „van” szó] den viceadmiraal de Haen gebracht, sijn van een groote slaverneij verlost dwelcke arme predicanten versoeck ick U E.d ende Haer Edele Hoogh Mooghende te bedancken voor het voorschrijven aen den heer admiraal gedaen hebben.” NA, Archief Fagel, 410.

⁶⁴Lásd De Ruyter 1676. február 11-i levelét az 5. pontban.

⁶⁵Tinkovics János február 11-én, a szabadulás napján halt meg a nápolyi rabkórházban. Vö. BALOG i. m. 181.

⁶⁶A De Ruyter hajóhadában szolgálatot teljesítő Den Haen altengernagy révén jutott el 1676. január 1-jén az admirálishoz a holland parlament 1675. november 11-i határozata és Malapert 1675. október 23-i levele. Vö. BRANDT i. m. 933.

⁶⁷Utalás a holland parlament határozatára.

⁶⁸„...de Hongarise predicanten sijn uijt de Galleyen vrij gebræcht, ende aen den heer admiraal de Ruijter geleueert [!] dwelcke op syn esquadro verdeijjt heeft...” NA, Archief Fagel, 410.

...a magyar prédikátorok kiszabadultak a gályákról, és átadták őket Ruijter admirális úrnak, aki hajóhada hajóin osztotta el őket...

Az előző pont elején láttuk, hogy a nápolyi holland konzult már a korábban ismert adatok is az események igen tevékeny résztvevőjének mutatták. A feltárt levéltári forrásokból kitűnik, hogy közvetítői szerepe miatt – az események minden résztvevőjével kapcsolatban volt – az események alakulásában nagyobb és fontosabb szerepet játszott, mint amennyit eddig tulajdonítottak neki.

5. Michiel de Ruyter levelei Caspar Fagel kancellárnak

Mint már említettük, a holland parlament 1675. november 11-i határozatával felhatalmazta De Ruytert, hogy érje el a prédikátorok szabadon bocsátását.⁶⁹ Az eddig feltáratlan levéltári forrásokból az is kiderül, hogy az admirális már január 1-jén – mielőst megkapta a határozatot – felveszi a kapcsolatot Fagellel:⁷⁰

Nem mulasztottam el, hogy a Nagyhatalmú Urak november 11-i határozata és levele értelmében⁷¹ előhozzam az alkirálynak a bántalmazások ügyét, amelyekben a magyar prédikátoroknak minden ok nélkül és méltánytalanul részük volt, és megkértem Őexcellenciáját: szíveskedjék elérni, hogy szabadon engedjék őket, mivel azt maga is sürgősnek fogja ítélni, és tudattam vele, hogy a Nagyhatalmú Urak e keresztényi szolgálatot számukra kedves ügynek fogják tekinteni. Erre Őexcellenciája, kifejezván az említett emberek iránti különleges figyelmét és a Nagyhatalmú Urak iránti tiszteletét, megígérte, hogy minden tőle telhetőt és hatalmában állót megtesz a prédikátorok szabadon bocsátása érdekében.⁷²

⁶⁹MIKLÓS, *Holland intervenció*, 33–34.

⁷⁰„Ick hebbe niet naegelaten d'heer viceroy uijt krachte van haer Ho. Mo. resolutie ende aenschrijvens van den 11.n November laetstleden voor te doen dragen de mishandelingen die men de Hungarische predikanten tegen alle reden ende billickheyt aendeed, ende versocht dat sijn Ex.tie de goetheijt beliefde te hebben van hare licentie te helpen procureren daer hij oordeelen sal sulcx van de meeste kracht te wesen; dat haer Ho. Mo. desen Christelijcken dienst als een aengename saecke sullen opnemen; waarop sijn Ex.tie met bijzondere assertie tot die luijden, ende ten respecte van haer Ho. Mo. belooft heeft alles te sullen contribueren tot hunne relaxatie, wat in sijn vermogen, ende goede officien was.” NA, Archief Fagel, 119.

⁷¹A határozathoz egy rövid kísérő levél járult. Kiadva: BRANDT i. m. 933. Magyar fordítását lásd THURY, *A Dunántúli Református Egyházkerület története*, II. 117.

⁷²Az admirálisnak jelenleg csak egy olyan levele ismert (1676. január 4.), amelyet a parlament határozatának kézhezvétele után írt a nápolyi alkirálynak a prédikátorok érdekében (lásd a 2. pont bevezető részét). Elképzelhető, hogy a fentiek az említett levél megelőlegezése, vagy az is lehetséges, hogy a fentieket Van Dalen útján tudatta az alkirályal.

Február 11-én, a szabadulás napján a következőket jelenti a kancellárnak:⁷³

Tegnap délután Ischia szigetétől⁷⁴ gyorsposta-hajóval levelet küldtem⁷⁵ de los Velez márki úrnak, a nápolyi királyság alkirályának, amelyben tudattam Őexcellenciájával érkezésünket, és ismételten kértem a korábban szóba került szegény, rabságban levő magyar prédikátorok szabadon bocsátását, ha az még nem történt volna meg. ...

Ui. Őexcellenciája, de los Velez márki úr múlt éjjel írt, és nem sokkal ezelőtt megkapott leveléből és megbízható forrásból megtudtuk,⁷⁶ hogy amint az említett de los Velez márki úr megtudta, hogy biztosan visszajövünk, a szegény magyar prédikátorokat a Nagyhatalmú Urak november 11-i levele és határozata alapján megismételt kérésünk szerint a gályarabságból azonnal kiváltotta, és visszaadta szabadságukat, és még ma a parancsnokságom alatt levő hadihajóra fogják küldeni őket. Ha a tiszteletes urak megérkeznek, a Nagyhatalmú Urak hajóin fogom elosztani őket, és azokkal fogom hazaszállíttatni őket.

Február 18-án az alábbiakról tudósítja Fagelt:⁷⁷

⁷³ „Ik hebbe gisteren naer de middagh per expresse feloucqe van 't eijlant Ischia een brieff aen d'heer marquis de los Velez viceroij van 't Coningrijcke van Napels affgesonden, ende in deselve sijn Ex.tie onse aenkomste bekent gemaect, ende de relaxatie van de bewuste arme gevangene Hungarische predikanten nochmaels versocht, soo sulxc noch niet geschiet ware. ...

P.S. Wij verstaen uijt een missive van sijn Ex.tie d'heer marquis de los Velez voorleden nacht geschreven, die ick soo aenstonts ontfange, ende van goeder handt dat den gem.e heere marquis de los Velez soo haest als sijn Ex.tie onse seeckere ruggecomste verstaen heeft de arme Hungarische predikanten op ons jteratiff aenhouden jngevolge haer Ho. Mo. aenschrijvens ende resolutie van den 11.n november laetstleden aenstonts uijt hare slavernije van de Galeijen verlost ende in vrijheijt herstelt heeft, ende noch heden aen 't boort van mijn onderhebbende lantsschip gesonden sullen worden: Ick sal haer E.E. wanneer zij gecomen sijn op de schepen van haer Ho. Mo. vlote verdeelen, ende mede naer 't patria doen voeren.” NA, Archief Fagel, 119.

⁷⁴ De Ruyter ekkor már újra Nápoly közelében, az onnan nem messze levő Ischia szigeténél tartózkodott.

⁷⁵ Lásd De Ruyter 1676. február 10-i levelét a 2. pontban.

⁷⁶ Február 10-én este Van Dalen tájékoztatja az admirálist a prédikátorok kiváltásáról. Vö. BRANDT i. m. 961.

⁷⁷ „Des anderen daeghs hebbe ick mij d'eere gegeven van sijne Ex.tie de contra visite te geven, ende sijn Ex.tie uijt name van haer Ho. Mo. te bedancken voor de groot gunstige relaxatie der zesentwingtigh slaefferse gevangene Hungarische predikanten, dewelcke wel 27 in getal sijn geweest, maer een derselver was daegs voor hunne verlossinge alhier overleden, recommanderende verders dat allenthalven den meesten spoet aengewent mochte werden, tot het prompt doen esquieren ende in zee brengen van Sijne Catholijcque Maj.ts navale macht; sijn Ex.tie heeft bij replicque aengenomen 'tselve niet alleen hier te sullen doen, maer oock elders te sullen recommanderen ende doen effectueren, waer hij oordeelen soude sulxc van den meesten

Másnap szerencsém volt Őexcellenciája látogatását viszonzni,⁷⁸ és a Nagyhatalmú Urak nevében megköszönni a huszonhat rabszolgasorban volt magyar prédikátor szabadon bocsátását, akik valójában 27-en voltak, de egy közülük itt a kiszabadításuk előtti napon meghalt,⁷⁹ és azt ajánlottam továbbá, hogy a lehető leghamarabb kövessenek el mindent annak érdekében, hogy Őfelsége, a spanyol király⁸⁰ hadihajóit azonnal szereljék fel és bocsássák tengerre. Őexcellenciája válaszában nemcsak azt ígérte meg, hogy amit kértem, e helyen meg fogja tenni, hanem azt is, hogy máshol is ajánlani fogja annak végrehajtását, ahol azt a leghatékonyabbnak ítéli, majd miután mindkettőnk részéről bókok hangzottak el és mindennapos témákról beszélgettünk, felálltam, és Őexcellenciája egészen a palota lépcsőjéig kísért.

Ahogy azt legutóbbi levelemben Nagyságodnak jelentettem, a korábban említett huszonhat megszabadított magyar prédikátort elosztottuk a flotta hajóin. A továbbiakban gondoskodom arról, hogy mindegyikük a legnagyobb biztonságban visszatérhessen az övéihez. Tisztükhöz méltó ruhát kaptak abból a pénzből, amelyet ellátásukra küldtek ide, és néhány itteni német kereskedőnél volt, ami pedig megmarad a pénzből, azt majd kézbe kapják.⁸¹

6. Michiel de Ruyter levelei családtagjainak

Az admirális a prédikátorok kiszabadításával kapcsolatos előkészületekről nemcsak a hivatalos Hollandiának, hanem egyik vejének és két lányának is

efficace te wesen, ende naer wederzijts gehouden complimenten ende gemeene discoursen ben ick opgestaen ende van sijn Ex.tie tot aen de trappen van het paleis uijtgelijt.

De voorsz. sesentwintigh gerelaxeerde Hungarische predikanten als in mijnen laetsten aen uwe Wel.Ed.Gestr. gemelt, sijn op de vlote verdeelt, jck sal verder Sorge dragen, dat se op de secuirste wijze ijeder naer den sijnen mogen keeren; men heeft haer naer hunne amptswaerdicheijt doen kleeden uijt de penningen die tot haer rantsoen gedestineert ende onder eenige Duijtsche coopluijden alhier berustende waren, de reste van 't gelt sal hun in eijgen handen gegeven worden." NA, Archief Fagel, 119.

⁷⁸Február 11-én a nápolyi alkirály hajóján kereste fel az admirálist, aki a találkozó során nyomatékosan kérte a prédikátorok kiadását. Másnap, 12-én az admirális az alkirály palotájában viszonzta a látogatást. Vö. BRANDT i. m. 961, 963. Az első találkozón elhangzottakra lásd THURY, *A Dunántúli Református Egyházkerület története*, II. 125–128. és Westhovius beszámolóját a 9. pontban.

⁷⁹Ezerint Tinkovicz János február 10-én halt meg. Kocsi Csörgő szerint halálának napja február 11. Lásd a 65. jegyzetet.

⁸⁰II. Károly (1661–1700), 1665-től spanyol király.

⁸¹A Svájból érkezett pénz felhasználására lásd Georg Welz nápolyi német kereskedő 1676. február 25-én kelt levelét. Vö. THURY, *Adatok a magyar protestáns gályarab-lelkészek történetéhez*, 155.

beszámolt. 1676. január 23-án így ír vejének, Somernek és Margarethának (1652–1688),⁸² harmadik házasságából származó lányának.⁸³

*Minden tőlem telhetőt megtettem annak érdekében, hogy a magyar prédikátorok újra visszanyerjék szabadságukat, és nem kételkedem abban, hogy erőfeszítéseimet siker koronázza majd.*⁸⁴

Az admirális február 10-én, a prédikátorok kiszabadítása előtt egy nappal másik lányának, a második házasságából származó Corneliának (1639–1720)⁸⁵ is levelet küld:⁸⁶

Remélem, hogy sikerül majd a magyar prédikátorokat a rabszolgalétből megszabadítanunk.

Ugyanezen a napon újra ír vejének, Somernek és lányának, Margarethának. A levelet csak másnap adja fel, mert arra még rájegyzi a 11-i eseményeket:⁸⁷

Remélem, hogy sikerül majd a magyar prédikátorokat kiszabadítanunk, és a rabszolgalét után visszaadni korábbi szabadságukat. ...

Ui. Ma, e hónap 11-én a nápolyi alkirály a magyar prédikátorokat szabadon engedte, akik még ma a hajónkra fognak jönni, és a flotta hajóin fogom elosztani őket, és velük együtt fogok hazatérni.

⁸²DOMMISSE, P. K.: *Michiel Adriaansz. de Ruyter en zijn naaste familie*. Vlissingen, 1907. 46.

⁸³„Ick hebbe alle mogelijcke devoiren aengewent dien doenlijck zijn omme de Hongarische predikanten wederomme haer voorige vryheijt te doen becoomen, 'twelck op een goede voet staende twijffel niet off daer sal een goet succes op volgen.” NA, Supplement De Ruyter, 2.

⁸⁴De Ruyter és flottája, mivel Hollandiából nem kapott újabb utasítást avval kapcsolatban, hogy továbbra is a földközi-tengeri térségben maradjon-e, ezen a napon elindult hazafelé. Westhovius egy 1676. január 30-án kelt leveléből kiderül: a hollandok számára kétséges volt, hogy a nápolyi alkirály valóban szabadon bocsátja-e a prédikátorokat. Vö. THURY, *A Dunántúli Református Egyházkerület története*, II. 123.

⁸⁵DOMMISSE i. m. 28.

⁸⁶„Ick verhoope dat wij alhier een goet werck sullen verrichten omme de Hongarische predicanten uijt de slavernije te verlossen.” NA, Collectie De Ruyter, 230.

⁸⁷„Ick verhoope dat wij alhier tot de bevrijdinge van de Hongarische predikanten een goet werck sullen connen verrichten, ende deselve wederomme uijt de slavernie in haer voorige vrijheijt brengen. ...

P.S. Op heden den 11 deser, deser [!] heeft den viceroij van Napels de Hongarische predicanten op haer vrije voeten gestelt dien noch op heden aen ons schip sullen coomen, die ick in 's landts vloote sal verdeelen, ende mede naer 't patrla laten vaaren.” NA, Supplement De Ruyter, 2.

Február 18-án a Kállay által már közreadott, vejének, Somernek és lányának, Margarethának küldött levél mellett másik lányának, Corneliának is írt.⁸⁸

*...amikor megérkeztünk, az alkirály határozott kérésünkre a 26 magyar prédikátort megszabadította a rabszolgalétből, és visszaadta szabadságukat. A flotta hajóin osztattam el őket, és mivel nagyon nyomorúságos és szegényes volt ruházatok, utasítottam a kapitányokat, hogy kajütjeikben hivatalukhoz és tekintélyükhöz méltóan lássák el őket élelemmel, majd gondoskodtunk arról, hogy legyen ruhájuk és mindenük, amire szükségük van, és rájuk bízunk, hogy válasszanak: ha kívánják, maradjanak a flotta hajóin, és velünk együtt térjenek haza, vagy ha úgy gondolják és látják jónak, a legbiztonságosabb úton térjenek vissza hazájukba...*⁸⁹

Március 24-én, egy nappal a prédikátorok elbúcsúzása előtt az admirális ismét Cornelia lányának küld levelet, tájékoztatva az előkészületekről.⁹⁰

Mivel a korábban rabságban volt, de szabadon bocsátott magyar prédikátorok, akiket a flotta hajóin osztottunk el, küldetésünk meghosszabbodása miatt⁹¹ nem maradhatnak tovább, megpróbálnak egy itt a közelben horgonyzó angol férffal Velencébe eljutni, és onnan a szárazföldön át hazájukba indulni, amiben

⁸⁸ „...op onse comste heeft den heere viceroij op ons jnstantelijck versoeck de Hungarische predicanten synde 26 in getal haer in haer voorige vrijheydt uijt de slavernije herstelt dien ick op 's lants schepen hebbe doen verdeelen ende waeren seer elendich en armelick gekleet, hebbe de capiteynen geordenneert dat se deselve in haer kajuijnt sulks tracteeren gelijck haer ampt en respect meriteert. Wij hebben haer wederomme van kleederen en alles laeten voorsien en in haer keure gestelt ofte op 's lants schepen gelieven te verblyven, omme met ons te repatrieren, ofte soo sij oordeelen en goet vinden dat sij op de secuijrstste wijse in haer vaderlant sullen mogen geraecken...” NA, Collectie De Ruyter, 230.

⁸⁹ A prédikátorok ekkor még úgy gondolták, hogy először Hollandiába vagy Angliába mennek, és vagy az előbbi országokban vagy más református, illetve evangélikus országokban húzzák meg magukat. Vö. Otrókoci Főris levele Zaffiusnak, Nápoly, 1676. február 17. Lelőhelye: Staatsarchiv Zürich, E II. 456. ff. 903–903a. Részletesen ismerteti: THURY, *A Dunántúli Református Egyházkerület története*, II. 131–132.

⁹⁰ „De Hungarische ontslagene gevangen predicanten, die in 's landts vloote verdeelt zijn, zijn door onse prolongatie niet geresolveert omme alhier langer te verblijven, maer trachten met een Engelsman die hier ter reede light, over te gaen, van hier op Venetien, ende soo voorts over lant, naer haer vaderlant te vertrecken waerinne mijns oordeels gemelte heeren, geen ongelijck kan geven alsoo ijder in sulcke ongelegentheijt als desen geweest zijnde, ten hoogsten naer, en bij de zijne tracht ende verlanght. Gemelte Hungarische predicanten hebben een brieff ontfangen, door een predicant van Uytrecht geschreven waerop soude ontfangen 300. guldens, maer staet niet in gementioneert waer ende van wie het gelt sullen moeten ontfangen, soo dat het een blinde post is.” NA, Collectie De Ruyter, 230.

⁹¹ Lásd a 19. jegyzetet.

véleményem szerint az előbb említett uraknak igazat lehet adni, mivel mindenki, aki az övékéhez hasonló kellemetlen helyzetben van, leginkább az övéihez törekszik és azok után vágyakozik.⁹² Az előbb említett magyar prédikátorok egy utrechti lelkésztől levelet kaptak, amelyet bemutatva 300 guldent kapnának, de mivel nincs benne megemlítve, hogy hol és kitől kapják meg pénzt, az egész hiábavaló dolognak bizonyult.⁹³

7. A prédikátorokról készült jegyzék, Michiel de Ruyter tisztjeinek adott utasításai és a holland hajókon való elosztásukról készült feljegyzés

Az eddig ismert forrásokból – többek között az admirális naplójából – tudjuk, hogy a megszabadított prédikátorok 1676. február 11-én Den Haen altengernagy hajójára kerültek, majd február 12-én a holland hajóhad hajóin osztották el őket.⁹⁴ Ismeretes, hogy Nikléczi Sámuel De Ruyter hajóján helyezték el.⁹⁵ Két kevésbé ismert adat szerint Kálnai Péter Matthijs Meegang kapitány hajóján,⁹⁶ Otrokocsi Fóris pedig Den Haen altengernagy hajóján kapott helyet.⁹⁷ Thury az események e mozzanatával kapcsolatban hívta fel a figyelmet Kocsi Csergő művének egy olyan részletére, amely a Lampe-féle kiadásban nem található meg: „Ruyter asztalánál volt közülük egy, név szerint Nikléczi Sámuel evangélikus lelkész, *Häen altengernagnál három, a többi tisztelnél négy, három vagy legalább egy egyén.*”⁹⁸

A Fagel-archivumban fennmaradt iratokból kiderül, hogy a prédikátorokról kiszabadulásuk után – nyilván a holland fél kérésére – jegyzék készült:

Lijste van de predikanten den 11.ⁿ Feb. gerelaxeert,⁹⁹

⁹²A levél e részletét említi PRUD'HOMME VAN REINE i. m. 317–318.

⁹³Az összeget Burman küldte, aki egyben az ottani református egyházközség lelkésze is volt. Lásd Burman Utrechtből 1675. december 6-án Otrokocsi Fórishoz írt levelét és az utóbbi Velencében, 1676. május 7-én kelt válaszát, amelyből kitűnik, hogy az összeg még akkorra sem jutott el hozzájuk. Vö. BUJTÁS i. m. 64, 66, 69.

⁹⁴MIKLÓS, *De houding der Nederlanden*, 109; BRANDT i. m. 962–963; VAN POOT i. m. 442.

⁹⁵MIKLÓS i. h.; BRANDT i. m. 963.

⁹⁶A prédikátorok közül ő az egyetlen, aki a Johannes Lavater zürichi filozófiaprofesszor számára készített, 1676. július 12-én kelt életrajzi feljegyzéseiben megemlíti annak a kapitánynak nevét, akinek a hajójára került: „...ful collocatus in navem generosi viri Domini Mathiae Megang, Supremi Capitanei...”. Vö. ANTALFI János: *Beiträge zur Geschichte der von Admiral Ruyter von den neapolitanischen Galeeren befreiten in Zürich aufgenommenen ungarischen Geistlichen* = Sárospataki Füzetek 7 (1863), 164.

⁹⁷Otrokocsi Fóris idézett levele Nicolaus Zaffiusnak (Nápoly, 1676. február 17.).

⁹⁸THURY, *A Dunántúli Református Egyházkerület története*, II. 134.

⁹⁹Jegyzék a február 11-én megszabadított prédikátorokról.

Immanuel!

Samuel Nickletzius per misera(tionem) Dei in libertatem vindicat(us), cura et studio Ex. et Ill. D. A.¹⁰⁰

Stephanus Sellyei Superinten(dens)	Johannes Jablontzai
Stephanus Harschani	Michael Szalocý
Stephanus Comaromi	Martinus Szentpeteri
Johannes Szomodi	Nicolaus Leporini
Blasuis [!] Kópecsi	Stephanus Zedeni
Georgius Alistali	Andreas Wieg ¹⁰¹
Franciscus Foris Otrokóztzi	Balthasar Nickletzius
Stephanus Bathorkesi	Nicolaus Bugani
Johannes Uywari	Valentinus Kocý
Thomas Steller	Petrus Szimoný
<Stephanus> Petrus Ceglédi de Jongh ¹⁰²	Petrus Kalnay
Michael Karasnai	Michael Karasnai
Andreas Szodoi	Georgius Kórmendi ¹⁰³

Az írásmódból megállapítható, hogy a listát magyar kéz, valószínűleg az Immanuel! jelmondatot máshol is használó¹⁰⁴ Nikléczi Sámuel készítette. A Ceglédi Péter neve melletti, holland kéz által beszúrt bejegyzés pedig arra utal, hogy ő Johan de Jong kapitány hajójára került; vele tehát újabb névvel bővül azon prédikátorok sora, akiről biztosan tudjuk, hogy melyik holland kapitány hajóján kaptak helyet. A körülményeket jól jellemzi, hogy – nyilván a sietség miatt – egyikük (Karaszni Mihály) neve kétszer szerepel a listán.

A feltárt iratok arról tanúskodnak, hogy De Ruyter február 12-én, tehát a prédikátorok kiszabadítását követő napon utasította tisztjeit, hogy a prédikátorokat osszák el a holland hajóhad hajóin. Ezekből a parancsokból kettő maradt fenn, az egyik Den Haen altengernagynak, a másik Matthijs Meegang kapitánynak szól. Az első szövege a következő:¹⁰⁵

¹⁰⁰Valószínű feloldása: Excellentissimi et Illustrissimi Domini Admirali.

¹⁰¹Turóczi Vég András.

¹⁰²A „Petrus” és a „de Jongh” szó holland kéz beszúrása.

¹⁰³NA, Archief Fagel, 497.

¹⁰⁴THURY, *Adatok a magyar protestáns gályarab-lelkészek történetéhez*, 190.

¹⁰⁵„Michiel mpa.

Last ende beveelt mitsdesen den viceadmirael Johan de Haen dat hij uijt de 26. <pred> lijdende Hungarische predikanten, die den heere marquis de los Velez viceroij van 't Coningrijcke van Napels op onse instantien ende voorbede eijndelijck gisteren uijt hunne slaeffsche gevangenisse van de Galeij de St. Januarius genaemt heeft gerelaxeert in sijn onderhebbende lants schip sal hebben over te nemen [az eredetiben kipontozva] onthalende, ende tracterende <deselve> haer E.E. naer hare merite ende amptswaerdigh.t, want wij sulcx bevinden

Elrendeli és parancsba adja ezennel Johan de Haen altengernagy számára, hogy a 26 szenvedő magyar prédikátor közül, akiket de los Velez márki úr, nápolyi alkirály sürgetésünkre és korábbi kérésünk szerint tegnap a Szent Januarius nevű gályáról végre szabadon engedett rabszolgabörtönükből, a parancsnoksága alatt levő hajóra átvegye¹⁰⁶ a tiszteletes urakat érdemükhöz és hivatalukhoz méltón fogadja és lássa el élelemmel, mivel így tartjuk illendőnek. Kelt a Nápolyi-öbölben horgonyzó Eendracht¹⁰⁷ hadihajón, 1676. február 12-én.

A másik parancs néhány szó eltéréssel megegyezik az előbbivel:¹⁰⁸

Michiel Ad. de Ruyter lovag¹⁰⁹ s.k., az ország hajóhadának admirálisa¹¹⁰ és főparancsnoka

Elrendeli és parancsba adja ezennel Matthijs Megangh kapitány számára, hogy a 26 szenvedő magyar prédikátor közül, akiket de los Velez márki úr, nápolyi alkirály sürgetésünkre és korábbi kérésünk szerint tegnap a Szent Januarius nevű gályáról végre szabadon engedett rabszolgabörtönükből, a parancsnoksága alatt levő hajóra átvegye¹¹¹ a tiszteletes urakat érdemükhöz és hivatalukhoz méltón fogadja és lássa el élelemmel, mivel

te behooren. Actum in 's lants schip d'Eendracht ten ancker leggende in de Baeij van Napels den 12.n Februarij 1676." NA, Archief Fagel, 497.

¹⁰⁶Ide került az adott hajóra szánt prédikátor(ok) neve. Mint láttuk, egyikük Otrokocsi Fóris Ferenc volt.

¹⁰⁷De Ruyter parancsnoki hajója.

¹⁰⁸„Michiel Ad. Ruijter Ridder mpa. lt.-admirael generael van 's landts vloote deselve en cheff commanderende

Last ende beveelt mitsdesen den Capiteijn Mattijs Megangh dat hij uijt de 26 lydende Hungarische predicanten, die den heere marquis de los Velez viceroij van 't Coningrycke van Napels, op onse instantien ende voorbede eyndelick gisteren uijt hunne slaeffsche gevanckenisse van de Galeij de St. Januarius genaemt, heeft gerelaxeert, in sijn onderhebbende landts schip sal hebben over te nemen [az eredetiben kipontozva] onthaelende ende tracterende haer E.E. naer haere merite ende amptswaerdicheijt want wij sulcx bevinden te behooren. Actum in 's landts schip d'Eendracht ten ancker leggende in de Baeij van Napels den 12.n February 1676. Michiel Ad. Ruyter." NA, Archief Fagel, 497.

¹⁰⁹Az admirálisnak III. Frigyes dán király a funeni csatában tanúsított érdemeiért 1660-ban nemesi címet adományozott.

¹¹⁰De Ruyter 1673-tól volt „luitenant-admiraal-generaal”, vagyis a flotta névleges főparancsnoka, a rangban fölötté álló III. Vilmos orániai herceg „admiraal-generaal” megbízottjaként.

¹¹¹Ide került az adott hajóra szánt prédikátor(ok) neve.

így tartjuk illendőnek. Kelt a Nápolyi-öbölben horgonyzó Eendracht hadihajón, 1676. február 12-én.

Egy harmadik dokumentumból az is kiderül, hogy a prédikátorok összesen 14 hajóra kerültek. Az áthúzott neveket és számokat csúcsos zárójellel jelöljük:¹¹²

– Adm. Generael ¹¹³	1 <2>	
– Vice Adm.l ¹¹⁴	3	–
– Schout bij nacht ¹¹⁵	4 <2?>	
– Cap. Berkhout ¹¹⁶	2	
– Johan de Jong ¹¹⁷	3 <2>	–
– de Sitter ¹¹⁸	2	–
<Meegangh ¹¹⁹	2>	
– Broeder ¹²⁰	2	–
– Grave van Stierum ¹²¹	1 <2>	
<Andringa ¹²²	2>	
– Scheij ¹²³	2	–
– Uijterwijck ¹²⁴	1	
<Broeder	1>	
– Abcoude ¹²⁵	1	
– Noirott ¹²⁶	1	

¹¹² Az eredetiben a vízszintes vonalak az ellenőrzéskor használt „kipipálás” funkcióját töltik be.

¹¹³ Michiel de Ruyter admirális, a De Eendracht nevű hajó kapitánya.

¹¹⁴ Jan den Haen altengernagy, a Gouda nevű hajó kapitánya. 1658-tól kapitány, 1669-től ellentengernagy, 1673-tól altengernagy. De Ruyter 1676. április 29-én bekövetkezett halála után ő vette át a holland flotta parancsnokságát, az 1676. június 2-án Palermónál vívott csatában azonban meghalt. Vö. EEKHOUT, Luc: *Het Admiralenboek. De vlagofficieren van de Nederlandse marine 1382–1991*. Amsterdam, 1992. 80.

¹¹⁵ Middellant, Pieter, ellentengernagy, a Spiegel nevű hajó kapitánya. 1665/1666-tól kapitány, 1676-tól ellentengernagy. Szintén a palermói csatában veszté életét. Vö. EEKHOUT i. m. 109.

¹¹⁶ Berkhout, Jacob Teeding, az Oosterwijk nevű hajó kapitánya.

¹¹⁷ A De provincie van Utrecht nevű hajó kapitánya.

¹¹⁸ Sitter, Pieter de, a 't Zuiderhuis nevű hajó kapitánya

¹¹⁹ Meegang, Matthijs, a Harderwijk nevű hajó kapitánya.

¹²⁰ Broeder, Jacob Willemszoon, a De wakende kraan nevű hajó kapitánya.

¹²¹ Bronckhorst van Stirum, Frederik Willem van (1649–1722), a Van Leeuwen nevű hajó kapitánya. 1674-től kapitány, 1678-tól ellentengernagy, 1680-tól altengernagy, 1692-től tengernagy. Vö. EEKHOUT i. m. 69.

¹²² Andringa, Joris, a Staat en landen nevű hajó kapitánya.

¹²³ Schey, Gilles (1644–1703), az Essen nevű hajó kapitánya, 1675-től kapitány, 1683-tól ellentengernagy, 1692-től altengernagy. Vö. EEKHOUT i. m. 81.

¹²⁴ Uiterwijk, Isaac van, a De Amialen nevű hajó kapitánya.

¹²⁵ Abkoude, Jan van, a De trouw nevű hajó kapitánya.

- Tieloo¹²⁷ 1
- Van der Saen¹²⁸ 1

de 2. predik. die op cap.ⁿ Broeder zijn gaen den 19.ⁿ febr. over op cap.ⁿ Meegangh.¹²⁹

A fenti jegyzék hitelesíti Kocsi Csergő korábban említett feljegyzését elosztásuk módjáról. A sietséget jelzi, hogy a tisztek nevei mellé írt végleges számok összege csak 25, tehát a holland hajókra került prédikátorok tényleges számánál (26) eggyel kevesebb. A lista arra is fényt vet, hogy a prédikátorok szabadulásuk másnapjától, február 12-től március 25-i eltávozásukig szétszórva, néhányan (szám szerint nyolcan) egyedül voltak.

Ellentmondanak a források egymásnak a tekintetben, hogy Kálnai Péter mikor került pontosan Meegang kapitány hajójára. Mint láttuk, február 12-én az utóbbi is parancsot kapott arra, hogy hajóján egy vagy több prédikátort helyezzen el. A prédikátorok elosztását megörökítő listán viszont a kapitány neve és az amelletti számjegy át van húzva, illetve a lista szerint 2 prédikátor február 19-én Broeder kapitánytól került hozzá. Ez két dolgot jelenthet: a lista a parancsok kiadása előtt készült, és az elosztás során változások történtek, így Meegang kapitányhoz már 12-én került egy vagy több prédikátor; vagy a lista a parancsok kiadása után született, így a kapitányhoz ténylegesen csak február 19-én került 2 prédikátor, akik közül az egyik Kálnai lehetett. Valószínűsíthető, hogy ha Kálnai 1676 júliusában – egy évvel az események után – pontosan emlékezett a kapitány nevére, akinek a hajójára került, és azt fontosnak tartotta megemlíteni, akkor azt is megemlítette volna, ha előbb egy másik hajóra került. Valószínű tehát, hogy Kálnai már február 12-től Meegang kapitány hajóján volt.

Egy másik korabeli feljegyzés alapján megállapítható, hogy a prédikátorok a hajóhadat alkotó három hajócsoporthoz mindegyikéhez kerültek, és némi képet alkothatunk arról is, hogy milyen nagy hajókon helyezték el őket. A listán ugyanis azt is feltüntették, hogy a rajta szereplő tisztek hajóinak mekkora legénysége volt. Ha ezeket a számokat összevetjük az adott hajón helyet kapott prédikátorok számával, akkor azt a következtetést vonhatjuk le, hogy – De Ruyter hajója kivételével, amelyen 450 ember volt – a nagyobb hajókra több, a kisebb hajókra kevesebb prédikátor került: Den Haen altengernagy hajóján 395, Middellant ellentengernagyén 365, Berkhout kapitányén 280, De Jong

¹²⁶Noirot, Johan, a 't Groenwifj nevű hajó kapitánya.

¹²⁷Tyloos, Cornelis, a De wakende boei nevű hajó kapitánya.

¹²⁸Zaan, Cornelis van der, az Edam nevű hajó kapitánya.

¹²⁹NA, Archief Fagel, 497. – „Az a 2 prédikátor, akik Broeder kapitánynál vannak, február 19-én átmennek Meegang kapitányhoz.”

kapitányén 280, De Sitter kapitányén 210, Meegang kapitányén 210, Broeder kapitányén 210, Van Stirum kapitányén 260, Andringa kapitányén 260, Schey kapitányén 260, Uiterwijk kapitányén 140, Abkoude kapitányén 140, Noirot kapitányén 140, Tieloo kapitányén 210 és Van der Saen kapitányén 140 ember szolgált.¹³⁰

A holland hajókon töltött bő egy hónapról (február 11.–március 25.) akkor szerezhetnénk további információkat – például arra vonatkozóan, hogy egymástól való elszigeteltségük végig megmaradt-e, vagy voltak-e olyan alkalmak, amikor egymással találkozhattak – ha fennmaradtak volna a prédikátoroknak ebből az időszakból családtagjaikhoz és egyházaikhoz írt levelei. (Otkrokocsi Főris korábban említett levelében ugyanis az áll, hogy a szabadulás után írtak családjuknak és egyházaiknak, és nyilván nem ez volt az egyetlen alkalom.) Szinte biztos, hogy volt lehetőségük egymással találkozni, például a közös istentisztelet során, hiszen a földközi-tengeri holland flottánál két lelkész is szolgált.¹³¹

8. *Michiel de Ruyter útlevele a holland hajóhadat elhagyó prédikátorok számára*

A holland hajókat elhagyó prédikátorok számára kiállított útlevél korabeli német fordítása (és az annak alapján készült modern magyar fordítás), valamint a korabeli latin fordítás már eddig is ismert volt.¹³² A Fagel-archívumban fennmaradt az útlevél holland fogalmazványa,¹³³ amelynek általam készített fordítása a következő:

¹³⁰ *Lijste van de Hollantsche vloot in de Middelantsche Zee in 't jaer 1675 en 1676* (Jegyzék az 1675-ben és 1676-ban a Földközi-tengeren tartózkodó holland flottáról). NA, Collectie De Ruyter, 164.

¹³¹ Westhovius mellett Aegidius Vireth szolgált a flottánál, akivel már korábban kapcsolatba kerültek a prédikátorok. Vireth tette fel levélben 1675. december 14-én Den Haen altengernagy nevében azt a 10 kérdést, amelyekkel a hollandok azt tudakolták, milyen okok vezettek a prédikátorok gályára adásához. A prédikátorok december 16-i válaszával együtt kiadva: LAMPE–DEBRECENI i. m. 470–471, 473–480; BOD i. m. 108–116.

¹³² THURY, *Gályarabjaink megszabadítása* = *Protestáns Szemle* 21 (1909), 650–651; uő.: *Adatok a magyar protestáns gályarab-lelkészek történetéhez*, 169–170; A magyar fordítás legújabb kiadását lásd THURY, *A Dunántúli Református Egyházkerület története*, II. 135–136. A latin fordítást lásd BALOG i. m. 77–79.

¹³³ „Michiel Ad. Ruijter, ridder mp.a L.t admiraal generael van de vlote, van de Hoogh Mogende Heeren Staten Generaal der Vereenigde Nederlanden, deselve althans en cheff-commanderende. Alsoo Stephanus Szeley, Stephanus Harschani, Tomas Steller, Samuel Nickletius, Stephanus Komaromi, Johannes Vywari, Nicolaus Leporini, Stephanus Zedeni, Johannes Somodi, Blasius Kőpeci, Balthasar Nickletius, Nicolaus Bugani, Georgius Kormendi, Georgius Histali, Andreas Wieg, Johannes Jabloncai, Franciscus Foris Otkokoci, Andreas Szodoy, Michael Karasnai, Martinus Szentpeteri, Michael Szaloci, Stephanus Bathorkezi, Valentinus Kerge Kocy, Petrus

Michiel Adr. de Ruyter lovag s.k., a Holland Egyesült Tartományok nagyhatalmú parlamentje hajóhadának admirálisa, jelenleg főparancsnoka

Mivel Szeley István,¹³⁴ Harschani István, Steller Tamás, Nickletius Sámuel, Komaromi István, Vywari János, Leporini Miklós, Zedeni István,¹³⁵ Somodi János,¹³⁶ Kőpeczi Balázs, Nickletius Boldizsár, Bugani Miklós, Kormendi Görgy, Histali György,¹³⁷ Wieg András,¹³⁸ Jabloncai János, Otrokoci Foris Ferenc, Szodoy András, Karasnai Mihály, Szentpeteri Márton, Szaloci Mihály, Bathorkezi István, Kocý Kerge Bálint,¹³⁹ Simony Péter, Cegledi Péter, Kalnai Péter, valamennyien magyar református lelkészek, majdnem egy évig

Simony, Petrus Cegledi, Petrus Kalnai, alle Hungarische Evangelische Leeraeren dewelcke bijkans een jaer langh op sijne Catholicque Majesteijts galeijen van Napels als slaven geketent ende geboeyt heben geseten, ende dat deselve op onse christelijke intercessie ende voorbeden aen den heere marquis de los Velez viceroij van 't rijkje van Napels van sijn<e> Ex.tie uijt hunne voorsz. slaefsche gevanckenisse <sijn> verlost, ende naderhant op hooghgemelte haer Ho. Mo. schepen van oorloge zijn geweest, totdat nu mits het vertreck van 't Engels koopvaerdijschip genaemt de Margriet, daerop commandeerende schipper Jacob Andriessen gaende van hier naer Venetien opportune gelegenheijt tot hun transport is: Soo versoecken wij oversulcx dienstelijk ende niet min ernstelijken (!) sijne Roomsche Keijserlijke Maj.t, alle coningen, republicquen, princen, potentaten, staten, ofte steeden, oock regeerders, generaels, gouverneurs, ende command.rs mitsgaders alle andere bevelhebberen van steden en plaetsen van vrienden ende geallieerden van meer hooghgemelte haer Ho. Mo. ofte met deselve neutraliteijt houdende, te water ende te lande, ende voorts den ijgelijck die desen eenigsints souden mogen aengaen, de voorn. 26 Hungarische predikanten in hun reijse naer de Vereenigde Nederlanden over soodanigh territoir als naest ende bij hun bequaemst geoordeelt sal werden vrij ende onverhindert te laten passeren ende repasseren, sonder te leijden ofte te gedoogen dat die ergens opgehouden ofte verhindert maer ter contrarie alle sulx, faveur ende assistentie naer hare amptswaardigheijt<s> toegebracht werden, 'twelck wij bereijtwilligh ende genegentlijck in alle occurrentien ende gelegentheden jegens hooghstgemelte sijne Keijserlijke Maj.t alle coningen, republicquen, princen, potentaten, staten ofte steden oock regeerders, generaels, gouverneurs en command.rs mitsgaders alle andere bevelhebberen van steden en plaatsens te water en te lande, als oock jegens derselver onderdanen, ende jngesetenen respective, ijeder naer staets ende stants gelegenheijt danckbaerlijck sullen erkennen; de voorn. dienaren Gods comen uijt schepen ende van een plaats die gesont ende van eenige pestilentialie sieckte vrij sijn, als bij de certificatie van die van Melazo kan werden gesien. Actum in 's lants schip D'Eendraght ter ancker leggende in de Baey van Melazo voorsz., den 25.n Martij 1676." NA, Arhief Fagel, 497. – A holland nyelvű fogalmazványon – az említett német fordítástól eltérően – nem szerepel aláíróként De Ruyter és titkára, Johan van der Poort neve. Egy másik eltérés, hogy a német fordításban az admirális parancsnoki hajójának neve (De Eendracht), annak latin fordításával (Concordia) szerepel.

¹³⁴Sélyei István.

¹³⁵Zsedényi István.

¹³⁶Szomodi János.

¹³⁷Alistáli György.

¹³⁸Turóczi Vég András.

¹³⁹Kocsi Csörgő Bálint.

Őfelségének, a spanyol királynak nápolyi gályáin rabszolgaként megláncolva és megbilincselve voltak, akiket de los Velez márki úr, nápolyi alkirály tudomására hozott keresztényi sürgetésünk és követelésünk nyomán Őexcellenciája említett rabságukból szabadon bocsátott, majd ezt követően az előbb említett nagyhatalmú parlament hadihajóin voltak, míg az angol Margriet nevű, Jacob Andriessen hajós irányítása alatt álló, innen Velencébe tartó kereskedelmi hajó révén alkalom adódott elszállításukra, alázattal és nem kevésbé nyomatékosan kérjük Őcsászári Felségét,¹⁴⁰ valamennyi királyt, köztársaságot, herceget, hatalmasságot, államot vagy várost csakúgy, mint uralkodókat, tábornokokat, kormányokat és parancsnokokat, valamint városok és helységek minden más irányítóját, az előbbieken többször említett nagyhatalmú parlament barátait és szövetségeseit, vagy a vele semleges viszonyban levőket, vízen és szárazföldön, továbbá mindazokat, akikre az előbbieken bármilyen formában tartozhatnak, hogy az előbb említett 26 magyar prédikátor Hollandiába vezető útja során az általuk legközelebbinek és legkedvezőbbnek ítélt területen szabadon és akadály nélkül haladhassanak oda és vissza anélkül, hogy el kellene szenvedniük vagy tűrniük, hogy feltartják vagy akadályozzák őket, éppen ellenkezőleg, kapjanak meg minden tisztségükhöz méltó pártfogást és támogatást, amit Őcsászári Felségének, valamennyi királynak, köztársaságnak, hercegnek, hatalmasságnak, államnak vagy városnak csakúgy, mint uralkodóknak, tábornokoknak, kormányoknak és parancsnokoknak, valamint városok és helységek minden más irányítójának, vízen és szárazföldön, valamint ezek alattvalóinak és lakosainak, mindenkinek helyzete és érdeme szerint, szolgálatkészen és jó szándékúan minden esetben és alkalommal meg fogunk köszönni. Az említett prédikátorok egészséges és járványos betegségtől mentes hajókról jönnek, amint az a Melazóban¹⁴¹ készült igazolásból kitűnik. Kelt az előbb említett Melazói-öbölben horgonyzó Eendracht nevű hadihajón, 1676. március 25-én.

9. Theodorus Westhovius levele Bernard Sömerhez, Michiel de Ruyter vejéhez (1678)

Theodorus Westhovius – aki valójában hekelingeni¹⁴² lelkész volt, de ideiglenes megbízatásként 1673-ban, 1675-ben és 1676-ban De Ruyter flottájánál szolgált lelkészként¹⁴³ – miután 1678 tavaszán Utrechtben találkozott

¹⁴⁰l. Lípót.

¹⁴¹Milazzo: helység Szicíliában, Messina közelében.

¹⁴²Helység Rotterdamtól délnyugatra.

¹⁴³MIJS, Ulbo J.: *Uit het leven van ds. Theodorus Westhovius (in 1673 en 1675/6 vlootpredikant van Michiel Adrsz. de Ruyter)* = Archief, uitgegeven door het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen 1929, 114–144.

a megszabadult prédikátorok Hollandiában tartózkodó csoportjával, és látta náluk a fogságuk és megszabadulásuk történetét feldolgozó művet, az 1677-ben Amszterdamban megjelent *Kort en waaragtig verhaal van de laetste vervolginge der Euangelische Leeraaren In Hungarien* (Rövid és hiteles beszámoló a magyarországi protestáns prédikátorok legutóbbi üldöztetéséről) című művet (App. H. 988), amelynek Otokocsi Főris *Furor bestiae* című műve szolgált alapul,¹⁴⁴ és mivel az véleménye szerint nem részletezte eléggé a megszabadítás körülményeit, hazatérően fellapozta az események idején vezetett naplóját, és annak alapján – mint tevékeny szemtanú – egy 1678. március 30-án kelt levelében¹⁴⁵ megírta a prédikátoroknak az események rövid összefoglalóját, a levél vonatkozó részét pedig egy másik, 1678. május 4-i levelében másolatban megküldte Somernek, De Ruyter vejének is.¹⁴⁶ A levél egy részletét magyar fordításban már közölte Thury,¹⁴⁷ de mivel az események menetét Brandt művéből idézi,¹⁴⁸ részben elhagyta annak második felét, illetve kivonatossan ismerteti azt.¹⁴⁹

A nápolyi alkirálynak az admirálisnál 1676. február 11-én tett látogatása előzményeit ismertető részt követő szöveg így hangzik:¹⁵⁰

¹⁴⁴Thury tévesen Lányi György műveként azonosítja. Vö. THURY, *A Dunántúli Református Egyházkerület története*, II. 175. Makkai László helyesen állapította meg, hogy a mű szerzője Otokocsi Főris művét vette alapul. Vö. *Galeria omnium sanctorum*, 25.

¹⁴⁵E levél nem maradt fenn.

¹⁴⁶VAN POOT i. m. 437–442.

¹⁴⁷A levél dátumaként tévesen május 14-ét adja meg. Vö. THURY, *A Dunántúli Református Egyházkerület története*, II. 371–372.

¹⁴⁸THURY i. m. 125–127.

¹⁴⁹Uo. 127–128.

¹⁵⁰„Ik hebbe aan uwe Doorluchtigheid meermaalen voor de gevangene Hungaren geschreeven, 'k sie echter noch niet dat deselve ontslaagen zijn: waarom ik nochmaal versoeke, dat die onschuldige in vryheid gesteldt moogen worden, en u Doorluchtigheid gelieve te weeten, dat ik geen vroilikke uur sal hebben, so lange als sy so wreedelik gequeldt worden.

Waarop den onder-kooning niet sonder ontsteltenisse van sijn gemoed aldus geantwoordt heeft.

Ik hebbe in haar geene schuld noch oorsaak gevonden die so groot een straffe waardig zy, maar ik sta onder het gesag en macht van mijnen kooning, en ik weet niet wat mijn kooning, of de keiser selve voorhebben? daarom kan ik in die saak na mijn welgevallen niet handelen: echter evenwel kan ik deselve aan so groot een generaal [utalás De Ruyter „luitenant-admiraal-generaal” címére], beschermers van dese rijken naauiliks weigeren. Wat zal ik dan doen? ik zal de gevangene Hungaren aan u Excellentie onder dese conditie toestaan, dat u Excellentie deselve binnens boorts houde, en niet toelaate dat sy op den grond van mijn kooning of van de keizer te land koomen, opdat haar geen swaarder quaden overkoomen. En deese sijn de redenen waarom ik u l. verlossinge te Venetien op den 25. Meert so qualijk hebbe konnen verwerven.

Voor welke gunstige woorden de Edele Heer de Ruiter hem bedankt, en meteen met de vinger op my wijsende, gesecht heeft, ik zal deese mijne praedicant senden om haar af te haalen.

De onder-kooning antwoorde; men zal se aan hem laten volgen.

Többször írtam már Fenségednek a fogságban levő magyar prédikátorok miatt, de nem látom, hogy szabadon bocsátották volna őket. Ezért újra kérem, hogy azok az ártatlanok szabadlábra kerülhessenek, és szeretném tudatni Fenségeddel, hogy nem nyugszom addig, amíg oly kegyetlenül kínozzák őket.

Erre az alkirály tanácstalanul a következőket válaszolta:

Nem találtam őket bűnösnek, és nem értem annak okát sem, hogy mivel szolgáltak rá ilyen nagy büntetésre. Én azonban a saját királyom alattvalója vagyok, és nem tudom, hogy mi királyom és a császár szándéka, ezért nem intézkedhetem ebben az ügyben tetszésem szerint, ugyanakkor egy ilyen nagy tengernagytól, az említett birodalmak védelmezőjétől is alig tagadhatom meg, amit kér. Mit tegyek hát? A fogoly magyarokat azzal a feltétellel adom át Excellenciának, hogy hajója fedélzetén tartja őket, és nem engedi meg, hogy királyom vagy a császári tartományok földjére lépjenek, nehogy még nagyobb bajba keveredjenek. Ezek azok az okok, amiért oly nehezen sikerült elintéznem, hogy március 25-én Velencében¹⁵¹ szabadon bocsássák őket.

Nemes De Ruiter úr megköszönte az előbbi kedvező szavakat, és ujjával rám mutatva azt mondta, hogy a prédikátoromat fogom értük küldeni.

Az alkirály így válaszolt: megmondjuk majd nekik, hogy őt kövessék.

Az előbb történtek után Aegidius Viret és én néhány csónakot magunkkal vive előbb a gályakikötőbe, majd az udvarba mentünk. Ekkor az alkirály azonnal parancsot adott Pionbino hercegnek,¹⁵² hogy a foglyokat adja át nekünk. Elmentünk vele a Januaria¹⁵³ gályához, ahonnan harminchárom¹⁵⁴ férfit hozott ki, majd megszámlolta és átadta őket nekünk, akiket még aznap este a flottához vittünk, és De Haan úr hajóján helyeztünk el, ahol az éjszakát töltötték. A rákövetkező nap még kettőt hoztam ki a börtönből¹⁵⁵ és egyet az ispotályból,¹⁵⁶ és így kerültek valamennyien De Ruiter úr elé.

Dese saaken so voorafgegaan sijnde, voeren de Heer Aegydius Viret en ik eenige boots met ons neemende, na de Galei haaven, begaaven ons te Hoof, en aanstonds gaf de onder-koning aan den Prins van Pionbino [!] last, dat hy de gevangene aan ons zoude overgeeven, die self met ons na de galeije Jauaria gegaan, en ons uit deselve drieendertig mannen toegeteldt heeft, welke wy op denselven avond na de vloot gevoerd en op het schip van de Heer De Haan gebracht hebben, alwaar sy die nacht bleeven. Daags daaraan haalde ikker noch twee uit het gevangen en een uit het gasthuis: en so zijn sy al tesaamen voor den Heer de Ruiter gebracht." VAN POOT i. m. 438–441.

¹⁵¹Az ismert forrásokban nincs ilyen adat.

¹⁵²Don Gregorio Boncompagni (1642–1707), Piombino hercege, a nápolyi gályák parancsnoka.

¹⁵³Helyesen: Januarius.

¹⁵⁴Elírás huszonhárom helyett.

¹⁵⁵Harsányi István és Ceglédi Péter 1675. december 18-ától raboskodott Nápolyban. Vö. OTROKOSCI i. m. 57.

¹⁵⁶Zsedényi István.

Az előbbieken ismertetett iratokból kitűnik, hogy a gályarab prédikátorok kiszabadítása „csapatmunka” volt, amelynél De Ruyter admirális eltökéltsége és invenciója szolgált katalizátorként. A munkából kivették részüket az érintettek, maguk a prédikátorok is, akik, mint láttuk, 1675 végén magával az admirálissal is felvették a kapcsolatot. Intenzív és gyakori segélykiáltásaik, valamint a számos résztvevő együttes erőfeszítései hozták meg számukra a szabadulást.

Amikor az admirális 1675 augusztusában a rábízott hajóhaddal (összesen 30 hajóval és 4800 emberrel a fedélzeten) Hollandiából elindult a Földközi-tengerre, tudatában volt annak (és ennek korábban hangot is adott), hogy a holland parlament számbelileg gyenge sereg élén küldi ki a spanyolok támogatására a túlerőben levő francia hajóhaddal szemben. Korabeli feljegyzések szerint úgy vett búcsút családjától és hazájától, hogy érezte, nem látja őket viszont. A feladat elől ennek ellenére és sokak tanácsával szemben sem futamodott meg¹⁵⁷ – végső soron ez okozta halálát 1676. április 29-én, a Siracusa közelében a franciákkal vívott ütközet után.

Sohasem derül ki, miként alakul a gályarab prédikátorok sorsa, ha az admirális másként dönt...

¹⁵⁷PRUD'HOMME VAN REINE i. m. 298–299, 301.

A „puritanizált” Balassi – esettanulmány Diószegi György 1670-ben írott kísérőverséről

A puritán traktátusok, életvezetési könyvek, prédikációgyűjtemények olvasói általában türelmes beletörődéssel, legjobb esetben az e költemények adattár-jellegének szóló érdeklődéssel, de többnyire a költészet közelségének élménye nélkül forgatják a prózai főszövegeket úgyszólván kötelező jelleggel kísérő verses laudációkat. Várostörténeti, néprajzi, életrajzi, ezen belül igen gyakran peregrinációtörténeti információk is bőven akadnak ezekben a leplezetlenül alkalmi versezetekben, de vajmi ritkán lehet olyan élményben részünk, mint annak a kísérőversnek az olvasásakor, amelynek szerzője Diószegi György, Nagybánya (Rivulinum) jegyzője. A korabeli átlagos költeményeket és Diószegiét egymás mellé téve nagyon hasonló végkövetkeztetésre jutunk, mint Csomasz Tóth Kálmán, a Balassi életművének vallásos rétegeivel is gyakorta foglalkozó, kiváló egyházzenész: „Zenetörténeti szempontból tehát a XVII., sőt, jórészt a XVIII. századi protestáns éneklés és énekeskönyvek területe egyfajta történeti fehér folt. Szinte kulturális sivatag, melyben alig egy-két elszórt sýnlódó növénnel, ritkán egy-egy oázissal találkozunk.”¹ A költemény – a jeles nótárius- szerző által kínált poétikai oázis – egy egész kis „antológia” darabjaként látott napvilágot, amellyel a nagybányai értelmiség, illetve a teológustársak köszöntötték a helybéli lekipásztor, Nánási L. István Daniel Dyke angol puritán szerző műve nyomán írott prédikációgyűjteményét, a város költségén megjelentetett *Szű titká*-t.²

A mindössze három strófából álló kis vers így hangzik:

„Tsalárdabb semmi nincs, Akarhova tekincs, Az Eg és a’ föld között:
Mint a’ szü rut mérge, Titkon maró férge, Melly sok lelket már meg-ött:
Ugy, hogy sok nagy elme, sok szent hiedelme, Abban gyakran ütközött.

Mint Christály Tükörben, Nézz bé e’ bölts könyvben, Erre találsz itt tanút:
Példát-is találsz itt, Kit a szü balra vitt; Bátor ne keress másutt.
Te, hát Isten hive, Kinek ujult szive, Tölle végy ily vég bucsút:

¹ CSOMASZ TÓTH Kálmán, *Hagyomány és haladás*, Református Egyházzenészek Munkaközössége, Budapest, 2003, 493.

² NÁNASI (LOVASZ) István, *Szű titka*, Kolozsvár, 1670. (RMK I. 1103.)

Caucásus tetején, Vad Leopárd tején, Fel-nevelt álnok syren,
Már szállásod felé, soha lábam többé, Oh gonosz szü nem mégyen!

Mert egy csepp sincs szent vér Benned csalárd tündér, Mellyet lelkem
kedvellyen!

A figyelmes olvasó már a Régi Magyar Költők Tára 17. századi sorozata 10. kötetének útbaigazító jegyzetei nélkül, pusztán fülhallására és poétikai tapasztalataira támaszkodva is Balassi hatását sejtheti a versben. Részben a több-kevesebb sikerrel imitált Balassi-strófa, de még sokkal inkább a szókészlet és a képalkotás révén. Varga Imre jegyzetei ugyan csak a 7. sorral, a „Caucasus tetején, Vad Leopárd tején Fel-nevelt átok Syren”-nel kapcsolatban említik Balassit (és Zrínyit): „A 7. sor antik imitatio; vö. Zrínyi Idillium 23. versszakával. Megvan a toposz Balassi Szép magyar komédiájában is. (Eckhardt kiadás, Bp., 1969. 180. l. act. III. scena I.)³” – a hatás azonban ennél jóval mélyebb.

A *Szép magyar komédia* ide vonatkozó helye, immár a Kőszeghy Péter és Szentmártoni Szabó Géza-féle autentikus kiadásban, így hangzik: „CREDULUS, ki hinné, fölséges Isten, hogy ilyen anyagi szépségben, efféle kegyesnek szívében ilyen nagy istentelenség és szörnyű kegyetlenség uralkodik? Talám imez repedezett köszikláktul született? Vagy Carthago határiban termett oroszlán tejét ittag? Vagy az armeniai párduszok csöcseit szoptad; aminémő kegyetlen vagy?”⁴ A *Szép magyar komédia* fentiekben idézett kiadásának e részletre vonatkozó, bővebb jegyzete tovább pontosíthatja Varga Imre korábbi, megjegyzéseit: „Talám imez repedezett kösziklátul született – ez az emelkedett stílusú szitkozódás az antik irodalomban gyökeredzik. Vergilius *Aeneis*-ében Dido mondja ezt Aeneasnak (*Aeneis* IV. 365-367) vö. Balassi *Huszonegyedik énekének* 7. strófájával: „Ó, megrepedezett kösziklák közt legelt...”⁵

Ezek után Balassi Bálint énekei közül a jegyzetben említett *Nő az én gyötrelmem...* kezdetű (21. sz.) szerelmi panasz hetedik strófája már bizonyossággá szilárdítja a sejtést: Diószegi György szépirodalmi tájékozottságára, s ezen belül is arra a tényre vonatkozólag, hogy ismerte és tudatosan parafrázálhatta akár a *Szép magyar komédia* idézett részét, akár Balassi 21. számú énekét – vagy esetleg akár mindkettőt:

³ Az 1660-as évek költészete, sajtó alá rendezte VARGA Imre, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981, 369–370, 747. (RMKT XVII. sz. 10.)

⁴ BALASSI Bálint, *Szép magyar komédia*, szöveggondozás, jegyzetek KŐSZEGHY Péter, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1990, 34.

⁵ BALASSI Bálint, *Szép magyar...* 79.

„Ó, megrepedezett, kösziklák közt legelt,
kietlenben született,
Tigris nemen termett, párductejjel nevelt,
Mire nem szánsz engemet?
Elveszthedd-é azt, ki tégedet mindholtig
Híven, igazán szeret?”⁶

Díószegi szövegének további lehetséges forrása az ugyancsak Vergiliusra visszavezethető Zrínyi *Idillium* 23. strófája:

„Bizony mast el hittem
Caucasus volt anyád,
Örmény oroszlány volt
Szoptató dajkád,
Mert nem gondolsz érted
hogy én szívem lankad,
Nem gondolsz testemtől majd
lelkem el szakad.”⁷

A vergiliusi ősforrás – csakúgy, mint az idézett Balassi- és Zrínyi-részletek – ugyanazt a lélektani helyzetet verbalizálja, változó szenvedélyességgel, de nagyon hasonló szókészlettel: a szeretett lény vadállatokéhoz hasonlatos kegyetlenségét és kérlelhetetlenségét. Joggal merülhet fel ezek után az első számú kérdés: hogyan, miképpen „vándorolhattak át” egy eltaszított szerelmes zoológiai, azaz vadállat-hasonlatokat felvonultató vádjai és panaszai egy olyan prédikációgyűjtemény vendégszövegébe, amelynek fő témája az Isten szeretetére csalárdsággal, hűtlenséggel válaszoló, rút emberi természet? Az első válasz nem elsősorban a versíró személyében, hanem a *Szű titká*-t (és a hozzácsatolt kis Nánási-antológiát) életre dajkáló, megjelenéshez segítő 1670-es Nagybánya szellemi közegében keresendő. Előljáróban azonban vizsgáljuk meg röviden Nagybánya helyét, szerepét a hazai puritanizmus történetében. Ha e későbbi művészeti életünkben oly nevezetes város nem tartozott is a magyar puritán mozgalom fővárosai közé, e szellemiség befogadása és ápolása mindenképpen jellemző volt rá. Több, a város és az eklézsia történetét tárgyaló kiadvány és korabeli könyvjegyzék szolgál olyan adatokkal, amelyek ezt megerősíthetik. Nánási (Lovász) Istvánon, Rivulinum egyik fő-fő büszkeségén kívül, aki 1646 végétől szolgált itt vezető lelkészként, felétlenül említésre méltó

⁶ GYARMATI BALASSI Bálint *Énekei*, szöveggondozás, jegyzetek KÖSZEGHY Péter, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1986, 58.

⁷ ZRINYI Miklós, *Adriai tengernek Syrenaia*, Bécs, 1651., B 4v, (RMNY 2360.)

az Amesius-tanítvány Tejfalvi Csiba Márton (a *Romanocategoricus* szerzője) személye, aki 1623-ban állt a helybéli református gyülekezet élére. A könyvjegyzékekből kitűnik az is, hogy Perkins, Peter Martyr és Amesius könyveinek megbecsült helye volt a nagyhírű Schola Rivulina (1547–1755) könyvtárában, de ugyanakkor Ovidius, Vergilius és más poéták műveinek is.⁸

A Schola Rivulina könyvtárán kívüli nagybányai magánkönyvtár-jegyzékek sajnálatos módon vagy elpusztultak, vagy hagyatéki leltárakban „lappanganak”.⁹, így a polgárság olvasási szokásairól, műveltségéről vajmi kevés adatunk lehet. A jeles 19. századi hely- és könyvtörténész, Morvay Győző szavait azonban mindenképpen érdemes felidéznünk, mert ő a XVII. századi nagybányai olvasók sokoldalú érdeklődésére, az átlagosnál szélesebb szellemi horizontjára hívja fel a figyelmünket: „A könyveknek aránylag tetemes száma arról tett bizonyosságot, hogy a nagybányai olvasók igénye az akkor ápolttudományok (és művészetek) minden ágazatára kiterjedt és a hatóság oda törekedett, hogy a tanítók és tanítványaik olvasottságát a kor műveltségének fől színén tartsa.”¹⁰ Ezt az általános jellemzést szerencsére konkretizálhatjuk is valamelyest, mert egy témánk szempontjából perdöntőnek számító – noha közvetett – bizonyíték is a kezükben van, amely egyértelműen Nagybánya szokatlanul költészetbarát, sőt, Balassi-barát légkörét igazolhatja, s egyszersmind magyarázatot adhat a *Szű titká*-nak kísérvőverseiben is felbukkanó Balassi- és Rímáymotívumokra. Ez pedig egy, a Nánási (Lovász) István-mű és a csatolt versek 1670-es megjelenését mindössze három évvel megelőző iskoladráma, a *Rhythmusokkal Való Szent Beszelgetes* (1667), amelynek szerzője, Eszéki István ráadásul majdan egyike lesz a „kis Nánási-antológia” szerzőinek is, élete egyetlen magyar nyelvű üdvözlőversével. Ez az iskoladráma a Varga Imre kiadásában megjelent XVII. századi magyar iskoladráma-gyűjtemény nyitó darabja.¹¹

Az 1667 Nagykartson (Nagykarácsony) estjén előadott, Sabbatai Cvi Messiás-tagadó szektája ellen irányuló színdarab több érdekes, témánkat is érintő adalékkal szolgál. Az első egy nagyon távoli *Szép magyar komédia*-visszhang, az a két sor, amelyben Ádám így eseng Évának:

⁸ Minderről részletesen olvashatunk THURZÓ Ferenc, *A nagybányai evangélikus református főiskola (Schola Rivulina) története, 1547-1755*, Nagybánya, 1905., továbbá SOLTÉSZ Elemér, *A nagybányai reformált egyház története és 1896 évi állapota*, Nagybánya, 1902., illetve a *Partiumi könyvesházak, 1623–1730* sajtó alá rend. MONOK István, A MTA Könyvtárának kiadása, Budapest–Szeged, 1988. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 14.) különös tekintettel a *Nagybánya* c. fejezetre.

⁹ *Partiumi Könyvesházak*, 423.

¹⁰ MORVAY Győző, *Két nagybányai régi könyvtár*, Magyar Könyvszemle IV (1896) 17.

¹¹ VARGA Imre, *Magyar iskolaelőadások a XVII. század második feléből*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967. (Irodalomtörténeti Füzetek, 59.)

„Jövel kapsold össze szívemmel szívedet,
vegged hozzád valo szives szerelmemet.”¹²

Ugyancsak a *Komédia*, különösen a Credulus-Sylvanus párbeszédék humora, eperjeízű frissessége jut eszünkbe az iskoladráma „Sido rabbi”-jának temperamentumos perlekedését olvasva: „Mi dolog? ki vagy Te? Mit nyelvelsz? Egy férges mogyorót valamit beszéllesz/ Nem adnék érette. Hát miért pirittyelsz? Ki tött prokátorrá? Ennyit miért pergesz?”¹³

A közvetett (avagy akár közvetlen) Balassi-hatás valószínűségét erősíti az idézett szövegben fellelhető inverzió is, az érzelmi fokozás költőnknél olyannyira bevált, gyakran használt eszköze. Végül feltétlenül érdemes megemlítenünk, hogy a Franekerben, Utrechtben és Leidenben 1664–1666 közt tanult szerző nem akárkit bízott meg azzal, hogy szindarabjában vállalkozzék az Evangalista szerepének megformálására. Ez a nemes feladat éppen magának Nánási (Lovász) Istvánnak, Rivulinum nem sokkal későbbi puritánus „sztárszerzőjének” jutott. Ami pedig azt mutatja, hogy Nagybánya ugyancsak messzire jutott 1670-re a „Rhytmistákat” kárhóztató Mikolai Hegedűs Jánostól,¹⁴ aki korábbi puritán literátorainkra oly jellemző módon a versírókat még a szent dolgoktól eltérítő veszedelemnek tartotta, míg alig huszonnégy évvel később Enyedi István épp a vers, a verses színjáték erejében bízva indult harcba a Messiás-tagadók ellen, s vállalkozásához Nagybánya világi és egyházi kiválóságaiban keresett és talált is szövetségeseket. A felekezeti elfogultságot elkerülendő meg kell jegyeznünk, hogy ez a versbarát légkör nem csupán a nagybányai reformátusságot jellemezte. Révész János a helybeli evangélikus egyház történetét feltáró huszadik század eleji munkájában két epizód is utal erre. Például az 1683-as egyházi anyakönyv ismertetése, amely német nyelvű verses imák, szlovákul írott passiószöveg és meditációk, s természetesen magyar nyelvű verses imádságok létezéséről számol be, azt a benyomást keltve, hogy a vers a XVII. századi Nagybányán a hitélet szerves részét képezte. De ugyanígy tanulságos egy sokkal későbbi, XVIII. századi feljegyzés is, amely szerint Gottlieb Christián (Christan Gottlieb) nem csupán a nagybányai evangélikus egyház lelkésze volt, hanem egyszersmind hivatalosan felkent poeta laureatus is. Mindezzel nem szeretném agyonmítizálni a nagybányaiak vers-ügyekben a szokottnál nagyobb recepciókésztségét; e mentalitásuk azonban tagadhatatlan és figyelemre méltó.¹⁵

¹² *Rhythmusokkal...*, 46.

¹³ i. m. 46.

¹⁴ Célzás MIKOLAI Hegedűs János *Biblia tanúi*, c. művének előszavára, Trajectum, 1648., (RMK I. 813.)

¹⁵ RÉVÉSZ János, *A mi osztályrészünk. A nagybányai ág. h. evang. egyház története*, Nagybánya, 1905. 17, 42, 43

Jelen dolgozatunkban ugyancsak feltétlenül említést érdemel a *Magyar Rhythmusok a Keresztýén Olvasóhoz* című, sokszerzős Nánási laudáció-csokor egy másik, ugyancsak Balassi Bálint holdudvara felé mutató darabja is, Horti István püspök *Üdvözlővers*-e, amely a közismert, Kovács Sándor Iván által következetesen végigvitt „szelence-Velence”-toposz oknyomozáshoz, legalábbis annak szelencéjéhez¹⁶ szolgáltathat egy kiegészítő adalékot. Itt és most főként azért említjük meg, mert a módszer ugyanaz, mint Balassi puritanizálása esetében: az udvarló kelléktár változatlan alkalmazása egy egyértelműen szakrális kontextusban. Rimay szerelmi szelencéje így válik minden átmenet nélkül a szent kenet tartóedényévé (azaz a szent Nánási-szövegből így lesz Isten dolgának és szándékainak méltó foglalta):

„Mert a te szerelmed
Engem úgy környűlvett,
Mint pénzsmát ó szelence.”
Rimay János: *Én édes Ilonám*¹⁷
Ugyanez Hortinál:

„A’ mellett írásod Isten szelenczéje,
Melyben le-van téve Szent-Léleknek Ire.”
Horti István, *Üdvözlővers*¹⁸

A poétikai eszköztár e 17. századi vallásos szerzőinknél oly gyakori funkciómódosításáról, annak háttéréről, a magyar verstan és zenetörténet legkiválóbb képviselőinek publikációiban találunk számos információt. S – természetesen – az utóbbi idők irodalomelméleti munkáiban is. Arra nézve például, hogy a Balassi-strófa miért lett a 17. század egyik legkedveltebb lírai szerkezete, Horváth János *A magyar vers* című nevezetes munkájából olvashatjuk ki az egyik lehetséges választ. Horváth professzor megállapítása szerint Balassit többek között spontán, természetes, a vers mondanivalójához mindenkor illő ritmusérzéke tette oly könnyen befogadhatóvá, s – tegyük hozzá – több-kevesebb sikerrel utánozhatóvá is: „Balassa ... gazdagsága megannyi alkalmi formaihetből fakad, s megóvjá őt az egyhúrú verselők modorosságától. Neki lélek-kifejezés a versritmus is, esztétikai érték a versidom... spontán, de fegyelem-értékű ritmusérzék terméke ... sohasem pongyola, ritkán erőltetett... A beszéd normális idomaitól kevésbé tér el; mondatolása folyékony és tagolt,

¹⁶ KOVÁCS Sándor Iván, *Rimay János Velencében*, in: Uő., *Vágy és emlékezet*, Széphalom Könyvműhely – Felsőmagyarország Kiadó – Nap Kiadó, Dunaszerdahely, 1996, 146–171.

¹⁷ RIMAY János *Írásai*, szerk. ÁCS Pál, Balassi Kiadó, Budapest, 1992, 70.

¹⁸ Régi Magyar Költők Tára XVII. sz. 10. 364.

értelmes és költői egyszersmind, s gondolattal, ritmustervvel szép együttjárásra szövetkezik.”¹⁹

A korábbiakban már idézett Csomasz Tóth Kálmán zenetörténész ugyancsak jelen témánk megértését segíti, amikor arról ír, hogy maga Balassi is számos mintát követett, illetve amikor azt hangsúlyozza, hogy minden poétikai (és zenei) nyersanyag az átvevő(k), a befogadó(k) egyénisége és sajátos céljai szerint alakul: „Balassa szép formáinak értékét semmiben sem csökkenti az a körülmény, hogy kialakulásukban külföldi minták is közrejátszottak... láthatjuk azt is, hogy az átvevő nép és korszak (de egy olyan hitéleti közösség is, mint a puritánoké) a maga sajátos alakítóerejének mértéke szerint minden átvett anyagot és hatást feldolgoz és reányomja a maga átélésbeli többletét, egyéniségének bélyegét.”²⁰ A kulcsszó itt az „átélésbeli többlet”, mert még az erősen alkalmi vallásos verselők kezén sem ment tönkre az eredeti nyersanyag, ha azok – mint Diószegi György is – nem voltak híjával a költői tehetségnek. Az új szempontok szerinti alkalmazás ugyanis igen gyakran kifejezetten javára vált az ismételten azonos funkcióban használt toposzoknak; a módosított felhasználás révén – optimális esetben – megszűnhetett bizonyos, addigra már túlterhelt sémák sztereotípiája jellege. Alap-versünkre vonatkoztatva mindezt: Diószegi György költeményében az Isten megváltó szeretetének makacsul ellenálló emberi szív „tündériesítése” eredetinek és erőteljesnek tűnik. A „Mert egy csep sincs szent vér Benned csalárd tündér, Mellyet lelkem kedvellyen.”-sor itt költői telitalálat a javából.²¹ Mivel a modell-adó – azaz Balassi – költészetét úgy átszövi e szónak (és változatainak) alkalmazása, hogy egy idő után óhatatlanul közhelyesnek érezhetjük, legalábbis eredeti, „világias” funkciójában, a frissítés egyértelműen javára vált az agyonterhelt toposznak. A Jakab-Bölcskei-féle Balassi-szótár szerint maga a „tündér” szó nyolcszor, a tündérasszony-tündérasszon főnév három, illetve négy alkalommal fordul elő a költő verseiben.²² Az, hogy Diószegi itt nem egy szeszélyes nőszemélyt, hanem az állhatatlan emberi szívet jeleníti meg tündér képében, új tartalmat és jelentőséget kölcsönöz a lassan fakulni kezdő kifejezésnek.

Eckhardt Sándor *Balassi Bálint utóélete* című írásában sajnálatos módon – egyetlen példát kivéve – nem tér ki részletesebben Balassinak a vallásos költőutódokra gyakorolt hatására; a puritán vagy puritanizmus közeli verselők, kontra Balassi témára pedig végképp nem: „Még sokan sorakoznak ... nyomában, akik feltehetőleg csak kéziratokból ismerik ... költészetét: Széchy Tamás, Nyéki Vörös Mátyás, Vataj Ferenc, Beniczky Péter, Amadé Antal. Az

¹⁹ HORVÁTH János, *A magyar vers*, A Magyar Tudományos Akadémia Kiadása, Budapest, 1948, 267–268.

²⁰ CSOMASZ TÓTH Kálmán, *A református gyülekezeti éneklés*, Budapest, 1950, 302–303.

²¹ RMKT XVII. sz. 10. 370.

²² JAKAB László – BÖLCSKEI András, *Balassi-szótár*, Debrecen, 2000, 427.

egy Vörös Mátyást kivéve, aki csak vallásos énekeivel tűnt fel, mind a szerelmes versek hatása alatt verseltek, udvaroltak.”²³

Végezetül tisztázásra vár (még mindig) a talán legfontosabb kérdés: miért éppen Balassit választotta mintájául Diószegi György és számos, nálánál jóval csekélyebb költői tehetségű puritán verselő. A lehetséges válaszok egyike – noha Balassi Bálint semmiféle verses és prózai ráfogással nem nevezhető puritánnak – egy hitéleti, hitgyakorlásbéli hasonlóság közte és e szigorú kegyességi csoport között. Meglehet, igaza van Horváth Ivánnak, amikor arról ír, hogy „Balassi egy akkorra már jól kialakult kánont, a gyülekezeti ének konvencióit sértette meg bűnbánatának személyességével, kételkedő hitével.”²⁴ Itt jegyzem meg, hogy Balassi angol „poéta-ikerpárja”, Sir Philip Sidney (s poetessa-testvére, a Sidney–psalteriumot teljessé tévő Mary Sidney, Pembroke hercegnője), hasonlóképpen a korabeli egyházi értékrend peremére szorult zsoltárparafrázisaival és egyéb vallásos verseivel, ugyancsak e költemények szokatlanul, zavaróan személyes hangvétele miatt.²⁵

Visszatérve eredeti témánkhoz: éppen ez a személyesség, ez az ortodox egyházi körökben megengedhetetlennek tartott én-központúság tehette Balassit oly kíváncsi modellé a személyes kegyességet olyannyira hangsúlyozó puritán és puritanizmus közeli versíró utódok számára. Az, hogy nála az „én” felé tolódott a fő hangsúly, még akkor is, ha megszólítottja nem emberi lény, nem egy szerelmi élethelyzet, hanem a Teremtő maga volt, odáig fokozhatta költészete iránti érdeklődésüket és rokonszenvüket, hogy még nem-vallásos verseit is elfogadták, s a profán szférából a szakrálisba emelték.²⁶

Balassi Bálint aligha neheztelt volna költői eszköztárának e meglehetősen módosított célzatú felhasználása ellen, hiszen ő maga sem húzott éles határvonalat szerelmes és istenes versei közé, ezért irodalmunk nagy vesztesége, hogy az ő rövidebb életidejéből nem telhetett két olyan, áthallásokban gazdag versfűzérre, mint amilyenek John Donne szárnyasoltár-arányokat mutató szerelmi és vallásos szonettjei. Pirnát Antal így ír e két költői szféra keveredéséről, a *Balassi Bálint poétikája*-ban: „A másoló, amikor kicsikarta Balassitól a 10 istenes éneket, természetesen tapasztalta, hogy az istenes énekeket tartalmazó füzet elején ugyanaz a vers áll, mint a szerelmes énekeket tartalmazó könyv elején.”²⁷

²³ ECKHARDT Sándor, *Balassi Bálint utóélete*, Irodalomtörténeti Közlemények 1955, 407–427.

²⁴ HORVÁTH Iván, *Balassi Bálint költészete történeti poétikai megközelítésben*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982, 203.

²⁵ Erről bővebben: PETRŐCZI Éva, *Sir Philip Sidney 42. zsoltára – Kálvin és Castiglione köpönyegéből*, in *Uő, Fél-szentek és fél-poéták*, Balassi Kiadó, Budapest, 2002, 141–153.

²⁶ Balassi Bálint istenes verseinek én-központúságáról lásd. HORVÁTH Iván i. m. 205–211.

²⁷ PIRNÁT Antal, *Balassi Bálint poétikája*, Balassi Kiadó, Budapest, 1996, 76. (Humanizmus és reformáció 24.)

Arról sem szabad megfeledkeznünk végezetül, hogy a kegyes szerzők éppen a Balassi-versekben megnyilvánuló érzelmi töltettel adtak-adhattak hangsúlyt, nyomatékot a hitépítő műveket kísérő, azok szerzőit magasztaló verseknek. Így tehát részben a Balassi-recepció e ritkán elemzett rétegének, az őt elfogadó puritán tollforgatóknak is köszönhető, hogy XVII. századi vallásos költészetünk nem szorult ki teljesen a magyar poézis fősodrából.

A Ráday Könyvtár történeti kötéseinek feldolgozása¹

1997-ben korábbi kutatási eredmények és levéltári források alapján kezdtük el a Ráday-műemlékkönyvtár (Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteménye, Budapest) - készítője nevével és évszámmal azonosítható – történeti kötéseinek feltárását és rendszerbe foglalását.² A munka szoros kapcsolatban áll a 18. században működő, kiemelkedő mesterségbeli tudású, elsősorban főúri megrendelőknek dolgozó könyvkötők csoportokba sorolásának országos szintű programjával. A Ráday Könyvtár kötéseinek feldolgozását Sz. Koroknay Éva kezdte meg az 1950-es években.³ 1955-ben kutatási eredményeiről beszámolót tartott egy előadássorozat keretében, és a legjellegzetesebb kötetekből kiállítás nyílt a Ráday Könyvtárban.⁴ A kiállított kötetek jegyzéke és a feldolgozott anyag nem jelent meg nyomtatásban, a kutatás dokumentációjának egy része 1956-ban elveszett vagy megsemmisült.⁵ A műemlékkönyvtár anyagának kötésszemponthoz feldolgozása 1985-ben indult újra.⁶ A munkát ismét Koroknay Éva végezte 1987-ben bekövetkezett haláláig.⁷ Kutatási eredményeiről halála után jelent meg tanulmánya a Ráday Gyűjtemény Évkönyve VI. kötetében.⁸ E publikáció a műemlékanyagban található ősnym-

¹A 2003. október 3-án, Sárospatakon, az Egyházi könyvkultúra Magyarországon és Európában a 15. század végétől a 18. század közepéig c. konferencián elhangzott előadás a 2003-2004-ben végzett munka adataival bővített változata. A kutatás az OTKA (T/043225) támogatásával folyik. Témavezető Rozsondai Marianne.

²1997-ben a munkát J. Halász Margit, Csenki Éva és Borvölgyi Györgyi kezdte meg. J. Halász Margit és Csenki Éva korábban már végzett forráskutatást a Ráday Levéltárban. Munkájukat segítette Koroknay Éva korábbi kutatási eredményeinek ismerete és a könyvtár 18. századi történetét a levéltári-könyvészeti anyag alapján feldolgozó monográfia: SEGESVÁRY Viktor: *A Ráday könyvtár 18. századi története*. Bp. 1992. (A Ráday Gyűjtemény tanulmányai. 4.). Csenki Éva 1996-ban a IX. Kézművesipartörténeti Szimpóziumon ismertette eredményeit. Előadása nyomtatásban is megjelent: CSENKI ÉVA: *A Ráday Gyűjtemény számára készített könyvkötések és azok mesterei*. In *Luxusiparok. Válogatás a IX. Kézművesipartörténeti Szimpózium előadásaiból*. Szerk. HORVÁTH Sándor és SZULOVSKY János. Budapest-Veszprém, 1997. 51-60.

³KOROKNAY ÉVA, Sz.: *Beszámoló a Ráday Könyvtár kötetátláinak vizsgálatáról*. In *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve. VI*. Bp. 1989. 355.

⁴KOROKNAY i.m. 355.

⁵KOROKNAY i.m. 355.

⁶BENDA Kálmán: *Igazgatói jelentés a Ráday Gyűjtemény 1985. évi munkájáról*. In *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve. VI*. Bp. 1989. 366.

⁷BENDA Kálmán: *Igazgatói jelentés a Ráday Gyűjtemény 1987. évi munkájáról*. In *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve. VI*. Bp. 1989. 372.

⁸KOROKNAY i.m. 354-360. A tanulmány elé Sz. Koroknay Éváról K. Fogarasi Zsuzsa írt nekrológot.

tatványok és antiquák kötéseinek számbavételéről végzett munka összegzése.
⁹Az említett gyűjteményegységet alkotó kötetekre főként a korai, gótikus és reneszánsz kötések jellemzőek.¹⁰

Az 50-es években Pap László, a Ráday Gyűjtemény akkori igazgatója a rendszeres kötés-katalogizáláson kívül több tudományos kutatást is elindított: Zsindely Endrének a péceli Ráday Kastély, Segesváry Viktornak a Ráday Könyvtár történetének megírására adott megbízást.¹¹ Segesváry hiánypótló monográfiáját, amely csak 1992-ben jelenhetett meg nyomtatásban, a Ráday Levéltárban található forrásanyag alapján írta meg.¹² A szerző Ráday Gedeon könyvészeti témájú levelezése és fennmaradt számláinak ismeretében közölt adatokat a bekötendő könyvekre, a kompaktorok személyére és a kötetés idejére vonatkozóan.¹³ E levéltári források segítségével végzett stíluskritikai vizsgálatokat az 50-es években a Ráday-család könyvtára állományából kiemelt, 18. századi, aranyozott gerincű köteteken Koroknay Éva.¹⁴ Már említettük, hogy e korszakban végzett kutatási eredményei nemigen állnak rendelkezésünkre, nyomtatásban megjelent tanulmánya a gyűjtemény korai kötéseit vette számba. A könyvtár külső képét meghatározó, 18. századi bőrkötésekkel kapcsolatban csak a Segesváry által alaposan ismertetett levéltári anyagra utalt, mint egy későbbi kutatás alapjául szolgáló forrásgyűjteményre.¹⁵

Az 1960-as években kutatott a Ráday Levéltárban Koroknay Éva tanítványa, J. Halász Margit történész, aki az 1997-ben újraindult munkának témavezetője volt 1998-ban bekövetkezett haláláig. Évtizedekig foglalkozott könyvkötés- és céhtörténettel.¹⁶ 1966-ban publikálta a Magyar Könyvszemlében a Fischer könyvkötő és könyvkereskedő család történetére vonatkozó kutatási eredményeit.¹⁷ A Ráday Gedeonnak dolgozó, és a csehországi Pilgramból szár-

⁹ KOROKNAY i.m. 356-360. 1985-ben 241 műről készült egyenkénti kötésleírás, ceruzalevonattal, fényképpel (BENDA Kálmán: *Igazgatói jelentés a Ráday Gyűjtemény 1985. évi munkájáról*. i.m. 366.)

¹⁰ KOROKNAY i.m. 356-357. p.

¹¹ KOROKNAY i.m. 355. – BENDA Kálmán: *Pap László búcsúztatása*. In *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve*. VI. Bp. 1989. 350. (Elhangzott 1983. november 25-én, Budapesten a Farkasréti Temetőben Pap László temetésén). SEGESVÁRY i.m. 5. (Benda Kálmán előszava).

¹² SEGESVÁRY i.m. 6. (Benda Kálmán előszava)

¹³ SEGESVÁRY i.m. 274-284.

¹⁴ SEGESVÁRY i.m. 282-283. Segesváry közölte a jegyzetekben azoknak a köteteknek a könyvtári jelzetét, amelyeket Koroknay Éva stíluskritikai alapon azonosított.

¹⁵ KOROKNAY i.m. 357. A számlák keltét és a könyvkötők nevét közölte.

¹⁶ HALÁSZ Margit: *A magyarországi könyvkötőcéhek történetéből*. Bp. (kézirat) c. disszertációja alapján a következő kiadványok jelentek meg nyomtatásban halála után: JÓZSÁNÉ HALÁSZ Margit: *A magyarországi könyvkötőcéhek történetéből*. In *Tanulmányok a kézműipar történetéből*. Szerk. CSIFFÁRY Gergely, DÓKA Klára. Veszprém, 1999. 353-394. – HALÁSZ Margit, J.: *Könyves szakmák a Kárpát-medencében a XVI-XIX. században. Különös tekintettel Debrecen könyvkultúrájára*. Debrecen, 2002.

¹⁷ HALÁSZ Margit: *A pesti Fischer könyvkötő és könyvkereskedő család történetéhez*. In MKSZ,

mazó id. Fischer János 1776 december 17-én kapott pesti polgárjogot.¹⁸ A kompaktor 1786-ban már jómódú pesti polgárnak számított, háza volt az Új Világ utcában.¹⁹ Halála 1791 végére illetve 1792 elejére tehető, a következő években a műhely folytatójaként özvegyét tüntetik fel a kimutatások.²⁰ Id. Fischer János Ráday Gedeon számára készített elszámolása.²¹ alapján Halász Margit a kompaktor által bekötött 28 munkából 14 művet azonosított a műemlékkönyvtár állományából.²² Fischer számlája keltezetlen, de a felsorolt köteteket minden bizonnyal 1776-1780 között²³ kötötte a bibliofil főúrnak. Ráday 43 fl. 39 krajcárt fizetett a kompaktornak.²⁴ Halász Margit figyelmét a Fischer-család tevékenységére Koroknay Éva hívta fel, aki korábban szintén végzett az említett forrás alapján stíluskritikai vizsgálatokat. Azt, hogy a Rádayak könyvgyűjteményéből melyik 19 munkáról állapította meg, hogy a Fischer-műhely termékei, Segesváry jegyzeteiből nem derül ki.²⁵

Halász Margit az általa azonosított 14 kötet kötésszemponitú fel-
dolgozása eredményeként kialakított egy bélyegzőkészletet.²⁶ A gerincmező
uralkodó dísz (egyesbélyegző) szerint hét csoportra osztotta a hiteles Fischer-
kötéseket: 1. Kis virág körül stilizált levelekből alkotott négyzet alakú dísz; 2.
Virágos ág, rajta madár; 3. Apró virágos ág; 4. Virágos ág, amelyből két szírom
lángnyelvszerűen kiemelkedik; 5. Gránátalmás ág; 7. Sávozott vonaldísz.²⁷ Az
ismert bélyegzők segítségével a könyvtár állományából 38 további kötetről
stíluskritikai alapon állapítottuk meg, hogy a Fischer-műhely termékei.
Természetesen bélyegzőkészletünk a kutatásnak e fázisában még nem teljes, és
a műemlékkönyvtár anyagát sem dolgoztuk fel teljesen, így csak azt állíthatjuk,
hogy a Fischer-műhelyben Ráday Gedeon számára kötött könyvek közül 52
kötetet ismerünk jelenleg. A stíluskritikai alapon végzett vizsgálat - a többi
könyvkötő esetében is - Csenki Éva restaurátor szakmai vezetésével folyt (és
folyik ma is), aki Halász Margittal közös kutatásokban korábban is főként a
munka technikai, technikátörténeti részét vállalta.²⁸ A Fischer-műhelyben kötött

1966/2. 138-144., Klny. Bp. Akad. ny., 1966.

¹⁸ HALÁSZ: *A pesti Fischer* i.m. 138-139.

¹⁹ HALÁSZ: *A pesti Fischer* i.m. 140.

²⁰ HALÁSZ: *A pesti Fischer* i.m. 140.

²¹ Ráday cs. lt. C/64. Könyvtári iratok. 219-220. doboz. (Régi levéltári jelzet: Ráday cs. lt. 228. fasc.), SEGESVÁRY i.m. 277-283.

²² HALÁSZ: *A pesti Fischer* i.m. 141. Halász közölte a jegyzetekben a kötetek jelzeteit.

²³ SEGESVÁRY i.m. 277.

²⁴ SEGESVÁRY i.m. 277.

²⁵ SEGESVÁRY i.m. 283.

²⁶ HALÁSZ: *A pesti Fischer* i.m. 143.

²⁷ HALÁSZ: *A pesti Fischer* i.m. 143.

²⁸ HALÁSZ: *Könyves szakmák* i.m. 7., HALÁSZ Margit: *Batikolt könyvkötések Magyarországon*. In MKSz, 1967/1. 56., Klny. Bp. 1967. Csenki Éva műhelyrekonstrukcióra vonatkozó publikációi: CSENKI Éva: *Egy kőszegi könyvkötő műhely története*. In. Magyar Grafika, 1989. 33. évf. 5. sz.

dokumentumok között több, a könyvnyomtatás korai időszakából származó kiadványt (ősnyomtatványt és antikvát) találunk.

Eddig számszerint a legtöbb, Ráday Gedeon számára készített kötetet egy másik pesti könyvkötő, Jakob Müller műhelyéből ismerünk. 1778-ban kelt folio nagyságú számláján a művek nagyság szerinti illetve a kötés módja (angol, francia) szerinti csoportosításban szerepelnek.²⁹ Ráday a munkáért 169 forint 9 krajcárt fizetett a könyvkötőnek.³⁰ A számlán olvasható 217 munkából 125 kötetet azonosítottunk, és elkészítettük kötésszempontú feldolgozásukat. Ennek alapján néhány tévedhetetlenül azonosítható bélyegzőjéről beszélhetünk. A bordamezők közepén balról jobbra hajló tulipánszál a leggyakoribb a Jakob Müller által kötött könyveken. Ezen kívül egy ötszirmú, leveles virágtő bélyegző, valamint egy másik, ettől eltérő virágforma látható a gerinceken. A sarkokból behajló indák közül is van két-három visszatérő, azonos formájú és méretű bélyegző. Fejnél és lábnál gyakori a balra dőlő, aranyozott, sűrűn rovátkolt filéta. Főleg a borda nélküli sima háton találunk gyakran egy aranyozott hálórácsra emlékeztető mustrát, amely az egész felületet betölti. Jellemző még egy sodrott szalagra emlékeztető, vízszintesen elhelyezett filétasor is.

Jakob Müller esetében feladatunk lesz a könyvkötő személyének azonosítása is, hiszen a szakirodalom alapján két ilyen nevű kompaktor is működött egyidejűleg, mindkettő győri származású.³¹ A számlát 1778-ban Ráday Gedeon számára kiállító Jakob Müller biztosan nem azonos az 1752-ben pesti polgárjogot kapott könyvkötővel,³² mert ő már 1775-ben meghalt,³³ özvegyét egy év múlva egykori legénye, a már említett id. Fischer János vette feleségül.³⁴ Koroknay Éva Győr könyvkötészetéről írt tanulmányában a kompaktorok között említett egy Jakob Müller nevű könyvkötőt, aki 1737-1778

31-34. , CSENKI Éva: *Könyvkötőműhely rekonstrukció*. In *VIII. Kézművesipartörténeti Szimpózium*. Veszprém, 1992. november 9-11. Veszprém, 1993. 177-179.

²⁹ Ráday cs. lt. C/64. Könyvtári iratok. 219-220. doboz (Régi jelzet: 228. fasc.), SEGESVÁRY i.m. 277.

³⁰ Ráday cs. lt. C/64. Könyvtári iratok. 219-220. doboz (Régi jelzet: 228. fasc.), SEGESVÁRY i.m. 277.

³¹ A tényre kutatásai során publikációiban J. HALÁSZ Margit hívta fel a figyelmet. Ld. a már említett munkákat.

³² NÉMETHY Lajos: *Nyomdászok, könyvkereskedők és könyvkötők Budán és Pesten a 17. és 18. században*. In MKSz, 1901. 61. , ILLYEFALVI Lajos-PALLÓS Jenő: *Pest és Buda polgárjogot nyert lakosai*. 1. köt. Bp. 1944. 216. alapján idézik a szakirodalomban. (pl. HALÁSZ: *A pesti Fischer* i.m. 140., SEGESVÁRY i.m. 283.) Segesváry valószínűleg tévesen azonosítja a Ráday Gedeon számára dolgozó kompattorral Jakob Müllerről, mint könyvkereskedőről ld. GÁRDONYI Albert: *Régi pesti könyvkereskedők*. (Első közlemény). In MKSz, 1926. 45-55., KÓKAY György: *A könyvkereskedelem Magyarországon*. Bp. 1997. 96.

³³ NÉMETHY i.m. 61. alapján idézik a szakirodalomban. Legutóbb ECSÉDY Judit, V.: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában*. 1473-1800. Bp. cop. 1999. 321.

³⁴ NÉMETHY i.m. 61. , HALÁSZ: *A pesti Fischer* i.m. 139.

között dolgozott a városban.³⁵ Alapos levéltári kutatás szükséges ahhoz, hogy a korszakban tevékenykedő, Jakob Müller nevű könyvkötők és könyvkereskedők³⁶ közül azonosíthassuk azt a kompaktort, aki nem csekély számú kiadványt kötött Ráday Gedeon könyvei közül.

Ráday Gedeon könyvtárából jelenleg 37 olyan kötetet ismerünk, amelyek kötése a Pozsonyban dolgozó Spajzer Ferenc műhelyében készült. Pozsonyi kötetéseit az 1730-as években a helyi liceum igazgatója,³⁷ Rádaynak könyvészeti ügyekben megbízottja,³⁸ Szászky-Tomka János intézte. Bél Mátyás *Notitiáját*³⁹ 1736-ban kötötte Spajzer Ráday számára, Szászky-Tomka utasítása szerint "angol módra".⁴⁰ Segesváry munkájában közölte annak az öt kiadványnak a könyvtári jelzetét is, amelyeket a műemlékkönyvtár állományából stíluskritikai alapon az 50-es években Koroknay Éva azonosított.⁴¹ Elkészítettük e könyvek kötésszempontú leírását, egy RMK-t nem találtunk.⁴² Eddigi vizsgálataink alapján a szakirodalomban ismertetett köteteken kívül további 32 olyan kiadványt ismerünk, amelyek feltételezésünk szerint a Spajzer-műhelyből kerültek ki. E kötések azonosításakor biztos támpont a könyvek gerincén látható rombusz alakú formába zárt, indákkal körülvelt koronás címerpajzs, valamint a fejnél, lábnál elhelyezett széles filéta, amely gyakran szerepel díszítőelemként. A Spajzer-kötések jellemzője a bordamezők négy sarkában látható, változó formájú, háromszög alakú indás bélyegzők használata is.

Prinz Mátyás beszercebányai könyvkötő 1754. szeptember 11-én 16 forint 55 krajcárról állított ki számlát Ráday Gedeon számára.⁴³ E forrás csaknem kizárólag negyedréti formátumban készült, magyar nyelvű köteteket tartalmaz, részben Bod Péter beszerzéseit.⁴⁴ Az elszámolásban említett 13 munkából 11 könyv kötésszempontú leírását készítettük el. A Prinz-műhely eddig ismert bélyegzőkészletét e számlán felsorolt munkák és Nagy Sámuel Rádayhoz írt két levelében⁴⁵ említett művek⁴⁶ alapján állítottuk össze. Stílus-

³⁵ KOROKNAY Éva, Sz.: *Győr régi könyvkötészete*. In MKSz, 1955. 109., HALÁSZ: *A magyarországi könyvkötőcéhek történetéből* i.m. (kézirat), HALÁSZ: *Könyves szakmák* i.m. 114.

³⁶ Győrben működő könyvkereskedőket említ: ECSEDY i.m. 158., 316.

³⁷ SEGESVÁRY i.m. 83., 89.

³⁸ SEGESVÁRY i.m. 83., 89., Szászky-Tomka tevékenységével kapcsolatban ld. SEGESVÁRY könyvét.

³⁹ Jelzete: 0, 134. (A jelzetet Segesváry is közölte a jegyzetekben: SEGESVÁRY i.m. 282.), A kötetnek elkészítettük kötésszempontú feldolgozását.

⁴⁰ Szászky-Tomka levele Rádayhoz, 1736. január 12. (Ráday cs. lt. C/64. 8./a. 2253. sz.), SEGESVÁRY i.m. 275., 282.

⁴¹ SEGESVÁRY i.m. 282.

⁴² RMK I. 818.

⁴³ Ráday cs.lt. C/64. Könyvtári iratok. 219. doboz., SEGESVÁRY i.m. 277., 283.

⁴⁴ SEGESVÁRY i.m. 277.

⁴⁵ Nagy Sámuel levele Ráday Gedeonhoz. 1764. április 27. (Ráday cs. lt. C/64. 8./a. 1592. sz.), Nagy Sámuel levele Ráday Gedeonhoz. 1764. május 25. – Ez utóbbi levél ma már nem található meg a Ráday Levéltár anyagában. A Prinz-kötésekre vonatkozó forrás tartalmát csak Segesváry

kritikai alapon a műemlékkönyvtár állományából eddig további 10 kötetet dolgoztunk fel a beszercebányai kompaktor kötéseként. Valamennyi ismert könyvkötőre jellemző volt, hogy a gerincet fejnél, lábnál aranyozott filétasorral díszítette, Prinz egy széles indasort használt. Kötésein a bordamezőkben rombusz alakban virágbélyegzőt, illetve többféle kagyló motívumot láthatunk. Az egyik kagyló tulajdonképpen egy legyezőszerűen kinyíló, indával körülvett bélyegző. A sarkok díszítése egy-egy háromszög alakban benyúló leveles ág.

Baumgartner József munkái közül korábban négy, 1769. április 22-én kelt nyugtáján⁴⁷ olvasható fólió méretű kötését azonosítottuk. A számlán hat mű szerepel. Ráday Gedeon a munkáért 26 forint 30 krajcárt fizetett a kompaktornak. A műhely teljesebb bélyegzőkészletét alakíthattuk ki Baumgartner 1765-ben kelt elszámolásában olvasható 46 mű azonosítása, és kötésszempontú feldolgozása után.⁴⁸ E nagyobb mennyiségű könyv kötetése 37 forint 39 krajcárba került.⁴⁹ Baumgartner nyugtájából az is kiderül, hogy mennyit számított fel a különböző nagyságú kötésekért.⁵⁰ Az elszámolásban felsorolt művek közül 31 db munkát sikerült azonosítanunk. A kötetek kiemelése és kötésszempontú feldolgozása után még 16 könyvről állapítottuk meg a stíluskritikai vizsgálat eredményeként, hogy Baumgartner műhelyében kötötték. A 31 db munkából 6 db művet már korábban leírtunk, de a könyvkötő személye csak a számla behasonlítása után vált ismertté számunkra. Munkáiban több csoport különböztethető meg. A márványozott táblájú, fél-, vagy egészborrkötéseknek csupán a gerince díszített. A bordák közötti, többszörösen keretelt mezőket változatos sarok- és középmotívumokkal látta el. Leggyakrabban a gyöngysorral lezárt, sarkokból benyúló „kampós” bélyegzőkkel körülvett, jobbra hajló virágtőves díszítéssel találkozunk. A sarkokban azonban, ettől eltérően különböző virágbélyegzőket is alkalmazott Baumgartner. A középen elhelyezett virágtő is változatos, a bordák közötti mezők méretétől függően. Jelenleg négyfélélt ismerünk. Fejnél és lábnál rendszerint pontokkal díszített, íves filétasor zárja le a kompozíciót. A Baumgartner-kötések jellemzőjeként említhetjük a piros keményítős papírból készült előzék gyakori alkalmazását, munkái között egy-két márványozott, egy dúccal nyomott és egy fehér merített papír előzékkel készült kötetet találtunk eddig. Az 1769-ben készült elszámolásban olvasható művek közül két könyv kötésekor a korban már ritka, varrott kapitálist alkalmazott a kompaktor. A gyakrabban szereplő bélyegzők és egyéb megegyező stílusjegyek (előzék, kapitális, metszés) alapján

művéből ismerjük: SEGESVÁRY i.m. 278-279., 284.

⁴⁶ A két munka jelzete: 0,2206, 0,4079, SEGESVÁRY i.m. 278., 284.

⁴⁷ Ráday cs.lt. C/64. Könyvtári iratok. 219. doboz

⁴⁸ Ráday cs. lt. C/64. Könyvtári iratok. 219. doboz., SEGESVÁRY i.m. 278. : Segesváry tévesen állítja, hogy az 1765-ben kelt számla 94 művet tartalmaz.

⁴⁹ Ráday cs. lt. C/64. Könyvtári iratok. 219. doboz., SEGESVÁRY i.m. 278.

⁵⁰ Ráday cs. lt. C/64. Könyvtári iratok. 219. doboz., SEGESVÁRY i.m. 283-284.

további, a jegyzékekben nem szereplő, de kétséget kizáróan Baumgartner műhelyében készült kötést sikerült azonosítani.

Az ismeretlen bécsi könyvkötő műhelyéből eddig három munka leírását készítettük el. Két, folio méretű könyv gerincén egymástól eltérő, egy-többől kihajló virág középdísz látható. Ugyancsak eltérő motívumokat használt a kompaktor a bordaközök sarokdíszeként és a fejnél, illetve a lábnál elhelyezett filéta alkalmazásakor. Egyetlen közös motívum a mindkét kötetben megjelenő, bordákat hangsúlyozó gyöngysor. A harmadik azonosított mű, Hasius munkája díszítetlen pergamen kötésben készült. A köttetést intéző Szilágyi Sámuel leveleiből⁵¹ tudjuk, hogy Ráday mennyit fizetett a bécsi kompaktor munkájáért. Az 1746-ban kötött művek közül az említett Hasius 1 forint 30 krajcárba, a *Corpus historiae Byzantinae* folio nagyságú kötetei 40 forintba, Ariosto művei szintén folio méretben a *La Révolution d' Hongrie*-vel együtt 2 forint 42 krajcárba került.⁵²

Ráday Bécsben, Pesten, Pozsonyban, Besztercebányán és talán Losoncon köttette könyveit.⁵³ Levéltári források (számlák, levelek) és szakirodalom alapján több olyan kompaktort ismerünk, akik Ráday Gedeon számára dolgoztak. Így a bécsi Johann Paul Krauss,⁵⁴ Johann Kollar,⁵⁵ a ludányi Pruny Mátyás⁵⁶, valamint három pozsonyi kompaktor, Willfing,⁵⁷ König Sándor⁵⁸ és Geissler Frigyes Károly⁵⁹.

Eddigi munkánk egy jelentős szakaszában a műemlékkönyvtár polcai között sorban haladva dolgoztuk fel a könyveket. Számottevő azoknak a köteteknek a száma, amelyekről még nem tudjuk, melyik műhelyben készültek.

⁵¹ Szilágyi Sámuel levele Ráday Gedeonhoz. 1746. november 26. (Ráday cs. lt. C/64., 8/a. 2450. sz.), Szilágyi Sámuel levele Ráday Gedeonhoz. 1746. október 22. (Ráday cs.lt C/64., 8/a. 2447. sz.), SEGESVÁRY i.m. 275., 282. Szilágyi Sámuel 1746. november 26-án írott levele Segesváry művében tévesen szeptember 26-i dátummal szerepel.

⁵² Szilágyi Sámuel levele Ráday Gedeonhoz. 1746. november 26. (Ráday cs. lt. C/64., 8/a. 2450. sz.) Szilágyi Sámuel levele Ráday Gedeonhoz. 1746. október 22. (Ráday cs.lt. C/64., 8/a. 2447. sz.), SEGESVÁRY i.m. 275.

⁵³ SEGESVÁRY i.m. 274.

⁵⁴ HALÁSZ: *Batikolt könyvkötések* i.m. 51.

⁵⁵ Számlája 1799. márc. 20.-i keltezésű. Ráday cs.lt. C/64. Könyvtári iratok. 219. doboz

⁵⁶ Pruny levele Rádayhoz. 1758. január 17. , SEGESVÁRY i.m. 278., 283. Segesváry könyvében az évszám tévesen szerepel: 1785 olvasható. Pruny említett levelét a Ráday cs.lt. C/64. 8/a. 1930/a. sz. jelzet alatt tartották nyilván, de a dokumentum ma már nem található meg a Ráday Levéltár anyagában.

⁵⁷ Gyarmathi Sámuel levelei Ráday Gedeonhoz. 1784. január. 6. , 1784. április 18. (A január 6-iki levél ma már nem található meg a Ráday Levéltár anyagában, az utóbbi dokumentum jelzete: Ráday cs.lt. C/64. 8/a. 914. sz.), SEGESVÁRY i.m. 276-277., 283.

⁵⁸ Számlái: Ráday cs.lt. C/64. Könyvtári iratok. 219. doboz, SEGESVÁRY i.m. 276, 282.

⁵⁹ Nagy István levelei Ráday Gedeonhoz. 1766. június 7., 1766. augusztus 22. (Ráday cs.ltC/64. 8/a. 1475., 1476. sz.), Számlája, 1767. augusztus 8. (Ráday cs.lt. C/64. Könyvtári iratok. 219. doboz.), SEGESVÁRY i.m. 276., 282.

Bélyegzőik alapján elkezdtünk különböző csoportokat (egyfajta virág, kagyló, rombusz, stb. motívum) alkotni A közeljövő feladatának tartjuk - a Ráday Könyvtár kötéseinek folyamatos leírása mellett - az ismert könyvkötők még feldolgozatlan számláin olvasható művek azonosítását, a kötettestekre, kompaktorokra vonatkozó levelek és egyéb adatok feldolgozását, további levéltári kutatásokat.

Az általunk vizsgált korszak, a 18. század, a felvilágosodás kora, a főúri könyvtárakat felduzzasztotta. A könyvolvasás iránt megnőtt igény a könyvek megjelenésében is változást hozott. A gazdag, aranyozott kötetstáblákat a díszítetlen, vagy márványozott, fél vagy egész bőr kötések váltották fel. Az egyre nagyobb mennyiségben vásárolt könyveknek megfelelő elhelyezést is kellett biztosítani, kialakultak a teremkönyvtárak, amelyek gyakran a társasági együttlétek színteréül is szolgáltak. A Rádayak a kastély földszinti szárnyában helyezték el a könyvtártermet, a főkaputól jobbra, mellette volt az úgynevezett barokk kiskönyvtár. A fehér festésű, aranyozott szegélyű polcokon csupán a könyvek gerince érvényesült. Az említett megnövekedett mennyiség, és a költségek csökkentésére való törekvés magyarázza a barna, márványozott, aranyozott gerincű könyvek nagy számát. A korábbi nyomtatványok – gyakran valószínűleg értékesebb, érdekesebb – kötetait eltávolítva, valamennyi könyvet egyforma kötéssel láttak el. Ez az oka, hogy a korabeli főúri könyvtárak látvány szempontjából elég egységes képet mutatnak.

A Ráday műemlékkönyvtár köteteiről egy általunk kidolgozott, kötéscentrikus adatlap szerint készítettük el a leírást. A címszavak sorrendjében haladva, az eddig feldolgozott könyvek jellemzőit a következőkben foglalhatjuk össze: A kötés leggyakrabban márványozott egész bőrből készült, színe barna, gerincén aranyozott díszítéssel. Ritkábban félbőrbe, színes papírborítással kötötték a könyvet, de találtunk spriccelt festésű, vagy díszítetlen táblákat is, melyeket vaknyomásos, olykor aranyozott léniával kereteztek. Az igényesebb táblák éleit aranyozott, vagy vakon nyomott filétasorral díszítették. A kapitális még legtöbbször varrott volt, kék-fehér vagy piros-fehér színű fonállal, ritkábban selyemmel készült. A korban jelentek meg és terjedtek el a szövött kapitálisok, szép számmal található ilyen az általunk már feldolgozott kötetek között is. Jelzőszalagot már ritkán tettek a kompaktorok a könyvekbe, itt-ott mégis előfordult. Az előzők legtöbbször márványozott papírból, nagyon változatos színekben és igényességgel készült. Igen finom mintázatúakat és elnagyoltabb variánsokat is találtunk. Gyakori volt a dúccal, egy vagy több színnel nyomott előzők, ritkább a fehér, merített papírból készített. A metszéseket csak a legritkább esetben hagyták díszítetlenül a kompaktorok: piros, kék, néha sárga egyszínű festéssel találkoztunk leginkább, de a színesen spriccelt, néha márványozott, illetve az úgynevezett keményítőss festéssel festett változat is előfordult.

A gerinc díszítése adott módot a könyvkötőknek képességeik és fantáziájuk érvényesítésére. A fűzött könyv bordamezőit egyesbélyegzőkkel kialakított aranyozással töltötték ki. A kidomborodó bordákat aranyozott filétasorral hangsúlyozták, ugyancsak egy vagy több filétával zárták le a gerincet. Rendszerint a fejtől számított második mező a címező, erre papírra vagy bőrre arannyal, vakon vagy festékkel nyomott címke került. Nem volt ritka egy további, alatta elhelyezett, gyakran más színű címkén a kötetszám megjelölése. Feldolgozás közben a kötés állapotát is meghatározzuk, ez eldöntheti a sürgősségi restaurálás sorrendjét is. A kötés kutatás gyakorlatában hamar kialakult az úgynevezett "reibung", a ceruzával, vékony papírra satírozással készülő levonatok alkalmazása. Ez lehetővé teszi a gyakran körülményes, (vagy meg sem engedett) fényképezés mellőzését és olyan, egy az egybeni méretarányos másolatát a díszítménynek, illetve az egyes bélyegzőknek, amely nélkülözhetetlen eleme a feldolgozásnak és összehasonlításnak. Szükség van természetesen az egész kötés fényképére is. A kb. 6x9-es fényképet – emlékeztetőnek - az adatlapra ragasztjuk. Az elmúlt évben Vékás Magdolna fotóművész már digitális felvételeket készített, melyeket a tervezett számítógépes adatbázisban tudunk hasznosítani. Az 1997-2002. közötti kutatási periódusban 896 db könyvkötés teljes dokumentációját készítettük el fotókkal. 2003-2004-ben összesen 177 kötet dolgoztunk fel, (a Baumgartner-kötéseket is beszámítva), és összesen 419 könyvet fényképeztettünk. A Ráday műemlék-könyvtár állományából eddig 1315 kiadvány teljes dokumentációja készült el fotókkal. A történeti kötések kutatása a régi könyvesgyűjtemények többszem-pontú feltárását szolgálja. Különböző területeken (pl. művelődéstörténet, kézművesipartörténet) tudományos tevékenységet végző kutatók érdeklődésére tarthat számot.

Erdély unitárius népoktatása a 18. század második és a 19. század első felében

Az unitárius iskolahálózat kialakulása

Az 1568-ban Tordán tartott erdélyi országgyűlés történelmi jelentőségű határozatot hozott: kihirdette a vallásszabadság törvényét és ezáltal a katolikus, lutheránus, református egyház mellett az unitárius egyház is elismert, bevett vallás lett.

Az 1578. évi tordai zsinaton 13 egyházkör képviselőjében már 322 unitárius lelkész vett részt.¹ Az 1592. évi tordai zsinat határozatának 4. és 8. pontja minden egyházközség számára kötelezővé tette triviális (népiskolák) létesítését. Ezután fokozatosan kiépült az önálló iskolahálózat, amely az egyházközségek által szervezett népiskolákból, a partikulákból – Torockón, Hidvégen, Radnóton, Szentérsébeten –, a magasabb fokú iskolákból, valamint a Kolozsváron működő főiskolából állt. Magasabb fokú iskola volt a tordai, dési, marosvásárhelyi, nagyenyedi és a gyulafehérvári, ahol gimnáziumi tananyagot oktattak. Az iskolákat a korabeli protestáns iskolák mintájára szervezték.

A 16. század második feléből és a 17. század elejéről az unitárius népiskolákról sajnos csak szórványosan maradtak fenn adatok, többnyire adóslevelekben, vagyonleltárakban, végrendeletekben fordulnak elő az iskolamesterről, az iskoláról szóló tudósítások. Székelykeresztúron 1568-ban Szentmarjai Bara András a tanító, Alparéten 1599-ben Philep János, Énlakán 1607-ben Kenyeres Márton, Székelyszentmihályon 1609-ben Bölöni Tamás deák, Dicsőszentmártonban 1622-ben Bodó János, Tarcsafalván 1623-ban András deák, Erdőszentgyörgyön 1626-ban Fiátfalvi György stb.²

Azt, hogy ebben az időszakban összesen hány iskolája volt az unitáriusoknak, a kutatások mai szintjén megállapítani nem lehet, annyi azonban bizonyos, hogy a katolikus Báthori fejedelmek és a református uralkodók idején

¹ ERDŐ János: *Az unitárius egyház*, in: *Erdélyi egyházaink évszázadai* (szerk. BARABÁS Zoltán, MIKLÓS László, BODÓ Barna), Bukarest, 1992. 250 p.

² KANYARÓ Ferenc: *Az első székely iskolamester emléke*, in: *Keresztény Magvető*, 1899/1. 156–162. A további iskolamesterekre vö.: KELEMEN Lajos: *Adatok erdélyi papokra és iskolamesterekre 1540-től a XIX. század első feléig*. Kelemen Lajos kéziratai a Kolozsvári Állami Levéltárban.

az unitárius egyház háttérbe szorult, egyházközségeinek, iskoláinak száma fokozatosan csökkent.

1618 után Marosszéken, Udvarhelyszéken és Háromszéken több unitárius egyházközséget református vallásra térítettek, ez utóbbi székben csak 13 község őrizte meg unitárius hitét.³ Bethlen Gábor (1613–1629) fejedelem ekkor Háromszéken a református és unitárius lelkipásztorok és iskolamesterek között felekezeten kívüli szimbiózist engedélyezett. Ez az intézkedés a pap és iskolamester-hiányt próbálta enyhíteni. Az egyházközségek ettől kezdve felváltva vegyesen alkalmazták a lelkipásztorokat és iskolamestereket: ahol unitárius papot választottak, ott a tanító református lett és fordítva.

1638 után aztán újabb veszteségek következtek, ekkor megszűntek Dés, Belső-Szolnok és Doboka vármegye unitárius egyházközségei.⁴

A 17. század második felében – Koncz Boldizsár (1663–1684) püspök idején – valamelyest javult az unitáriusok helyzete, több egyházközséget és iskolát újjászerveztek. Ebben az időben 16 jelentősebb unitárius iskola „*academia promotio*”-ként működött, ahol az akadémiákra menendő tanulók három évig tanítószkodtak, összegyűjtve a tanulmányaik folytatásához szükséges anyagiakat. Ezek a következő iskolák voltak: az árkosi, bágyoni, bölöni, csikszentmártoni, derzsi, dicsőszentmártoni, hévízi, kissárosi, kövendi, nagyajtai, szentiváni, szentlászlói, szentmártoni, szentmihályi, tordai és vargyasi.⁵

A 17. század végén és a 18. század első felében a két protestáns felekezet között a kapcsolatok általában jók voltak, de forrásaink időnként kisebb-nagyobb sérelmekről is tudósítanak. 1728-ban például a háromszéki Kőkösön az unitárius iskolában a református gyermekek száma igen megnövekedett, ekkor a református egyházközség kérte a vizitációt, hogy ők is hozhassanak iskolamestert, mert tanulóik az unitáriusoknál „méltánytalanságot szenvednek.”

Az 1690-es évektől Erdélyben megkezdődött az ellenreformáció második szakasza, melynek célja változatlanul a katolikus egyház restaurációja és uralomra juttatása a protestánsok felett. A templom- és iskolafoglalások következtében az unitárius egyházközségek és iskolák száma újra csökkent. 1720-ban például az udvarhelyszéki Korondon az unitárius és katolikus egyházközségek javait szétválasztották, a régi unitárius egyházi telek és iskola a katolikusoké lett. Eddig az unitárius és katolikus gyerekek közös iskolába jártak, ezt követően a felekezetek közötti ellentétek állandósultak. Az arra utazó

³ ERDŐ János im. 257. p.

⁴ Uo. 260. p.

⁵ VARGA Dénes: *A tordai unitárius gimnázium története*. Torda, 1907. 85. p.

Szentiványi Mihály még 1837-ben is megjegyezte, hogy a három felekezet – az unitárius, katolikus és református – „szüntelen vetélkedésben vannak”.⁶

Ez az időszak 1781 októberében II. József császár *Tűrelmi rendeletével* ért véget, amelyet az unitáriusok örömmel fogadtak, hiszen hozzákezdhetek egyházuk újjáépítéséhez.

Lázár István (1786–1811) püspök idején mintegy 50 templom és iskola épült. Az ambíciózus püspök végiglátogatta az egyházközségeket, felmérte a fejlesztés és építés lehetőségeit, vizitációjáról részletes, adatszerű jegyzőkönyvet készített. Ezek a jegyzőkönyvek az erdélyi unitárius iskolázás értékes forrásai. Adatai szerint 1788–1803 között az unitárius iskolák száma a következő⁷:

Sorszám	Egyházkör neve	Iskolával rendelkező egyházközségek száma	Tanítók száma	Pap tanít	Tanító nincs
1.	Aranyos-Tordai	15	12	1	2
2.	Felső-Fehéri	5	5	-	-
3.	Három-széki	9	9	-	-
4.	Küküllői	12	9	2	1
5.	Marosi	13	13	-	-
6.	Székely-keresztúri	33	25	2	6
7.	Székelyudvarhelyi	18	17	-	1
	Összesen:	105	90	5	10

A 18–19. század fordulóján tehát az unitárius iskolák száma 95–105 között váltakozott.

A Kolozsváron 1794-ben megjelent erdélyi kalendárium az unitárius iskolák sorában a Kolozsvári Kollégiumot, az Ó-Tordai Gimnáziumot, két mezőváros (Torockó és Abrudbánya) esetében „scholae primariae”-t, valamint 13 jelentősebb falusi iskolát sorolt fel. Ez utóbbiak a következők voltak:

⁶ SZENTIVÁNYI Mihály: *Gyaloglat Erdélyben*. Budapest, 1986. 98. p.

⁷ Az 1788 és 1789 években Torda-Aranyos, Keresztúr és Udvarhely körökben Lázár István püspök által tett *Generális Visitacio Jegyzőkönyve*. Unitárius Püspöki Levéltárban Kolozsvárott. (A továbbiakban: VizitJkv, UnitPüspLvt Kv, csak a helyiséget és az évet jelölöm.)

Felsőrákos (Felső-Fehér vármegye); Kissáros (Küküllő vármegye); Bágyon és Kövend (Aranyosszék); Árkos, Bölön, Nagyajta (Háromszék); Szentgelice (Marosszék); Homoród-Almás, Kissolymos, Székelyderzs, Székelykeresztúr, Vargyas (Udvarhelyszék).⁸

Az 1840-es években statisztikai adataink szerint Erdélyben 80 unitárius népiskola működött, számuk az előbbi időszakhoz képest tehát valamelyest csökkent.⁹ A vizitációs jegyzőkönyvekből kiolvasható egyházköri részadatok is az iskolák számának csökkenésére utalnak¹⁰:

Sorszám	házkör neve	Iskolák száma 1788–1803 között	Iskolák száma 1841–1847 között
1.	Aranyos–Tordai	12	11
2.	Küküllői	9	8
3.	Marosi	13	10
	Összesen:	34	29

Az erdélyi unitárius népiskolák számának fogyása sajnos a következő évtizedekben is folytatódott. Az 1848–49-es forradalom idején a háborús események során több unitárius iskolát felgyújtottak, iskolamestert megöltek. 1849-ben a háromszéki Kökösen például a menekülő Farkas János iskolamestert és fiát az üldöző kozákok Szotyor község közelében utolérték és többekkel meggyilkolták. Az etnikailag vegyes lakosságú vidékeken is ehhez hasonló események zajlottak le, a románok felgyújtották Abrudbánya, Alsójjára, Torockószentgyörgy, Verespatak stb. iskoláit.

Az iskolamester

Az iskolamester egyházi belső személynek, „*persona ecclesiastica*”-nak számított, életmódját, mindennapi életét az egyházi törvények és előírások sokasága szabályozta. Az egyházközség elvárta tanítójától, hogy a törvényeknek, a közösség hagyományos normáinak megfelelően viselkedjen, „belső emberhez illő életet éljen és hivatalát buzgón, lelkesen folytassa”.

Az 1592. évi tordai zsinat az iskolamesterek ruházatáról is rendelkezett: „*tisztességes öltözetben járjanak* – szól a határozás – *a katona hegyes gallért letegyék és ... fülöknek középre érjen a hajuk.*” Ezt a rendelkezést később többször megerősítették, az 1761. évi zsinat pl. kimondta, hogy „*a mester ... felelőse, leányai belső állapotukhoz illendőképpen járjanak*”. Szigorúan tiltották az

⁸ *Novum Calendarium... in usum M. Principatus Transilvaniae et partium adnexarum.* Claudiopoli, 1794. 157–158. p.

⁹ *Erdély története III.* (főszerk. KÖPECZI Béla), Budapest, 1988.

¹⁰ ViziJkv, UnitPüspLvt Kv 1788–1789, 1841–1847.

iskolamester pipázását, amely „felette elterjedt”. Az 1776. évi Főtanács és az 1827. évi bágyoni zsinat a pipázókat 3 forint bírsággal büntette.¹¹

Az 1614-ben megállapított unitárius egyházvizsgálati szertartás szerint az iskolamestert a faluközösség igényeinek megfelelően a lelkész fogadta, mely rendszerint advent vasárnapjáig történt – ha ezt a kötelességét a lelkipásztor nem teljesítette, 6 forintba büntették. Később, a 18. században, a tanítóválasztás jogát az „egyházi megye” közgyűlése gyakorolta.

1672. július elején Szentgericén a zsinat arról határozott, hogy a népesebb egyházközségek iskoláiban csak nőtlen iskolamestert alkalmazzanak, abból a célból, hogy a tanítót a családi gondok ne zavarják mestersége gyakorlásában, egészen hivatalának élhessen.¹²

A 19. század közepéig a tanítóképzés a lelkészképzéssel azonos volt. Az a tanuló, aki elvégezte a filozófiai tanfolyamot, iskolamester lehetett; majd három év tanítóskodás után a partialis, illetve a generális zsinat előtt vizsgára jelentkezhetett, annak sikeres letétele után lelkipásztori állásra pályázhatott. 1845-ben a kolozsvári kollégiumban különválasztották a filozófiai és a teológiai tanfolyamokat, ettől kezdve csak ez utóbbi elvégzése képesített a lelkészi állás elfoglalására.

A 18. században a lelkészhiány pótlására több kitűnő magatartású és jó előmenetelű iskolamesternek palástviselési jogot és tiszteletesi címet adományoztak. Az 1733. évi Főtanács tiszteletesi címet adott: a tordai ifj. Solymosi Koncz Boldizsár, az almási Veres Pál és a sárosi Árkosi Ferenc iskolamestereknek.

1789-ben a vizitáció szerint az udvarhelyszéki Szentmihály tanítója Kelemen Benjámin „*tordátfalvi papságra ordináltatott*”, az oklándi Lövétei István iskolamester pedig retsenyédi pap lett. 1789-ben Homoródújfaluban a vizitáció megjegyezte, hogy Imre Ferenc lelkészt „*Derzs fungens mesterségéből hozták*”.¹³

1847-ben a marosszéki Csókfalván Székely Miklós iskolamester „*a reverendus címet az Egyházi Főtanácstól jó tanításáért nyerte*.”¹⁴

¹¹ GÁL Kelemen: *A kolozsvári unitárius kollégium története 1558–1900*. II. Kolozsvár, 1935. 287–288, 331 pp.

¹² KELEMEN Lajos: *Szentgerice*, in: *Művészettörténeti Tanulmányok*, Bukarest, 1982. 179. p. és GÁL Kelemen im. I. 558. – Nőtlen mesterek szolgálhattak a következő egyházközségekben: Árkos, Szentivánlaborfalva, Bölon, Nagyajta, Hévíz, Szentábrahám, Szentmihály, Derzs, Vargyas, Homoródszentmárton, Csíkszentmárton, Szentlászló, Sáros, Dicsőszentmárton, Kövend, Bágyon, Kolozs, Torockó.

¹³ JAKAB Dénes: *Adatok az erdélyi unitárius iskolák történetéből*, in: *Erdélyi magyar iskolák az évszázadok sodrában*. Összeáll. SZABÓ K. Attila. Csíkszereda, 2001. 47. p. és GÁL Kelemen im. I. 546. p.

¹⁴ VizitJkv. Csókfalva, 1847. UnitPüspLvt Kv.

A vizitációs jegyzőkönyvek az iskolamesterek tevékenységére gyakran minősítő megjegyzéseket tesznek. 1788-ban az aranyosszéki Mészkö tanítójának, Várfalvi Istvánnak iskolájáról megjegyezték, hogy „*nem működik rendesen*”, 1825-ben az udvarhelyszéki Korond tanítójáról, Ürmösi Józsefről megállapították, hogy „*a gyermekek tanításában rest*”, ellenben 1841-ben dicsérik az aranyosszéki Várfalva tanítóját, Csiki Sámuel, mert „*fáradhatatlan szorgalmú*”.

Tanító hiányában, üres iskolamesteri állás esetén a gyermekek oktatása a lelkipásztorra hárult, így például Udvarhelyszéken 1789-ben Csehétfalván, 1801-ben Köröspatakon, illetve Küküllő vármegyében 1803-ban Széplakon, Nagy-Teremiben a pap tanított.

Az iskolamester jövedelme

Az iskolamester létalapját a falu közössége által megállapított díjlevél biztosította. A díjlevelek évszázadok gyakorlatát tükrözik; írásba foglalásukra a 17–18. században került sor. Az egyházközségek protokollumaiba bejegyzett konvenció jelentette a tanító hiteles, törvényes fizetését.

A díjlevelekben több tételcsoportot különböztethetünk meg: a *telekhasználatot*, amelyhez a falu határán illetményföld tartozott; valamint az egyházközség tagjainak *természetbeni, munka- és pénzszolgáltatását*.

A 18–19. század fordulóján Erdélyben a díjlevelek tételei nagyjából azonosak voltak. A tanító fizetésének nagysága azonban településenként változott, a falu gazdasági helyzetétől, lakosainak számától függött. Adataink arra utalnak, hogy a tanítónak általában a papi jövedelemnek egyharmadát rendelték. Az egyházközség által fizetett kepe kétharmad része tehát a lelkipásztort, egyharmad része a tanítót illette.

A protokollumokba bejegyzett díjlevelek tételenként pontosan felsorolták a tanító jövedelmét. Íme a háromszéki Árkos 1789. évi díjlevele, vagy ahogy a vizitációs jegyzőkönyvben szerepel: „*az Éneklő és Tanító Mester Proventusai*”:¹⁵

1. A Gabona Kepének egy harmad része Competálván az Éneklő és Tanító Mesternek ebből Proventusa lészen 75Hfl. 60 Den.
2. Az Oszporásoktól addattik Pénzből 11Hfl. 40 Den.
3. Hasonlóképpen a fa Bérből is una tertia parte 6Hfl. 72 Den.
4. A fennebb inventált Mesterségtől birató Szántóföldek quoad Capacittem lévén Metr. 35 ... Őszi és Tavaszi terméseknek ára Hfl. 52 Den. 50 és így ezen Summanak egy harmada részbe lészen

¹⁵ VizitJkv. Árkos, 1789. UnitPüspLvt. Kv.

	17Hfl. 50 Den.
5. A Három s fél vékája férő Kender földnek...	4Hfl. 20 Den.
6. Léven a Tanító Mesternek keze alatt tsak Férfi Nemből való Nro. 35 Tanítványok, ezek közül kettő Conjugista, a többi Legens és Initiansok, ezektől a Constitutio Szerént Denár 24, ama kettőtől Denár 48 fizettetvén, facie totius Didactris	8Hfl. 88 Den.
Summa:	24Hfl. 30 Den.

Erdélyben a kor gazdasági viszonyai a természetben való fizetést tették túlnyomóvá. Erről tanúskodik a marosszéki Csókfalva iskolamesterének 1780-as díjlevele is, mely szerint minden gazda egy kalangya búzával és zabbal tartozott, a szegény özvegyasszonyok egy sing vásznat szolgáltattak. Ezenkívül minden gazdának be kellett szállítani egy-egy szekér tűzifát, melynek két része a lelkipásztoré, harmada a mesteré lett.¹⁶ A háromszéki Bölön unitárius iskolamestere 1800-ban összesen 80–90 kalangya búzát, ugyanennyi zabot s tandíjként a tanulók szüleitől gyerekenként egy csirkét kapott.¹⁷

Kivételek természetesen léteztek: annak számított a bányászatból és vasművességből élő Torockó is. A Székelykő lábánál meghúzódó mezővároska unitárius iskolájának tanítója bérét majdnem teljes egészében pénzben kapta. Íme a rector 1781-es díjlevele, mely szerint „az eklézsiától 50 magyar forintot, órajáratás címen a várostól 12 magyar forintot, minden kaputól egy lóterüh fát az ecla Tilalmas erdejéből, temetésért 2-14 magyar forintot; minden levágott szarvasmarhából egy font húst” kapott.¹⁸

Az éneklő-mester tiszténél fogva közreműködött az egyházi szertartásokon, például temetéseken énekelt és ezen szolgálataért a szerződésében rögzített különdíjban részesült. 1788-ban Torockószentgyörgyön a temetésen való éneklésért egy tyúk, egy kupa bor vagy annak ára járt a tanítónak.¹⁹

A tanító jövedelmének jelentős része a telekhasználatból származott, amelyhez a falu határán ún. „illetményföld” tartozott. Ez a terület a kétnyomásos rendszerben fordulónként egy-egy szántót, a háromnyomásos gazdálkodás körülményei között három darab szántóföldet jelentett. A szántóhoz rendszerint egy kis kaszáló is járult. E terület nagysága 5-9 hold volt.

Az illetményföld művelését, a szántást, vetést, betakarítást a falu lakói végezték, a vetőmagot szokás szerint az iskolamester adta. A tanító a gyermekek oktatásáért a szülőktől tanulópenzt (didactrumot) kapott, ami meghatározott

¹⁶ KELEMEN Lajos: *Csókfalva és unitárius egyháza múltjából*, in: Művészettörténeti Tanulmányok, Bukarest, 1982. 185. p.

¹⁷ BENKÓ Samu: *A tanító sorsa Erdélyben 1848 előtt*, in: Sorsformáló értelem. Bukarest, 1971. 105. p.

¹⁸ VINCZE Zoltán: *A torockói iskola pártfogói és tanulói (1789–1892)*, in: Erdélyi Múzeum, 1993/3-4. 34-49. pp.

¹⁹ ViziJkv. Torockószentgyörgy, 1788. UnitPüspLvt. Kv.

összegű készpénzt, ritkábban bizonyos mennyiségű terményt jelentett. Az iskolában a tanulókat tantárgyak szerint csoportokra osztották és ennek alapján fizették a tanulópenzt is.

A 18. század utolsó harmadában és a 19. század első felében az unitárius iskoláknál „canon szerint” a tanulópenz két, illetve három csoportját különböztették meg.

1789-ben a két csoportba sorolt tanulók közül a kisebbek (initiensek) 24 dénárt, a nagyobbak (a Declinisták, Comparatisták és a Conjugisták) 48 dénár didactrumot fizettek. E csoportba tartozott a háromszéki Árkos, Bölön, Köröspatak, Nagyajta; az udvarhelyszéki Fiátfalva, Tordátfalva; a marosszéki Kál stb. kisiskolái.²⁰ 1847-ben a marosszéki Csókfalván a tanulópenz 12 krajcár, illetve 20 krajcár ezüstben. 1789-ben az udvarhelyszéki Jánosfalván, Vargyasán a három csoportba sorolt tanulóktól a következő didactrum járt: Initiansoktól 24 den., Legensektől az Etymologiáig (Declinisták, Comparatisták, Conjugisták) 48 Den., Etymologistáktól a Syntaxistákig 102 Den.²¹

Érdekes, hogy a Torda vármegyei Torockószentgyörgy kisiskolájában hat didactrum csoportot különböztettek meg és ennek megfelelően gimnáziumi tantárgyakat is tanítottak. Az iskolamesternek a gyermekek tanításáért tehát fizettek: az Initiansok 24 dénárt, az Olvasók 48-at, a Declinisták, Comparatisták, Conjugisták 60-at, az Etymologisták 102-t, a Syntaxisták 136-ot, a Poeták 240 dénárt. A didactrum összege a következő évtizedekben nem változott, 1840-ben a fiúgyermekek tanításáért az iskolamesternek ugyanez a pénz járt. A változás csupán annyi, hogy a leányok oktatásáért a kezdőktől 24, az olvasóktól 40 pénzt kapott.²²

Az erdélyi unitárius kisiskolákat az unitárius gyerekeken kívül alkalomadtán más vallású tanulók is látogatták. Ebben az esetben az idegen egyházközségekhez tartozók magasabb tanulópenzt fizettek. Erdélyben az unitárius és református egyházközségek között azonban hagyományosan jó volt a kapcsolat, az árkosi unitárius iskolában például a református tanulók az unitáriusokkal azonos tanulópenzt fizettek.

Az unitárius falvakban az éneklő-mester kötelessége volt a harangozás is, amit azonban az egyházközség külön „harangozói kenyérrel” honorált. 1789-ben Torockószentgyörgyön a vizitáció megjegyezte, hogy a mester fizetésébe minden gazdától eddig járt harangozó kenyérért most hat kupa búzát adnak. A tehetősebb települések toronyórát vettek, ennek a kezelése is az iskolamester feladata volt; ennek a szolgálatnak a fejében 1781-ben Torockón 12 magyar forintot kapott.

²⁰ VizitJkv. Árkos, Bölön, Köröspatak, Nagyajta, Fiátfalva, Tordátfalva, Kál 1789. UnitPüspLvt. Kv.

²¹ VizitJkv. Jánosfalva, Vargyas 1789. UnitPüspLvt. Kv.

²² VizitJkv. Torockószentgyörgy 1788. UnitPüspLvt. Kv.

A tanítói jövedelem szerény kiegészítésére szolgált az unitáriusoknál és a reformátusoknál elterjedt szokás, a „sabbathare”, azaz a szombatnap ajándékozás. A gyermekek szombatonként a tanítónak „keves honoráriumot” vittek, többnyire egy-egy tyúkjást.

Egyes falvakban a birtokos nemesség, ha nem is anyagi lehetőségeinek arányában, de részt vállalt az iskola fenntartásából. 1841-ben a Torda vármegyei Szinden Tóth Albert a Hesdát-pataokban lévő malmának egyik kerekéről gyűlő szombati vámját az iskolamesternek adományozta.²³

A szerény jövedelem a tanítót gyakran arra kényszerítette, hogy valamilyen mellékkereset után nézzen, megélhetését földműveléssel, kézművességgel, fuvarozással stb. próbálja biztosítani. A vizitációs jegyzőkönyvek többször panaszkodnak a mellékfoglalkozást űző iskolamesterekre. 1807-ben Homoródújfaluban Vári alias Máté Miklós tanítóról panaszkodtak, hogy nem látja el a kötelességét. A tanító mentségére felhozta, hogy mivel „igen terhes Háza lévén, kényszerítettik gyakran kereskedésre kimenni, s Hivatalát elmulatni... mivel éhen nem halhatott”.²⁴

A tanító jövedelmének részletes tárgyalása után felvetődik a kérdés: mennyi volt tulajdonképpen egy erdélyi unitárius falusi „éneklő-mester” fizetése a 18. század utolsó harmadában?

Az mindenesetre megállapítható, hogy Erdély különböző vidékein, de egyházközségenként is az iskolamesterek jövedelme nagy eltéréseket mutatott: 1788–1803 között az unitárius tanító fizetése a Küküllő vármegyei Dicsőszentmártonban 199 Hfl 14 dénár, az udvarhelyszéki Székelyderzszen 157 Hfl 29 dénár, a háromszéki Nagyajtán 155 Hfl 56 dénár; de az udvarhelyszéki Gyepesen 35 Hfl 20 dénár, Raván 34 Hfl 10 dénár, Martonoson 21 Hfl 27 dénár.

1788–1803 között a vizitációs jegyzőkönyvekben felsorolt tanítói fizetések a következő képet mutatják (a felsorolásban Küküllő vármegye /4/, Háromszék /5/, Marosszék /1/ és Udvarhelyszék /18/ unitárius kisiskolái szerepelnek)²⁵:

A fizetés Hfl-ban	A falvak száma
21–40	5
41–60	8
61–80	2
81–100	5

²³ VizitJkv. Szind, 1841. UnitPüspLvt. Kv.

²⁴ JAKAB Dénes im. 48. p.

²⁵ VizitJkv. Küküllői, háromszéki, marosszéki, udvarhelyszéki egyházkör, 1788–1803. UnitPüspLvt. Kv.

101–120	5
121–140	1
141–160	1
181–200	1
Falvak összesen:	28

A fenti huszonnyolc unitárius kisiskola iskolamestereinek átlagfizetése adataink alapján 85–90 Hfl volt. Ez az átlag meghaladja a református kisiskolák iskolamestereinek jövedelmét: 1788-ban Marosszéken ugyanis a református tanítók átlagfizetése 60–80 Rhft. között²⁶, Kézdiszék falvaiban 50–70 Rhft. között mozgott.²⁷

A „Mesterség Háza”

A hagyományos társadalomban a falusi kisiskola a templom mellett levő „parochiális funduson” létesült, amely a falu településrendje szerint ősi telek (antiqua sessio) volt. A 16–17. században az egyházi telken közös funduson állt a paplak és az iskolamesteri ház, később a 18. században már külön mesteri telekről tudósítanak forrásaink. Udvarhelyszéken a keresztfűrészekben lévő unitárius egyházmegyében 1826-ban 26 települést írtak össze, ezek közül 21-ben külön mesteri telken volt az iskola.

Az iskolaház – az ún. „Mesterség Háza” – külsőleg alig különbözött a korabeli parasztházaktól, fala fából vagy paticsból készült; szalmazúppal, zsindellyel vagy náddal födtek be. Mellette gazdasági épületek álltak: csűr, istálló, pajta, sertés- és tyúkól, pince stb.

A mester háza építészetiileg háromosztatú épület volt, szobából, pitvarból és kamarából állt; s kezdetben nemcsak lakásként szolgált, hanem a tanítás is itt folyt. A 18. század elején merült fel az igény arra, hogy a tanuló gyerekek számára külön helyiséget biztosítsanak; így egyes falvakban megkezdtek az úgynevezett „classis” építését.

Jellegzetes iskolaház az 1781-ben Küküllő vármegyei Dombón emelt épület, mely a korabeli összeírás szerint a következő részekből állt:

„A Mesterség fundusa ... kerítettett közönségesen hol sövény,- hol pedig jó gyepükerttel. Melyre való bemenetel ... vagyon egy nagy és más kisebb, fenyődeszkából való kapukon. Mely funduson vagyon szalmával fedett, lábakra

²⁶ SIPOS Gábor: *Marosszéki népoktatás a XV. századtól 1848-ig*, in: *Művelődéstörténeti Tanulmányok*, Bukarest, 1980. 113. p.

²⁷ A Református Főkonisztórium Levéltára 95/1788. Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltára Kolozsvárott.

készült, sövényből font Ház. Pitvarának ajtaja vas sorkos és reteszes, fenyődeszkából ... a Pitvarból jobbra vagyon egy Mesteri Lakó Ház, melyet két nagyobb és egy kisebb fa foglalású üveg ablakok világosítanak. A padlása fenyő deszkából párkányosan készítettett. Ezen Lakó Háznak végiben vagyon egy kős Museomotskának való Kamarátska, egy világosító Lanterna Ablakkal ... A pitvarból balra vagyon egy Classis a Gyermekek tanulására, ajtaja deszkából való, vas sorkú és fa kilintsű, két ablakai Lantornából valók ... Ezen Classis alatt van egy tserefákból kirakott pintze.²⁸

1789-ben az udvarhelyszéki Csehétfalván a vizitációs jegyzőkönyvek lakonikusan tudósítanak az iskola épületéről: „borona fából rakott Házatskának” írják, Székelyderzszen pedig „egy tserfa boronából rakott gyermekek tanítására készült classis”-ról beszélnek.²⁹

A 18. század utolsó és a 19. század első harmadában a falusi kisiskola épülete alig változott. A 19. század negyvenes éveiben a Küküllő vármegyei Dicsőszentmárton iskolája az előbbi század iskolaépületeihez hasonlatos: „Vagyon a mesteri lakó ház, talpakra, sövényoldallal sendely fedél alatt – írja a vizitáció –, Két Lakószoba, két-két ablakkal, záros deszkaajtókkal, közből konyha sövény kéménnyel, nyugati végébe kamara e mellett Oskola ház két üveg ablakkal, vas kilitsel, kementzével”.

Korszakunkban az iskolaházak nagy többsége fából készült, igen ritka kivételnek számított a kőből emelt épület. Ilyen ritka iskolaépület lehetett 1789-ben a felső-fehérvármegyei Hévízen, ahol a vizitáció szerint „A Funduson egy azon Szalma fedél alatt vagyon két Kő Ház, úgy mint a Mesterség lakó Háza és a Classis.”³⁰

A classisban – egy kis tapasztott földű szobában, amelynek lantornás ablaka kevés fényt bocsátott a tanulókra – a gyermekek a fal mellett deszkapadokon ültek, középen a mester asztala állt.

1789-ben az udvarhelyszéki Nagykadácson az iskolatermet lantorna ablakok, Székelyszentmihályon üveg ablakok világították, a háromszéki Sepsiszentkirályon a classis „két üveg ónas Ablakoktól” kapta a fényt.³¹

A tanterem bútorzata általában igen szerény: 1789-ben Nagykadácson „egy temérdek Asztal középen s a mellett két felől két deszka padokból” állt. 1788-ban Torockószentgyörgyön a mesterség házában több berendezési tárgyat is felsorolt a vizitáció: egy szőnyeges asztalt, két paddal, tálast, paraszt egyes széket, vasmacskát, fogó fakanalat, a gyermekek dobját és záaszlját.³² 1789-

²⁸ Kós Károly–SENTIMREI Judit–NAGY Jenő: *Kis–Küküllő vidéke magyar népművészete*. Bukarest, 1978. 17. p.

²⁹ ViziJkv. Székelyderzs, 1789. UnitPüspLvt. Kv.

³⁰ ViziJkv. Hévíz, 1789. UnitPüspLvt. Kv.

³¹ ViziJkv. Nagykadács, Székelyszentkirály, Székelyszentmihály, 1789. UnitPüspLvt. Kv.

³² ViziJkv. Torockószentgyörgy, 1788. UnitPüspLvt. Kv.

ben a háromszéki Árkoson „egy könyv tartó Tékát”³³, Sepsiszentkirályon egy „Ladás Asztalt” említenek. A classis felszereléséhez tartozott az ún. „fekete tábla”, amelyek a 19. század negyvenes éveiben a marosszéki Ikland, Kisadorján, Nyomát stb. unitárius kisiskolák leltáraiban szerepeltek.

A 18. században az iskolaház fűtését a „kaskemence” biztosította és csak később, a század utolsó harmadában jelentek meg az ún. „cserepesfűtők”. 1789-ben az udvarhelyszéki Csehétfalván, Kadácson, Székelyderzsen a classist „vesszőből font kas kementze” melegítette.

A vizitációs jegyzőkönyvek gyakran panaszkodnak az iskolaépület gyenge állapota miatt. 1801-ben az udvarhelyszéki Székelykeresztúrfalván a rossz állapotban lévő „Mesterség volt Házát” eladták 22 magyar forintért, 1847-ben a marosszéki Nyárádgálfalván arról panaszkodtak, hogy „az Oskola ház rozszant”, Nyárádszentmártonban pedig arról, hogy „az Iskola Ház a Tanuló Gyermekek Népeességéhez képest nem elég tágas”.³⁴

A 18. század utolsó évtizedeiben a leánygyermekek száma az iskolások között jelentős mértékben megnövekedett. Ez a számbeli növekedés egyes falvakban a külön leányosztályok építésének igényét eredményezte. A század végén az udvarhelyszéki Énlakán a vizitáció elrendelte a „külön Leány Iskola Ház” emelését, 1822-ben pedig Homoródalmáson határozták el második classis építését leányok számára.³⁵ Az elhatározásból azonban csak hosszú évtizedek múltán lett valóság: Énlakán és Korondon csak 1832-ben olvashatunk arról, hogy a fiúk és a leányok külön osztályban tanulnak.

1840-ben Torockószentgyörgyön a vizitáció fiú bentlakás működéséről is tudósít: *„A fiak tanuló háza – írja – idegen tanulók számára készült emeletes öt ágygal, egy kisedes deszka catedrával és padokkal ... elébb a leírt házzal szembe délfelől van más kisedes ház a Leány Nevendékek számára.”*³⁶

Az iskolaépületek „életkorát” az erdélyi éghajlati körülmények között kb. 70–100 év közötti időre becsülhetjük. Nyárádgálfalván 1749-ben építették az iskolát, 1847-ben – közel száz év múlva – a vizitáció arról tudósít, hogy „az iskolaház vala elsüllyedve” romos állapotban.³⁷

Az iskolalátogatás

A feudalizmuskori falusi iskolázás egyik nagy kérdése a rendszertelen iskolalátogatás. A 18. század utolsó évtizedeinek és a 19. század első felének vizitációs jegyzőkönyvei gyakran panaszkodnak amiatt, hogy „a szülék nem

³³ VizitJkv. Árkos, 1789. UnitPüspLvt. Kv.

³⁴ VizitJkv. Nyárádszentmárton, 1847. UnitPüspLvt. Kv.

³⁵ JAKAB Dénes im. 49. p.

³⁶ VizitJkv. Torockószentgyörgy, 1840. UnitPüspLvt. Kv.

³⁷ VizitJkv. Nyárádgálfalva, 1847. UnitPüspLvt. Kv.

adják fel gyermekeiket az iskolába”. Noha az iskolázás nem a szülők jóakarátán múlott, a mezőgazdasági munkák során kénytelenek voltak gyermekeik segítségét is igénybe venni. Minden falusi gyermek rendszeres iskolába járása a feudális gazdálkodási viszonyok között megvalósíthatatlan volt; a felettes egyházi hatóságok és a falvak előjáróságai – ez utasításaikból kitűnik – a *minél több* gyermek iskoláztatását célozták meg.

Az unitárius kisiskolákban a tanév Szent Mihály napjától (szeptember 29) Szent György napjáig (április 24) tartott, az iskolák többsége ezeket az időpontokat igyekezett betartani. Az 1789. évi vizitáció a háromszéki Bölönben és az udvarhelyszéki Nagykadácson feljegyezte, hogy „a Fiúk és Leány Gyermekek Szent Mihály naptól fogva Szent György Napjáig az oskolát a Rendelések szerint szorgalmatossággal gyakorolják”.³⁸ Előfordult, hogy az iskolakezdés Szent Márton napjára (november 11) esett. 1841-ben az aranyoszéki Bágyonban pedig arról panaszkodott az iskolamester, hogy a szülők a gyerekeiket „Decemberben adják fel, tavasszal korán kiveszik”.

1789-ben a vizitáció szerint a marosszéki Nyárádgálfalván és Nyárád-szentlászlón az iskolában „feles tanulók” voltak, 1803-ban Iszlón megjegyezték, hogy „a tanítás télben, noha kevés tanítványok vannak, folyamatban szokott lenni”. 1789-ben az udvarhelyszéki Keresztúron a vizitáció megintette a „resteskedő atyákat”, 1834-ben pedig Korondon megjegyezte, hogy „ebben a népes ekklesiában oskolában járó gyerekek nincsenek”.

Egyes falvakban az iskolásokat szám szerint is feljegyezték: 1789-ben a háromszéki Árkoson 35 tanuló, Kálnokon 26, Nagyajtán 43; 1823-ban Köröspatakon 25 tanuló járt az iskolába, 1789-ben az udvarhelyszéki Fiafalván 56, Tordátfalván 28, 1801-ben Bözödön 47 a tanulók száma.³⁹

1841-ben az udvarhelyszéki Firtosmartonoson az iskoláskorú gyermekek száma 72, de közülük csak 42-en „jártak fel az iskolába”. 1847-ben a Küküllő megyei Magyarsároson a vizitáció 15 tanulót számolt össze, de megjegyezte, hogy még járhatna 30 gyerek.⁴⁰

A 18. század második és a 19. század első felében Marosszék több településén a református gyermekek az unitárius iskolába is jártak, például: Buzaházán, Csókfalván, Iklandon, Jobbágyfalván, Kálon, Szentgericén, Nyárád-szentmártonban, Vadadon és a háromszéki Árkoson.⁴¹ Ritkábban, de ennek a fordítottja is előfordult: 1788-ban a vizitáció szerint az aranyoszéki Szentmihályfalván az unitárius iskolában a tanítás „hiányos”, mert a szülők a gyermekeiket a református iskolába adták.

³⁸ VizitJkv. Bölön, Nagykadács, 1789. UnitPüspLvt. Kv.

³⁹ VizitJkv. Árkos, Kálnok, Nagyajta, Fiafalva, Tordátfalva 1789. UnitPüspLvt. Kv.

⁴⁰ VizitJkv. Firtosmartonos, 1841; Magyarsáros, 1847. UnitPüspLvt. Kv.

⁴¹ A Református Főkonzisztórium Levéltára 124/1839. Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltára Kolozsvárott.

Összesített adataink szerint Udvarhelyszék unitárius iskoláiban a beiskolázottak számaránya a következő képet mutatta: 1823-ban Homoród-mente 15 unitárius iskolájában az iskoláskorú gyermekek 67%-a látogatta az iskolát, 1826-ban pedig Keresztúr-fíuszék 15 iskolájában 54%-a.⁴² Az 1840-es években Erdély 80 unitárius falusi iskolájában a 6–12 éves tanköteles gyermekek iskolalátogatási aránya 80–85% volt. Ez az adat meglepően magas, annál is inkább, mert a katolikusok és a reformátusok 50–60%-os arányt tudtak felmutatni.⁴³ Egész Erdély katolikus, protestáns és ortodox népiskoláiban pedig az iskolalátogatási arány csupán 42,5%-ot tett ki.⁴⁴

Az oktatás anyaga és módja

A 18. század második felének és a 19. század első felének vizitációs jegyzőkönyveiből képet alkothatunk e korszak népoktatásának tartalmáról, a tantárgyakról, a tanítás módszereiről, a rendelkezésre álló tankönyvekről stb.

Az iskolák felügyeletét, a tanítók munkájának ellenőrzését az egyházközségek lelkipásztorai végezték, akiknek az iskolamesterek az egyházi törvények értelmében engedelmességgel tartoztak. A lelkipásztor kötelessége volt, hogy évente négyszer az iskolába „bemenjen” és megvizsgálja, hogy a „Schola Mester micsoda metódussal tanítja az ifjúságot”.⁴⁵

Az iskolamesterek feladatai közé tartozott a tanításon kívül az énekvezérség, a passió éneklése, időnként a prédikálás, az egyházi hivatalos levelek hordása (cursoria) és az esperesi vizsgáló szék kísérése, kiszolgálása (comitiva).

A 18. század második felében az erdélyi unitárius falusi kisiskolákban a tananyagot az olvasás, az írás, a katekizmus, a zsoltárok éneklése és a latin nyelv elemeinek tanítása alkották.

Az olvasást – a feudalizmus folyamán – az úgynevezett sillabizálással, a betűztető módszerrel tanították. A mássalhangzókat nem hangjuk, hanem nevük szerint ejtették ki a tanulók. Miután begyakorolták a betűk elnevezés szerinti kiejtését, sorrendjét; következett a szótagsorok, szótagcsoportok értelmetlen betanulása. A sillabizálás rossz módszere, a „nagy hiábavalóság s kerengő útvesztés” alaposan megnehezítette az olvasás elsajátítását.

Az unitárius népoktatás fő céljának hosszú ideig a „keresztény hit ágazatainak” tanítását tekintették. Ennek megfelelően az iskolák alapvető tananyaga a katekizmus – a vallás főbb tételeinek kérdés–felelet formában való kifejtése –, amely azonban erkölcsi, társadalmi ismereteket is nyújtott. A

⁴² Jelentés a kisiskolák helyzetéről, 1823, 1826. UnitPüspLvt. Kv.

⁴³ *Erdély története III.* (főszerk. KÖPECZI Béla), Budapest, 1988. 1259.

⁴⁴ KÖVÁRY László: *Erdélyország statisztikája*. Kolozsvár, 1847. 292–293 pp.

⁴⁵ JAKAB Dénes im. 47. p. és GÁL Kelemen im. I. 552. p.

felekezeti iskolákban jelentős szerep jutott a zsoltárok éneklésének, amelyek vallásos tartalmuk mellett szép, élményszerű éneklést is jelentettek. A tanulók vasárnapi vallásoktatása a pap kötelessége volt. Az elemi szintű falusi kisiskolákban a tanítás anyanyelven folyt, de a műveltség fokmérőjének itt is a latinitás számított.

A kisiskolákban a latin nyelv egységes szerkezetét részekre bontva tanították, a gyermekeket pedig a tanultak szerint csoportosították. 1789-ben a háromszéki Arkoson és Nagyajtán a kezdők és olvasók mellett Declinistákat, Comparatistákat és Conjugistákat tanítottak. Ebben az évben az udvarhelyszéki Fiátfalván az iskolát látogató 56 tanuló „mind kezdő”, Tordátfalván kezdő 18, olvasó 10 tanuló. Az egykori anyaszék több iskolájában a latin nyelv magasabb fokozatait is elérték: Jánosfalván és Musnán „Initienseket, Legenseket, Etymologistákat, Syntaxistákat” sorolt fel a vizitáció, Vargyason „Initienseket, Declinistákat, Comparatistákat, Conjugistákat és Felsőbbeket” említenek.⁴⁶

A Küküllő vármegyei Magyarsáros iskolájában is elérték a syntaxis fokozatot, a Torda vármegyei Torockószentgyörgy iskolája azonban ritka kivételnek számítható: az Initiensek, Legensek, Declinisták, Comparatisták, Conjugisták, Etymologisták, Syntaxisták mellett a Poétákat említi a vizitáció.⁴⁷

A felvilágosult abszolutizmus iskolapolitikájának hatására a német nyelv és írás tanításának bevezetésével is megpróbálkoztak a népiskolákban. Ez azonban csak részben sikerült: 1789-ben a marosszéki Nyárádgálfalván a vizitáció megjegyezte, hogy a német nyelvben és írásban a gyerekek jó eredményt értek el, ellenben több aranyosszéki iskolában a német nyelv tanítása „elrendeltetett”, de az még nem történt meg.⁴⁸

A 19. század elején népiskolai utasítás szabályozta az unitárius falusi iskolákban folyó munkát, címe: *Oskolamesteri instructio, mely szerint falusi oskoláink mestereinek tanításaikat rendezniök és folytatniok kelleik.*⁴⁹ Az instructio szerint „a mester kötelessége abban áll, hogy szorgalmasan és értelmesen tanítson s mindent tégyen, amit a gyermekeknek jó nevelésére szükségesnek ítél. Végre tanítsa a gyerekeket a következőkre:

a) A Sillabizánsokat és olvasókat sillabizálni és olvasni, vokabulumokra vagy frazesekre, írni és Miatyánk vagy parancsolatokra énekelni.

b) A deklinistákat deklinálni és a deklináció reguláira, úgy, hogy azokat magyarul is jól értsék ... vallásra, énekekre, írásra, számolásra, ú.m. számok írására és kimondására.

⁴⁶ VizitJkv. Árkos, Nagyajta, Fiátfalva, Tordátfalva, Jánosfalva, Musna 1789. UnitPüspLvt. Kv.

⁴⁷ VizitJkv. Torockószentgyörgy, 1789. UnitPüspLvt. Kv.

⁴⁸ VizitJkv. Nyárádgálfalva, 1789. UnitPüspLvt. Kv.

⁴⁹ SZENTMÁRTONI Kálmán: *Adatok a torockói iskola történetéhez*, in: Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára (szerk. BODOR András et al.), Kolozsvár, 1957. 582–584. pp.

c) A komparistákat komparálásra és annak reguláira ... éneklésre, a számolásból pedig legalább a négy első operációkra, a vallásból a Szenthistóriára, vagy kis katechézisére.

d) A konjugistákat konjugációra és annak reguláira ... deák expozícióra, ... kis katechézisére, a vallásból énekekre, a számadásból valamit a négy első operációkon feljül is.

e) Az etimologistákat az etimológiára egészen a szintaxisig, minden héten legalább kéz stílust, ha lehet, többet is diktáljon s ezeket írassa Stylionaleba, hogy a censurának Gergely pápa napkor elé adattathassanak ... itt már a németet is kezdje tanítani, a nagy katechézisnek felét, éneket, az aritmetikát az heterogénia kvantitásokig ... praecepta morum, Erdély geográfiája, akikből több kitelik, a históriából is valamit.

f) A syntaxistákat a syntaxis reguláira, deák expozícióra, a Cornelius Neposból resolválva ... németre is expozícióval együtt ... stílust hasonlólag legalább kettőt hetenként ... diktáljon, melyeket Stylionaléba írasson be tisztán, hogy az examenben exhibeálhassanak (bemutathassanak), a nagy katechézist végig tanítsa ... éneket, számvetést még a heterogénia kvantitásokon is feljül valamit ... praecepta morumot. Minden klasszisokban, ha a gazdaságról is tanulhatnak valamit, úgy a magaviseletről is, jó lenne és dicséretes.

Ezeket pedig mind úgy tanítsa, hogy Gergely pápa-napkor, vagy után közönséges exament adjon.

A leánygyermekeket tanítsa olvasni, írni, számvetésre, vallásra és énekekre, akiknek többet taníthat, valamit a helyes magaviseletről, vagyis praecepta morumot magyarul és egy kis Geográfiát.”

Az unitárius falusi kisiskolákban szokásban volt az ún. „nyári iskolázás”, ami a fiatalok vallásos tanítását jelentette. 1847-ben például a marosszéki Csókfalván a vizitáció feljegyezte, hogy „a Nyári tanítás mindkét nembeli ifjúság vallásos oktatása és hitbéli megerősítésére nézve ... virágzó állapotban vagon.”⁵⁰

Az unitárius iskolák tanulói számára az 1722. évi szentábrahámi zsinat két nyilvános vizsgát rendelt el, az elsőt karácsonykor, a másodikat pedig pünkösdkor. A 19. században, 1811-ben a Főtanács a vizsgák számát egyre csökkentette, amelyet Gergely pápa napján (május 9) tartottak.⁵¹ Ez a vizsga azonban nem a mai értelemben vett számadás, hanem a vizitátorok, az egyházközség elöljárói, a szülők előtti nyilvános szereplés volt. Az examenek alkalmával a tanítót a gyermekek tudása minősítette, népszerűsége, a falu előtti tekintélye attól függött, hogy milyen exament „produkált”. 1788-ban az aranyosszéki Sinfalván a vizitáció elégedetten jelentette, hogy a vizsgán „a Fiúk alkalmasint feleltek idejekhez képest”, 1832-ben az udvarhelyszéki Énlakán a

⁵⁰ ViziUkv. Csókfalva, 1847. UnitPüspLvt. Kv.

⁵¹ JAKAB Dénes im. 47. p.

gyermek „*Conjugatióból, Comparatióból, Declinatióból ... szántás-vetés mesterségéből*” vizsgáztak.⁵²

A 18. században és a 19. század első felében az unitárius iskolákban a központi feladatot a vallásos ismeretek és a latin nyelv tanítása jelentette, az anyanyelvű művelődés igényeiről kevés szó esett. Az unitáriusoknál 1841-ben a korondi zsinat rendelte el, hogy iskoláikban a latin helyett a magyar nyelv legyen a tanítás nyelve. Brassai Sámuel (1800–1897) tanügyi reformtervezetét a zsinat elfogadta: az új rendszer bevezette a magyar tanítási nyelvet, a magasabb fokú iskolákban az osztályrendszer helyett a szakrendszert, a nevelés egyöntetősége érdekében nevelésügyi bizottságot szervezett, új tankönyvek bevezetését írta elő stb.⁵³ Az erdélyi unitárius iskolázásban gyökeres változást hozó reformról a Keresztény Magvető című folyóirat kiemelte: „az anyanyelv tannyelvűvé lett, a magyar nyelvtan rendes tantárggyá tétetett ... a mindennapos életre szükséges reáltudományok, ú.m. elemi természetrajz, földirat, szám- és mértan felvételtek, egy második élőnyelvnek – a németnek – taníttatása elrendeltetett.”⁵⁴

A 18. század utolsó harmadában a falusi kisiskolákban a mai értelemben vett tankönyvek még nem léteztek. A vallásos alapismereteket, énekeket különféle kiadású katekizmusok és zsoltároskönyvek alapján előszóval tanították az iskolamesterek; még az olvasás–írás tanulásához szükséges ábécék is inkább a tanítók kezén forogtak, mint kézikönyvek. Ezek a könyvek tehát inkább mint vezérfonalak jöttek számításba, és normatív funkciót töltek be az oktatói munkában.

A 18. század végén azonban felismerték a tankönyvek fontosságát, az oktatásban betöltött kulcsszerepét és szót emeltek a „boldoguláshoz szükséges könyvecskék” nagy példányszámban való kinyomtatása mellett. A 19. század első évtizedeiben megjelentek az első mai értelemben vett tankönyvek, amelyeket már a falusi kisiskolák tanulói is használtak.

A vizitációs jegyzőkönyvekben mind gyakrabban jelentek meg az ábécés könyvekre, katekizmusokra, énekeskönyvekre stb. történő utalások.

Az ábécés könyvek az első lépcsőfokot jelentették az ismeretszerzés skáláján, az unitárius kisiskolákban az *Ábécé, mesékkel és erkölcsi történetekkel egyetemben* című könyvecskét és Brassai Sámuel: *Az ábécé és a számvetés* című könyvét használták.

A felekezeti iskolák alapvető tankönyvét a katekizmusok alkották, amelyek a vallás főbb tételeinek kérdés–felelet formájában való kifejtését tartalmazták. Nagysolymosi Koncz Boldizsár (1624–1684) püspök 1663-ban írt *Katekizmusát* hosszú időn keresztül kéziratos formában használták. Nyomdába

⁵² VizitJkv. Sinfalva 1788, Énlaka 1832. UnitPüspLvt. Kv.

⁵³ ERDŐ János im. 276. p.

⁵⁴ KOVÁCSI Antal: *Iskoláinkról*, in: Keresztény Magvető, 1861 I. 215–225 pp.

először 1698-ban került, ezt követően öt kiadást ért meg, 1854-ben jelent meg utoljára.

A Sóvidék unitárius iskoláiban Sárosi Sámuel – Gyöngyösi István *Katekizmusát* kedvelték. 1840-ben Marosvásárhelyen megjelent a *Katechesis az az keresztyéni vallásra való tanítás* című könyvecske, amely azonban az egyházban sok vitára adott alkalmat.

Minden unitárius kisiskolában használták *A keresztyén vallás elemei kérdések és feleletekben az unitáriusok szerint* című katekizmust (Kolozsvár, 1845 és ezt követően több kiadás). Ez a könyv Erdő János véleménye szerint E.W. Channing kátéjának fordítása volt, amelyet Kriza János átdolgozott.⁵⁵

A falusi kisiskolákban az egyházi éneklésnek (a zsoltároknak) igen jelentős szerep jutott. Bizonyára nem véletlen, hogy a vizitációs jegyzőkönyvekben a legtöbb utalás a tankönyvek közül az énekeskönyvekre történt. A falvak többségében hosszú évtizedekig kéziratos énekeskönyveket használtak. Csókfalván (Marosszék) 1722-ben Dániel deák az egyháznak adományozott egy 1698-ban másolt zöld pergamenkötésű graduált, 1750-ben pedig Rafai Jánosné Dombi Kata adott egy bőrbe kötött viseletes Thordanus (Thordai)–graduált.⁵⁶

Székelyszentmihályon (Udvarhelyszék) Árkosi Barabás Ferenc iskola-mester 1781-ben lemásolta egy régi példányról az *Isteni dicséretetek, imádságok és vigasztaló énekek* című énekeskönyvet, amelyet egészen 1839-ig használtak.⁵⁷

Aranyosrákosi Székely Sándor (1797–1852) püspök *Istent dicsérő magasztalások és esedezések* című énekeskönyve 1837-ben jelent meg, kora legkedveltebb könyve lett, hat kiadást ért meg.

Az 1789. évi udvarhelyszéki vizitáció a következő énekeskönyveket találta: Homoródújfaluban „*Vagyon egy fekete bőrben bé kötött viseletes Graduál in Folio melyben az Isteni Ditséretetek az újj mód szerint vagynak leírva, más Graduál in Folio Pappys Táblában ... melyben Benefi György által anno 1779 ... akkori kántor által a Soltárok irattattak.*” Jánosfalván: „*Egy Graduális vagyon*”, Karácsonyfalván: egy „*Nyomtatott Énekes Könyv*”, Kénoson: „*Egy újj Ditséreteket magába foglaló rongyos Énekes Könyv*”.⁵⁸

1803-ban a vizitáció Vadadon (Marosszék) „*Két új énekes könyvről*” tudósított, 1840-ben Torockószentgyörgyön több könyvet is feljegyzett: „*Egy régi Graduál Énekes könyv két kötetben, Egy újj Énekeskönyv, Egy Passio a Rector kezénél jó, ismét egy más viseletes*”.⁵⁹

⁵⁵ ERDŐ János: *Teológiai tanulmányok*. Kolozsvár, 1996. 107. p.

⁵⁶ KELEMEN Lajos: *Csókfalva és unitárius egyháza múltjából*, im. 185. p.

⁵⁷ BENCZÉDI Pál: *A volt kolozsvári unitárius kollégium kézirattára*, in: Kelemen Lajos Emlékkönyv im. 39. p.

⁵⁸ VizitJkv. Homoródújfalva, Jánosfalva, Karácsonyfalva, Kénos 1789. UnitPüspLvt. Kv.

⁵⁹ VizitJkv. Torockószentgyörgy, 1840. UnitPüspLvt. Kv.

A 19. század elején a „számismerve” alapelemeit a *Számvetőkönyvből* és Brassai Sámuel könyveiből tanították. Az előbbieken említett *Az ábécé és a számvetés* című könyv mellett igazi sikernek számított Brassai Sámuel: *Számító Socrate*, ami 1843-ban hagyta el a kolozsvári nyomdát, majd a következő években nyolc kiadást ért meg. Brassai *Kék könyvtár* címen „házi és iskolai oktatásra szolgáló kézi és segédkönyvek” sorozatát szerkesztette, ebben jelent meg a *Számító Socrates* is.⁶⁰

A 18. század második felében a rektóriákon kéziratos történelem-könyvekkel is találkozunk. Aranyosszéken készült az *Ő és új Dácia, azaz Erdélynek régi és mostani állapotjáról való rövid História ... mely előadatik ... Huszti András által Anno 1736. Mostan pedig Bágyoni Jankó György által leíratott Tsegezben az 1786-dik esztendőben...*⁶¹

A földrajzi, természettani, gazdasági ismereteket Székely Sándor: *Földleírás és hazai történetek*, valamint *Természeti és gazdasági ismeretek vázlata* című könyvekből tanították.

A latin nyelv tanítása a 19. században háttérbe szorult ugyan, de egyes iskolákban az iskolamesterek még erőltették oktatását. 1840-ben Torockószentgyörgyön a vizitáció a könyvek között megemlített *„Egy Párizspái Dictionáriumot, Oskola számára való”*.⁶² A latintanítás hasznos könyvének bizonyult Molnár Gergely (?–1564) *Elementa grammaticae Latinae* című nyelvtana, amelyet 1556-tól 1837-ig forgattak a tanulók. Darkó Mihály tordai iskolamester *Latin nyelvtana* Donatus módszerét követte, 1846-tól használták.

A német nyelvet Brassai Sámuel *Okszerű vezér* című könyvéből tanították, amely a *Kék könyvtár*–sorozatban 1854-ben jelent meg.

⁶⁰ BRASSAI Sámuel: *Számító Socrates. Fejbeli számvetés, gyakorlati kérdésekben. Angol mintára, hazai tárgyakhoz és viszonyokhoz alkalmazva III. képtáblával*, Kolozsvár, 1843.

⁶¹ SEBESTYÉN Kálmán: *Erdély magyar népoktatása 1780–1848*. Budapest, 1995. 75. p.

⁶² VizitJkv. Torockószentgyörgy, 1840. UnitPüspLvt. Kv.

Egyházlátogatás Rákospalotán 1819-ben

Az egyházlátogatásokról készült jegyzőkönyvek jelentőségét már a 19. században felismerték. Elsősorban az egyháztörténettel, néprajzzal és egyéb társadalomtudományokkal foglalkozók elsőszámú forrásaivá váltak, közülük számosat ki is adtak. A kiadásnál fontos szempont volt, hogy az adott egyházlátogatási jegyzőkönyv mely korból és kinek a tollából származott, ezért inkább egy-egy jelentős esperes vagy püspök feljegyzései, észrevételei váltak ismertté.

A magyar protestantizmus meghatározó személyiségei hamar felismerték a vizitációk jelentőségét, így rövid időn belül kialakult az egyházlátogatásoknak azon formája, mely napjainkig is megmaradt. A vizitációkat két nagy csoportra tudjuk bontani. Az egyikben az egyházmegyék esperesei és előljárói végzik az egyházlátogatást, aminek elődleges célja az egyházmegye kebelén belül működő egyházközségek úgymond „átvilágítása”. A látogatás alkalmával a gyülekezet pénzgazdálkodását, a gyülekezeti életet, a lelkipásztor munkásságát, a gyülekezet szervezeti felépítését (alkalmait), valamint amennyiben rendelkezik iskolával, annak pénzügyi gazdálkodását és a tanszemélyzet alkalmasságát is megvizsgálják. A másik esetben az egyházkerület püspöke végzi – az esperesi egyházlátogatáshoz hasonló szempontok alapján – az egyházlátogatást, melyet generalis vizitációnak nevezünk, ekkor az esperesi látogatáshoz hasonló tüzetes átvizsgálása történik az adott gyülekezet életében. Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek kiváló forrásanyagai nemcsak az egyháztörténetnek, hanem a helytörténettel, valamint a néprajzzal foglalkozóknak is. Egyes esetekben a népi vallásosság érdekes példáit is megtalálhatjuk bennük. Az egyházi vezetés számára pedig nagyon fontos, aktuális információkat tartalmaz, így például az istentiszteletek tartásának rendjét, valamint a liturgiai eltéréseket, területi vagy nemzetiségi sajátosságokat, érdekességeket.

A Pesti Egyházmegye életéről az első fennmaradt esperesi vizitációs feljegyzéseink a 17. század elejétől kezdődően ismeretesek, melyben az egyházmegye valamennyi egyházközségének életéről találhatunk adatokat. A „Libri matriculis”¹ vezetése 1626-tól egészen Bátory Gábor esperességéig nyomon követhető. Ez a kötet az egyetlen fennmaradt esperesi vizitációs jegyzőkönyv a

¹ Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjtemény Levéltára (továbbiakban: R.L.) A/7 Liber Matriculi.

Pesti Egyházmegye életéről, mivel az egyházmegye levéltára a II. világháború idején elpusztult, így az különösen is értékes forrás. A Dunamelléki Egyházkerületben Báthory Gábor püspöki egyházlátogatására a 1817-19 között került sor rögtön püspökké választása után. Ezen egyházlátogatás jegyzőkönyvei és eredményei mind a mai napig csupán részben, részleteiben feldolgozottak. A 19. század utolsó évtizedében került sor a másik generalis vizitációra, melyet Szász Károly püspök végzett el, s aminek a Pesti Egyházmegyére vonatkozó jegyzőkönyvei a II. világháború alatt szintén elpusztultak. Az ily módon forrásszegényesnek mondható Pesti Egyházmegye gyülekezetei közé tartozik Rákospalota is, melyben 1819-ben került sor vizitációra, Kosaras István² lelkési szolgálata idején – ő 1811. június – 1823. április 23. között volt az egyházközség előjárója. A Rákospalotára vonatkozó szakirodalomban³ is előszeretettel használták fel Báthory Gábor egyházlátogatási jegyzőkönyvét, azonban több helyen pontatlanul idéztek, illetve hibás számadatokat használtak fel belőle.

A vizitációt megelőzte a püspöki körlevél, melyben Báthory Gábor püspök tájékoztatta a gyülekezet lelkészeit, hogy mely pontokra kíván hangsúlyt helyezni. A kérdéseket 10 fontos témakör köré csoportosította az egyházközség életével kapcsolatban: „*I. Az Ekklézsia, Mater Ekklésia N.N. tekinetes N.N. vármegyében; a várost helységet bírja (bírák) N. uraság (N.N. uraságok).*

II. Az ekklézsia helybeli igazgatása.

III. A charitativumok vagy alamisnák.

IV. A lelkipásztor.

V. Az oskolák.

VI. Van é bába?

VII. A temető elég tágas-é?

VIII. Van-e harangozó?

IX. Vagynak-é az ekklesiának gravamenei⁴? P.o. Nem háborítottik-é a vallás gyakorlásában, isteni, tiszteletében, földjeiben s a t.,

X. Vagynak-é az ekklesiának alamisna nélkül szűkölködő szegényei?⁵

A körlevélre a Rákospalotai Református gyülekezet presbitériuma és lelkésze a következő feleleteket adta:

„*Báthory Gábor canonica visitatioja 1819. szept. 10.*

² Kosaras István Dunapatajon született, Debrecenben végezte tanulmányait, volt Pataji „iskola” rektor és Pesten káplán is. Fiatalon, 48 éves korában 1843. április 24-én hunyt el. Rákospalotai Református Egyházközség Anyakönyve, 1788-tól kezdődően, I., 219.p.

³ *Tanulmányok Rákospalota – Pestújhely történetéből*, Szerk.: CZOMA László, Budapest, 1974.

⁴ Az 1848 előtt alkotmány- és törvényellenes jogsérelem.

⁵ TÓTH Ádám: *A Dunamelléki Református Egyházkerület népiskolái az 1815-1819. évi püspöki canonica visitatiók tükrében*, (továbbiakban Tóth, 1990) in: *Magyar protestáns egyháztörténeti adattár* (XVI. kötet), szerk.: BENDA Kálmán, HÖRCSIK Richárd, NAGY Edit; Ráday Gyűjtemény, Budapest, 1990., 20.p.

55.p.

- 1, Az istálló, ol rossz állapotban vagynak újítani kellene mind a kettőt
- 2, A pároktól fizetni szokott lecticalét be nem fizeték annak rendes idejében.
- 3, Az oskola ház nem alkalmas a gyermekek számához képest.
- 4, A szántó föld trágyázása szükséges volna
- 5, A kaszáló réteket el szokták etetni.

56.p.

A Canonica Vizitáció tárgyra tett feleletei a R. Palotai Rfta Eklézsiának

Az eklésiáról

Az eklésia máter neveztesen R. Palota Tek. Net. Pest V. Megyében. Birja méltóságos gróf Károli Ő Nagysága.

a, *A kezdete ez egy eklésiának, a mint a matriculába feljegyeztetett tehetődik 200 esztendőkre. – Fatumairol én semmit, de még a most élő öregek is keveset tudnak⁶. - A l. pásztorok név szerint ezek voltak:*

Poroszlai⁷

Békési János⁸

Szetsei István⁹

Nagy Dantsházi Sámuel¹⁰

Szilágyi István¹¹

⁶ A gyászévtized idejéről ismerjük az első lelkész nevét, 1674-ből Megyeri János lelkipásztor személyében. A gyászévtized után a gyülekezet életét a fennmaradt és megismert forrásokból nem lehetett rekonstruálni. A legrégebbi feljegyzések a Pesti Egyházmegye vizitációit tartalmazó kötetében találhatók, melyből kiderül, hogy bizonyosan volt Rákospalotán egyházközség már a Rákóczi szabadságharc előtt is. Ld.: *Vitetnek ítélőszékre...*, *Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve*. A latin nyelvű forrást közlésezi, a jegyzőkönyveket magyarra fordította, a bevezető tanulmányt írta, a kötetet szerkesztette, a jegyzeteket és a mutatókat készítette S. VARGA Katalin, Pozsony, Kalligram, 2002., 131.p., RL. A/7 Libri Matriculi 87.p.,

⁷ Poroszlai György 1714–1722 között volt Palotán lelkész. Szolgálati ideje alatt 1718-ban egy fatemplom épült fel, mely 1786-ig használatban is volt. A reformátusoknak feltehetően ez volt az első templomuk a faluban, hiszen Dvornikovich Mihály püspök 1699-ben készített vizitációjából kiderül, hogy a palotai reformátusoknak nincsen templomuk, csupán egy házban gyűlnek össze alkalmuk megtartására. FÖLDVÁRY László: *Adalékok a Dunamelléki Ev. Ref. Egyházkerület történetéhez*, I. kötet, Budapest, 1898., 272-274.p., RL, A/7. Libri Matriculi 87.p.

⁸ Nincsenek ismereteink sem életéről, sem szolgálatáról.

⁹ Szecsei István 1722–1726 között volt palotai lelkész, ő kezdte vezetni az első anyakönyveket (melyek 1788-ig hiányosak).

¹⁰ Dantsházi Nagy Sámuel 1726–31 között volt lelkész Palotán. Rákospalotai Református Egyházközség Anyakönyve, 1788–1842. között, I.p.

¹¹ Szilágyi István Palotán 1731–34 között töltötte be a lelkési állást. Rákospalotai Református Egyházközség Anyakönyve, 1788-1842., I.p.

Szemespéteri Mihály¹²

Lázi Ferencz¹³

Komáromi Ferencz¹⁴

Váti István¹⁵

Gitzei János¹⁶

Takács Ádám¹⁷

Szombati János – *interimally*¹⁸

Tsontos Sámuel¹⁹

Méhes György²⁰

¹² Szentpéteri Mihály palotai lelkész volt 1734–39 között. Lelkész szolgálatába bepillantást ad a kurátornak feljegyzései. Rákospalotai Református Egyházközség Anyakönyve, 1788–1842., 1.p.

¹³ Veresmarti Lázi Ferenc 1739–44. között volt lelkész Palotán. Munkásságáról kevés adattal rendelkezünk, azonban fennmaradt egy feljegyzés, melyben elkészítette a gyülekezet terítőinek lajstromát (11 db.). Rákospalotai Református Egyházközség Anyakönyve, 1788–1842., 1.p., Rákospalotai Református Egyházközség Anyakönyve, 1722-től, oldalszámok nélkül.

¹⁴ Komáromi Ferenc 1744–56 között volt palotai lelkész. Rákospalotai Református Egyházközség Anyakönyve, 1788–1842., 1.p.

¹⁵ Váci István 1756–65 között volt palotai lelkész. Lelkészége idején készült el az esperesi egyházlátogatás, mely 1764-ből ismeretes és a Libri Matriculi-ban található Rákospalotai Református Egyházközség Anyakönyve, 1788–1842., 1.p.

¹⁶ Giczei Fábian János 1766–73 között szolgált Palotán. Az egyetlen fegyelmi útján Palotáról elmozdított lelkész. Rákospalotai Református Egyházközség Anyakönyve, 1788–1842., 1.p.

¹⁷ „Takács Ádám (Neszmély, ? – Gyón, 1797. ápr. 16.) ref. lelkész. Debrecenben tanult, 1750 tavaszán lett togatus, 1762 tavaszán pedig senior. Azután lelkészi állást foglalt el először Gerjében, 1767 őszén Alsónyéken, 1773 tavaszán Rákospalotán, 1783 vége felé Vácon, 1788 tavaszán Gyónban. Művei: *A keresztyéni ünneplésről kérdések és feleletek által való együgyű tanítás* (ford.) (Vác, 1782.) *Azokkal való vetélkedés, akik minden vallást jónak tartanak ...* (Pictet után latinból ford.), (Pest, 1784.) *Feleségének halálán kesergő ker. férfinak lelkipásztori vigasztalása* (Drelincourt francia műve németből ford.) (Vác, 1786.) (Új kiadás Pest, 1788.) *Olyan édesanyának lelkipásztori vigasztalása, aki azon kesereg, hogy az ő kisdedje a szent keresztség nélkül halt meg* (Drelincourt francia műve német nyelvből ford.) (Hely n. 1788.) *Halotti huszonöt prédikációk* (6k., összesen 150.) (Pozsony és Pest, 1790–96.) (I-II. k II. kiad. uo. 1795–1800.) *Gottholdnak különb-különbféle dolgokról és alkalmatosságokról vétetett kegyes elmélkedései* (Németből ford.) (Pozsony, 1796.) *Nagykarácsoni, kiskarácsoni, nagypénteki, húsvéti, áldozócsütörtöki és pünkösdi prédikációk.* (Pozsony és Pest, 1799.)” ZOVÁNYI Jenő: *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*, szerk: LADÁNYI Sándor, Budapest, 1977., 619.p., Rákospalotai szolgálati ideje alatt a Pesti Fogház protestáns rabjainak felügyeletét is ellátta. RL A/1a Dunamelléki Egyházkerület Jegyzőkönyvei, 4. kötet 1776–1786. között., 665–668.p.

¹⁸ Szombati János 1783-ban 4 hónapig volt palotai lelkész. Rákospalotai Református Egyházközség Anyakönyve, 1788–1842., 1.p.

¹⁹ Csontos Sámuel 1783–88 között szolgált a Rákospalotai Egyházközségben. Ő irányította a gyülekezet első kőtemplomának felépítését. Rákospalotai Református Egyházközség Anyakönyve, 1788–1842., 1.p.

²⁰ Méhes György 1788–95 között volt palotai lelkész. Ettől az időszaktól kezdődően ismeretesek a gyülekezet történetével kapcsolatos hivatalos feljegyzések, új születési, esketési és halálozási anyakönyv, valamint párbért tartalmazó kötetek vezetésére is sor került. Méhes György az új templom megépülése után új lelkész- és tanítói lakás építésének irányításában segédkezett.

Mester Mátyás²¹

Gyemizse József²²

A lelkek száma megy 500on fellyül

b, A templom épült 1786dik. A torony pedig 1804dik esztendőbbe. Mind a kettő kőből. De mind a mellett is hogy egyik sem régi mégis a kőnek és téglának rosszasága miatt igen meg avult állapotba van.

c, Az Úr Asztalához van három kis kanna. – Egy ezüst tányér – Egy ezüst, de belülről arannyal meg futatott pohár – Egy fejkotzkás abrosz – Egy régi zöld selyem keszkenő – Egy kék kotzkás selyem keszkenő – Egy ritka szövésű zöld selyem keszkenő – Egy nagy fehér stráfos szélű keszkenő. – Egy nagy damaska virágú atlac rojtos szélű Fejér selyem keszkenő – Egy a leg nagyobb abrosszal vetekedő viola színű pántlika forma Sárga szélű dupla szövésű keszkenő, melynek sarkain szőlő förtök vagy gerezdek vagynak. Ezzel terítődik be felülről a Szent Asztal.

A leg nagyobbik kannára ez az inscripcio van: E Kannát a Palotai Refta Ekklesia számára. – (itt a de ademeje van de nem tudok rajta elmenni) Borbély Mihály – és Becsz Jánosné tsináltattak 1713dik esztendőbe, - Hiszem hogy ezek Pestiek voltak és meg akkor esett ez mikor a Pesti Reftusok is ide jártak Isteni tiszteletre. A második kannán tsak ezek a betűk olvastatnak S.M.E.K. 1715.

A harmadikon pedig pedig ilyen Inscriptio találtatik: Csanki János Uram öntette a Palotai Refta Sz. Ekklesiának A.D. 1763. Tányéron és poháron ez van – Székhelyi Sámuel és Bekési János által.

d. A Toronyba van két harang, - a nagyobik 2 mázsa és 36 font, a kisebbik valamivel több egy mázsánál, de mennyivel nem tudatik. A nagyobbiknak ez az iscriptioja: Fusa sum in usus et sumtibus Ecclesie Refta R. Palotaensis.²³

A kisebbiken pedig ilyen érthetetlen: Coss. Mich. Johan. Nus. Picker in Ofen.

57.p.

e. Az ekklesiának semmi olyas leveleit és könyvet nem tudok.

Rákospalotai Református Egyházközség Anyakönyve, 1788-1842., 1.p. Rákospalotai Református Egyházközség Anyakönyve, 1722-től, oldalszám nélkül

²¹ Mester Mátyás 1795-1801. között volt palotai lelkész. Rákospalotai Református Egyházközség Anyakönyve, 1788-1842., 1.p.

²² Gyemizse József 1801-11 között látta el a lelkési szolgálatot Rákospalotán. Gyemizse József mint beosztott lelkész szolgált a gyülekezetben már Méhes György idején is. Ekkor épült fel a gyülekezet harangtornya. Később (mint tahitótfalusi lelkész) 1831-1851 között ellátta a Pesti Egyházmegye esperesi feladatait. Rákospalotai Református Egyházközség Anyakönyve, 1788-1842., 1.p., ZOVÁNYI Jenő: Magyar Protestáns Egyháztörténeti Lexikon, szerk.: LADÁNYI Sándor, Budapest, 1977., 471.p.

²³ Önttettem a R. Palotai Eklészia használatára és költségén.

f. A parokiális házban vagynak négy szobák, mind jó állapotba. Nyoszolya vagyon t. – asztala az író asztallal 3. – Széke semmi. Vagyon kamra, istálló, ól is – de a melyek reparatíot kívánnak.

II. Az Eklésia helybéli igazgatása

1. Hogy tökéletesen organizált presbyterium lett volna azt nem mondhatom vagyon m.a. ami részükről való 5 külső elöl járókból a predikatorbol és még három érdemesebb köz emberekből álló presbyterium. Ezek fel vannak esketve nem tudom, most és amint mostragnak úgy találtam.

2. A presbyteriális gyűlések igen tartatnak. Tartatnak pedig olyan állapotba, mikor vagy az eklésiának magának boldogittasáról vagy valami házajjágébéli galibatarol – vagy pedig a tségéres bűnbe elő és egymással versengő emberekről kell értekezni és még a templom

3. Ez a gyűlés szokott tartatni a parochialis háznál. --- Presbyterialis gyűlés a tségéres bűnöbe előket meg feddi. – A privata poemitentiára botsátja, végre a magok életeknek meg jobbitása inti és kéri

A versengő és egymástól külön lakó házastársakhoz meg emlékeztetvén házasságokkor Isten és emberek előtt tett esküvés alatt tett fogadásokról az egymás eltűrésére és az együtt való lakásra kéri ha így sem méne sem mehet kényszeríti is.

A közönséges isteni tiszteletet nem gyakorlókat és haragtartókat meg feddi meg szorongatja, azután amazokat a templom gyakorlására ezeket pedig a meg békélésre helyes inditio okoknál fogva [kényszeríti]. – Ilyen templom nem gyakorlok ami eklésiánkba az a meg kell vallani hogy vagynak, kelt ha szitalukról is a presbyteriális gyűlés eleibe nem jönnek, azzal minetvén magokat hogy őket itt ruhátlanok lévén kitsufolják a templomba, azért inkább mennek Pestre.

4. Ami a presbyteriális gyűlésnek meg eddig nem jegyeztettek fel nem találván ezt az előttem volt predikátorok idejebeli Protocollumba, én sem követtem.

5. Curator van. – Számadásai minden esztendőbe revidealtatnak. – Jelen vagynak a revision a presbyterek. – A szokott helyen bemutatattak.

6. Jövedelme az eklésziának egy kis búzából – egy kis szénából – és a párbérből vagyon, amely mind igen tsekély kivált már most. Hogy lehetne növelni és miből nem látom által, holott azt a tsekély párbér is alig lehet sokaktól be venni, némellyeknél pedig örökös nem is oda marad.

III. A charitativumok v. alamsznák

a. Az Agentiale publikáltatik. A 3 ünnepi újj kenyér és újj borbéli

b. A Pesti Consistoriumtól rendelt minden objectumok szorgalmasan jubilálatnak.

c. A Curator és többek is nem lévén minden vasárnapon jelen a templomba, bizatott ezeknek feljegyzések a predikátornak tapasztalt hitelességére. És pedig azokat be írja hiba nélkül és tartja a maga kezénél, annak idejébe. Vízitáció alkalmával a T. esperes úrnak által adja.

IV. A lelki pásztor neve Kosaras István. – Tanult a Debretzeni Collégiumba. Született nyelvén és a deák nyelven kívül a német nyelvet érti.

57.p.

Ebbe az ekklésziába nyolts esztendőktől fogva vagy on. Feleségtelen

2. Liturgicaja vagy on, de cananja, és Josephista Resolutioja nintsen.

3. Minden vasárnapokon, és innepnapokon tart prédikációt. Dél után catechizatiót.

4. Az Úr vatsorájához először járulandókat confirmálja, de a neveket eddig még nem írta be, nem látván ezt is az előtte levő predikátorok idejébéli protocollumokba.

5. A communiót esztendőkbé Sör, administálja, nem lévén ebbe az ekklésziába ez előtt szokásba az advent első vasárnapi communio.

6. A keresztelest mindenkor a templomba viszik véghez, kivéven azaz estet mikor beteg v. haldokló kisedet hirtelen kell keresztelni.

7. A beteget, mint ember, e szerint szánakozó gyakran hívatlan is, nem nézvén magán ekkor úgy mint papot; meglátogatja; - ahikhez pedig mint pap szükségből hivatlatik, ezen Sz. kötelességét soha még ettzakartis el nem mulatja.

8. A matrikulát viszi mindenbe a Pen. Consistoriumtól kiadott norma szerint.

9. Ha valamely személy, reftus embertől esett meg, aki azt maga sem tagadja akkor annak nevét írja, de ha Papistától esett meg azéről halgati.

10. A házasulandókat háromszor szublikálja, A három vasárnapi publikácót én ugyan tellyes erőmből így ellenzem megtartani, de meg kell vallanom, hogy halgatóimtól e részbe sok méltatlanságot is szenvedék – a mellyen szeretném ha segítene.

11. A halottak el temetésének 48 órai idejére nézve is egy vagyok az értetlenekkel.

12. A predikátori fizetés be adatik – és idejére. Restantia nintsen.

13. Hogy sz. hivatalához illendő tekintetbe nem tartatnék, arról sem panaszkodik még eddig.

V. Az oskolak

a. *A rector neve Tóth János. Tanult Losontzon. – Ebbe az ekklesiába, nyoltz Esztendőktől fogva vagyon. – Ez előtt sehol sem szolgált, mert egyenesen az oskolából jött ide. – Feleséges – Hét gyermekei vagynak.*

b. *Az ekklesia épülete meglehetősen állapotba van. – A gyermekek számát ami illeti, ahhoz képest nem ártana ha az iskola tágasabb és világosabb volna, - egy szóval belső minéműségére nézve correctiot kíván.*

c. *Az oskolába járók mitsoda számmal vagynak megmutatja a katalógus*

d. *A gyermekek csak télen járnak; - járhatnának pedig kiválta a hasznavehetetlenebbek nyáron is de akár mint lelkekre kötöm a szülőknél is examen alkalmatosságával, mégis ezt húsvétnál nem tselekszik, hogy gyermekeiket oskolába küldik.*

e. *Tanítottak a nagyobbaknak Nagy Káté – Hübner- ezeknek világosításokkal. – írás – olvasás – számvetés. A kisebbeknek Kis Káté Szent História, írás – olvasás – a római számok. A legkisebbnek, a betűk silabizálás, - olvasás, - könyörgésel*

f. *A tractus által kirendelt visitátorok. Tiszt. Gaál Dániel Gödöllei és a helybeli predikátor. – Tsak egyszer visitálnak esztendőbe az examenen – amaz nints jelen mert kevéssel esik az előtt a vizitáció.*

g. *Az oskolát csak maga a predikátor visitálja közelebről.*

h. *A templomba való éneklést híven végzi a rector. Reggel a predikátor praescribálja az ő predikációjának materiája hoz[zá]képest mint énekeljen, az estvélt pedig meg mutatják néki az újj énekes könyv dominikákra készült éneket.*

VI. *Bába van. Van-e examinálva azt nem tudom, mert ide jövetelemkor már meg volt. Esketve hogy fel van a plebanustól azt hallottam tőle, mert pópista. Hogy tud az asszonyok nyavajáján segíteni közönségesen hallom de abból is tudom, mert nem igen esik szerentsétlen szülés a keze alatt. – Kötelességébe hiven eljár. – Keresztelni akart volna idejövetelemkor, azt akarván okául hogy néki a plebanos parantsolta hogy a veszedelemben levő kisdedeket, mindennemű [kü]lönbség nélkül meg keresztelje; de meg mondván néki hogy a miénkből a plebanos sem parantsol, azota nem is protendálja*

A himlő be oltás dolga jól megy.

VII. *A temető elég tágas. Be van kerítve, de csak árokkal. A sírok elég méjjek. Mint vagyok a halottak 48. órai eltemetésekkel már fejjebe említettem, akkor jobb alkalmatosságot látván reája.*

VIII. Harangozó van. – Kötelességében eljár.- Engedelmes. Fizetése szolgálatához képest elég van. A helység minden terheitől szabadsága.

IX. Alamiszna nélkül szükölködő szegénye az ekklesiának most tsak egy van. Olyan különös gond reá nintsen, de tsak meg él ő egymaga ennyi nép között.

X. A vallása gyakorlásába, isteni tiszteletébe, földjeibe még eddig az ekklesia nem haborgattatott. A catholica vallásra sem kereszttetetik senki erővel. De már az innepek megtartására nézve meg kell vallanom, hogy az itt levő tiszt urak még nekem is meg izenték hogy publikáljam ki, hogy a kit dolgba kapnak 20 páltzára büntetődik, amellyet én különben is ki szoktam publikálni, de a királyi parantsolat száma hogy t.i. olyankor ideben a faluban minden szörgéjjel járó és botránkoztató munkától oltalmazzák meg magokat, de a tsak ezt a mezei munkákra is ki akarják terjeszteni. Proccsis járásra nem kénszerítettnek a pápista gazdáknál lévő refta tselédek.

A lelkek számát maga ugyan a plebanos tölem soha sem kérte, de meg történt mégis egyszer hogy a catholikus kántor tudtom nélkül házról házra járt és conscribálta – amelyet míg a dolog fojt senki nekem halgatóim közül be nem jelesztett, hanem mikor a dolog meg esése után meg tudtam eleget adtam érette néki még pedig közönséges helyen ami és az ő búzájok aratásánál, ahol az egész nép jelen volt.

58.p.

Anno 1819. A Palotai Refta Oskolában tanuló Férfi Gyermekek Neveik.

D. Varga István	K. Naszádi András
Damásdi István	Molnár Ambrus
Szilasi Bálint	Csanki János
Tóth János	Széter György
Tóth Ferencz	Csikós István
Varga János	Tóth András
Kobza János	Naszádi János
D. Varga András	V. Varga István
Bekő István	Naszádi András
Szikszai István	Bertók Mihály
Kis András	Bertók András
Varga József	Naszádi Mihály
Csanki Mihály	Molnár Ambrus
Damásdi János	Szikdzsi János
Csapó István	Bertók János
Juhász András	Széter Kristián
D. Varga István	Varga István

59.p.

Leány Gyermekek Nevei

<i>Leto Erzsébet</i>	<i>Beko Mária</i>
<i>Csikós Éva</i>	<i>Varga Katalin</i>
<i>Kobza Éva</i>	<i>Csanki Erzsébeth</i>
<i>Südi Judá</i>	<i>Juhász Éva</i>
<i>Bertók Susanna</i>	<i>Damásdi Lidia</i>
<i>Lebo Susanna</i>	<i>Szilasi Maria</i>
<i>Csikós Sára</i>	<i>Kis Éva</i>
<i>Molnár Sára</i>	<i>Kobza Anna</i>
<i>Naszádi Susanna</i>	<i>Naszádi Éva</i>
<i>Csapó Susanna</i>	<i>Lebo Éva</i>
<i>Bertók Lidia</i>	<i>Pánczél Erzsébeth</i>

60.p.

Palotai Rector esztendei Sallariuma

Hús pénz 20 forint
Rozs tizenkét Pesti Mérő²⁴
Zab négy Pesti Mérő
Széna két Szekér
Fa három Öl
Hús fél Mázsa
Só fél Mázsa
Vaj két itze
Méz egy itze
Bors fél font
Faggyú tíz font

Három vetőre két két pesti mérő alá való szántó föld. De a melyek minthogy nem trágyáztatnak kevéssel adnak több hasznót, mint a munkás bére, vagy többször annyit sem. Az első vetőnek felső szomszédja az helység nótariusza Seljen János alsó ref. harangozó Csapó István. A második vetőnek felső a Duna Keszi Plébános Úr Flikta János, alsó a chatr. kántor Mester Pál. Az harmadik vetőnek felső az evangélikus rector Meskó Mihály, alsó az helység kovátsa Szilasi Dániel.

²⁴ Pesti mérő, melynek , nagysága 93,7476 liter volt. A pesti mérőn kívül használatban volt még a pozsonyi mérő is, mely 62,4984 liter volt.

Pesti fél mérő alá való tavaszi föld ez a belévetet magot sem termette meg ez ideig meg. Felső szomszédja a chat. kántor, alsó Bekó István.

Tizenkét rendes rét ennek is ritkán lehet hasznát venni, mert majd minden eszetendőbe le szokták etetni a marhákkal. Felső szomszédja a tiszteletes prédikátor úr alsó a chat. kántor.

Egy egész helyes kender föld, felső szomszédja a tiszteletes prédikátor úr, alsó a Mészáros.

Minden oskolába tanuló gyermek egy véka rozs és tíz krajtzár.

Egy kevés káposzta föld, felső szomszédja a tiszteletes prédikátor úr, alsó a chat. kántor.

A kender földek alatt, vagy alsó végén, egy hat rendes osztáj.

62.p.

A Palotai Reformata ekklesia predikátorának eszetnedőnként való fizetése ekképen vagyon:

Kész pénz 40forint

Négy szekér kész széna

Egy mázsa hús

Egy mázsa só

Húsz font faggyú

Tizenkét itze vaj

Két itze méz

Edgy font bors

Hatvan négy véka kész rozs, mellynek a porara adnak két vékát

Huszon négy véka zab

Vagyon három részbe négy négy mérő alávaló föld, egyik a Keszi útnál, a másik a Dömösi útnál a harmadik az úgynevezett Füvesnél; - a Keszi útnál lévőknek a felső szomszédja a tiszt. Plébános úr, alsó szomszédja a katolikus kántor. A Dömösi útnál lévőknek felső szomszédja Molnár András egy részünkről való gazda ember, alsó szomszédja a tiszt. plébános úr, - A Füvesbe levőknek felső szomszédja a notarius és alsó szomszédja a tiszt. plebanos úr.

Van még edgy kila zab föld is, mellynek felső szomszédja Péter Mihály, acs mester ember, - alsó szomszédja ²⁵ János. Dézsma alatt sintsenek hanem a nem trágyázás miatt annyira el rosszultatik, hogy benne a rozs mind a kukoritzta ugy lehet mondani hogy semmit sem ér, mellyre nézve alázatosan instálom a főisztelendő superintendens tsak, ezeknek tragyzasat méltotzassek hallgatoimnak lelkére kötni, hogy szolgálatom ne essen hijjába.

Van egy kila alávaló kender föld - ez egy kitsinyt meg lehetőssébb állapotba. - Szomszédja felülről Varga Mihály a alol a rector.

²⁵ A vezetéknev sajnos olvashatatlan a jegyzőkönyvben.

Van egy parányi kaposzta föld is, egy felől a magunk, másfelől a Lutheranus rector szomszédságába.

Van még két helyen edgy kis kaszálló, de a melyen míg le kaszáltatnék, többnyire meg szoktak étetni.

Van 6 az az hat ölt tűzre való kemény fa.”²⁶

A „Rákospalota” elnevezés csupán az 1848-49-es szabadságharc után vált elfogadottá, addig és azóta is előszeretettel egyszerűen Palotának nevezik településüket a helybeliek. Egyes helytörténészek úgy vélik, hogy Rákospalota első említése ezen a néven az egyházközség tulajdonában lévő cin tányéron található, melyet 1823-ban csináltattak.²⁷ A tányérban lévő monogram KI., és a fennmaradt iratok együttesen azt bizonyítják, hogy ezt a tálat a gyülekezet lelkésze Kosaras István készítette, halála évében. A vizitáció első sorában illetve a földbirtokos megemlézése kapcsán is egyaránt R. Palotának, azaz Rákospalotának nevezte meg a helyiség nevét a lelkipásztor. Ezért joggal feltételezhetjük, hogy már 1823 előtt is Rákospalota néven vált ismertté a település.

Az 1.c pontban olvashatunk egy arannyal futatott kehelyről, amely napjainkban nincs a gyülekezet tulajdonában. A kehelyről az első írásos bizonyítékunk az 1895. évi december 8-án tartott presbiteri ülés jegyzőkönyvében található, ahol a lelkész jelentése szerint „a középső úrasztali kelyhet, mely felső szélénél behasadt.” A gyűlés a lelkész javaslatára a gondnokra bízta annak megjavítását.²⁸ Később újra találkozhatunk a kehellyel az 1936-ban rendezett Országos Református Kiállítás lajstromában, amelyben a következő bejegyzés olvasható: „Kehely. Ezüst részben aranyozott. Kupáján kagylós díszek. Székely Sámuel és Békési János rendeletére készült. Magyar 1761.”²⁹ A kiállítást megelőzte egy nagy az egész országra kiterjedő összeírás, amelyben a gyülekezetek értékeik listáját kívánták egybegyűjteni. Az 1934. szeptember 16-án tartott presbiteri ülés jegyzőkönyve szerint a gyülekezetnek nincsen semmiféle értéke, melyet a Kiállításra a szervezők rendelkezésére tudna bocsátani.³⁰ A kehely a feltételezések szerint az 1960-70-es években tűnt el.

²⁶ RL G.214., ugyanezen egyházlátogatási jegyzőkönyv átirata megtalálható a Rákospalotai Református Egyházközség levéltárában is, a *Különfélék Historikum 1819-1919 között* címet viselő iratsomóban.

²⁷ BÚZA Péter: *Palotai tegnapok*, Rákospalota, 1995., 61.p.

²⁸ Rákospalotai Református Egyházközség Presbiteri Jegyzőkönyve 1886. április 6-ával kezdődően, 112.p.

²⁹ CSIKESZ Sándor: *Az Országos Református Kiállítás lajstroma*, Budapest, 1934., 25.p.

³⁰ Rákospalotai Református Egyházközség Presbiteri Jegyzőkönyve 1934. januárjától, oldalszámok nélkül, 1934. szept. 16.

A három úrasztali kanna mind a mai napig a gyülekezet tulajdonában van. A kannák használatban is vannak; mind ónból készültek, s egyiken sem található bélyegzés, ami segíthetne eldönteni, mikor és hol készítették.

A legnagyobb kanna 26 cm magas, talpának átmérője 15 cm. A rajta lévő felirat egy kicsit eltér a Báthory Gábor által készített egyházlátogatási jegyzőkönyvben találhatóétól: „Ez kannat az Palotay Reformata Kerestyen Ecclesia szamarae Jeafi Barbely Mihaly es Becsz Ianosne csinattak. Anno Domini – 1713. Esztendoben Pesten.” A másik két kannán a felirat megegyezik a jegyzőkönyvben foglaltakkal. A másik ónkannának méretei a következők: magassága 22 cm, talpának átmérője 13 cm, mely kör alakú hasábstest. A harmadik kannának méretei a következők: magassága 21 cm, talpának átmérője 13, 5 cm gúla alakú hasábstest.

Az 1.d pontban felsorolt harangokról további adataink nincsenek, viszont bizonyosan tudható, hogy az első világháborúban begyűjtötték azokat.

A 2.1 pontban említik a presbiterekkel kapcsolatosan, hogy „*ezek fel vannak esketve nem tudom*”. Napjaink egyházi törvényei a presbiterekkel kapcsolatosan úgy rendelkeznek, hogy hivatali idejük megkezdése előtt esküt kell tenniük, azonban a 19. század elején és korábban ez nem így volt. A református egyház ma a paritás elvén működik, ehhez azonban rögzös út vezetett a 17. század közepétől a 20. század első harmadáig. A világiak szerepe egyre nőtt a 17. század közepétől, s a budai 1791-es zsinatra már valóban egyenjogú tagjaivá váltak az egyház vezetésének.³¹ Az egyházközségek és egyéb egyházi tisztviselők a reformáció korától kezdődően hivataluk elfoglalása előtt esküt tettek. A Rákospalotai Egyházközség presbitériumának tagjainak azonosítására sajnos nincsen módunk.

A 2.3 pontban olvashatjuk, hogy egyes gyülekezeti tagok „*azért inkább mennek Pestre*”. A jegyzőkönyv 1.c pontjában az úrvacsorai kannákkal kapcsolatosan arról olvashattunk, hogy a reformátusok Pestről Palotára és más környező településekre jártak ki hitüket gyakorolni az üldöztetések idején. A jegyzőkönyv e pontja a presbitereknek és a lelkésznek az egyházfegyelem gyakorlásával kapcsolatos, melynek a 18-19. században jelentős fegyelmező ereje volt egy-egy közösség életében. Akik nem tudtak a gyülekezet és a település közösségébe beilleszkedni, azok Pestre bejártak. Palotaiak bejárásáról nem maradtak fenn adatok sem a gyülekezeti, sem a Ráday Levéltárban.

A 2.4 pontban megemlítik, hogy eddig a presbiteri gyűlésekről feljegyzés nem készült, amit az eddig feltárt dokumentumok igazolnak is. A presbiteri gyűlésekről a legkorábbi fennmaradt feljegyzések 1862-ből ismeretesek.

³¹ BARTÓK György: *A református egyházak presbyteriális szervezete*, Kolozsvár, 1904., 126-135.p.

A 4.2 pontban arról tudósít az egyházlátogató, hogy a lelkésznek liturgiája van. A Magyar Református Egyháznak napjainkban egységesen elfogadott liturgiája van, ezzel szemben a trianoni határon kívül élő református lelkészek liturgiája jelentősen eltérhet ettől. Az eltérések háttérében a gyülekezeti élet sajátosságai mellett, a szétszakítottságot kell okokként megemlíteni. Hasonló nehézségekkel találkoztak a 19. század elején a reformátusok, hiszen csupán csak a század közepére sikerült valamiféle konszenzusos elv alapján egységes liturgiát kidolgoznia az országban élő reformátusoknak. Addig azonban területenként, elsősorban egyházkerületenként, más és más liturgiákkal találkozhatunk. Az istentiszteleti rendtartás történetében és változásában nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk azon diákoknak, akik külföldi egyetemekre jártak. Így jutottak el magyar földre a luteránus, a zwingliánus, a genfi rendtartások mellett még számos más különféle liturgia is. Ezekből alakult ki a magyar reformátusok istentiszteleti rendtartása. Kármán József 1787-ben adott ki egy ágendás könyvet, mely egységes rendre törekedett, azonban használatba soha sem került. Később az 1810-es esztendőben történt kísérlet közös ágendáskönyv készítésére, amelynek Tóth Ferenc *Liturgika* c. munkája volt az alapja. Ez is csupán szándék maradt, de egységes kiindulási alapot jelentett a későbbiekben. Végül 1853-ban sikerült egységes ágendáskönyvet elfogadni, melyet Révész Bálint állított össze „*Egyházi beszédek*” címmel.³²

Báthory Gábor vizitációs feljegyzéséből nem derül ki, hogy pontosan mire gondolt a lelkész, mikor azt írta, hogy „Liturgikaja vagyon”. Biztosan tudjuk, hogy Vácott 1806-ban adtak ki egy liturgiát, mely a „Dunáninen való szuperintendentzia bévett”. Tartalmazza a keresztelési és esketési szertartások, valamint az úrvacsora kiszolgáltatásának különböző módjait. Feltételezhető, hogy ezt az ágendát használta Kosaras István lelkész is.

A 4.5 pontban az úrvacsora kiszolgáltatásának gyakoriságáról tudhatunk meg többet, miszerint, arra évente 6 alkalommal került sor. A 6 alkalomból csupán egyet nevez meg a lelkész az advent első vasárnapit. Már a reformáció korában olvasható volt magyarul is Kálvin János *Institutioja*, melynek 4. könyvének 17. fejezetében ír az úrvacsoráról illetve annak kiszolgáltatási gyakoriságáról. Kálvin szerint téves szemlélet az, ha évente egy alkalommal terítik meg az úrasztalát, ugyanis; „*Legalább is minden héten egyszer meg kell teríteni a keresztyének gyülekezetében az Úr asztalát, hirdetni az ígéretekét, melyek minket abban lelkileg táplálnak; nem kell ugyan kényszert alkalmazni senkivel szemben sem, hanem buzdítani és ösztönözni kell mindenkit s a tunyákat is pirongatni kell restségükért, hogy mindenek seregestül, mint éhezők, járulnak ehhez a fényes lakomához.*”³³

³² BENEDEK Sándor: *A Magyarországi Református Egyház Istentiszteletének múltja*, Őrsziget, 1971., 38-40., 46-47.p.

³³ KÁLVIN János: *A keresztyén vallás rendszere*, II. kötet, Pápa, 1910., 691.p.

Az 5.e pontban oktatással kapcsolatos információkat találhatunk. Tóth Ádám dolgozta fel a Báthory Gábor által készített jegyzőkönyvekben található oktatással kapcsolatos részeket.³⁴ A szerző egyházmegyéenként dolgozta fel az egyházközségek kebelén belül működő iskolákat és azoknak állapotát. A Pesti Egyházmegyeről készült összesítő táblázatból kitűnik, hogy a rákospalotai iskola megfelelt egy átlagos méretű alsó fokú oktatási intézménynek. Hiszen egy tanító mellett 33 fiú és 22 leány tanulóval egy kis-közép nagyságú iskolának felelt meg, s ugyanerre a következtetésre juthatunk, ha megnézzük az összesítő táblázatokat.³⁵ Az oktatásban használt tankönyvet „Hübner”-nek említi, mely önmagában nem elegendő, mivel több Hübner³⁶ nevű szerző is ismeretes a pedagógiatörténetben. Esetünkben Hübner Jánosra kell gondolnunk, akinek művei megjelentek magyar nyelven is, így *‘Száz és négy válogatott Biblia-béli Historiák, a’ melyeket az Ó és Új Testamentomi Szent Írásokból a gyengeknek kedvéért össze-szedett’* megjelent Pozsonyban 1772-ben. A kötet tartalmazza 52 Ó- és 52 Újszövetségi történet feldolgozását. Az Ószövetségi részben elsősorban Mózes öt könyvéből, valamint a Biblia történeti könyveiből merít, az Újszövetségi részben pedig három fejezettől eltekintve mind az evangéliumokban leírt történeteket dolgozza fel. Bemutatás képpen az Ószövetségi rész 32. fejezetét ismertetjük, melynek címe „Bethsabéről”, ami a 151-156. oldalakon található. A cím után rögtön megtalálható a bibliai szakasz megjelölése, majd következik a Szentírásból vett igeszakasz teljes hosszában. A szövegben számok vannak elhelyezve, melyekhez „világosító kérdések” tartoznak pl.: „1. Mitsoda várost szállta meg Dávid?”. A kérdésekre a feleletek könnyen megadhatóak a számok figyelembe vételével. Az igeszakasz után következik egy tanítói szakasz, mely „Hasznos Tudományok” címet viseli, ahol három pontban van összefoglalva az üzenet, és az erkölcsi tanítás; „*I. Szorgalmatosan reá kell az asszonyi népnek arra vigyázni, hogy a’ férfiúi nemet a’ vétkezésre fel-ne indítsák.*”

³⁴ TÓTH, 1990., 13-112.p.

³⁵ TÓTH, 1990., 79-80., 111-112.p.

³⁶ „Hübner I. János (1668-1731) nem csekély hatással volt a történet és földrajz körébe vágó tankönyvirodalomra. Neki tulajdonítják a bibliai történeteknek a ker. hitoktatás keretébe való bevitelét. – 2. Joachim (XVII. sz.), Németországból való, 1636. Angolországba ment, Oxfordba költözött, innen szinte hetenként levelezett Hartlibbel s leveleikben a tudomány és nevelés reformjának kérdése jelentős helyet foglal el. Barátja megbízásából ő szerzi meg az egyetemi kancellárnál a cenzurái engedélyt Commenius Praeludia (1637) c. művének kiadása számára. H. régebbi idő óta foglalkozott a panszofia gondolatával és Comeniusnak mind panszofiai eszméit, mind Didactica Magna-ját (amelynek másolatát ez neki megküldte) bő kommentárokkal, illetőleg az utóbbit erős kritikával kísérte, melyben sok helyes észrevétel mellett sok túlzással is találkozunk.” In.: *Magyar Pedagógiai Lexikon*, Szerk.: KEMÉNY Ferenc, I. kötet, Révai Irodalmi Részvénytársaság, Budapest, 1933., 886.p.

I. Ha Bethsabé a' maga kertében a' feredésnek alkalmatosságával magát meg-nem meztelenítette vóna, kétség kívül a' parázناسágba Dávid nem esett vóna.

II. A' jól készült és szívből származott predikáció a hallgatoknak szíveket meg-hatja.

Mivel Nátán Próféta a' maga penitentiára indító predikációjára jól készült, és azt szívéből mondotta el: Dávidot azzal igen meg-indította és bűnéről meg-győzte.

III. Ha az ember nem szégyenlette a' bűnt megtselekedni, meg-vallani sem kell azt szégyenleni.

Midőn Nátán Dávidnak ezt mondotta: Te vagy az a' halálnak fija; nem kíváná ő a maga bűnét pártfogolni, hanem azonnal illy' vallást teve: Vétkeztem az Úr ellen."

Befejezésként szerepelt egy szabadon megfogalmazott summa magyar és latin nyelven egyaránt³⁷. A fejezet felépítéséből látszik, hogy egy megfontolt és pedagógiailag is tudatos munkából tanították a gyermekeket a palotai iskolában.

Az 5.e pontban olvashatunk egy új énekeskönyvről, melynek ismertetése szintén a tanítóra várt. Az „új” énekeskönyvről, hasonlóan az ágendához, csupán feltételezéseink vannak. Feltehetően, arra az 1817-ben megjelent kötetre utalt a szerző, amelynek címe; „Közönséges Isteni Tiszteletre rendeltetett Énekeskönyv mellyben vagynak Hymnusok, 'soltárokból szerkesztett Ditséreték innepekre, és egyéb alkalmatosságokra tartozó Régi Istenes Énekek most újabban, és értelmesebben, tisztábban, s nagyobb virágzásá, mint ennek-előtte, az Énekek Rendeiknek 's verseiknek illendő feljegyzésekkel egynéhány buzgó Imádságokkal meg-ékesítvén, ki botsáttatott. A Debreczeni Forma Szerént. Pozsonyban Weber Simon Péter és Fijának költségével.” Az énekeskönyvben található 361 dicséret, majd 150 zsoltár, s végül imádságok, a hét minden napjára és minden ünnepnapra egyaránt.³⁸

A jegyzőkönyvben található lelkeszi és tanítói díjlevél, melynek valós értékének megítéléséhez össze kell hasonlítanunk más egyházközségek javadalmazásával, melyekből teljesebb képet kaphatunk az akkori jövedelmekről. A vizsgálatot két szomszédos település Rákoscaba³⁹ és Pécel⁴⁰ egyházközségeiben szolgáló lelkeszek és tanítók díjlevelével végeztük el. Míg a péceli egyházközség díjleveleihez képest alacsony, addig a rákoscabai egyházközségétől nem nagy eltérést mutattak a fentebb ismertetett rákospaló-

³⁷ HÜBNER János: Száz és négy válogatott Bibliabéli históriák, az Ó és Új Testámentomi Szent Írásokból a gyengeknak kedvéért, Debreczen, 1772, 151-156.p.

³⁸ Közönséges Isteni Tiszteletre rendeltetett Énekeskönyv, Pozsony, 1817.

³⁹ RL. G. 213.

⁴⁰ RL. G. 211.

tai díjlevelek. A Pécel és Rákospalota, ill. Rákoscaba közötti nagy különbség egyik oka az, hogy Pécel ekkor már jó ideje a Ráday család otthona volt. Az egyházközségi díjlevélben pedig több alkalommal olvashatunk arról, hogy nagy juttatásokat adott a Ráday-család az egyházközség lelkészének.⁴¹ A lelkész díjleveléből kimaradt a stóla, melyet 1805-től a Pesti Generale Consistoriumnak döntése értelmében fel kellett tüntetni.⁴²

Az egyházmegyében lévő tanítók munkájáról az 1816. április 26án tartott egyházmegyei gyűlési jegyzőkönyvből tudhatunk meg többet. Ekkor a palotai tanítót más tanítókkal összehasonlították. Az eredmény nem mondhatnánk jónak, hiszen a következő bejegyzést találkozhattunk; „Palotai rector Tóth János alább hagyott régi szorgalmatosságából.”⁴³ A jegyzőkönyvi állítást a források hiánya miatt sem megerősíteni sem megcáfolni nem tudjuk.

Összegzés

A Rákospalotai Református Egyházközségben Báthory Gábor által végzett vizitáció, mint láttuk, számtalan adatot tartalmaz a település felekezeti és közigazgatási ügyeire nézve is, melyeknek helyes megítélésére akkor kerülhetne sor, ha a Pesti Egyházmegye valamennyi gyülekezetét összehasonlítottuk volna. Kettős célunk azonban az volt, hogy részben a hibásan felhasznált adatok miatt a jegyzőkönyv teljes szövegével megismertessük az érdeklődőket, valamint az egyházközség belső életére vonatkozó adatokat a széles olvasóközönség előtt még ismertebbé tegyük. A Palotai Egyházközség életében ez volt az első – általunk ismeretes – összeírás, melynek fényében jobban megérthető, hogyan tudtak a reformátusok élni Pest közelségében egy katolikus főúr birtokán. Valójában további kutatásokat igényelne, hogy a katolikus főurak és a tulajdonukat képező protestáns falvak lakóinak mindennapjai mi módon hatottak egymásra.

⁴¹ „4. Borban 12 hektó, mellyet tsak a Földes uraság fog adni hasonló képpen az ekklésia jegyzőkönyvébe beírt felosztás szerint.” RL. G. 211.

⁴² Rákospalotai Református Egyházközség számadáskönyve, 1832-től kezdődően, 1-2.p.

⁴³ R.L. A/7. Libri Matriculi 248.p.

A magyarországi református egyház a neoabszolutizmus éveiben (1850–1860)¹

A neoabszolutizmus kutatása az utóbbi időben ismét előtérbe került Magyarországon, fiatal kutatók közigazgatás-történeti,² nemzetiségtörténeti,³ társadalomtörténeti⁴ publikációinak sora mutatja ezt. A neoabszolutizmus korának értékelése éppen a rendszer kétarcúsága miatt problematikus és korszakonként változó eredményű.⁵ Az egyik fél csak a modernizációt látja, a feudális viszonyokat felszámoló új berendezkedés eredményeit, a másik viszont a rendszer negatív vonásaira mutat rá s arra, hogy a polgári állam alapjait 1848 vetette meg. A neoabszolutizmus korának felemás kísérlete, hogy az abszolút uralkodói hatalom megőrzése mellett kiépüljön a modern polgári állam, szükségszerűen kudarcot vallott.⁶ A birodalmi egység megteremtése érdekében centralizáló állam a protestáns-ügyet is a megoldandó feladatok közé sorolta. Azonban a Habsburg-birodalom különböző hagyományú, egymástól eltérő fejlődésű protestáns egyházait nem volt képes – s maga is mihamarabb belátta,

¹ E tanulmány először német nyelven jelent meg: *Die ungarländische reformierte Kirche in den Jahren des Neoabsolutismus (1850–1860)* In: *Südost-Forschungen* 61/62 (2002/2003) 141–169.

² BENEDEK Gábor: *Ministerialbeamte zur Zeit des Ausgleichs*. In: *Bürgertum und bürgerliche Entwicklung in Mittel- und Osteuropa*. Hrg. von Vera BÁCSKAI. Budapest 1986. 555–589., BENEDEK Gábor: *Ciszlajtániai tisztviselők a neoabszolutizmuskori Magyarországon*. In: *Aetas* 1995/4. 60–70., TÓTH Tamás: *Lajtántúli tisztviselők a szolgabírói hivatalokban. Társadalomtörténeti vizsgálódások a neoabszolutizmuskori közigazgatásban*. In: *Sic Itur Ad Astra* 1995/1–2. 3–42.

³ DEÁK Ágnes: *"Nemzeti egyenjogúsítás" 1849–1860*. Budapest, 2000.

⁴ DEÁK Ágnes: *Társadalmi ellenállási stratégiák Magyarországon az abszolutista kormányzat ellen 1851–1852-ben*. In: *Aetas* 1995/4. 27–59., U.ő.: *"Az abszolutizmus vas vesszője alatt" Erdély magyar szemmel 1850–1851-ben*. In: *Holmi* 1996/5. 713–735.

⁵ A neoabszolutizmus korának történelmi értékelése az elmúlt másfél évszázad során ld. LENGYEL K. Zsolt: *Österreichischer Neoabsolutismus in Ungarn 1849–1860. Grundlinien, Probleme und Perspektiven der historischen Forschung über die Bach-Ära*. In: *Südost-Forschungen* 56. (1997) 213–278.

⁶ LENGYEL K. Zsolt: *Neoabsolutismus-Probleme. Verwaltungsgeschichtliche Aspekte zu Fall Ungarn*. In: *Levéltári Közlemények* 70. (1996) 1–2. 79–105.

hogy nem célszerű – egyetlen szervezetbe tömöríteni.⁷ A magyarországi protestáns egyházak teljes ellenőrzésére s ezáltal végleges megrendezésére⁸ törekvő állam nehéz fába vágta fejszéjét.⁹ A jogait évszázadokon át őrző, hagyományaihoz erősen ragaszkodó protestáns egyházak engedtek a külső kényszernek, hiszen ostromállapot volt az országban, de ez nem jelentette belenyugvásukat a fennálló helyzetbe. Ellenállásukat még inkább megszilárdította, hogy a rendszer kétarcúsága egyházpolitikájában is megmutatkozott. A katolikus hegemoniától hosszú időn át szenvedő és az 1848:20. törvényben végre egyenjogúságot nyert protestánsok azt tapasztalhatták, hogy miközben a katolikus egyház újabb előjogokra tesz szert,¹⁰ egyházukat mint intézményt/testületet¹¹ érik a megtorló intézkedések.

A következő összefoglalás magyarországi egyházi és állami, valamint bécsi levéltári kutatásokon alapuló doktori disszertációm azon eredményeiből emel ki néhányat és próbálja röviden ismertetni, melyek a korszakról megjelent monográfiákban¹² kevés teret kaptak. A disszertáció a magyarországi református egyház 1848 utáni életét vizsgálta egyetemes és egyháztörténeti szempontok alapján a Haynau-féle rendeletről (1850. febr. 10.) a protestáns pátens visszavonásáig (1860. máj. 15.) terjedő időszakban. Egyrészt azt kívánta feltárni, hogyan deformálta az önkényuralom, a bécsi centralizmus az autonómiától

⁷ A magyarországi és erdélyi nagy lélekszámú protestáns egyházak erősítették volna az örökös tartományokban a Bach szerint már a "kihalás" kategóriájába számítható protestantizmust. GOTTAS, Friedrich: *Die Geschichte der Protestanten in der Habsburgermonarchie*. In: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. IV. Die Konfessionen*. Hrg. von Adam WANDRUSZKA und Peter URBANITSCH. Wien, 1985. 489–595. Itt 498. sköv.

⁸ A magyarországi protestantizmust a forradalmiság magvának tekintette Bécs. Ahogyan a Bethlen, Bocskai, Rákóczi felkelésekben a vallási sérelmek orvoslásának igénye összekapcsolódott a nemzeti törekvésekkel, ezt a sémát látta megvalósulni 1848-ban.

⁹ Bach jellemezte így a magyarországi protestantizmust: "der alte, starke, tief im Boden wurzelnde Baum". Idézi *Habsburgermonarchie. IV. Konfessionen*. 498.

¹⁰ Az időpontok egybeesése még éleesebbé tette az ellentétet a kétféle elbírálás között. 1850. február Haynau-rendelet eltörli a protestáns autonómiát > < 1850. április az uralkodói tetszvényjog, jus placetum eltörlése, a katolikus klérus szabadon tarthat kapcsolatot Rómával. 1855 concordátum Róma és Bécs között, mely újabb előjogokat biztosít a katolikus egyháznak > < 1856 Entwurf, minisztériumi törvénytervezet az új protestáns egyházszervezetről.

¹¹ Az 1848–49-es szabadságharcot követő megtorlás nem kerülte el az abban érintett katolikus papokat sem – ld. HERMANN Egyed: *A magyar katolikus papság az osztrák katonai diktatúra és az abszolutizmus idejében*. Gödöllő, 1932. ZAKAR Péter: *A magyar hadsereg tábori lelkészei 1848–49-ben*. Budapest, 1999. A protestáns egyházakat azonban azon túlmenően, hogy egyes papjai, tanítói saját személyükben bűnhődtek cselekedeteik, vagy éppen csak forradalminak tartott magatartásuk miatt, mint intézményt sújtották a megtorló intézkedések.

¹² RÉVÉSZ Imre: *Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából*. Budapest, 1957., GOTTAS, Friedrich: *Die Frage der Protestanten in Ungarn in der Ära des Neoabsolutismus*. München, 1965., CSOHÁNY János: *A magyarországi protestánsok az abszolutizmus kori bécsi kormányzatok tükrében*. Budapest, 1979.

megfosztott egyház működését s az miképpen próbált az új helyzethez alkalmazkodni, milyen kísérleteket tett ennek megváltoztatására. Másrészt: milyen lehetőségeket kínált a központi hatalom az egyház működésének fenntartására, milyen terveket szőtt a történelmileg kialakult egyházi szerkezet megváltoztatására. A két testvéregyház – a református és az evangélikus – sorsa ebben a korszakban is szorosan összefonódott, s bár a disszertáció elsődlegesen a református egyházat vizsgálta, elkerülhetetlen volt az analógiák vagy éppen az eltérő magatartás miatt a másik protestáns egyházra kitekinteni. (Mai szóhasználatban a protestáns evangélikust és reformátust egyaránt jelent. A korszakban gyakran mindkét hitvallású evangélikusoknak, augsburgi és helvét hitvallású evangélikusoknak nevezik a protestánsokat.) A disszertáció az egyházi autonómia visszaszerzésére irányuló erőfeszítések közül különösen az 1859 előtti feltárására törekedett, mivel a szakirodalom – néhány kivételtől eltekintve – jórészt csak a korszak végpontjára és egyben betetőzésére, a pátensharcra összpontosít. Az 1880–1890-es években az egyházi folyóiratokban megjelent publikációk, visszaemlékezések – melyeket az egyházpolitikai törvények meghozatala tett aktuálissá – szintén a "dicső küzdelemre" tekintettek vissza. Pedig az azt megelőző évtized éppoly fontos, tanulságokban gazdag volt, ne csak "a küzdelmet fényes sikerrel koronázó eredményekre" tekintsünk, az azt megelőző "sötét napokra" is.¹³ Az 1859-et megelőző évek egyházi "belviszonyainak" ismerete nélkül arra a leegyszerűsített, egysíkú megállapításra juthatunk, hogy a protestáns pátenst elleni heves tiltakozás csupán külső, politikai ráhatás következménye volt. Pedig egy belső folyamat eredményeként jutott el a református egyház 1858–1859-re arra a pontra, hogy tovább nem vár, hanem "visszaveszi" autonómiáját. Ezért fontos a pátensharc előzményeként az 1850-es éveknek – az 1851-es dunamelléki felségfolyamodványon kívül¹⁴ – kevésbé ismert egyházi tiltakozó akcióira összpontosítani. Igaz, a korszakra egyházi tekintetben is a passzivitás volt a jellemző. A passzivitás ereje volt az, amelyen minden külső, kényszerítő erőszak megtört. Ez a passzivitás azonban nemcsak védelmet jelentett a külvilággal szemben, de egyúttal a belső egyházi életre pusztító hatással volt. Ez az egyházi passzivitás nem volt azonos a Deák-féle passzív rezisztenciával. A protestáns egyházak az önkényuralom alatt sem engedhették meg maguknak azt a passzív rezisztenciát, mellyel a vármegyei és országos politizálásból kiszorult birtokos nemesség

¹³ ZSOLDOS Benő: *A protestánsok magatartása a bécsi absolut kormánnyal szemben*. In: Sárospataki Lapok 1901. 133–141., 160–168.

¹⁴ A dunamelléki 1851-es felségfolyamodvány több helyütt megjelent, pl. TÖRÖK Pál: *Korrajzok a dunamelléki helvét hitvallású egyházkerület életköréből*. Pest, 1858. 7. sköv., KISS Áron: *Török Pál élete*. Bp. 1904. 126. sköv.; németül BAUHOFFER György: *Geschichte der evangelischen Kirche in Ungarn vom Anfang der Reformation bis 1850 mit Rücksicht auf Siebenbürgen*. Berlin, 1854. 645–654.

viSSzavonult a magánéletbe. Ugyan miképp lett volna lehetséges a passzív rezisztencia az egyházban, melynek minden körülmények között működnie kell? Olyan feladatokat látott el a korban – anyakönyvezés, oktatás –, amelyeket nem nélkülözhetett a polgári állam. Születés, házasság, de a gyermekek iskoláztatása is egyaránt elképzelhetetlen volt egyházi közreműködés nélkül. Éppen ezért óhajtotta a központi kormányzat szoros ellenőrzése alatt tartani a protestáns egyházak tevékenységét. A katolikus egyházzal – mint utaltunk rá – egészen más volt a helyzet, a dinasztiahű főpapság tökéletes támasza volt az uralkodónak.

Az önkényuralom évei alatt bekövetkezett kényszerű változásoknak a protestáns egyházaktól idegen voltát leginkább akkor érzékeljük, ha ismerjük a református és evangélikus egyháznak az 1800-as évekre megszilárdult belső felépítését. A magyarországi református és evangélikus egyház kerületi beosztása, a négy–négy egyházkerület (szuperintendencia) az 1700-as években alakult ki.¹⁵ A korábban létrejött területi egységek, az egyházmegyék (seniorátus, traktus) részben uralkodói ráhatással – I. és II. Carolina Resolutio – szerveződtek egyházkerületté. Ezek teljesen önállóan intézték ügyeiket, egymással csak a több szuperintendenciát érdeklő tárgyakban érintkeztek. A négy egyházkerület közös ülését generális konventnek vagy generális konferenciának nevezték, az itt hozott határozatoknak nem volt kötelező ereje, csak ajánlások voltak a szuperintendenciák számára. A szuperintendenciák döntéshozó szerve az egyházkerületi közgyűlés volt, melyet egyenlő számú, választott, világi és egyházi (lelkészi) képviselő¹⁶ alkotott. Az egyházkerület papi vezetője a szuperintendens,¹⁷ világi a főgondnok/felügyelő volt, az egyházmegyének az esperes (senior) és a gondnok/felügyelő.¹⁸ Rajtuk kívül választott lelkészi és világi képviselők: főjegyző, jegyző és a tanácsbírák vagy ülnökök (assessorok)

¹⁵ Erről a fejlődésről újabban DIENES Dénes: *Az első püspökválasztás a Tiszáninneni Református Egyházkerületben*. In: U.ő.: *Tanulmányok a Tiszáninneni Református Egyházkerület történetéből*. Sárospatak, 1998. 1–84. Jelen tanulmány kizárólag a magyarországi református egyházzal foglalkozik. Az erdélyi református egyház, melynek fejlődése inkább konzisztoriális volt, önálló országos egyházat képezett, ahogy az erdélyi nagyfőjedelemség is külön része volt a Habsburg birodalomnak. Magyarország és Erdély 1848-as uniója egyházi téren is felvetette az unió igényét; a tervezett 1849-es zsinat elmaradása után ez a terv az 1881-es debreceni zsinaton valósult meg. BUCSAY Mihály: *Geschichte des Protestantismus in Ungarn*. Stuttgart, 1959. 108–109., 178–181.

¹⁶ Az "egyházi és világi" kifejezést a lelkészek, illetve világi tisztviselők megjelölésére használok. A protestánsok ezt a korban elfogadottnak, bár maguk is bevallották "improprius, de bevett kifejezésnek" tartották. Pesti Napló 1856. okt. 30. Beszámoló a dunamelléki református egyházkerület gyűléséről.

¹⁷ A korszakban belső egyházi használatban a püspök névvel is illették a szuperintendenseket, de hivatalosan a protestánsoknak tilos volt püspöki címet használni.

¹⁸ Az egyházmegyei gondnokokat az egyházkerületi főgondnoktól való megkülönböztetésül gyakran segédgondnoknak vagy coadjutor curatornak nevezték.

alkották az egyházkerületi és egyházmegyei gyűlést. A két protestáns egyház közötti különbség az evangélikus egyetemes felügyelő tisztségében mutatkozott meg, a református egyháznak nem volt a kerületek feletti, országos tisztségviselője. Törvényhozó szerve mindkét egyháznak a zsinat volt. Tárgyalt korszakunknak egyik fő kérdése protestáns részről a zsinattartás engedélyezése volt. Mindkét egyház 1791-ben tartotta utolsó zsinatát, ám az itt hozott törvényeket nem szentesítette az uralkodó.¹⁹ Az 1791-es volt az utolsó zsinat, de egyben az első országos, amely először próbálta egységessé tenni az egyházkerületek egymástól eltérő kánonait. A korábbi egyházi törvények még a török időkben születtek, a szuperintendenciák a hercegszöllősi (1576), komjáti (1623) vagy éppen Geleji Katona-féle (1649) kánonokat fogadták el és próbálták többé-kevésbé a megváltozott viszonyokhoz alkalmazni. Az 1791-es kánonok a szentesítés elmaradása miatt nem emelkedhettek törvényerőre, de a négy református egyházkerület működését részben ezek az ún. budai kánonok szabták meg. A protestánsok egy ideig várták, sőt szorgalmazták az elmaradt szentesítést. Az 1840-es évekre viszont más vélemény alakult ki: most már új zsinatot lenne szükséges összehívni, az elmúlt ötven év változásaihoz képest új törvényeket alkotni. A zsinat összehívásához azonban előzetes uralkodói engedélyt kellett nyerni – az 1791:26. törvény többek között erről is rendelkezett. Ez a törvény – a bécsi és linzi békekötések alapján – biztosította a protestánsok egyházi autonómiáját. 1848-ig az egyházak szervezeti és kormányzati kérdéseibe az állam nem szólt bele. Az uralkodó a legfőbb felügyeleti jogot tartotta fenn magának – amint említettük a zsinat összehívását, kánonok szentesítését. 1850 után változott a helyzet, a kormány centralista politikája célul tűzte ki a protestáns egyházak központi irányítását.

A protestánsok közjogi helyzetét az említett 1791:26. törvény határozta meg. Ez a törvény a nehéz 1700-as évek után első ízben jelentett törvényes garanciát a protestánsok egyházi állására nézve. Az 1791-es törvény meghozatala után fél évszázad telt el, mire az 1843–44-es országgyűlésen új vallásügyi törvény született. Bár ez több hátrányos megkülönböztetést érintetlenül hagyott, olyan pozitívumok szerepeltek benne, mint a vegyes házasságok protestáns lelkész előtti megköthetése, szabad áttérés protestáns vallásra. A magyarországi református és evangélikus egyház igen elégedett volt az 1844:3. törvénnyel, melynek meghozatala három országgyűlésen keresztül húzódott. Az 1832–36-os diétán a főrendi tábla visszautasítása hiúsította meg, az 1839–40-esen pedig elmaradt a

¹⁹ VARGA Zoltán: *Politikai okok az 1791. évi zsinati végzések szentesítésének elmaradásában*. In: *A Debreceni Református Kollégium Tanárképző Intézetének Dolgozatai*. 21. szám. Értekezések az 1940. évről. Debrecen, é.n. 106–141.

királyi szentesítés.²⁰ Az utolsó rendi országgyűlésen a vallásügy nem szerepelt a királyi előterjesztésben a tárgyalandó törvényjavaslatok között. A protestáns fél ezt igen kedvezőnek találta, mivel a katolikus klérus éppen ennek ellenkezőjére törekedett, módosítani, kiegészíteni akarta az 1844:3. törvényt. A protestánsok viszont azt szerették volna elérni, hogy e törvényt mindenki szorosan betartsa, s a vallási sérelmeket eszerint rendezzék. Ilyen sérelmek: az áttérések megnevezítése, a vegyes házasságokból származó gyermekek vallásának megszabása, mely ügyekben gyakran maga a Helytartótanács az 1844:3. törvény szellemével ellenkezőleg rendelkezett, nem is beszélve a klérus akadályozó szerepéről. A protestáns egyházak reformkori politikai aktivitásáról, vagy pontosabban politikai passzivitásáról több helyen olvashatunk.²¹ Arról, hogy a katolikus országgyűlési követeknek protestáns vallási ügyben történő kezdeményező fellépését maguk az egyházak tartották túl merésznek. Az egyházkerületek az 1830–1840-es években szinte csak "kullogtak" az országgyűlési határozatok után, kínosan ügyeltek arra, nehogy az uralkodó szemében követelő szerepben tűnjenek fel. 1847–1848–ra, az utolsó rendi országgyűlés idejére változott meg a helyzet, felbátorodtak a protestáns egyházak. Az elkövetkezendő évtizedben is ezt a folyamatot figyelhetjük meg. A protestánsok a megszokott – bár nem sok eredményt hozó – gyakorlat szerint felségfolyamodványokban sorolták fel sérelmeiket és kérték alázatosan az uralkodótól törvényes állapotukba történő visszahelyezésüket. 1858–1859-re megváltozott ezeknek a feliratoknak a hangvétele, szinte már követelték elvett jogait.

A protestánsok önkényuralmi magatartásának megértéséhez tudnunk kell, hogy mit veszítettek el. Az új rendszer nemcsak elvette tőlük az 1791:26. törvényben biztosított egyházi autonómiájukat, rendelkezéseivel megsértette az 1844:3. törvényt, de kiestek abból az állapotból is, melyet az 1848:20. törvény biztosított, a kölcsönösségen és viszonyosságon alapuló vallásegyenlőségből. 1848-ban érték el a protestáns egyházak, hogy egyenrangúakká váltak a katolikus egyházzal. Ekkor mondhatták gr. Zay Károly evangélikus főfelügyelő szavaival: "legtúlzóbb várakozásaink teljesezésbe mentek".²² Az 1848:20. törvény kerettörvény volt, végrehajtása országos, a vallás- és közoktatási minisztériummal és a katolikus egyházzal történő egyeztetést tett szükségessé.

²⁰ ZSILINSZKY Mihály: *A magyarhoni protestáns egyház története*. Budapest, 1907. 639–652., ZSILINSZKY Mihály: *Az 1848–iki vallásügyi törvényczikk története*. Budapest, 1908., VARGA Zoltán: *Szoboszlai Pap István élete és munkássága különös tekintettel egyházpolitikai tevékenységére*. Debrecen, 1934. 254–290.

²¹ Legutóbb – FAZEKAS Csaba: *A tiszáninneni református egyházkerület állásfoglalásai a vegyes házasságokkal kapcsolatos egyházpolitikai vitában, 1839–1844*. In: Sárospataki Füzetek 2001. 1. sz. 73–102.

²² Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (TREL) I. Egyházkerületi levéltár I. Püspöki Hivatal iratai a) közgyűlési jegyzőkönyvek 19. kötet 622.

A minisztériummal történő egyeztetés az 1848. szeptemberi értekezleten történt meg, ahol az evangélikus, református és unitárius küldöttek az államhoz való viszony, a vegyes házasságok, egyházi szükségletek és főképp az iskolák kérdését tárgyalták.²³ A protestánsok az állam és egyház közötti kapcsolat rendezésén kívül ugyanilyen fontosnak tartották belső viszonyaik rendbetételét. Ezt nem az 1791-es kánonok szentesítésével képzelték el. Eötvös miniszter kérésére, aki a Helytartótanáctól örökölt, félbemaradt ügyeket – így a kánonok hatvan éve húzódó szentesítését – le akarta zárni, azt felelték: nem kívánják az 1791-es kánonok uralkodói megerősítését. A szeptemberi értekezlet alkalmával határozták el, hogy a következő évben nemzeti zsinatot tartanak, 1849. augusztus első vasárnapján. 1849 nyara azonban nem kedvezett a zsinattartásnak. A szabadságharc leverése után, ha az 1848:20. törvény nyújtotta teljes egyenlőségben és viszonyosságban nem is reménykedhettek a protestánsok, arra mindenesetre nem számítottak, hogy az 1848 előtti állapothoz sem térhetnek vissza.

A disszertáció a református egyház történetét e tízesztendős periódusban hármasként tagolva mutatja be, mellyel a korszak politikatörténetét követi. Ez a tagolás megfelel mind a protestáns egyházak belső életében, mind a protestánsügy rendezésére született kormányzati elgondolások terén bekövetkezett változásoknak. Az első szakasz – az ostromállapot – a szabadságharc leverésétől a kivételes állapot feloldásáig tart, a második az önkényuralom magyarországi végleges berendezkedésének időszaka a protestáns pápens kiadásáig. A harmadik szakasz tulajdonképpen megelőzi a kormányzati változásokat (1860-ban a feudáliskori kormányzati szervek visszaállítása), ám a protestáns pápens által kiváltott pátensharc egyik fontos előidézője, előkészítője volt a rendszer bukásának. A teljességre való törekvés igénye nélkül, most e három szakaszból csak egy-egy alaprobléma felvázolására kerülhet sor.

Az ostromállapot

1849 nyarán a szabadságharc leverése, Magyarország függetlenségi törekvéseinek megghiúsulása a protestáns egyházak számára még nem jelzett előre semmilyen egyházi téren bekövetkező változást. A jelentős anyagi károk, személyi veszteségek mind idővel kiheverhetőnek, pótolhatónak tűntek. Sőt, Szoboszlai Pap István tiszántúli szuperintendenshez hasonlóan sokan remélték, hogy az egyes személyeket érintő megtorlásban is mérsékletet fog tanúsítani a

²³ KÓSA László: *A református egyház 1848-ban*. In: *Protestáns Szemle* 1998/ 2. 89–99., SZATMÁRI Judit: *A református egyház előkészületei az 1848-as miniszteriális konferenciára*. In: *Egyháztörténeti Szemle* 2000/1. 74–92.

hatalom, hiszen "ezeket halálra ítélni úgysem lehet".²⁴ Ezzel szemben a protestánsok hamarosan megtapasztalhatták, hogy egyházaikat testületileg sújtja az országot megszálló katonai hatalom.

Haynau tábornaszernagy 1850. február 10-én a kivételes állapot idejére szóló ideiglenes rendeletet²⁵ adott ki a protestáns egyházakról. Ez a rendelet megsemmisítette a protestáns egyházi autonómiát, a legbelsőbb egyházi ügyeket diktatórikus módon szabályozta. Betiltotta az egyházi gyűléseket, megszüntette a világi tisztségviselők funkcióját, tisztjéről letette a "kompromittált" evangélikus szuperintendenseket és helyükbe adminisztrátorokat nevezett ki stb. A Haynau nevével fémjelzett rendelet mögött valójában az ország teljhatalmú polgári biztosa, Karl Geringer bécsi hivatalnok állt. A közvetlenül a bécsi minisztertanácsnak alárendelt Geringer alkotta szabályozást – ebben az esetben Thun vallás- és közoktatásügyi miniszternek csak utólagos tudomásával – evangélikus informátorai, Kuzmány Károly bécsi teológia tanár és Kollár János bécsi egyetemi professzor (korábban mindketten magyarországi lelkészek) inspirálták.²⁶ Nagy valószínűséggel ebből következik, hogy az evangélikus egyházat jobban sújtotta a Haynau-rendelet – szuperintendensei elvesztették hivatalukat, több a börtönt sem kerülhette el –, mint a reformátust.

A református egyház magatartása, a külső szemlélő számára teljes passzivitása, a hátrányosabb helyzetben lévő evangélikusoknak érthetetlennek tűnt. Bár náluk mindegyik egyházkerületet adminisztrátor vezette, mégis előbb fejezték ki a Haynau-rendelet elleni tiltakozásukat.²⁷ Sérelmeiket tárgyaló, korábbi autonómiájukat visszakérő feliratuk már 1850 nyarán eljutott az uralkodóhoz, a bányai szuperintendencia küldöttsége ez év végén járt Bécsben.²⁸ Az evangélikusoknak azonban magában a császári családban volt

²⁴ BERZEVICZY Albert: *Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849–1865.* I–III. Budapest, 1922–1932. Itt I. 123.

²⁵ KUZMANY, Karl: *Urkundenbuch zum oesterreichisch-evangelischen Kirchenrecht.* Wien, 1856. 350–352.

²⁶ SCHWARZ, Karl: *Über Beziehungen zwischen dem slowakischen Luthertum und Wien: Der Theologieprofessor Karol Kuzmany (1806–1866).* In: Universitas Comeniana Philologia XIV. 89–106. Itt 97.: "in einer zweifellos von Kollar und Kuzmany inspirierten Verordnung des Feldzugmeisters Haynau hat dieses Kirchentum erste Konturen gewonnen."

²⁷ Az evangélikus egyházmegyékből Geringerhez érkezett folyamodványok egy része tiltakozott a szuperintendensek leváltása miatt, másik része örömmel fogadta a kinevezett adminisztrátort. Felsőmagyarországi szabad királyi városok esperessége 1850-ben kérte Pákh Mihály szuperintendens hivatalba visszahelyezését. Magyar Országos Levéltár (MOL) D4 40. fasciculus B1. tétel 2729/152. 1850; Honti esperesség 1852-ben kérte Szeberényi János visszahelyezését a szuperintendensi székbe. MOL D4 47. fasciculus B9. tétel 3244/96 1852; Trencsényi egyházmegye lelkészei köszönik Chalupka adminisztrátorrá kinevezését. MOL D4 47. fasciculus B9. tétel 2230/118. 1851.

²⁸ GOTTAS 40–41., CSOHÁNY 58–61.; BAUHOFFER György *budai evangélikus lelkész kéziratos naplója 1849–1859.* Budapesti Evangélikus Teológia könyvtára. 14–21.

szószólójuk Mária Dorottya főhercegnő, a nádor özvegye személyében. Mind a folyamodványnak, mind a deputációnak ő egyengette útját. A református passzivitás csak részben magyarázható azzal a három indokkal, mellyel Bauhofer budai evangélikus lelkész magyarázta a jelenséget: "*Allein die reformirte Kirche hatte gerade zu dieser Zeit solche Oberhirten, die theils durch das Alter, theils durch Furchtsamkeit, theils wie der Debrecziner durch schwere Compromittirung und nur infolge eines öffentlichen Widerrufs von der Kanzel erlangten Pardons, gebunden, wenig wirken konnten oder mochten.*"²⁹ Valójában mind a négy református szuperintendens nyújtott be tiltakozó feliratot 1850-ben a maga vagy egyházkerülete nevében, ám ezek csak Geringerig jutottak el, s nem kelthettek olyan feltűnést, mint egy bécsi út.

A protestáns szuperintendensek személyének kérdésében következetlennek tűnik a kormány magatartása. Az evangélikus egyházban egyetlen szuperintendens sem maradhatott hivatalban³⁰ – Haubner Máté (1794–1880) dunántúli, Szeberényi János (1780–1856) bányai, Stromszky Ferenc dunán-inneni (1792–1861), Pákh Mihály (1795–1858) tiszai szuperintendens. Hárman a börtönt sem kerültek el. Haubnert még Windischgrätz ítélte el 1848 decemberében, Szeberényit Haynau záratta börtönbe.³¹ Pákh Mihály tiszai szuperintendens 1850-ben elveszítette hivatalát, de 1848–49-es magatartása miatt csak 1852-ben ítélték el. Ebből a szempontból talán igaz lehet Bauhofer megállapítása, hogy a félelem is gátolhatta a református szuperintendenseket a cselekvésben, hiszen láthatták, hogy milyen sors várt evangélikus hivaltársaikra. Az életkor kérdésében, hogy a református szuperintendensek koruk miatt lettek volna kevésbé aktívak, nem áll meg Bauhofer véleménye. Az életkort tekintve 1850-ben: Szoboszlai Pap István tiszántúli (1786–1855), Nagy Mihály dunántúli (1788–1878), Polgár Mihály dunamelléki (1782–1854), Apostol Pál tiszáninnen szuperintendens (1787–1860) 62 és 68 év közötti. Velük szemben az evangélikus szuperintendensek, nem számítva a kirívóan magas korú, 71-dik évében járó Szeberényit, 55–58 évesek. A hét–tíz év korkü-

²⁹ Bauhofer kézirat 24. [Egyedül a református egyháznak voltak ebben az időben főpásztorai, akik részben koruk, részben a félelem miatt, részben pedig – miként a debreceni – a súlyos kompromittáltság és csak szószékről történő nyilvános visszavonás által elnyert kegyelem miatt, kevésbé tudtak működni.]

³⁰ Az 1848–49-es szabadságharcot követően az evangélikus egyházat ért megtorlásról legutóbb KERTÉSZ Botond: *Evangelium és szabadság. Az evangélikus egyház Magyarországon 1848–49-ben*. Budapest, 2002. 162–173.

³¹ Haynau, amikor a pozsonyi börtönben meglátogatta a foglyokat, Szeberényinek külön a szemére vetette, hogy szlovák létére, hogyan csatlakozhatott a magyarokhoz: "Aber um Gottes willen, wie haben Sie sich so vergessen können, dasz Sie mit den Magyaren gehalten haben?" [Az Istenért, hogyan feledkezhetett el így magáról, hogy a magyarokkal tartott?] Bauhofer kézirat 5. Szeberényi János azon szerencsések közé tartozott, akiknek Haynau felmentése előtt megkegyelmezett, így menekülhetett meg a tíz év várfogságtól.

lönbség, bár jelentős a két csoport között, nem indokolja a Bauhofer szerinti passzivitást. Szoboszlai Pap István esetében igaz a súlyos kompromittáltság. Kell valaki ellen súlyosabb vád, mint a debreceni szuperintendens körlevele a Függelenségi Nyilatkozat után?³² Mégsem érte megtorlás. Kortársai, a későbbi nemzedékek, egyháztörténészek a legkülönbözőbben ítélték meg személyét, az egyházarulótól a Debreceni Kollégiumot megmentő realista egyházpolitikusiig terjed a skála. Leghitelesebb jellemzése debreceni paptársa Könyves Tóth Mihály tollából maradt fenn.³³ Eszerint Szoboszlai mindenkiel, még ellenségeivel szemben is nyájas volt, soha nem volt lenéző, még a legegyszerűbb prédikátor vagy prédikátorné társaságában sem. Nagy tehetsége volt ahhoz, hogy megnyerje az embereket. *"Azon ügyessége, miszerént a politikai különböző véleményűek közt gyík módra ki tudott suhanni a határozott nyilatkozat elől, egyaránt vendéggé tették az ellentétes véleményűeknél."*³⁴ Talán éppen e tulajdonságának köszönhette, hogy a cári sereget kísérő gróf Zichy Ferenc császári biztos jó véleményt alakított ki róla 1849 augusztusában. Augusztus 6-i prédikációja, melyet Konstantin nagyherceg és Paszkevics főherceg Zichy tolmácsolásában hallgatott meg, orosz részről gratulációt vont maga után. Jóllehet Szoboszlai megmenekült a további felelősségre vonástól, sőt később császári kitüntetését kapott, a rendőrség szemében továbbra is gyanús maradt.³⁵ A kapott Vaskorona rendről jegyezte meg egykori tisztársa, báró Vay Miklós volt tiszántúli főgondnok, hogy míg Könyves Tóth Mihály a lábán hordta a vasat, Szoboszlai a mellén.³⁶

A református szuperintendensek zavartalan további hivatalviselésének egyik lehetséges magyarázatát abban láthatjuk, hogy nem volt alkalmas jelölt a helyükre. A magyarországi reformátusság nemzetiségi tekintetben nem volt megosztott, mint a lutheránus egyház. 1848–1849-ben a református egyház lelkészeivel, professzoraival, tanítóival a magyar ügy mellé állt. A

³² Szoboszlai Pap Istvánról legutóbb GÁBORJÁNI SZABÓ Botond: *A szabadság szent igéi. A tiszántúli református egyházkerület és a Debreceni Kollégium 1848/49-ben.* Debrecen, 1999. 45–46.

³³ Könyves Tóth Mihály debreceni lelkész 1855-ben Josephstadtban írta emlékiratát. Érthető lett volna, ha keserűen szól debreceni hivataltársáról, aki továbbra is szuperintendens, míg ő, a megkegyelmezett halálraítélt évek óta börtönben van. Mégis keserűség a soraiban. KÖNYVES TÓTH Mihály: *Emlékirat a tiszántúli református egyházkerület életéből (1855)* Editiones Archivi Reformatorum Transilvaniae. Debrecen, 1996. 353–363.

³⁴ U.o. 360.

³⁵ Österreichisches Staatsarchiv (Wien) Allgemeines Verwaltungsarchiv (AVA), Oberste Polizeibehörde, Präs. I. 1854:3285. Verzeichniß jener Individuen, welche aus Anlaß der AllerhöchstenVermächtigung Sr. kk. ap. Majestät des Kaisers, Auszeichnungen erhielten, und dieser Allerhöchsten Gnadebezeugung nicht würdig erschienen: "Seine politische Haltung in den Jahren 1848/49 war entschieden schlecht. ... Er ist sehr schlauer Parteigänger der unter dem Denckmantel seiner geistlichen Würde seine Agitationen fortreibt."

³⁶ BALLAGI Géza: *Emlébeszéd id. báró Vay Miklós felett.* In: Protestáns Szemle 1894. 451.

szuperintendensek, esperesek magatartásában legfeljebb az okozott különbséget, hogy egyházkerületük, egyházmegyéjük mikor állt a császári csapatok megszállása alatt, amikor statárium tiltotta a magyar kormánynak engedelmeskedést. A református szuperintendensek letétele esetén, akár a legsúlyosabban kompromittált Szoboszlai Pap István vagy a szabadságharc alatt, 1848 szeptemberében megválasztott Apostol Pál tiszáninneri szuperintendens esetében, nem lett volna kit a helyükre állítani. A megfelelő adminisztrátorok kiválasztása az evangélikus egyházban sem történt automatikusan. A bányai egyházkerület adminisztrátora kiválasztásának esete Bauhofer budai evangélikus lelkész naplójából ismert.³⁷ A bányai szuperintendencia számított a legellenzékibbnak az evangélikus egyházban, az évtized legtöbb evangélikus tiltakozó akciója innét indult ki. Geringer hiába hivatott több esperest és lelkészt Pestre és ajánlotta fel a bányai adminisztrátorságot, lelkiismeretükre hivatkozva mindannyian visszautasították. Végül a tiszai szuperintendenciából Komáromi József, miskolci lelkész, hegyaljai esperes vállalta el a tisztséget. A más kerületből származó adminisztrátor kinevezése a távolság miatt sem volt szerencsés, de idegen lévén a bányakerületi viszonyokat sem ismerte. Az első kerületi tanácskozáson, 1850. szeptemberében ellenséges hangulat fogadta Komáromit.³⁸ Székács József pesti magyar lelkész keményen kikelt az egyház árulói ellen, akik mint Júdás ezüstért eladják az Úr ügyét. (A kinevezett adminisztrátorok állami fizetést kaptak.) A kollégájánál kevésbé harcias budai lelkész, Bauhofer György egyszerűen felolvasta a János evangéliuma 10. rész első öt versét, a jó pásztor példázatát: *wer den Schafstall nicht durch die Tür betritt, sondern auf einem anderen Weg eindringt, ist ein Räuber und ein Dieb. Der Schafhirt geht durch die Tür hinein. Diesem tut der Türhüter auf, und die Schafe hören auf seine Stimme [...] Einem anderen Menschen würden sie nicht folgen.*³⁹

A református egyházkerületek látszólagos passzivitása összefüggésben állt a világi tisztségviselők kérdésével. Nagyobb szabású tiltakozó akcióra csak egyházkerületi gyűlés adhatott volna felhatalmazást, azt pedig világi tisztségviselők részvétele nélkül nem tartották törvényesnek. Az ostromállapot alatt tartott egyházkerületi tanácskozásokat nem is nevezték közgyűlésnek (generale consistorium), csak 1855-től használják a régi elnevezést. A református egyházkerületek sokszínűsége a gyűléstartásban is megnyilvánult. Míg három egyházkerület élt az előírt, korlátozott formában (előre bejelentve, kirendelt biztos jelenlétében) engedélyezett gyűléstartással, a dunamelléki

³⁷ Bauhofer kézirat 6–7.

³⁸ A gyűlést leírása Bauhofer kézirat 13–14.

³⁹ Aki nem az ajtón megy be a juhok aklába, hanem másfelől hatol be, az tolvaj és rabló; de aki az ajtón megy be, az pásztor a juhoknak. Ennek ajtót nyit az ajtóőr, és a juhok hallgatnak a hangjára [...] Idegent pedig nem követnek.

szuperintendencia évekig halogatta ezt.⁴⁰ A kerületek példáját az egyházmegyék is követték. Így a Dunamelléken 1856-ig, az Entwurf megjelenéséig nem gyűléseztek a traktusok. A többi szuperintendenciában viszont több egyházmegye zavartalanul összegyűlt 1850-től folyamatosan, egyes esetekben akár kettős elnökséggel.⁴¹ A dunántúli, tiszáninneri és tiszántúli református egyházkerületek 1850 folyamán tartott gyűléseikből küldött felirataikban fejezték ki tiltakozásukat az egyházi autonómia felfüggesztése, a Haynau-rendelet ellen. Sőt a tiszáninneriek, hogy a világi–lelkési kettős elnökség követelményének eleget tegyenek, a legidősebb egyházmegyei gondnokot kérték fel a világi elnökségre. Az egyházkerületi határozatok nem kerültek el Geringer figyelmét, a szuperintendenciák szigorú rendreutasításban részesültek a Haynau-rendelet bírálataért. Geringer számára mindez bizonyíték volt a "vormärzlich" törvényekhez való nyakas ragaszkodásra és a protestánsok kivételezett helyzetére Magyarországon – "exemptionelle Stellung der Protestanten in Ungarn".⁴² A dunamelléki egyházkerület nem követte társai példáját. Polgár Mihály szuperintendens az utolsó, 1849 júliusi gyűlésen felhatalmazást kapott, hogy a bizonytalan helyzetre való tekintettel egyedül vezethesse a kerületet, levélben kérve ki az esperesek tanácsát.⁴³ Sem az esperesek, sem a volt főgondnok nem tartották szükségesnek a gyűléstartást, sőt világi részvétel nélkül előre törvénytelennek nyilvánították.⁴⁴

A tárgyalt korszaknak egyik kulcsproblémája a világiak jelenléte–jelen nem léte az egyházi életben. Míg korábban a presbiteriális elveken nyugvó egyházalkotmány biztosította az egyháziak–világiak egyenlő képviselését, most a világiak – elveszítve választáson alapuló tisztségeiket – csak mint meghívott bizalmi férfiaként (Vertrauensmann) vehettek részt a hatóságilag

⁴⁰ Az első "igazi", világiak részvételével megtartott gyűlésnek az 1856. őszt tekinthetjük.

⁴¹ Pl az ungi egyházmegye 1852-es gyűlésén Pálóczi Horváth Simon egyházmegyei gondnok kijelentette: "Az egyházmegye közbizodalma tette alám ezen széket s csak az veheti ki alólam; más hatalom csak szuronnal vethet ki." Tiszáninneri Református Egyházkerület Levéltára (TIREL) I. C/LXXXIII:40.805/193. "A lefolyt nehéz idők gyászos eseményeire vonatkozó adatok az ungi egyházmegyéből"

⁴² A dunántúli református egyházkerület pápai gyűléséről készült akta. AVA Akatolischer Neuer Kultus, Evangelischer Kultus, Fascikel 304. 2515/142 1850. Regelung der Kirchenangelegenheiten in Ungarn. Az akta a Monarchia felbomlását követő iratalkülönítéskor valószínűleg tévedésből maradt Bécsben. Mint felirata is mutatja, magyar akta, a hozzá hasonlóak a MOL D4 szekcióban találhatók.

⁴³ Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (RL) A/1.a egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyvek 8. kötet szuperintendensi napló 1849–50. 1. szám

⁴⁴ Polgár 1853-ban mégis szükségesnek tartotta a gyűlést, melyről a világiak távolmaradtak s az esperesek és Polgár ellentéte miatt csaknem botrányba fulladt. Polgár felajánlotta lemondását, de maradásra bírták, mivel egy idősebb szuperintendens, akit törvényesen választottak meg még mindig jobb volt egy kinevezett adminisztrátornál. TÖRÖK: *Korrajzok* 31–39.

engedélyezett, biztos által felügyelt gyűléseken. Ha korszakunk végpontját, a pátensharcot vesszük vizsgálat alá, feltétlenül találkozunk azzal a megállapítással vagy váddal, hogy a világiak csak a politikai ellenállás eszközeként tekintették a protestáns pátens elutasítását. Valóban csak ekkor vettek részt a világiak az egyház életében, vagy az önkényuralom korábbi éveitől kezdve, amikor még nem lehet ráfogni, hogy politikai szándék vezette őket, tevékenyen próbáltak egyházuk sorsán javítani? A kérdés eldöntését a tervezett további, részletes kutatás teszi lehetővé, az 1848 előtti világi tisztségviselők névsorának összehasonlítása az 1850 után tartott gyűlések résztvevőivel. Bár még egy ilyen vizsgálat is csak a kiegészítő háttérkutatások segítségével tud a feltehető kérdésre válaszolni, mivel a biztosok jelenlétében tartott gyűléseken a világiak közül többen szándékosan nem jelentek meg, miközben a magánértekezleteken⁴⁵ rendszeresen részt vettek. Jelen ismereteink alapján azt szögezhetjük le, hogy a világiak, bár jóval kisebb aktivitással és létszámmal, de igenis jelen voltak az egyházi közéletben, a gyűlési jegyzőkönyvek felsorolják a világi résztvevőket is. Igaz ugyan, amit a Pesti Napló cikkírója beismert – reagálva a Protestantische Jahrbücherben megjelent "A magyarhoni ev. papság viszonya a világiakhoz" c. írásra –, hogy a világiak gyéren látogatják a gyűléseket. Lehet, hogy némelyeknél a hiúság az elmaradás oka (kiestek eddigi tisztségeikből, nem elnökölhetnek az üléseken), "de másoknál talán az a szellem, mely M–d cikkéből kirí, mely több lelkeszt meg szállt és dohog a világiak ellen."⁴⁶

Feltehetően a tervezett további kutatás igazolja az eddig összegyűjtött adatok alapján kirajzolódott képet: A protestáns világiak csak Bécs szemében voltak mindannyian forradalmárok. Valójában igen különböző politikai háttérrel rendelkeztek és ennek megfelelően alakult 1849 utáni egyházi

⁴⁵ A korban magánértekezletnek egyháziak és világiak kötetlen tanácskozását tekintették, amikor a fontosabb egyházi ügyeket megtárgyalták formások – jegyzőkönyv, bejelentés és hatósági jelenlét nélkül. Pl. a dunamelléki egyházkerületben Pest volt az a központ, ahova a vidéken élő szuperintendens felutazván több fontos világi tisztségviselővel találkozhatott. A hivatalos formák hiánya miatt, többnyire magánlevelek vagy éppen titkosrendőri jelentések alapján rekonstruálható a magánértekezletek tárgya.

⁴⁶ Pesti Napló 1855. ápr. 13. Tudomány és irodalom; A Protestantische Jahrbücher cikke: A magyarhoni ev. papság viszonya a világiakhoz. Protestantische Jahrbücher (Pest) 6. (1854) 416–422.

közzsereplésük. A legfőbb világi tisztségviselők, a főgondnokok⁴⁷ általában régi protestáns arisztokrata családokból származtak, akiket évszázados családi hagyományok tettek egyházuk "védelmezőivé".⁴⁸ Az egyházmegyei gondnoki székben is hozzájuk hasonló, régi nemes családok fiaai ültek, a birtokos nemesség képviselői. Rajtuk kívül az egyházkerületi, egyházmegyei tanácsbírák, városi, mezővárosi egyházközségi gondnokok között sokan hivatásukból élő, nem feltétlenül nemesi származású, értelmiségiek (honorácior) voltak. Az ő megítélésük még összetettebb és összefügg azzal a kérdéssel, hogy az 1848 előtti tisztségviselői kar, mennyire vállalt hivatali az önkényuralom alatt.⁴⁹ Így az is előfordulhatott, volt rá példa (Pl. Nagy Gedeon alsóborsodi gondnok az 1850-es tiszáninneri gyűlésen), hogy a korábban egyházi tisztséget betöltő személy mint a kormány képviselője, mint biztos jelent meg az egyházi gyűlésben. Valószínű és az egyes adatok ebbe az irányba mutatnak, hogy a konzervatív beállítottságú arisztokrata protestánsok kevésbé vonultak vissza az egyházi közélettől, míg a vármegyei politikai életből kiszorult birtokos nemesség, ugyanígy az egyházi téren sem volt hajlandó "együttműködni a hatalommal" és itt is a passzív rezisztenciát kívánta megvalósítani. Legalábbis az első években, amíg tartott az ostromállapot, többen nem voltak hajlandók a biztos jelenlétében tartott gyűléseken megjelenni vagy éppen a szuperintendensekkel együtt az uralkodó előtt tisztelegni Budán 1852-ben.⁵⁰

Az 1854-ig tartó kivételes állapotban, igaz súlyos rendeletek nehezettek a protestáns egyházakra, mégis csak ideiglenesnek tekintették a fennálló viszonyokat. Bízta abban, hogy hamarosan visszakapják 1848 előtt élvezett autonómiájukat.

⁴⁷ A Haynau-rendelet által letett református főgondnokok: gróf Teleki József tiszáninneri († 1855), gróf Teleki Sámuel dunamelléki († 1857), id. Pázmándy Dienes dunántúli († 1854). Bárány Miklós tiszáninneri főgondnok Szoboszlai Pap István szuperintendenssel támadt ellentéte miatt még 1849 nyarán lemondott tisztségéről s 1860-ban a tiszáninneri kerület választotta meg főgondnokának. (Amint a főgondnokok sorában egy generáció kihullását figyelhetjük meg, a szuperintendensek esetében is hasonló a tendencia: Polgár Mihály dunamelléki † 1854, Szoboszlai Pap István tiszántúli † 1855, Apostol Pál tiszáninneri † 1860, egyedül a dunántúli Nagy Mihály élte túl a korszakot † 1878.)

⁴⁸ A magyarországi református egyházban hagyományosan szerepet vállaló főnemesi családok a gróf Ráday, az erdélyi eredetű és a gróf Rádayakkal rokon gróf Teleki, a Vay család báró és grófi ága egyaránt stb. Pártfogó szerepük különösen fontosá vált az 1700-as években a vallási sérelmek uralkodó elé vitelében, az elnyomott egyház védelmében.

⁴⁹ Az abszolutizmus kori tisztségviselői kar magyar ill. nem magyar voltáról ld. BENEDEK Gábor, TÓTH Gábor idézett cikkei, továbbá PAP József: *A Heves- és Külső-Szolnok vármegyei politikai elit és a "passzív ellenállás". Heves és Külső-Szolnok vármegye politikai elitjének története.* In: Aetas 1998/2–3. 159–170.

⁵⁰ Polgár Mihály szuperintendens leírása az uralkodó előtti tisztelkedésről. RL A/1.a 8. kötet szuperintendensi napló 1852–53. 9. szám

Az bécsi minisztériumi tanácskozástól a protestáns pátensig

1854-ben az uralkodó házasságkötését követően véget ért Magyarországon az ostromállapot. (1854. május 1.) Ennek kihirdetése azonban nem felelt meg az országos várakozásnak, mely sokkal többet, kormányzati változásokat remélt. A protestáns remények is szertefoszlottak, amikor a Haynau-rendelet helyett egy attól szinte semmiben nem különböző, ideiglenes rendelet szabályozta egyházi viszonyaikat.⁵¹

Bécs egy percig sem gondolt arra, hogy a protestáns egyházak visszakapják korábban élvezett önállóságukat, az egységes birodalom eszméjébe nem illet, sőt veszélyesnek tűnt a protestáns autonómia. Az új szervezeti felépítés elkészítése viszont még váratott magára, így ideiglenesen továbbra is fenntartották a Haynau által létrehozott állapotot.⁵² A vallás- és közoktatásügyi minisztérium teljesen természetesnek tartotta, hogy egyházi törvényeket készítsen s azokat az uralkodó nevében kiadja.⁵³ A protestáns és a minisztériumi álláspont között alapvető különbség volt e tekintetben, kinek van joga kánonokat alkotni? A protestáns egyházak ragaszkodtak az 1791:26. törvény olyan felfogásához, hogy az uralkodó főfelügyeleti joga csak a zsinat összehívására, az ott alkotott kánonok szentesítésére terjed ki. Igaz, a törvény gyakorlati alkalmazása terén csak a zsinat uralkodói összehívására volt példa – 1791. évi budai és pesti zsinatok –, a kánonok szentesítése elmaradt. A minisztérium taktikai megfontolásból, mint az 1791-es zsinatra adott uralkodói választ kívánta az új szabályozást elővezetni. Ezzel azonban nem lehetett a protestánsokat félrevezetni, akik már 1848-ban sem akarták az 1791-es zsinati kánonok szentesítését, hanem új zsinatot terveztek.

A protestánsügy rendezése előtt azonban egy sokkal nagyobb súlyú kérdésben, a Bécs és Róma között kötendő egyezmény előkészítésében várt a minisztériumra fontos feladat. A konkordátumhoz képest csekélyebb jelentőségű protestáns egyházszervezet ügyében nem számított komolyabb

⁵¹ KUZMANY: *Urkundenbuch* 352–353.

⁵² A minisztériumi különböző egyházi alkotmánytervezetekről részletesen ld. GOTTAS, CSOHÁNY id. művek.

⁵³ MOL D4 40. fasciculus B1 tétel 9330/160. 1854 és 11410/203. 1854 ügyirat rávilágít a minisztérium dilemmájára: az ostromállapot elmúltával egyháznak, államnak egyaránt káros lenne a Haynau-rendelet további fenntartása. Viszont az is megfontolandó, hogy e rendeletet egyszerűen feloldják és az egyházak visszatérjenek korábbi állapotukba, amely csak néhány hónapig tartana, amikor elkészül a minisztériumi rendezési terv. (Nem gondolták, hogy a tervezet csak 1856 nyarára készül el.) A várhatóan rövid időszakra egy ideiglenes rendeletet kell kiadni és egyúttal megnyugtatni a protestánsokat, hogy meghallgatják őket és az 1791:26 tv. alapján történik a végleges rendezés.

nehézségekre a vallás- és közoktatásügyi miniszter. Ebben tévedett Thun. Már az ostromállapot feloldásakor csalódás érte a protestánsokat, a Rómával megkötött konkordátum pedig elégedetlenségüket lassan cselekvéssé érlelte. Míg a protestáns egyházak megrendszabályozását a rendszer saját stabilitása érdekében elengedhetetlennek tekintette, a katolikus egyház javára korábban nem tapasztalt engedményeket tett.⁵⁴ A katolikus egyház szabadon tarthatta gyűléseit, alapított vallási célú egyesületet, adott ki könyveket, közben a protestáns egyházi gyűléseket a kormánybiztos jelenléte "egyesületi szintre süllyesztette le".⁵⁵ Az 1848 előtti helytartótanácsi rendeletek ismételt kiadása újabb sérelmeket jelentett – a szuperintendens helyetti püspöki cím tiltása a protestánsoknál, katolikus tanulók kitiltása protestáns iskolákból, katolikus ünnepek megülvése vegyes lakosságú településeken stb. A hátrányos megkülönböztetést a Rómával megkötött konkordátum tette teljessé 1855-ben. Jóllehet ez nem szólt más felekezetekről, de a katolikus egyház jogainak ilyen kiterjesztése (iskolaügy s más téren is) csak a többi egyház jogainak csorbításával volt elképzelhető.⁵⁶

Az 1854-es rendelet ígéretet tett a protestánsok kihallgatására és ügyük rendezésére. A kihallgatás 1855 nyarán történt meg minisztériumi tanácskozás formájában, melynek kizárólag egyházi résztvevőit Thun miniszter választotta ki. A minisztérium által készített és a tanácskozás résztvevői által némileg módosított egyházi törvénytervezetet 1856-ban kapták meg az egyházkerületek véleményezésre. Mind a minisztériumi tanácskozásról, mind az Entwurfról és annak visszautasításáról a szakirodalomban részletesen olvashatunk.⁵⁷ Most inkább annak két következményét ismerjük meg, a "papi párt" és a "protestáns párt" tevékenységét.

Thun miniszter az egyházi törvénytervezet bevezetésekor nem számított komoly ellenállásra. Kuzmány révén biztos volt benne, hogy a szlovák evangélikus papság nagy része támogatni fogja tervét. A magyar reformátusok közül ugyan többen fognak tiltakozni, a miniszteri tanácskozáson résztvevők sem titkolták, hogy a tervezet mely pontjai fogják automatikusan kiváltani hittestvéreik ellenállását. Thun viszont az egyháziak és világiak közötti ellentétet,

⁵⁴ Id. 10. jegyzet, ld. még BERZEVICZY II. 139–140., protestáns sérelmekről Bauhofer kézirat részletesen.

⁵⁵ Dunamelléki református egyházkerület nyomtatott jegyzőkönyve 1857. aug. 31–szept. 5.

⁵⁶ *Die Habsburgermonarchie. IV. Konfessionen.* 551. sköv. a konkordátum hatása az ausztriai protestánsokra, BERZEVICZY II. 74–82. konkordátum magyarországi hatása

⁵⁷ Id. GOTTAS, CSOHÁNY id. művek, SZOBOSZLAI PAP István naplója a bécsi tanácskozásról megjelent TÓTH Sámuel kiadásában: *Egyháztörténelmi töredék – A Bécsbe fölhívott és megjelent bizalmi férflak tanácskozási 1855. máj. 17– jún. 20. Debrecen, 1894.* (Előtte folytatásokban Debreceni Protestáns Lap 1886. évfolyamában.) TÖRÖK Pál Denkschriftje RL C/93 Török Pál levelezése 1456. szám alatt

mely a reformátusoknál is jelen volt, nemcsak az evangélikus egyházban, elég erősnek ítélte ahhoz, hogy a papság elfogadja a felülről érkező egyházalkotmány javaslatot. A reformátusoknál ez a "papi párt", ha nem is annyira a világiak háttérbe szorítására törekedett, mint ez a szlovák evangélikusok egyértelmű célja volt, mindenképpen javítani kívánt a fennálló egyházi viszonyokon. Már fél évtizede tartott az egyházi törvényekkel ellenkező állapot, lassan kezdett összeomlani a régen kialakult egyházi gyakorlat. Volt egyházmegye, amely 1848 óta egyetlen gyűlést nem tartott,⁵⁸ másutt az egyházmegye az egyházkerület jogkörébe tartozó ügyeket is magához ragadott. Vádak hangzottak el a szuperintendensek ellen, hogy nem kellő eréllyel képviselik egyházukat, vagy éppen a szuperintendens halála után a helyettes,⁵⁹ még ha akarta volna, sem tudta akarát törvényes állás híján véghezvinni. Ebben a helyzetben több művelt lelkész fejében megfordult az a gondolat, hogy a jelen állapotnál, még a kormánytól kiinduló rendezés, koordináció⁶⁰ is jobb lenne. A református egyházban nem könnyű a miniszteri értekezlet után szerveződő "papi pártnak" a nyomára bukkanni. Thun diszkréciót kért az értekezlet résztvevőitől, amíg a minisztérium a megfelelő úton kiadja a tervezetet, már csak ezért sem állhattak ki nyilvánosan nézeteikkel. A háttérben való működés másik oka pedig az volt, hogy a törvénytervezet megjelenése előtt, amely nyilvánvalóan a világiak ellenállását fogja kihívni, mert nem az alapnak tekintett 1791:26. törvény szerint zsinat készítette, nem kívántak ellenségeket szerezni.

A bécsi értekezleten résztvevő reformátusok közül Ferenczy József kassai lelkész, abaúji esperes és főképp Török Pál pesti lelkész, pesti traktus esperese tevékenysége ad támpontot a "papi párt" működésének felderítéséhez. (Szoboszlai Pap István hazaérkezése után szinte azonnal elhunyt kolerában, Szeremley Gábor professzor még egy évig Bécsben maradt a protestáns teológiai fakultáson.) Az értekezlet résztvevői a miniszter kérésének megfelelően nem nyilatkoztak, ám hallgatásuk a minisztérium késlekedése miatt egyre kínosabbá vált.⁶¹ Végül Török Pál levelet írt Thunnak és abban kifejtette, hogy ha még sokáig késik a közösen kidolgozott tervezet, elveszíti egyháza minden bizalmát s nem lesz abban a helyzetben, hogy az egyházi törvénytervet keresztülvigye.⁶² Török igyekezett

⁵⁸ A dunamelléki református szuperintendencia egyházmegyéi az Entwurf kiadása után tartották meg 1849 óta első gyűlésüket.

⁵⁹ A dunamelléki és a tiszántúli egyházkerületben a szuperintendens halála után, mivel újnak választását nem engedélyezték, a hivatalban legidősebb esperesek vezették helyettesként a kerületet, Báthori Gábor ill. Balogh Péter.

⁶⁰ Koordináció: 1855–56-ban a minisztérium által készített törvénytervezet szerinti rendezést nevezték koordinációnak, 1859-ben a protestáns pátenst elfogadó egyházközségek, egyházmegyék nevezték magukat koordináltk, rendezettnek.

⁶¹ Bauhofer kézirat 89.

⁶² RL A/1.b püspöki levéltár 1850–59. Z 1856. 22. Török Pál fogalmazványa. Pest, 1856. jún. 21.

eleget tenni ígéretének⁶³ és a Thun által kért diszkréciót akként értelmezte, hogy ebbe a megfelelő emberek bizalmas informálása beletartozik. Igyekezett minél több vezető funkciót betöltő lelkészársával szót érteni levélben vagy személyesen. A koordinációról szállongó hír, bár csak magánlevelekben akadhatunk nyomára, hamarosan elterjedt. A dunamelléki egyházkerületben Török több lelkészt és főiskolai tanárt megnyert a koordinációnak s végül Báthori Gábor helyettes szuperintendens a mielőbbi rendezést sürgető folyamodványt nyújtott be az uralkodóhoz.⁶⁴ A vallás- és közoktatásügyi minisztériumba más egyházkerületekből, egyházmegyékből is érkeztek beadványok – református és evangélikus részről egyaránt. Ezek hangvétele azonban nem egységes álláspontból tanúskodott, sürgették a protestánsügy mielőbbi rendezését, de nem tették a minisztérium kezébe, mint az az említett dunamelléki folyamodványból kiolvasható. A kortársaknak úgy tűnt, hogy Thun miniszter csak arra várt, hogy ezek a petíciók sürgessék a rendezést és kiadta az egyházi törvénytervezetet.⁶⁵ A petíciók is hozzájárultak ahhoz a téves reményéhez, hogy még a jobban ellenzéki reformátusok részéről sem várható komoly ellenállás. Pedig ezek a beadványok szórványos jelenségek voltak, nem tükrözték az egyházkerületek tényleges véleményét. Például a dunamelléki szuperintendencia folyamodványát heves támadás érte az egyházmegyék részéről, mivel tudtuk s hozzájárulásuk nélkül készítették.

Thun csatlakozott 1856-ban az Gesetzentwurf általános visszautasításakor, mivel nem számolt azzal, hogy a protestánsok nem egyedül az uralkodótól kapott szervezetben látják helyzetük megoldását, hanem mindinkább megerősödött az a "párt", mely saját kezébe kívánta venni sorsát.

A "protestáns párt" Bécs szemében mindig is létezett Magyarországon. Egy, a külügyminisztérium számára készített, 1856-ból származó jelentés ennek a pártnak, bár nem mindig szembetűnő, de folyamatos létezéséről számolt be. Még tetszhalott állapotában is különösen veszélyesnek tartotta a "protestáns pártot": *"Diese Partei fing sich an, nach dem Concordatum zu beleben, und jetzt bei der Organisation der protestantischen Kirche wird sie sehr stark entwickeln. Sie existirte wohl schon vor der Revolution, und war auf den früheren Landtagen höchst lebhaft; sie hatte in der Revolution keine Aufgabe, daher schien sie gar nicht existiren, aber sie existirt immer sobald sie Nahrung hat."* "néha hamu alatt

⁶³ 1855-ös Denkschriftjének szavai: "Ich entferne mich nun vertrauens- und hoffnungsvoll in meiner Heimath, mit dem Vortsatze und Versprechen, daß ich die im mir lebende Hoffnung und das Vertrauen auch in meiner Glaubensgenossen zu übertragen mich bemühen werde." RL C/93 Török Pál levelezése 1456. szám 32. p.

⁶⁴ RL C/93 Török Pál levelezése 1546. sz. a folyamodvány magyarul, MOL D4 40. fasciculus B1. tétel 9099/176 1856. a benyújtott német nyelvű folyamodvány

⁶⁵ Bauhofer kézirat 89.

izzik, de elég egy szikra, hogy lángra lobbantsa az országot."⁶⁶ Eszerint a protestáns párt, mint a hamu alatt izzó parázs, egyetlen szikrával lángra lobbanthatja az országot. Ha ezzel az egyoldalú beállítással nem is értünk egyet, de az tény, hogy a magyarországi protestánsok nem tétlenül várták, mit hoz számukra Bécsből a jövő, bár a petícionáláson és deputációkon kívül más mód nemigen adódott a cselekvésre. Tényleges "szervezkedésre" az ostromállapot után került sor, amikor a protestánsok hiába várták egyházi autonómiájuk visszaadását. Sőt a hamarosan bekövetkező események tükrében egyre inkább aggasztónak tűnt fel helyzetük. Az 1854. júliusi rendeletben megígért kihallgatásuk nem a remélt módon, egyetemes értekezlet vagy zsinat útján, hanem a bizalmatlanságot felkeltő miniszteri értekezlet formájában történt meg. S miközben a protestáns egyházat sorra érték a sérelmek, hátrányos megkülönböztetések, addig a katolikus egyház újabb és újabb kedvezményekben részesült.

A protestantizmust fenyegető veszély hatására a bányai evangélikus egyházkerület bizottságot nevezett ki, hogy az tervet dolgozzon ki: milyen úton kerülhetne ki a magyarországi protestantizmus nyomasztó helyzetéből. A br. Prónay Gábor (1812–1875) elnöklete alatt működő bizottmány gyakran ülésezett kötetlen, házi körben.⁶⁷ Már az Entwurf megjelenése előtt azt az álláspontot képviselte, hogy az államhoz való viszony és a katolikus egyházzal kapcsolatos vitás kérdések rendezéséhez egyedül az általános zsinat lehet a törvényes és célhoz vezető út. A törvénytervezet megjelenése után különösen aktívvá vált a bizottmányi munka, többször a dunamelléki református bizottsággal tartottak közös tanácskozásokat. Az Entwurffal kapcsolatosan mind a reformátusok, mind az evangélikusok attól tartottak, hogy mi lesz akkor, ha a nyolc egyházkerület nagyon különböző véleményeket ad be. Lehetséges, hogy a minisztérium kiválasztja a neki legjobban megfelelőt, s úgy tünteti fel, mint a protestáns egyház véleményét. Az egységes vélemény kialakítását csak a különböző nézetek nyilvános ütköztetése, kifejtése útján tartották lehetségesnek. Thun az Entwurft kísérő rendeletében kimondottan megengedte a szabad véleménynyilvánítást a sajtóban a politikai lapok kivételével, csak éppen magyar nyelvű egyházi sajtó nem volt.⁶⁸ Id. gróf Teleki Domokos (1810–1876), az erdélyi református egyház

⁶⁶ Österreichisches Staatsarchiv (Wien) Haus, Hof- und Staatsarchiv (HHStA) Außenministerium Informationsbüro 1856 BM 276 Ebben a "Die Parteien in Ungarn" című jelentés. [Ez a párt a konkordátum után elevenedett meg és most, a protestáns egyház szervezésénél nagyon megerősödött. Már a forradalom előtt létezett és különösen a korábbi országgyűléseken volt élénk; a forradalomban nem volt feladata, ezért úgy tűnt, már nem létezik, ám mindig él, amint táplálékra lel.]

⁶⁷ Bauhofer kézirat 89–91.

⁶⁸ A tíz éve szünetelő Protestáns Egyházi és Iskolai Lap (PEIL) csak 1858-ban jelenthetett meg újra, az inkább tudományos Sárospataki Füzetek 1857-ben indult meg. A Hornyánszky Viktor szerkesztette Protestantische Jahrbücher für Österreich (1854–től) kormánybarát irányzatú volt.

vezetőségi tagja, az Entwurf vétele után azonnal megfogalmazta, egyelőre csak a maga nevében, hogy mennyire fontos lenne egy Pesten indítandó protestáns lap a közvélemény informálására.⁶⁹ Szerinte a miniszteri kísérő rendeletet, mely rövid és világos, mindenki el fogja olvasni s méltányolja majd, főleg külföldön nem fog célt tévesztetni liberális megfogalmazása. De ki fogja a hosszú törvénytervezetet elolvasni, s főképp ki tudja azt világosan áttekinteni és okszerűen bírálni? Ha a miniszteri leiratban nem csupán üres ígéret a szabad véleménynyilvánítás, bizonyára engedélyezik egyházi lap indítását, s a "divatos akadályokat" elhárítják útjából. Bár Teleki nem hallgatta el azt az aggodalmát sem, mi lesz ha a hatóság engedélyezi a lapot, de ismerte "a kormánynak a sajtó iránt gyakorolt részrehajlását" (sajtócenzúra) abban csak olyan nézet jelenhet meg, mely éppen ellenük, az Entwurf-ellenesek ellen fordul. Ettől azonban nem kellett tartani, mert hiába nyújtottak be evangélikus részről lapindítási kérelmet, a hetekig késlekedő s magas kaucióval összekötött engedély miatt egyelőre elmaradt a lapindítás.⁷⁰

A bányai evangélikus bizottmány, melyet gyakran neveztek központi bizottmánynak is, "valósággal szíve volt az evangélikus egyház működésének."⁷¹ Egy ilyen központ működése nem kerülhette el a hatóság, különösen a rendőrség figyelmét. 1856-ban az "invigálandók" listájára került Székács József, Török Pál pesti lelkészekkel egyetemben számos evangélikus vagy református lelkész és gondnok.⁷² A külügyminisztérium Informationsbüro-jában 1856-ban vaskos akta keletkezett a magyarországi "protestáns párt" működéséről Protmann pesti rendőrfőnök jelentései alapján.⁷³ Protmann feladata volt, hogy megfigyelje az egyes lelkészi és világi vezetők tevékenységét, egyáltalán a magyarországi protestánsok működését, vajon kormányellenességük egyedi jellegű vagy talán már szervezett, pártformában történik. Az csak természetes volt a kormányzatnak, hogy aki protestáns, az egyúttal kormányellenes érzületű. Legfeljebb az egyik nyíltan kimutatja, a másik pedig rejtetten az. A rendőrfőnök három jelentéséből – május, július, november – a protestánsok fokozódó aktivitásának képe rajzolódott

⁶⁹ RL C/93 Török Pál levelezése 1520. Id. Teleki Domokos levele ? főjegyzőhöz, valószínűleg Polgár Mihály dunamelléki világi főjegyzőhöz. Geszt, 1856. szept. 5. Jóllehet gróf Teleki Domokos az erdélyi református egyházban viselt tisztséget, szoros rokoni kötelékek fűzték a magyarországi református körökhöz. Gróf Teleki József és gróf Teleki Sámuel, tiszáninneni és dunamelléki főgondnokok elsőfokú unokatestvérei voltak. Magyarország és Erdély kormányzatilag ugyan különálló részei voltak a Habsburg birodalomnak, a két református egyház közötti kapcsolat azonban soha nem szakadt meg. ("De a Királyhágón inneni és túli református hittestvérek között minden időben szorosabb kötelék állott fenn már az unió előtt is, mint a két államrész politikai életében. POKOLY József: *Az erdélyi református egyház története*. 1–5. k. Bp. 1904–1905., itt 3. k. 193.)

⁷⁰ Bauhofer kézirat 92.

⁷¹ Bauhofer kézirat 102.

⁷² BERZEVICZY II. 147.

⁷³ HHStA Außenministerium Informationsbüro 1856 BM 276

ki. Bár szervezett ellenállás nyomára nem bukkant a rendőrség, de a protestáns lakosságot általánosan kormányzatellenes érzelműnek nyilatkozta, különösen a radikális pesti lelkészeket, akiknek az egész országban nagy hatásuk volt a protestáns ügyekre. A rendőrfőnök több éves tapasztalataira hivatkozva jelentette ki, hogy a nép körében a református vagy evangélikus lelkész fogalma egyenlő a kormányzatellenes személyiséggel. A konkordátum megkötése után fokozódott a protestáns lakosság elégedetlensége, mely azonban nem katolicizmus egésze, hanem a konkordátum ellen irányult. Ezt példázta Protmann szerint a pesti lipótvárosi katolikus templomra történő gyűjtés. Az ilyen vallásos vagy jótékony célú gyűjtésre korábban felekezeti különbség nélkül adakoztak a pesti polgárok. Most a protestánsok egyáltalán semmit nem adtak, mondván, nekik saját felekezetükről kell gondoskodniuk, mely alig kapott annyi földet, hogy halottait eltemethesse.⁷⁴ A kormány attól tartott, hogy a hamu alatt izzó protestáns elégedetlenséget egy szikra lánggra lobbanthatja és a protestáns párt – melynek tulajdonképpen minden liberális a tagja, köztük sok katolikus is – ismét erőre kap. A konkordátum és az Entwurf "szikrájával" önmaga lobbantotta fel a tüzet.

A protestáns pátens

Érthetetlennek tűnik, hogy az itáliai háborúban vereséget szenvedett Habsburg birodalom, miért éppen a protestáns pátenssel kívánta belső reformját elkezdni. A protestáns pátent eredetileg az osztrák győzelmet követően készültek kiadni, hogy – mint a rendszer tökéletes felépítésében egyik utolsó zavaró tényezőt – az ideiglenesen felfüggesztett protestáns autonómiát végleg eltöröljék s a protestáns egyházakat betagolják az egységes birodalom szervezetébe. Az eredeti elgondolás azonban visszájára fordult, a rendszer megerősödése helyett annak bukását készítette elő.

A protestáns pátens és a hozzátartozó miniszteri rendelet⁷⁵ visszautasítása esetében már nem esett szó annak tartalmáról, mi az benne, ami valóban javára válna az egyháznak. Sokkal inkább arról, hogy uralkodói parancssal ráerőszakolhatják-e a protestánsokra azt a törvénytervezetet, amelyet nem autonóm zsinatukon alkottak s amelyet már három évvel ezelőtt – akkor még

⁷⁴ A konkordátum életbe lépése után született 1856 elején az a rendelet, mely megtiltotta a katolikusok és más felekezetűek közös temetkezését, ami pedig több helyen, főleg városokban, gyakorlatban volt. Ez a rendelkezés nemcsak a protestánsokat, de sok katolikust is felháborított. BERZEVICZY II. 139., *Die Habsburgermonarchie IV. Konfessionen* 551–552.

⁷⁵ A protestáns pátens és a miniszteri rendelet szövege olvasható többek között GOTTAS 176–211.

Entwurf néven – visszautasítottak. A pátens az evangélikus egyházban megmutatta az egyháziak világiak közötti törésvonalat, mely nemzetiségi területeken a pozsonyi szlovák és az újverbászi német szuperintendencia megalakulásával egyházzsakadáshoz vezetett.⁷⁶ A reformátusoknál ezzel szemben összekovácsoló erőt jelentett a pátens elutasítása. Míg 1855–56-ban több lelkész – ha nem is a nyílt színen, hanem inkább a színpalak mögött – támogatta a minisztériumi terveket, ugyanezek az emberek pár év múlva a pátensharc aktív résztvevői a kormányellenes oldalon. Az 1859-es egységes fellépés többféle előzménnyel magyarázható. Egyrészt, ha szigorú ellenőrzés alatt is, de ismét léteztek egyházi lapok, önálló egyháztörténeti munkák jelentek meg, országos iskolai értekezleteken gyűltek össze az egyház vezetői. Az egyházi közélet illetén megélénkülése lehetővé tette a nézetek egységessé válását. Másrészt tagadhatatlanul fontos szerep jutott a gyűléseken 1856 óta egyre nagyobb számban megjelenő világiaknak abban, hogy szilárd, támogató háttérrel biztosítsanak a lelkészeknek. A református lelkészek döntő többsége mindenféleképp az elutasítás mellett foglalt állás, de kitartásuk a világiak szervezőkészsége nélkül nagy nehézségekbe ütközött volna.

A pátensharc nyitánya a tiszai evangélikus egyházkerület szeptember 27–29-i Késmárkon tartott gyűlése volt, ahol a Zsedényi Ede – a konzervatív arisztokrata párttól támogatottan – elmondta híres beszédét.⁷⁷ A közgyűlés felirata öt pontban foglalta össze az egyházszervezet ügyében hozott határozatot, ez vált az autonomista⁷⁸ tábor hivatalos álláspontjává: 1. A zsinat összehívásáig az uralkodó függessze fel a pátent, mivel egyházalkotmányt csak zsinat szerkeszthet. 2. A pátent nem az 1791-es zsinati törvényekre adott uralkodói válasz, mint hivatkozik rá, hanem az 1856-os Entwurf változata, melyet már az egyházkerületek visszautasítottak. 3. Az uralkodónak az 1791. 26. tv. 4. §-ban rögzített felügyeleti joga az egyház által alkotott törvények megerősítésének vagy elvetésének jogát jelenti, nem pedig azt, hogy az uralkodó ad egyházi törvényeket. 4. A protestáns iskolák feletti rendelkezés, mind a tanítás nyelve, tananyag, tankönyvek, tanítási mód és tanerő tekintetében az egyházat illeti meg. 5. Az uralkodó engedélyezze a zsinat összehívását, melyet előzzön meg az 1848 előtti állapot visszaállítása.

A késmárki határozatot, melynek része volt, hogy a nyolc egyházkerület közös küldöttsége járuljon kérésükkel az uralkodó elé, követte a többi

⁷⁶ Ld. részletesen GOTTAS 84. sköv.

⁷⁷ BERZEVICZY III. 10–12., RÉVÉSZ 159., GOTTAS 85–88., CSOHÁNY 118–119.

⁷⁸ A protestáns pátens ellenzői voltak az autonomisták, elfogadói az ún. pátentisták. Az utóbbiak az evangélikus egyházban voltak jelen. A reformátusoknál, ha szórványosan egyes egyházközségekben a lelkész vagy a presbitérium elfogadta a pátent, ez elenyésző kisebbség volt, mely nem képviselt külön irányzatot. A pátentista és autonomista irányzat közötti harcra, követőinek összetételére ld. GOTTAS 84. sköv.

szuperintendenciális gyűlés. A reformátusok elutasító állásfoglalása a készmárki indítványon túl Révész Imre elvi megalapozásának, a "Magánészrevételeknek" illetve ennek széles körben való ismertté tételének köszönhetően egységes volt.⁷⁹ Az elsőként megtartott tiszántúli gyűlés még zavartalan lefolyású volt, de a dunántúli és tiszáninneni szuperintendenciát hatósági beavatkozás zavarta meg a tanácskozásban. A szeptember végi, október eleji gyűlések, jóllehet nem a protestáns pátens szerint előírt új formában üléseztek, még hivatkozhattak arra, hogy nem törvénybe ütköző cselekedetük. A jövőre hat-hat egyházkerületet csak a pátens életbe lépését követően (a megjelenést követően 45 nap múlva) kell létrehozni, a jelenlegi négy-négy szuperintendencia addig még tarthat gyűlést. Ezt a hivatkozási alapot szüntette meg a vallás- és közoktatásügyi minisztérium októberi rendeleteivel, melyek kijelentették, hogy az eddigi szuperintendenciák többé nem léteznek, tehát tanácskozást sem tarthatnak, valamint azt, hogy minden eddigi beadványra a válasz a szeptember 1-i pátens, a későbbiek, mint nem létező kerületek által készítettek, törvénytelenek.

A dunamelléki református szuperintendencia, lemaradva a többiektől, nehéz helyzetbe került, amikor ennek ellenére össze akart gyűlni december 12-én Pesten. November közepére már feltűnővé vált e kerület hátramaradása a gyűléstartásban. A hosszas tétovázás háttere és a későbbi események története Báthori Gábor helyettes szuperintendens leveleiből rajzolódik ki. Ezek a levelek azért is különösen fontosak, mivel Báthori későbbi egyoldalú elítélésével szemben javára szólnak. Báthori november eleji levelében fájalta, hogy a protestáns pátens fontos ügyében egyházkerülete "felette hátra maradt."⁸⁰ Nem rajta múlt, hogy mindeddig nem tartottak gyűlést. Báthori még szeptember elején tárgyalt Pesten a szuperintendencia több vezető személyiségével, sürgette náluk a gyűlést, de azok leszavazták. Három indokot hoztak fel a gyűlés ellen: 1. A pátensről és a miniszteri rendeletről dönteni nem illeti meg az egyházkerületet, hanem csak a zsinatot. 2. A kormány nem engedi meg a régi formában tartandó gyűléseket, az új formát pedig maga az egyház nem fogadná el. 3. A közgyűlés nem szólhat a pátens ellen, mert az nem miniszteri rendelet, hanem annál magasabb rangú, uralkodói nyíltparancs, mely nem lehet vitatás tárgya. Báthori egy későbbi, már lemondása után írott, keserű hangvételű levelében nyíltan kimondta, hogy tizenegyen szavaztak a gyűlés ellen és egyedül ő ragaszkodott annak megtartásához.⁸¹ Báthori szerint a többiek azért hivatkoztak "színlelt

⁷⁹ RÉVÉSZ Imre: *Magánészrevételek*. In: *Révész Imre munkái a pátens korából 1859–1860*. Szerk. RÉVÉSZ Kálmán. Budapest, 1900. 21–55. Ehhez még RÉVÉSZ Imre, ifj.: *Révész Imre élete 1826–1881*. Debrecen, 1926. 72. sköv.,

⁸⁰ Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára (DREL) Báthori Gábor levele Nagy Mihály dunántúli szuperintendenshez. Nagykőrös, 1859. nov. 1.

⁸¹ Báthori Gábor levele Sárváry Jakabhoz. Nagykőrös, 1860. jan. 5. Közli RÉVÉSZ Kálmán. In: PEIL 1894. 459–460., Sárváry Jakab a debreceni egyházmegye világi tanácsbírája volt.

okokra", mert féltek a megtartandó gyűlésen a pátens ellen fellépni. A szeptemberi pesti megbeszélést októberben újabb követte, de gyűlésről még mindig nem volt szó. A hiányzó egyházkerületi határozat pótlására Báthori Gábor az egyházmegyéktől kérte véleményüket, hogy majd ezeket tekinthesse a szuperintendencia közös nyilatkozatának. A traktusok döntő többsége még november elején megtartotta gyűlését és beküldte a pátens és miniszteri utasítás ellen tiltakozó határozatát.⁸² (Az októberi miniszteri rendelet, mely az szuperintendenciákra vonatkozott, nem zavarta meg az egyházmegyéket a gyűléstartásban.) November elején azonban már egyházkerületi szinten is egyre több oldalról hangzott el, hogy nem szabad tovább késlekedni a véleményadással. Báthori fogalmazása szerint: "Uraink látván, hogy a protestáns szuperintendenciák sorban gyűléskednek, a pátens ellen nyilatkoznak, ők mint tónust adni kívánók in centro hallgatnak: szégyenlővén e dolgot és a más szuperintendenciabeliektől piszkolást, most magok sürgették energice a gyűléstartást."⁸³ Báthori Gábor november 29-i keltezéssel bejelentette a helytartóságnak, hogy az egyházkerület összes esperessége által sürgetve december 12-re összehívta a szuperintendencionális gyűlést.⁸⁴ A helytartóság már korábban értesült a készülő gyűlésről, a betiltás nem a helyettes szuperintendens bejelentésének volt a következménye. Alig küldte el Báthori az engedélyt kérő levelét, néhány óra múlva kezében volt a helytartósági alelnöknek még november 27-én kelt hivatalos irata. A helytartóság felszólította Báthorit, hogy nyilatkozzon: december 12-re a pátens szerinti pesti szuperintendencia egyházmegyéit hívta-e össze? Ellenkező esetben a gyűlés feltétlenül elmarad. Báthori válaszában világosan előadta indokait, hogy miért a régi dunamelléki egyházmegyéket hívta össze.⁸⁵ A levél első felében óvatos kritikát fogalmazott meg az új rendezés ellen: a protestánsság elismeri a szeptember 1-i pátensről, hogy ebben az uralkodó "boldogítani akaró szándéka" fogalmazódott meg, de a szeptember 2-i miniszteri rendelet nem egyezik a protestánsok kívánalmaival. Báthori minden ellenvetését, mivel a törvénynek számító nyíltparancs ellen nem akart szólni, a miniszteri rendeletre, különösen az új kerületi beosztásra zúdította. Öt évvel ezelőtt a dunamelléki egyházkerület egyházmegyéi bízták meg a helyettes szuperintendensséggel, hogy a hivatalos ügyeket lelkiismeretesen végezze, a nagyobb fontosságú tárgyakat az egyházkerületi közgyűlés elé terjessze és az

⁸² RL A/1. b 1850–59. G 118., Z 218., 248–251., 256., 258.

⁸³ Báthorinak Révész Kálmán által közölt levele PEIL 1894. 460.

⁸⁴ RL C/93 Török Pál iratai: Pátens. Báthori Gábor levele a budai helytartósági osztályhoz. Nagykőrös, 1859. nov. 29.

⁸⁵ RL C/93 Török Pál iratai: Pátens. Báthori Gábor levele a helytartósági alelnökhöz. Nagykőrös, 1859. dec. 2., a levelet RÉVÉSZ Imre is közölte: *Báthory Gábor dunamelléki volt református helyettes szuperintendens emlékezete s egy hivatalos irata a pátensügyben*. In: Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező (MPREIF) 1872. 520–526.

egyházi törvényeket, melyeket az uralkodó az 1791. 26. törvényben is szentesített, betartsa és betartassa. A helyettes szuperintendens nem tudott eleget tenni a helytartóság felszólításának, hogy a pesti szuperintendenciába tartozó egyházmegyéket hívja össze, mert azok nem akartak az új keretek között élni. A késmárki, soproni, debreceni, pápai és miskolci szuperintendenciális gyűlések példája is azzal biztatta Báthorit, hogy lehetséges a régi formában összegyűlni.

A helytartóság nem törődött Báthori Gábor indokaival, ismételten kiküldte a gyűlést megtiltó rendeletet minden felelősséget annak összehívójára hárítva.⁸⁶ A rendeletet a szolgabíró kézbesítette ki Báthorinak, akinek írásban kellett nyugtatványt adni az átvételről és szóban nyilatkozni arról, hogy eleget tesz-e a felszólításnak. Báthori ekkor követte el azt a hibát, hogy felutazott Budára személyesen kieszközölni az engedélyt. A helytartóságon azonban elrémitették a "szertelen izgatások" hírével. Eszerint a kormánynak tudomása volt arról, hogy agitáció útján tizenkétezer embert szólítottak fel a részvételre ezzel a jelszóval: "vallásunkat el akarják venni; pápistákká akarnak tenni bennünket; vérünket, életünket adjuk hitünkért." Nem kerülhető el a vérontás, amiért Báthorit terheli majd a felelősség, ha nem hívja vissza a gyűlést.⁸⁷ Még aznap este konferenciát tartott Báthori és kérte a jelenlévőket, hogy mondjanak le a veszéllyel fenyegető gyűlésről (a városban elterjedt a hír, hogy a budai fellelgyárban tüzéséget vontak össze). Nem hallgattak érveire, mint mondták, itt nem egy emberről, a gyűlést összehívójának felelősségéről van szó, hanem az elvről. Báthori legfeljebb két-három év börtönt kaphat, s ha őseink a nápolyi gályákon szenvedtek, ennyit ő is kibírhat. Ilyen "bízgatások" után Báthori még egy éjszakát gondolkodott a nehéz döntésen: "Semmit nem aludtam, midőn elől emésztő tüzet, hátul fullasztó vizet találtam körültem; arra határoztam magam, hogy a gyűlést visszahívjam."⁸⁸ December 6-i keltezéssel megírta az espereseknek a visszahívó leveleket, postára adta azokat és csak ezután értesítette szintén írásban a bizottmányi tagokat. Erre négyen is megjelentek nála, vitakoztak, gyanúsították, mire szóban kijelentette, lemond a helyettes szuperintendensségről, s ezt otthon majd írásban is megteszi. Másnap a Pesten tartózkodó lelkészi és világi vezetők újból konferenciát tartottak, ahol ismét kárhoztatták Báthori tettét. E tanácskozás eredményeként gr. Ráday Gedeont mint hivatalában legidősebb egyházmegyei gondnok (az utóbbi kerületi üléseken ő töltötte be a világi elnöki széket) levélben értesítette az espereseket és gondnokokat, hogy a december 12-i gyűlés nem marad el és egyben felkérte az espereseket, hogy december 11-re gyűljenek össze a "seniorum collegium" megalkotására. Az esperesekből álló bizottság feladata, mivel nincs hivatalban

⁸⁶ RL C/93 Török Pál iratai: Pátens. A budi helytartósági osztálytól Báthori Gáborhoz. Buda, 1859. dec. 4.

⁸⁷ PEIL 1894. 460., MPrEIF 1872. 524.

⁸⁸ PEIL 1894. 460.

álló szuperintendens, hogy irányítsa az egyházkerületet. A pesti templomban megtartott december 12-i kerületi gyűlést, bár folyamatos rendőri ellenőrzés alatt állt, nem zavarta meg hatósági beavatkozás. Ennek hátterében Albrecht főhercegnek, a magyarországi helytartónak döntése állt, aki szándékosan nem nyúlt ez esetben kényszerrendszabályokhoz, mivel szerinte az ellenzék éppen azt akarta kiprovokálni, hogy utána az elnyomásról panaszkodhasson.⁸⁹ Az utólagos megtorlás⁹⁰ része volt a résztvevők elleni bírói eljárás, a jegyzőkönyvek, a sajtóban megjelenő nyilatkozatok s egyéb nyomtatványok lefoglalása.⁹¹

Báthori Gábor nehéz helyzetben volt, amikor döntésre kényszerült, nem érezte azt a támogató háttért maga mögött, amely a kitartásban megerősíthette volna. Ki mit tett volna az ő helyében, tehetett-e volna más? – tette fel a kérdést Dobos János, ceglédi lelkész közvetlenül a helyettes szuperintendens lemondása után. "Hajdan Péter egy szolgáló szavára megtagadta Idvezítőjét, a szolgáló csak szolgálója volt a kormányzónak, hát ha maga a kormányzó lett volna az, mint most, aki Péternek szólt?..."⁹² Báthori eklézsiajába, Nagykőrösre visszatérve december 10-én lemondott mind a helyettes szuperintendensségről, mind az egyházkerületi főjegyzőségről, mind pedig a kecskeméti esperességről. Lelkeszi állásában kívánt tovább működni, de nem mérte fel, hogy visszavonó levelének következménye, a félreértés, gyanúsítás itt is eléri. Lemondása után a helytartósági alelnök biztosította elismeréséről, amiért szembehelyezkedett egykori szuperintendenciájának "törvénytelen" előjáróival és ezt a kormány nem fogja elfelejteni.⁹³ Báthorinak csakhamar szüksége lett az ígért támogatásra, nem maradhatott tovább Nagykőrösön a "kívülről ide ható izgatások miatt."⁹⁴ A következő év elején lemondott a nagykőrösi lelkészségről és elfogadta a vallás- és közoktatásügyi minisztériumban felajánlott állást.⁹⁵ Itt dolgozott Báthori

⁸⁹ CSOHÁNY 130. és 186. 42. jegyzet közli az 1859. dec. 13-i miniszteri konferencia jegyzőkönyvének vonatkozó szakaszát.

⁹⁰ Thun miniszter Albrecht kormányzótól eltérő véleményt képviselt, szerinte az utólagos rendszabályok nem akadályozzák meg a törvénytelen gyűlések megtartását. Így a bányai evangélikus egyházkerület december 15-i pesti gyűlésén sor került a feloszlásra.

⁹¹ MOL D118 216. fasciculus III. kútfő 277/1860.

⁹² A/5 Kecskeméti egyházmegye iratai 1860. 13. Dobos János levele Miskolczi Szígyártó István espereshez. Keltezés nélkül, aláírás: "Anonimus"

⁹³ RL C/6 Báthori család iratai VII. köteg Báthori Gábor okmányai és levelei 64. Budai helytartósági osztálytól. Buda, 1859. dec. 19.

⁹⁴ U.o. 63. Báthori Gábor válaszelevele a helytartósági alelnöknek. Nagykőrös, 1859. dec. 22.

⁹⁵ U.o. 66. Thun kinevezi Báthorit miniszteri tanácsosnak. Bécs, 1860. ápr. 30.; 1860 áprilisában ugyanis létrehozták a kultuszminisztériumban azt a protestáns osztályt, amelyet a pátens ígért meg, mint amelyen keresztül gyakorolja az uralkodó felügyeleti jogát. Báthori mellett kinevezték még Zimmermann minisztériumi tanácsost és Mikulás iskolai tanácsost. GOTTAS 112., BORBIS, Johannes: *Die evangelische-lutherische Kirche Ungars in ihrer geschichtlichen Entwicklung*. Nördlingen, 1861. 338–339.

minisztériumi tanácsosi rangban, mígnem az októberi diploma kiadása után megszűnt állása és 1861-ben nyugdíjazták.⁹⁶

Az egyházkerületek 1859 őszi-téli gyűlései, az 1860 januári bécsi deputáció⁹⁷ (a négy református és a bányai evangélikus szuperintendencia részéről) meggyőzték a kormányt arról, hogy változtatnia kell stratégiáján. Megbeszéléseket kezdeményezett a két protestáns egyház vezető világi személyiségeivel, br. Vay Miklóssal és br. Prónay Gáborral, a lehetséges megegyezésről,⁹⁸ egyúttal pedig hozzáfogott a protestáns pátens elfogadásának karhatalommal történő kierőszakolásához. Mivel az egyházkerületi gyűlésekben nem sikerült a pátenspártiaknak tért nyerni, hanem éppen az ellenzék erősödött meg, viszont alsóbb szinteken megindult a koordináció, ezt az utat találta a kultuszminisztérium célhoz vezetőnek. Először arról kellett gondoskodnia, hogy minden egyházközséghez eljusson a koordinációra ismételt felszólító miniszteri rendelet (1860. jan. 10.). Mivel a minisztérium előre sejtette, hogy az esperesek többsége nem fogja szétküldeni a rendeletet az egyházközségeknek, az eljuttatás más módjáról is gondoskodott. A szolgabírói hivatalok útján minden egyes lelkészhez külön eljuttatta, vagy próbálta eljuttatni. A lelkészek jelentős része ugyanis nem volt hajlandó átvenni a világi hatóság által kézbesített iratot. Pedig a hivatalnokok "bámulatos ügyességet" fejtettek ki a kézbesítés és az elismervény megszerzése terén. Sokszor vasárnapi istentisztelet előtt, már a beharangozás után a templomajtóban adták át a rendeletet a lelkésznek azzal a meghagyással, hogy azt olvassa fel a templomban.⁹⁹ Az átvétel megtagadása, a kihirdetés elmaradása miatt büntetés fenyegette a lelkészeket. A lelkészek zaklatásának a szóbeli fenyegetéstől, állandó zaklatástól, pénzbüntetéstől egészen a katonai beszállásoltatás extrém esetéig több példával találkozhatunk.¹⁰⁰ A lelkészek megfélemlítésén túl a hatóság más célt is alkalmazott célja eléréséhez, a nép félrevezetését. A szolgabírói hivatalok útján el lehetett terjeszteni, hogy a protestáns pátenssel a kegyes uralkodó a nép terheit akart könnyíteni. Például azt,

⁹⁶ RL C/6 Báthori család iratai VII. köteg 77. A vallás- és közoktatási minisztérium Báthori nyugdíjazásáról. Bécs, 1861. jan. 31.

⁹⁷ A bécsi küldöttség naplóját ld. *Emléklapok báró Vay Miklós életéből*. Léway József bevezetésével. Budapest, 1899. 453–465., a feliratot ld. Révész munkái 158–167. Németül: *Die Protestantenfrage in Ungarn und die Politik Oesterreichs. Zweites Heft. Von einem ungarischen Protestanten*. Hamburg, 1860. 46–84. A névtelenül megjelent füzet szerzője Ballagi Mór.

⁹⁸ BERZEVICZY III: 42., Gottas 109–111.

⁹⁹ TIREL I. C/LXXXIII:40.799/187 "A lefolyt 12 gyászos évekre vonatkozó történelmi adatok az Abaúji Egyházmegyéből"

¹⁰⁰ A hatósági túlkapások részletes összeírására ld. többek között az idézett abaúji egyházmegyén túl az ungi traktusból TIREL I. C/LXXXIII:40.805/193. és a gömöri traktusból TIREL I. C/LXXXIII:41.071/459. "Protestáns egyházunkban 1849–1860 évig lefolyt gyászos időszakot illető adatok egybegyűjtve a gömöri helvét hitvallású egyházmegyéből"

hogy a papok, tanítók földjeit a helybeli kálvinista lakosok fogják megkapni.¹⁰¹ Vagy a tagosítástól – földbirtokrendezés – tartó parasztokat azzal bízta a szolgabíró, hogy ha a papjuk, gondnokuk ellenére elfogadják a pátent, kedvezményekben részesülnek.¹⁰² Sok helyütt azonban éppen a presbitérium volt az, amely sziklaszilárdan kitartott, egyenesen megtiltotta a lelkésznek a pátens kihirdetését. Az egyes egyházközségek – egyes esetekben akár "hatósági ráhatással" történő – megnyerésén túl a kormány az egyházmegyei gyűlések elleni szigorú fellépésre utasította a helyi hatóságokat. Mivel rendelet írta elő, hogy a templomban ne alkalmazzanak karhatalmi eszközöket, azt kellett megakadályozni, hogy ott összegyűljenek a résztvevők. Ennek legegyszerűbb módja az volt, ha zsoldárokkal vagy katonasággal a gyűlés napján megszállták az illető helységet és egyetlen papot sem engedtek be.¹⁰³ Az ilyen eljárások azonban még inkább hozzájárultak az ekkor már országsszerte megnyilvánuló kormányellenességhez, beigazolódott Révész Imre jóslata: "Ha a kormány tovább is erőszakolni fogja a dolgot: iszonyú skandalumok lehetnek, s csudálom, hogy emberei közül senki sincs, aki legalább ezt mondaná neki: állj meg egy kissé, ne rohanj vakon, mint a kergetett nyúl."¹⁰⁴ A közhangulat lecsendesítése és a magyarországi viszonyok rendezése lehetetlennek bizonyult, amíg az ellenállásnak vallási színezetet adó protestánskérdést ki nem kapcsolták a napi politikából.¹⁰⁵ Ez csak a protestáns pátens uralkodói visszavonásával történhetett meg, amire 1860. május 15-én került sor.¹⁰⁶

¹⁰¹ RL C/93 Török Pál iratai: Pátens. Farkas József szuperintendensi titkár levele Török Pálhoz. Csákvár, 1860. ápr. 15. Beszámol a Zámolyon (dunamelléki e.ker, vértessaljai e.m.), apja ott lelkész, elterjedt hírről.

¹⁰² Nagygejőcön történt az eset. (tiszáninneni e.ker, ungi e.m.) TIREL I. C/LXXXIII:40.805/193.

¹⁰³ Több gyűlés megtartását katonaság akadályozta meg, pl. abaúji traktus TIREL I. C/LXXXIII:40.799/187, a tornai traktus TIREL I. C/LXXXII:39.881/243. a tornai egyházmegye 1860. szept. 24-i görögbi gyűlésének kivonata I. szám.

¹⁰⁴ Révész Imre levele Hegedűs László alsózemléni (tiszáninneni e.ker.) espereshez. Debrecen, 1860. márc. 29. Idézi Révész élete 88.

¹⁰⁵ SZABAD György: *Forradalom és kiegyezés választóján* (1860–61). Budapest, 1967. 28.

¹⁰⁶ A pátens utóvédharcaihoz tartozott az evangélikus egyházban a koordinált egyházmegyé, egyházkerületek "visszatérítése" korábbi szervezeti egységükbe, ez elhúzódtott 1866–ig. Ld. GOTTAS. A református egyházban nem okozott komolyabb törésvonalat a pátens elfogadása. Egyedül az őrségi egyházmegyében (dunántúli e.ker.) történt meg, hogy a 12 anyaegyházból 11 pátens szerint szerveződött. A nyugati határszélen, a soproni helytartósági osztály közelségében fekvő esperesség márciusban megszervezte magát, de a májusi közgyűlésre már visszakozott. TÓTH Endre: *A pátens története a dunántúli egyházkerületben*. I–III. In: *Theológiai Szemle* 1940. 547–564, 579–600, 609–649. Itt 634–635., 641 sköv.; A dunamelléki egyházkerületben a Török Pál által készített feljegyzés alapján – hét egyházmegye 218 eklézsiája, a pesti esperesség nincs közte, – 48 helyen olvasták fel a miniszteri rendeletet, 7 helyen kezdtek hozzá a szervezéshez a hatóság pártolásával vagy kényszerítésével. RL C/93 Török Pál iratai: Pátens.

A pátensharcra és a korábbi évekre visszatekintve a pátentisták vádjára, hogy az autonomisták nem tekintették annak pozitív intézkedéseit, csak a protestáns autonómiába történő állami beavatkozást látták benne, azt válaszolhatjuk: "Ha nem a civilizátor szerepében ezúttal is tetszelgő abszolutista kormányzat áll a rendelet mögött, annak számos mozzanata javára és hasznára vált volna a hazai protestáns egyházaknak, polgáriasodásukat segíti elő."¹⁰⁷ Valóban, a század második felében a polgári fejlődés mindenféleképp kikényszerítette az oktatás egységessé válását – ellenőrizve, mit tanítanak az állampolgárok következő nemzedékének –, a korszerű, egységes anyakönyvezést a lakosság pontos nyilvántartására (általános hadkötelezettség). A XIX. század végére már minderről törvények születtek. Az 1850-es években azonban az önkényuralom erővel vezette be modernizációs intézkedéseit saját elnyomó céljai érdekében. A protestáns pátens sem azért volt elfogadhatatlan, mintha csak hátrányos újításokat hozott volna a egyház életébe. A protestáns egyházak, jól ismerve saját rendezetlenségüket, már 1848-ban készültek arra, hogy önmaguk igazítsák korszerűre egyházi szervezetüket. Az önkényuralom korszaka éppen ezt a szerves fejlődést akasztotta meg. A református egyház a túlélésre rendezkedett be: amit feltétlenül kényszerítenek, azt meg tesszük (iskolák átalakítása), de semmi többet. A pátensharc abból a szempontból pozitív hatással volt a reformátusokra, hogy kimozdította őket a kényszerű tétlenségből. Tisztázniuk kellett: elutasítjuk a pátent, ragaszkodunk autonómiánkhoz, de mit takar ez az egyházi autonómia? Rendezniük kellett az elmúlt évtizedben megritkult lelkészi–világi tisztségviselők sorait. Nagyobb figyelmet kellett szentelniük az egyház alapegységére, az egyházközsége és presbitériumára. Az egyházi és hozzátartozó iskolai autonómiát visszanyerve pedig el kellett készíteniük saját tanügyi szervezetüket – az elemi iskolától a gimnáziumon keresztül a teológiai és jogi akadémiáig. Ezek a tevékenységek mind az egyház megújódását és egységessé válását szolgálták, s hogy nem tetőzhette be ezt a folyamatot a régóta tervezett zsinat, ekkor nem rajtuk múlt.

¹⁰⁷ KÖSA László: *Katolikus és protestáns magatartásformák az abszolutizmus idején*. In: *Forradalom után – kiegyezés előtt. A magyar polgáriasodás az abszolutizmus korában*. Szerk. és bevezető tanulmányt írta NÉMETH G. Béla. Budapest, 1988. 351.

Nők a Budapesti Teológiai Akadémián a két világháború között

1917. október 2-án az Újság c. budapesti napilap a következő hírt közölte: „A budapesti ref. teológiai akadémia Magyarországon az első, a melyre nőhallgatók is iratkoztak be, hogy a teológiai tudományokkal foglalkozzanak és – ha lehet – a papi pályára lépjenek. A külföldön már évek óta vannak női teológusok. Legelőször Amerikában voltak, de az utóbbi években Hollandiában, Angliában és a német egyetemeken is megszorodott a számuk s ezek után valószínűen nálunk is többen jönnek majd e pályára, különösen ha rendes hallgatók lehetnek és gyülekezeti lelkészekké való választhatóságukat a mostani zsinat tisztázni fogja. Az első magyar teológusok: Novák Olga a Lorántffy-penzió volt vezetője, sok belmissziói munka pártfogója és Katona Viktória, akik mind a ketten hivatásérzetből vállalkoztak Isten országa munkálására.”¹ Magyarországon a nők teológiai képzése nem a lelkes újságíró várakozásának megfelelően alakult, nők nem léphettek papi pályára a református egyházban egészen 1981-ig. Tanulmányomban egyrészt az egyház hivatalos állásfoglalásának folyamatát tekintem át a rendeleteken, törvényeken keresztül a két világháború között, majd a Budapesti Teológiai Akadémia nőhallgatóinak körét vizsgálom ugyanebben az időszakban.

A református egyházi közvéleményt már a 19. század közepétől foglalkoztatta a nőnevelés ügye. A 19. század második felében és 20. század elején az egyházi sajtó hasábjain rendszeresen jelentek meg a nők oktatásával foglalkozó írások.² Ezek elsődleges feladatként a református női oktatási intézmények létrehozását jelölték meg, s a szerzők az iskoláztatás kérdésében nagyjából egyetértettek. A női hivatalviseléssel kapcsolatban azonban erőteljesen megoszlottak a vélemények, hiszen ez már érintette azt az általános felfogást, amely a nők alapvető szerepét a *feleség – háziasszony – anya* hármas feladatkörben jelölte ki. A református egyház a nők egyházi életben, egyházi munkában való részvételét a „páli mondás” alapján ítélte meg, miszerint az asszonyok hallgassanak a templomban. A nők működését azokon a területeken fogadták csak el, amelyekre úgymond lelki alkatuknál fogva predesztinálva vannak: jótékonykodás, gyerekek vallásos nevelése, nőkkel, betegekkel való foglalkozás, stb. Ezekre a tevékenységekre elsősorban egyesületi keretek között

¹ Az Újság. 1917. szept. 28. 8.

² SÁRAI SZABÓ Katalin: *Nőkép a református sajtó tükrében, 1867-1918*. In: Egyháztörténeti Szemle. 2001. 3-35.

kaptak lehetőséget. A nők egyházi életben való aktív részvételének szükségességét elsősorban a századfordulótól egyre terjedő belmissziói mozgalom vetette föl. Ebben a folyamatban nyer értelmet a fent idézett cikk, miszerint 1917-ben a Budapesti Református Teológia megnyitotta kapuit a nők előtt is. Ez volt a kezdet. Több éves szabályozási folyamat követte az első női hallgató felvételét, amelynek során arról kellett az egyház véleményformáló erőinek döntenie, hogy szószékre engedik-e a nőket, vagy sem. S ha nem, milyen feladatok ellátására jogosítja fel őket a teológiai diploma.

A nők teológiai képzéséről, ill. a női lelkeszség kérdéséről az egyházi sajtóban is megjelentek különféle vélemények, főként külföldi vagy más felekezetek példája kapcsán. Ezekben az ellenzők gyakran hivatkoznak a hívek konzervativizmusára, vagy a női személyiség alkalmatlanságára, amint azt egy Bereg megyei lelkész hozzászólásában is olvashatjuk: „Az unitárius egyház Bedő Boriskát megválasztotta lelkésznek. „Kedves „apostolnő”, a mi népünk ma még - hogy úgy mondjam - nem eléggé „felvilágosult” ahhoz, hogy nő vezesse, irányítsa és fegyelmezzék. (Egyes kivételek a családi élet keretein belül akadnak, de ez más lapra tartozik és egyébként is csak a szabályt erősíti). Márpedig a lelkipásztori feladatoknak nem kis részét képezik a szigorú eljárást, fegyelmezést kívánó esetek, amik a „lelkészneői” leküzdhetetlen akadályok elé állítják, éppen azért mert nő. És ennek lélektani oka van.” Ezután a szerző saját életéből idéz egy példát. Gyermekkorában egy nőtanító megverte pálcával, amit soha nem tudott megbocsátani, „hogy mint nő vérig sértette a „férfiúi önérdetemet”, amikor megalázott.”³ A Kálvinista Szemle több ízben is foglalkozott a női lelkeszség kérdésével. 1923-ban három hosszabb cikk is megjelent, amelyben Johann Jansen holland egyházjogász fejtette ki véleményét ezzel kapcsolatban. Jansen a Szentírás szövegéből indult ki, amely, mint írta megtiltja, hogy a nőket lelkészi szolgálatra alkalmazzák. I. Kor. 14:34-35 versek szerint „A ti asszonyaitok hallgassanak a gyülekezetekben, mert nincsen megengedve nekik, hogy szóljanak...”, úgy látta abban, „...hogy a nő sem prédikátori, sem a kormányzó tiszten nem alkalmazható, az összes református írók teljesen egy véleményen vannak.”⁴ A női papok fellépése eleinte még érdekes és a kíváncsiságot alaposan felcsigázza; azonban ennek csakhamar vége, s azután visszatér a normális élet, amelyet a nő a szószéken nem tud szolgálni, ezért azt ajánlja, hogy „ne küldjük leányainkat teológiára azzal a céllal, hogy befejezett tanulmányaik után a papi tisztre alkalmazzassanak; mert ez a jövőben csak balsikerre vezet. Ha tehát a nőtheológus a saját lelki fejlődése céljából akarja a teológiát tanulmányozni az az ő dolga; azonban a

³ HORVÁTH Zoltán (Jánd, Bereg m.): *Az első magyar lelkészneő*. In: Debreceni Protestáns Lap, 1935. márc. 16. 42.

⁴ JOH. JANSEN.: *Nők a teológiai főiskolákon*. In: Kálvinista Szemle, 1923. febr. 17. 62.

Szentírás szerint a nőnek mint papnak az egyházakban helye nincs.”⁵ Magyarországon is az általános álláspont az volt, hogy ne szenteljék föl a nőket, maguk az érintettek is – legalábbis a nyilvánosság előtt mindenképpen – ezt képviselték, csak az érvelésekben találunk különbségeket.

1918-ban az első két teológus Novák Olga és Katona Viktória a következőképpen nyilatkozott céljairól: *„Ismerjük az áramlatokat, amelyek a mi egyházunk híveinek lelkét is állandó ostromban tartják. Míg egyrészt védelemre kell felkészülnünk, másrészt bensőleg kell építenünk. Úgy érezzük, hogy ez alól a szent kötelesség alól nő voltunk egyáltalán nem ment fel bennünket...Azért kopogtattunk a teológia kapuján, hogy megszerezzük a „lelki fegyverzetet” ...Nem a liturgiális szolgálat lebeg szemünk előtt. Sőt őszinte szívből kívánjuk, imádkozunk érte, hogy adjon az úr mindig elég lelkes, buzgó férfit, akik az egyházi szolgálatnak ezt a részét ellátják. Itt nagyon is tekintetbe kell vennünk népünk konzervativizmusát, sőt ápolnunk kell ezt...Mi, majd mint lelkipásztorok, a tanításban és gyógyításban látjuk hivatásunkat”*⁶ Novák Olga a későbbiekben is többször elhatárolta magát attól az elképzeléstől, hogy papi tevékenységet végezzenek nők, csak „női tevékenységük” tökéletesítése miatt tartotta fontosnak a teológia elvégzését. Tanulmányai befejezésekor az évváró ünnepélyen ezekkel a szavakkal búcsúzott *„Neveljenek Isten országa számára lankadatlan pásztorokat aratókul és alázatos szolgálólányokat, akik ne feledjék soha, hogy női mivoltuknál fogva rájuk nem az aratás, hanem a marokszedés szerepe vár és lelki értelemben soha sem hiányozhat fejükről ama Pál apostol által rendelt fátyol.”*⁷

A Lelkészegyesület c. lap (az ORLE lapja) is beszámolt az első teológák megjelenéséről. A cikk szerzője ahhoz a kisebbséghez tartozott, akik nyíltan a nők felszentelése mellett foglalt állást. *„A budapesti teológián már van két nő teológus; Katona Viktória és Novák Olga. A kolozsvári teológiának is van nő hallgatója; Deák Magda. A Kolozsvárt közelebbről tartott püspöki széken szó esett arról, hogy a teológiát végzett nők minő munkatért fognak az egyházban kapni? Megdöbbenéssel utasítottatott vissza annak még csak a gondolata is, hogy a teológiát végzett nők leszoríttassanak a diplomával járó összes kötelességek és jogok teréről. Vagy megnyitjuk előttük a teológiát és az összes kötelességek és jogok birtokosává tesszük, vagy nem; de félészeg munkát nem csinálhatunk. Ezt követeli az egyház komolysága és tekintélye.”*⁸

⁵ Joh. JANSEN: *A nőteológusok jövője*. In: Kálvinista Szemle, 1923. febr.24. 69-70.

⁶ NOVÁK Olga - KATONA Viktória: *A nőteológusok kérdéséhez*. In: PEIL, 1918. aug. 4. 250.

⁷ Szerző nélkül: *Az első nőteológus búcsúzása a főiskolától*. In: Kálvinista Szemle, 1923. június 23. 234.

⁸ Lelkészegyesület. Debrecen, 1917.dec. 1. X .évf. 49.sz. 536.

1917-ben felvették Novák Olgát, majd Katona Viktóriát rendkívüli hallgatóként, de az egyház vezető testületei még nem jutottak konszenzusra abban a kérdésben, hogy milyen jövőt szánnak is nekik, mi lesz velük a Teológia elvégzése után. (Katona Viktória emiatt egy év után be is fejezte teológiai tanulmányait.) Az első rendelkezésekből úgy tűnik, nem volt egyértelmű, milyen céllal is vették fel őket. A lelkészhiányt akarták-e enyhíteni vagy „az idők szelének engedtek”, s csak a nők képzését tartották fontosnak egyéb egyházi munkák végzéséhez. Valószínűleg ez utóbbi elképzelés állt a háttérben, de hivatalos egyházi álláspont ekkor még nem született meg a kérdésben. Az első nők tehát úgy folytatták tanulmányaikat, hogy bár céljaik között meg sem említették annak lehetőségét (hivatalosan), hogy lelkészként működjenek a későbbiekben, de azt sem tudták, milyen képesítéssel hagyják majd el az intézményt. 1917-ben, az első felvételi kérvény beérkezésekor a Teológiának még nem volt semmiféle egyházkerületi vagy zsinati törvénye a nők teológiai képzésével kapcsolatban. A Tanári Kar mégis úgy döntött, hogy a Teológia Választmányának és az Egyházkerületnek is javaslatot tesz a nőknek rendkívüli hallgatóként való felvétele tárgyában. A választmány üléseinek jegyzőkönyvében olvashatjuk 1917. szeptemberében: *„Ha az egyh.ker. a javaslatot elfogadja és a rendkívüli női hallgatók szabályszerűen lecolloquálnak: munkakörben alkalmaztatásuk a zsinat törvényhozó intézkedésétől függ.”* Az egyházkerület elfogadta a javaslatot és az ügyet a Konvent elé terjesztette.⁹

A Konvent 1918-as áprilisi gyűlésén az egyetemes tanügyi bizottság jelentésében hangzott el először részletes terv a képesítés ügyében, amelyben ismertették a *„Kálvin Szövetség a háborút követőleg előreláthatólag még nagyobb arányokat öltő és egész egyházi életünket megbénulással fenyegető lelkészhiány lehető megszüntetése érdekében”* tett indítványait, ezek egyike: *„Tegye megfontolás tárgyává, (a Konvent) mily föltételekkel volnának a nők is a teológiai pályára bocsáthatók, hogy a rendes teológiai tanfolyam végeztével elsősorban a vallástanításra, másodsorban a - templomi igehirdetés és a szertartási cselekmények kivételével – részükről is végezhető különböző egyházépítő munkákra képesítő oklevelet szerezhessenek... Meggyőződésünk, hogy a nők, különösen az elemi iskolákban való vallástanításnál – már csak a gyermeki lélekhez jóval közelebb álló lelkiviláguknál fogva is – sokkal inkább tudják a szülői ház megkezdett vallásos nevelői munkásságát folytatni, sok esetben pótolni, mint a férfi vallástanítók. Emellett a várható nagy lelkészhiány miatt egyházunk előreláthatólag alig tud majd megfelelő számú vallástanító-lelkészre szert tenni, minthogy azok a szerényebb díjazású vallástanító-lelkézi állások helyett – természetesen – sokkal inkább igyekeznek a jövőben az*

⁹Ráday Levéltár. A/13. Teológia iratai. Teológiai Választmány üléseinek jegyzőkönyvei 1913-1932. 1917. szept. 11-12. 1.pont

összehasonlíthatatlanul jobb javadalmazású és jóval kevésbé fárasztó munkával kapcsolatos lelkészi állásokat elnyerni. Már pedig az intenzív vallástanítás oly elsőrangú érdekünk, hogy azt semmi körülmények közt sem hanyagolhatjuk el; ha azt nem akarjuk, hogy a felnövekedő nemzedék jórészt elveszzen egyházunkra nézve."¹⁰ Az Egyetemes Konvent mint tanügyi főhatóság úgy döntött, hogy felvehetők a nők, mint rendes hallgatók, de a lelkipásztori munkakörben való alkalmaztatásukról továbbra is zsinati határozatra vártak.¹¹

1923-ban került újból napirendre a teológák kérdése, ekkor a budapesti teológián már 3 új nőhallgató nyert felvételt, az 1920/21-es tanévben Pápan is megjelent az első teológus. 1923. áprilisában Novák Olga tanulmányai befejezéséhez közeledett, ezért kérvényt írt a Tanári Karhoz első lelkészi vizsgájának letétele ügyében, mivel abszolutórium előtt állt, s a nők képesítése ügyében még semmilyen egyházi törvény nem rendelkezett. Ügyében a következő határozat született: „...Az intéző-bizottság hozzájárul ahhoz, hogy Novák Olga számára utolsó félévi kollokviumainak befejezése után az abszolutórium kiadassék, a lelkészképesítő vizsgára azonban csak akkor bocsátható, ha zsinatunk dönt a teológiát végző nőknek egyházi alkalmaztatása tárgyában.”¹²

Képesítésük ügyében végül az 1924. májusában tartott Konventi ülés hozott döntést, ebben kimondták, hogy rendes hallgatóként felvehetők, az előírt tantárgyak hallgatása, a kollokviumok és az alapvizsga letétele számukra is kötelező, de lelkészképesítő vizsgára nem bocsáthatók, hanem, mint „magasabb tudományos képesítésű belmissziói munkások képesítővizsgát tehetnek”. Ez az alsófokú iskolákban való vallástanításra és gyülekezeti belmissziói munka végzésére jogosította őket. Ezután tehetek vallástanári vizsgát (elsőként ezt is Novák Olga tette le 1927-ben), aminek letétele után középiskolában is elhelyezkedhettek.¹³ 1927-ben a VKM 63.000/1927. sz. rendeletének 2.§-a rendelkezett a teológák ügyében: „Az egyetemi református és evangélikus hittudományi karokra szabályszerű előkészítés alapján, a megállapított létszám keretén belül a nők is felvehetők.” 1928-ban pedig megszületett végre a várva várt zsinati törvényt, amely kimondta: „Nők lelkésziképesítettség birtokában is, csak vallásoktatói, középiskolai vallástanári és diakóniai szolgálatra alkalmazhatók, szószéki és liturgiális szolgálatot nem végezhetnek.”¹⁴

Mindezzel nem zárult le a nőhallgatók ügye, ugyanis 1933-34-ben előkerült a lelkésztanítói oklevél kérdése. A Konvent Antal Géza dunántúli

¹⁰ Egyetemes Konvent jegyzőkönyve, 1917/18. 51. pont (16.)

¹¹ Ráday Lt. A/13 Teológia iratai, 1319/1918.

¹² Ráday Lt. A/13 Teológia iratai, iktatószám nélküli iratok (3.doboz)

¹³ Egyetemes Konvent j.k. 1924. máj. 20. 33. pont

¹⁴ A Magyarországi Ref. Egyház Törvényei.II. tc. 2.§. Az 1928.évi május hó 8. napján megnyílt negyedik országos zsinat által alkotott 9.tc.Bp., 1933. 80.

püspököt bízta meg, hogy folytasson tárgyalásokat a vallás-és közoktatásügyi minisztériummal arról, hogy nőhallgatók is szerezhessenek lelkésztanítói oklevelet.

Az egyházkerületek véleménye különböző volt e kérdésben: a Dunántúli és a Tiszáninneni Egyházkerület a lelkésztanítói oklevél megszerzése mellett voksolt, a Tiszántúli Egyházkerület ellene volt. A Dunamelléki Egyházkerület véleményét a Teológiai Akadémia tanári karának ülése fogalmazta meg, e szerint: „...a *theológiák női hallgatói azonos elbírálás alá esnek a fiúhallgatókkal, így a tanítói oklevéllel megszerezhető előny sem zárható el előlük. Amennyiben a miniszter ezt a kedvezményt a nőtheológusoknak nem hajlandó megadni, akkor a nőtheológusok más címen egy évi kedvezményben részesüljenek, tekintettel arra, hogy érettségijük, sőt főiskolai végzettségük is van a theológia elvégzésével.*”¹⁵

A minisztérium válasza e kérdésben nemleges volt, azonban a kérdés nem került le a napirendről, s megkerülve a dolgot, tulajdonképpen megszületett a megoldás: 1935-ben a ref. teológiai tanárok közös konferenciáján Dr. Kovács J. István előadott egy tervezetet a nőhallgatók vizsgáiról és tanítói képesítéséről, amelyben rámutatott arra az ellentmondásra, hogy a nőhallgatók a vizsgákat tekintve a férfihallgatókkal szemben előnyt élveztek. A nők ugyanis a 33/1924. sz. Konventi határozat szerint nem tettek második lelkészképesítő vizsgát, úgyszintén tanítói vizsgát sem. Holott éppen e vizsgák tárgyai a női munkaágak és munkaterületek szempontjából is fontosak voltak. Másrészt míg a férfiak csak ezek után a vizsgák után tehettek vallástanári vizsgát, a nők e nélkül. A közös teológiai tanári konferencia végül hozott egy határozatot, miszerint kívánatosnak tartotta a teológiát végzett nőhallgatókra nézve, „... *hogy a teológiát végző nőhallgatók a jelen tanévtől kezdve a két évi gyakorlati szolgálat elvégzése után a második lelkészképesítő vizsgálat tárgyaiból is kötelesek vizsgálatot tenni, ...egyszermind utasítsa az egyházkerületeket, hogy a két gyakorlati év felhasználására nézve saját hatáskörükben intézkedjen.*”¹⁶ A gyakorlati szolgálatot a következőkben jelölték meg: belmissziói munkák, főleg nők és leányok között, a diakónia munka, kórházi lelki gondozói munka, vasárnapi iskolai munka, vallásoktatás, előkelő családoknál nevelői munka, titkári munka a lelkészi hivatalokban és egyesületekben. A valóságban azonban a bizonytalanság uralkodott továbbra is a nőhallgatók között. 1936. májusában Novák Olga Ravasz Lászlóhoz intézett leveléből is ez az elkeseredés tükröződik. „*Le kell- e hát tenni a II. lelkészi vizsgát is és azután tulajdonképpen mik ők? Segédlelkészek-e? vallásoktató tanítók-e? Az előbbieket az utóbbiaknak, az utóbbiakat az előbbieknél „nézik” őket, és sehol nincsenek „otthon”. Segédlelkészi teendőkre tulajdonképpen nincs meghatalmazásuk, a*

¹⁵ Ráday Lt. A/13 Teológia iratai, Tanári ülések jegyzőkönyve 1933. (VI.kötet) 1933. febr.6.

¹⁶ Ráday Lt. A/13 Teológia iratai, iktatószám nélküli iratok (3.doboz)

hitoktató testületben a pedagógiai készségüket „nézik le” a tanítónők... Hát akkor az a tanulmányi plusz, hivatásérzet és buzgóság, amivel 4 évet és a vizsgát átküzdötték = 0? Hát nem a teológia diskreditálása ez? ...A második pedig – vád a teológusképzés ellen... „Mi teljes bizalommal jöttünk ide, eszünk ágába sem volt, hogy ha elvégezzük, akkor még – tanítónőnek sem leszünk jók ... Hát miért nem ad a teológia olyan pedagógiai képzést, hogy a hitünket és meggyőződésünket megfelelően adhassuk át a jövő nemzedéknek? A vallásoktatáshoz viszont – ezt valljuk – nem elég csak pedagógiai készség, hanem megalapozott és rendszeres hitbeli meggyőződés, kiépített teológia és világnézet is kell. Ez nekünk föltétlen plusszunk a tanítónők fölött. És akarunk is szolgálni, és tudnánk is, lelkesedéssel, de gazdátlanok és pártfogó nélkül valók vagyunk, „pásztor nélkül való pásztorok” vagy béresnek tekintenek bennünket?... De annak se fogadnak föl.”¹⁷

Végül ugyanez év novemberében megszületett a legteljesebb egyházkerületi szabályozás a nőhallgatók tekintetében „Nőtheológusok csak korlátozott számban és csak jeles vagy legalább is jó érettségi bizonyítvány és megbízható információk alapján vehetők fel a teológiára.” Kimondták azt is, hogy az első képesítő vizsga után 2, legfeljebb 3 év múlva a segédlelkészekével megegyező második képesítő vizsgát tesznek. A két vizsga között a püspök által számukra kijelölt, nála bejelentett és általa engedélyezett szolgálatban kell eltölteniük és középiskolai vallásstanári vizsgát csak a két képesítő vizsga sikeres letétele után tehetnek.¹⁸

Mire azonban megszületett a kérdés végleges szabályozása, a lelkészutálképzés miatt a teológiára felvehető hallgatók számát limitálták, pl. a budapesti teológiára felvehető hallgatók számát 16-ban határozták meg. Ez a nőhallgatókra nézve erőteljes korlátozást jelentett, az 1937/38-as tanévben nőhallgatót nem vettek föl, s ettől kezdve a Teológiai Választmány új határozata lépett érvénybe: „A nőhallgatók csak az I-II. évre és csak rendkívüli hallgatói minőségben vehetők fel, nagy szelektálással és évfolyamonként kettőnél nem nagyobb számban. Ha azután ezek közül esetleg egyesek kitűnnek és továbbképzésükre szükség van, alapvizsgára bocsáthatók s annak jeles eredménnyel való letétele után rendes hallgatóvá átminősítés útján tovább lehet engedni őket a III. és IV. év elvégzésére is, hogy a magasabb képesítésű női munkásoknak előírt vizsgát letehessék.”¹⁹

A nők teológiai képzésének szabályozása bár az egyházi igazgatás minden szintjén megjelent, mégis elsősorban az egyházkerületek hatáskörébe tartozott, ez idézte elő azokat a különbségeket, amelyek megjelentek az egyes

¹⁷ Ráday Lt. A/1c Elnöki iratok. 1014/1936. Novák Olga levele. Bp., 1936. máj. 7.

¹⁸ Ráday Levéltár A/13 Teológia iratai, Tanári ülések jegyzőkönyve 1934-37. (VII.kötet) 1936. nov. 19.

¹⁹ Ráday Lt. A/13. Teológia iratai. Theol. Vál. Jkv. 1938. jún. 14. 96.p.

teológiákon folyó nőképzésben. (Ez az összehasonlítás túl lépné e tanulmány kereteit). Ennek a hosszú törvénykezési folyamatnak az áttekintése során úgy tűnik számomra, hogy bár maga az elgondolás, – hogy nők is tanulhassanak a Teológiai Akadémián – a Dunamelléki Egyházkerületben nem talált igazi ellenzőkre legalábbis azok körében, akik dönthettek az ügyben, de a következményeivel mintha nem számoltak volna. A szabályozás maga a felmerülő újabb és újabb probléma megoldását jelentette, s nem egy előre megtervezett folyamat egyes állomásait.

A következőkben azt vizsgálom, kik jelentkeztek, ill. nyertek felvételt 1917-1940 között a Budapesti Teológiai Akadémiára. Első kérdésként arra keresem a választ, hogy maguk az érintettek, a nők milyen indíttatásból, milyen tervekkel kezdték meg tanulmányaikat. Sajnos ezzel kapcsolatosan kevés adat áll rendelkezésemre, annyi bizonyos, hogy hivatalos felvételi kérvényeikben indoklásként a hitbeli, teológiai elmélyülés igénye állt. Novák Olga esetében részletesen ismerjük azt a folyamatot, melynek végeredményeképpen felvételét kérte a teológiára. Novák Olga az egyházi munka felé egy válságba jutott házasság, válás után fordult. Először szülőfalujában, Vörösmarton (Baranya megye) vasárnapi iskolát alapított, rendkívüli szervezőképessége már ekkor megmutatkozott. Egy pesti látogatás alkalmával megismerkedett a Lorántffy Egyesülettel, annak munkájával. A kölcsönös szimpátia eredményeképpen meghívták a Lorántffy „panzió” vezetésére, ahol fiatal lányokkal foglalkozott. A belmisszió iránti érdeklődése, elköteleződése, a panzióban nyert tapasztalatai – úgy érezte, sokkal kevésbé képzett, mint azok a lányok, akik reá vannak bízva, másrészt, hogy azok annyiféle hatásnak vannak életük során kitéve, hogy annak ellensúlyozásához jóval alaposabb teológiai ismeretekre lenne szüksége – során jutott egyre inkább arra az elhatározásra, hogy miután letette az érettségit, tanulmányait a Teológián kívánja folytatni.

Novák Olga későbbi visszaemlékezéseiben, a cikkeiben mindig elhatárolta magát attól az elképzeléstől, hogy papi tevékenységet végezzenek nők, csak „női tevékenységük” tökéletesítése miatt tartotta fontosnak a Teológia elvégzését. Magánleveleiben azonban, főként Ravasz Lászlóhoz írott beszámolóiban találunk egy-egy elkeseredett megjegyzést, indulatos kifakadást is, amelyek arra utalnak, hogy későbbi munkája során többször érezte úgy, talán más funkcióban is megállná a helyét. Ezek a beszámolók mindvégig arról tanúskodnak (ezeket teológus és vallástanár korában írta), hogy határozott véleménye és elképzelései voltak a különféle egyházi ügyekben. 1926-ban a vörösmarti árvíz idején felindultságában ezeket a sorokat küldte püspökének „*...És a papunk tétovasága ...Tessék megbocsátani levelem hangjáért! És én tudom mit kellene most tenni!...(Bűnbánati hetet kellene tartaniuk) És azt is*

tudom, ha én szólnék, hát most is eltalálnám mit mondjak!”²⁰ 1943-ban egy tervet vázolt fel egyházközsége megmentése érdekében. „Valami olyant szeretnék, hogy érezze meg az a gyülekezet, hogy az Egyház a szó szoros értelmében anyja neki... Persze pásztor és Igehirdetés nélkül nem maradhat a gyülekezet. Hát én azt gondoltam, - egy „3 éves tervet” gondoltam – hogy ha én hazamennék, lennék a vörösmarti gyülekezetnek pásztora 3 évig ingyen...” s ezt követi a részletesen kidolgozott tervezet.²¹ 1934-ben már vallástanárként működött a Baár-Madasban, amikor internátusi munkájában egy segítőt akartak mellé állítani. Ekkor így fakadt ki egyik levelében: „De amikor Sz(abó) I(mre) azt mondta, hogy ő férfire gondol, hát csak elképedtem, és magamban elkeseredtem egész női nemem névében, hogy minket a férfiak ilyen, csak kisegítő, vagy kisegítendő embereknek tartanak.... (Amiben kétségtelenül van valami, égis erő keserűségünk mellett is. Ezt én se láttam be eddig, bár a „munkafajjokra nézve” alázatosan elismertem mindig, hogy nem minden való nekünk. De hogy ami nekünk való abban, se álljunk helyt száz százalékig! – azt hiszem, hogy ezt minden valamire való nő csak 40-50 év között ismeri el, de ekkor is csak titokban, befelé...) – Hát ez kavart fel! Hogy férfit akarnak mellém adni! Mi haszna ebből az internátusnak!? Ami nekem fáj !? ...Én szégyenlem ha férfit adnak mellém... És akárki meglássa, még „forradalmi jelenségek” is felfogják ütni a fejüket az én kis lányaim között nem ugyan miattam, hanem egyetemes „nőiségük” illetve „emberi értékünk” ösztönös védelme érdekében, amikor azt fogják látni pl. hogy egy kis fiatal tiszteles úr palástosan sétál fel a szószékre, és Úrvacsorát oszt, az ő öreg Olga nénijük pedig csak kisegít... Efféle „reklamációt” úgy is majd minden évben ki kell védenem a nagyobb lányakkal szemben, és csak győzzem őket női alázatosságban tartani.”²² Ezek az idézetek jól tükrözik, hogy mennyire bizonytalan volt a helyzetük a teológiai végzettséggel rendelkező nőknek, mennyire nem volt megbecsült státusz az övék, másrészt utalnak arra a változásra is, amely a 30-as években már egy új, öntudatosabb női generáció megjelenését jelzi az egyházban is.

1917-1940 között a Budapesti Teológiára 49 nő iratkozott be, az egyes években egyszerre ott tanuló nőhallgatók száma a következőképpen alakult: az 1926/27-es tanévtől az 1936/37-es tanévig (ezekben az években a Teológia hallgatóinak létszáma 90-100 között mozgott) a nők száma átlagosan 10-14 volt. (A legkiemelkedőbb az 1929/30-as tanév, 14 lányhallgató járt egyszerre, közülük 6 elsőéves). A többi évek átlaga 4-5 nőhallgató volt, ebből általában 1-2 volt elsőéves.

²⁰ Ráday Lt. A/1c Elnöki iratok. 850/1926. Novák Olga levele, Vörösmart 1926. júl. 17.

²¹ Ráday Lt. A/1c Elnöki iratok. Novák Olga levele. Bp. 1943. jún. 16.

²² Ráday Lt. A/1c Elnöki iratok. 1275/1934. Novák Olga levele. Bp. 1934. aug. 30.

Életkorukat tekintve (46 hallgatónőnek tudjuk a születési dátumát) 18-19 éves korukban iratkoztak be 25-en, 20-21 évesen 11 hallgató, 22-33 év kora között pedig 10. A hallgatónőknek több mint a fele közvetlenül az érettségi után kezdte meg teológiai tanulmányait, a többiek azonban néhány évet vártak a továbbtanulással, vagy érettségijüket kellett még letenniük (latinból, 1933-ig görögből is), vagy később döntöttek úgy, hogy ezt a pályát választják.

Több mint egynegyedük, 13 lány református lelkészi, tanári vagy tanítói családból származott. Egy tábori püspök lánya (Soltész Judit, ő először Debrecenben próbált felvételt nyerni, de ott még nem vettek fel nőket a Teológiára, ezért jelentkezett Pestre), egy teológiai tanáré (Pruzinszky Irma,) 2 ref. középiskolai tanár, 2 vidéki református tanító és 8 lekipásztor lánya, közülük 3 volt budapesti. Velük együtt összesen 17-en, azaz több mint egyharmaduk származott értelmiségi családból. A második jól azonosítható csoportot a különböző állami hivatalokban, intézményekben dolgozók – köztisztviselők, katonatisztek, stb. családjai – összesen 13-fő alkották. A fennmaradó 19 fő családja zömében önálló egzisztenciaként a középosztály más rétegeihez-csoportjaihoz tartozott, úgymint: vállalkozók, iparosok (5), stb.. Találunk még egy földművest (Buenos Airesben), 1 földbirtokost, 2 gazdálkodót. Tehát a középosztály volt túlnyomórészt képviselve. Középiskolai tanulmányaikat tekintve a Baár-Madasban 7-en érettségiztek, 13-an pedig vidéki református középiskolákban. A többiek főként állami leánygimnáziumot végeztek, akadtak közülük, akik katolikus, vagy evangélikus gimnáziumban folytattak középiskolai tanulmányokat. Összesen 21 lány járt Budapesten gimnáziumba, a többiek az öt (erdélyi is) egyházkerület területéről érkeztek a Teológiára. 4 lány már bölcsész diplomával, 1 jogtudományi doktorátussal rendelkezett. A 49 felvett lány közül 33 végezte el a Teológiát Budapesten. (Csak összehasonlításképpen ez Debrecenben, ahol az 1924/25-ös tanévtől vettek föl nőket, a következő volt az arány: 19 beiratkozott közül, 4-en fejezték be 1924-1940 között) Arra nincs pontos adatom, hogy akik nem fejezték be miért szakították meg teológiai tanulmányaikat. Néhányukról tudható, hogy férjhez ment, Katona Viktória orvosi egyetemre iratkozott be. Később fölbukkan neve a Magyar Orvosnők Egyesületében. Néhányan bölcsész tanulmányokat folytattak párhuzamosan. Külföldi ösztöndíjat a vizsgált időszakban 6 lány kapott, vagy teológiai, vagy más stúdiumokra, pl. Dr. Nagy M. Ilona gyermeklélektani tanulmányokat folytatott Genfben. Később vallástanárként több előadása is gyermeklélektannal foglalkozott.

A Teológia elvégzése után egy részük vallástanárként működött, mint Novák Olga (Baár-Madas) – vagy óraadóként, vagy kinevezett vallástanárként. A vallástanárként működő nők között nagy számban voltak azok, akik nem mentek férjhez, tehát ebből a munkából tartották el magukat. Novák Olga 1934-ben írja:” *Budapesten végeztünk: 27-en. Állásban vagyunk 8-an, férjnél van 6.*”

Az 1939/40 és 1940/41-es Budapesti Ref. Egyházmegye vallásoktatásáról kiadott évkönyv szerint 12 teológiai végzettségű megerősített vallástanítónő (közülük 3 férjezett), és 9 óraadó működött (közülük 4 férjezett). A 7 férjezettből 5-en a teológián választottak társat. A vallástanárok az oktatás mellett főként bibliaköröket, leány- és asszonyköröket, vasárnapi iskolát vezettek, előadásokat tartottak különféle konferenciákon, gyülekezeti alkalmakkor, cikkeket írtak gyermekeknek vagy nőknek szóló egyházi lapokban. A Szociális Misszióban Sajó Margit és Morandi Ilona dolgozott, ők a missziós testvérek oktatását végezték. Azoknak a nőknek a sorsát már jóval nehezebb továbbkísérni, akik nem vallástanárként, vagy aktív egyházi alkalmazásban működtek tovább, vagy akik nem lelkészhez mentek férjhez. Elhelyezkedésük nem volt zökkenőmentes, erről tanúskodik az az 1930-ban született levélváltás is, amely a püspök és Farkas Eszter hitoktatónő között zajlott le: „*Mihez tartás céljából értesítem Nagyságodat, hogy f. évi szeptember hó 1-től kezdve már oly nagy számban lesznek a képesített segédlelkészek, hogy kényszerítve leszek ezek elhelyezhetése miatt az igen értékes munkát végző hitoktatónőket megbízatásuktól fokozatosan felmenteni....*” Bp. 1930. júl. 4.²³ Ezt a levelet öt hitoktatónőnek küldték el, köztük Farkas Eszter pesterzsébeti hitoktatónőnek is. Farkas Eszter válasza a következő volt: „*Szüleim teljesen vagyontalanok, édes apám szerény fizetésű kishivatalnok. Nagyon sok anyagi küzdelemmel végeztem el a gymnasiumot és a Theológiát. ...Én azonban teljesen egyedül állva, minden összeköttetést nélkülözve, anyagiakban szegényen, tanácstalanul állok és szívem szerint választott pályámtól megválni rettenetes lenne.....Ismételten kérem a Főtisztelű és Méltóságos Püspök Urat, hogy amennyiben nőt hagynak a pályán dolgozni, én maradhassak...*”²⁴ Farkas Eszter szentesi tisztviselő leánya volt, a gimnáziumot Hódmezővásárhelyen végezte és végül megmaradhatott pályáján, ugyanis az 1939-es jegyzék őt is mint megerősített vallástanítónőt említi.

A nők megjelenése a Teológián az intézmény mindennapi életére is kihatással volt. Arra, hogy hogyan fogadták az első nőket a férfigallgatók, Novák Olga néhány apró megjegyzéséből következtethetünk: „*A teológián persze egy kicsit furcsa volt a jelenlétem. Utána még Katona Viktória is beiratkozott. Örültem neki. Ketten voltunk. Az első sorban a legszélső asztal mellé ültünk.... A fiúkkal jól megvoltunk. Igyekeztem őket felszabadítani az elfoglaltság alól, ők 18 évesek voltak én 26. Kérdezősködtem a tanárok felől stb. Kezdték diákosan nyíltak lenni a másodévesek...*”²⁵ Az első vizsgákra fiúkkal mentek be, nehogy azok azt higgyék, hogy velük elnézőbbek a professzorok.

²³ Ráday Lt. Püspöki irattár, 2178/1930. sz. irat

²⁴ Ráday Lt. Püspöki irattár, 2178/1930. Farkas Eszter levele, Szentes, 1930. júl. 10.

²⁵ Ráday Lt. C/55 Novák Olga iratai, Emlékiratai (új oldalszámozás) 19.

Állandó dilemmaként élhették át az is, hogy az egyes tanárok velük szemben szokatlan viselkedése nő mivoltuknak vagy másnak szól. „*A görögöt helyszínen fordítottuk, úgy magyarázott mellette Marton professzor. Óránkint 1-2- fiú fordított. Minket sohasem szólított. Azért-e hogy csak rendkívüli hallgatók vagyunk? Vagy semmibe se vesz bennünket mert nők vagyunk? Tűnődünk Viktussal.*”²⁶

Mindennapi életükhez tartozott a leányszoba ügye is, – itt tartózkodhattak a nők szünetekben és előadások közötti szabad óráikban. Ez a kérdés 1930 és 1943 között a tanári ülések napirendjén többször felmerült. A leányszoba használatáról 1934-ben a következőképpen rendelkeztek: „*A tanári kar kimondja, hogy a theológusoknak vagy bárki idegennek a nőhallgatók szobájába még belépni sem szabad, éppen úgy a nőhallgatók nem mehetnek a theológusok szobáiba. Aki a tilalmat megszegi első ízben P.5-t, másodízben P.10-t a Segélyegylet javára fizet, harmadízben a tanári szék elé idéztetik. Erről a nőhallgatók s theológusok értesítendő.*”²⁷

Magyarországon a nők egyetemi tanulmányiról először 1895-ben hoztak törvényt, eszerint lehetőségük nyílt bölcsészeti, orvosi és gyógyszerészeti tanulmányokat folytatni. Ez beleillett abba az elképzelésbe, hogy a nők lelki alkataknál fogva elsősorban gyermekek nevelésére, s főként nők gyógyítására alkalmasak. Ettől kezdve fokozatosan tágultak a lehetőségek, egyre nőtt azon egyetemi és főiskolai fakultások száma, amelyekre nők is felvételt nyerhettek. 1927-ben a már említett törvény a hittudományi fakultások mellett egyes műszaki és közgazdasági pályákat is megnyitott a nők előtt. A nők megjelenése a Budapesti Református Teológián annak a folyamatnak képezi részét, amelyben a nők számára – főként az I. világháború időszakától kezdve – tágultak a lehetőségek a pályaválasztást illetően. Ez a folyamat természetesen a református egyházat is elérte, megerősítést nyerve az egyház megújulását célul kitűző teológiai irányzatokban és egyházi törekvésekben. Mivel azonban a meghatározó egyházi közvélemény számára elfogadhatatlannak tűnt, hogy lelkészként működjenek – tehát a kezdeti lelkészhiány problémájának megoldását nem jelenthette felvételük a teológiára – nehéz volt képzésük valódi célját meghatározni, főként, hogy a húszas évek második felében növekedett azoknak a nőknek a száma, akik felvételüket kérték a Teológiára. Később a lelkészutálképzés időszakában a probléma megoldását abban látták, hogy ismét visszaszorították a nők lehetőségeit. Az áttekintett időszakot tekinthetjük úgy, mint a nők teológiai képzésének első fejezetét, amelyre leginkább a bizonytalanság volt jellemző. A Teológián szerzett diploma tulajdonképpen

²⁶ Ráday Lt. C/55 Novák Olga iratai, Emlékiratai (új oldalszámozás) 20.

²⁷ Ráday Lt. A/13 Teológia iratai, Tanári ülések jegyzőkönyve 1931-32, 1933-34. (VI.kötet) 1934. máj. 30. 10.pont

nem nyitott új pályá(ka)t a nők előtt, csak a vallástanításban jutottak vele több lehetőséghez (középiskolai vallástanítás), a többi munkaterületen, amelyen működhettek, nem jelentett igazi többletet.

A magyarországi református egyház magatartása a zsidókérdésben a második világháború idején

A Magyarországi Református Egyháznak a zsidókérdés terén végzett tevékenysége lényegében ismeretlen, feltáratlan. E kérdéssel mélyen, tárgyilagosan, tudományos objektivitással, a teljesség és alaposág igényével tulajdonképpen senki sen foglalkozott eleddig, inkább csak ilyen, vagy olyan elvektől indítva-vezéreltetve, tetszés szerint válogatott, a tények és a források között. A források – főként a *levéltári források* – teljes feltárására, összegyűjtésére további kutatások szükségesek, s ezek monografikus feldolgozása továbbra is sürgető feladat.

Még egy előrebecsítés: nem nagyon lehet szétválasztani a református és az evangélikus egyház magatartását-tevékenységét, mert a vezéregyéniség Ravasz László volt; az ő elgondolását, kezdeményezéseit vitte tovább Raffay Sándor és Kapy Béla evangélikus püspök is.

Az „ellenforradalom” (az 1920–21-gyel kezdődő időszak) antiszemita kurzusának első intézményes megnyilatkozása, az egyetemi *numerus clausus* bevezetése már az értelmiségi ellentéteket fejezte ki. Az ország fokozatos fasiszálódása, pontosabban a fasisztoid elemek fokozatos elszaporodása során ezek az intézkedések törvényes formát öltöttek. Az antiszemitizmus diszkriminációs törvényre emelése nem volt problémamentes, egyszerű feladat, így pl. a „győri programmal” összhangban álló, „*a társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról*” szóló ún. *első zsidótörvény* (1938) felsőházi elfogadtatása. Ez a törvényjavaslat (szakítva a XIX. században a polgári átalakulás jegyében bevezetett állampolgári egyenlőség elvével, a náci Németország után először hozott diszkriminációs intézkedéseket a zsidó *vallású* állampolgárokkal szemben) kamarai tagsághoz kötötte a zsidó újságírói, színház- és filmművészeti, valamint ügyvédi, mérnöki és orvosi pályákon való működését, 20 %-ban maximálta ezeken az értelmiségi pályákon arányukat. – Míg a kormánytól balra álló ellenzék részéről számos felszólaló mutatott rá a törvényjavaslattal kapcsolatban az emberi szabadságjogok sérelmére, addig a szélsőjobboldal keveselte a törvény szigorát, s követelte a zsidók arányának leszállítását az említett foglalkozási ágakban 5 %-ra. A parlamenten kívüli szélsőjobboldali erők, főként a különböző nyilas elemek antiszemita uszítása végeredményben segítette Darányit azon érvelésében, hogy „*egyensúly-törvénye*” „*mérsékelt*” és így alkalmas a belpolitikai egyensúly biztosítására.

Lényegében ezt az álláspontot képviselte Ravasz László is felsőházi beszédében. – Itt kell megjegyeznünk, hogy a Ravasz László által vezetett-irányított magyar protestáns elit roppant felelőssége abban van (volt), hogy igen nagy befolyásukat arra használták fel, hogy a diszkrimináció első lépését elfogadtassák. A református egyháznak hamis frontra állítása annál végzetesebb hiba volt, mert az egyház közéleti súlya ebben az időben lényegesen megnövekedett, és állásfoglalásai nagymértékben befolyásolták a közvéleményt.

Míg a Darányi-kormány alatt hozott zsidótörvény rendelkezései a *zsidó vallású* magyar állampolgárokat sújtotta, a Teleki-kormány 1939-ben elfogadtatni akart „második zsidótörvényé”-nek hatálya már azokra is kiterjedt, akik maguk nem voltak ugyan már zsidó vallásúak, de legalább egyik szülőjük, vagy két nagyszülőjük az volt. Valójában „*a zsidóság nem vallás, hanem faj*” jelszó jegyében most már *származás* alapján – tehát a korábbinál szélesebb körben – sújtottak magyar állampolgárokat az eddigiekhez képest is súlyosbító jogfosztó intézkedésekkel, amelyek alól csak meghatározott körülmények (pl. háborús kitüntetések, kimagasló sportérmek, egyetemi tanárság) mentesíthettek. A Teleki-kormány átvállalta az eredeti – még az Imrédy-kormány által benyújtott – törvényjavaslatból a zsidók számarányának az ipari és kereskedelmi vállalatoknál 12 %-ra, az értelmiségi pályákon 6 %-ra való leszorítását, s további szigorításokat irányzott elő.

Ez ellen a törvényjavaslat ellen élénk tiltakozás folyt. Más-más oldalról bírálták. Az egyházi vezetésből három véleményt ragadjunk ki:

1) Ravasz László a Pester Lloyd 1939. január 15-i számában ezeket írta: „*A törvény megszavazása után több zsidó lesz Magyarországon, mint eddig.* Közjogi szempontból is súlyos aggodalmaim vannak. A törvény olyan újítást hoz a magyar alkotmányba, amit mindeddig szakadatlanul elleneztünk és mostanig el is tudtunk hárítani: egy népcsoportot, amely az országban szétszórtan él, egységes államjogi területnek jelent ki és külön képviselőt biztosít neki a törvényhatóságokban és a képviselőházban. Azt a közjogi helyzetet, amelyet a zsidókkal szemben korlátozásnak szántak, az országban szétszórtan élő más népelemek előjognak követelhetik a maguk számára és ezzel olyan erős képviselőhöz jutnak, mintha zárt tömbben, egyhelyütt élnének az országban.”

2) Bary Zoltán református presbiter, királyi főügyész 1938. decemberében a budai egyházközség szeretetvendégségén többek között ezeket mondta: „Félistenként tömjénezett vezérek, jelszavak és jelvények divatját éljük. Mi, református keresztyének ennek ellenére sem imádunk földi isteneket, s ha tőlünk kérdezik, ki a vezér, csak azt felelhetjük, hogy: Jézus Krisztus az. Nekünk nem lehetnek harcias és gyűlölködő jelszavaink, jelszavunk Jézus

Krisztus nagy adománya és követelménye, a szeretet és keresztyénségünk igazolására nincs szükségünk jelvényekre, legyen az akár kereszt, akár annak bármely eltorzított figurája. Mi nem külső jelvényekben igazoljuk keresztyénségünket, hanem tetteinkben.”

3) Bary Zoltán antifasiszta kijelentéseinél is tovább megy a jövőt élően látó Révész Imre tiszántúli püspök a Vasárnap 1939. január 1-i számában megjelent cikkében: „... a magyar református egyház sohasem állhat be azok táborába, akik idegen hatás alatt, kritika és szükség nélkül faji mítoszt csinálnak a zsidókérdésből, s ezáltal a bibliai kijelentés mozdíthatatlan tételeivel kerülnek tudattalanul, vagy nagyon is tudatosan szembe. ... Igazságtalanságok és embertelenségek (igazában: istentelenségek) elkövetése ellen a magyar református lelkiismeretnek Krisztus nevében még akkor is tiltakoznia kell, hogy ha azok a Krisztushoz meg nem tért, de különben az Isten tíz parancsolatát becsületesen megtartó, s a nemzetnek egy, vagy más terén hasznos szolgálatokat teljesített, emberöltők óta jóindulatúlag asszimilálódni igyekezett zsidó családok tagjain követtetnek el. ... a közmondásos magyar kálvinista józanságnak tisztán kellene látnia, hogy a fajok lefelé való osztályozása – ha egyszer az „árja” ideológia alapján történik – nem egyedül a sémi fajra nézve jár súlyos következményekkel. Tessék nyugodtnak lenni: mi finnugorok és török-tatárok sem fogunk a létra fokán sokkal magasabbra kerülni!”

A második zsidótörvényt mégis megszavazta a felsőház. 1939 tavaszán ugyanis egy új választás előtt állt az ország. A felsőház meg tudta volna buktatni a törvényjavaslatot és vele együtt a Teleki-kormányt, de a törvényjavaslat törvényerőre emelkedését nem tudta volna megakadályozni, mert a gyakorlat az volt, hogy a parlament által kétszer megszavazott törvényjavaslat, tekintet nélkül a felsőház állásfoglalására és a kormányzó vétőjára, törvényerőre emelkedik. Ha a felsőház ekkor megbuktatja a kormányt, a választásokat előre hozza, a harc a féktelen antiszemita izgatásokkal folyik, s esetleg számos jobboldali elem kerül az új vezetésbe, s ez egy puccsal könnyen átveheti a hatalmat, s már akkor megindul a német mintára történő zsidóüldözés. – (Sajnos olyan hang is hallatszott, éppen egy magyar református teológiai tanár ajkáról a képviselőházban a „fajvédő” törvény érdekében, aki hiányolja a „fajgyalázás” tilalmát. Nem kellett erre sokáig várnia!)

A „harmadik zsidótörvény” *A házassági jogról szóló 1894. évi XXXI. tc. kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatban szükséges fajvédelmi rendelkezésekről* címmel 1941. október 10-én lépett életbe. Ez a törvény a címében megjelölt témáról intézkedett olyan értelemben, hogy eltiltja a zsidók és nem zsidók házasságát, a „fajgyalázás”-nak még a kísérletét is bünteti, s ezzel túlmegy még a nürnbergi faji törvényeken is. A képviselőházban a pap-képviselők, a felsőházban az egyházak vezetői, (pl. Ravasz László is!)

tiltakoznak a törvényjavaslat ellen, elsősorban a kikeresztelkedett zsidók védelmében.

Megfigyelhetjük, hogy a zsidóellenes rendszabályok hullámai mindig egybeestek a német imperializmus egy-egy terjeszkedő aktusával, amelyek folytán a nácizmus földrajzilag is egyre közelebb nyomult Magyarországhoz. Ezáltal a német nyomás politikailag és lélektanilag is annyira fokozódott, hogy újabb és újabb zsidóellenes intézkedéseket tudott kierőszakolni. A zsidótörvények dátumai ezért esnek egybe a német hódítás állomásaival: 1938-ban az Anschluss, 1939-ben Csehszlovákia megszállása, 1940-ben Hitler nyugati győzelmei, 1941-ben a tömeges német átvonulás kizsarolása, - egyben a magyar zsidótörvények fokozódó embertelenségét is jelenti.

Barth Károly ezt írja: „... a magyarok ... Németországgal kötött szövetségük és oroszországi háborújuk folytán kissé elvesztették a fejüket és elsősorban egy eléggé gátlástalan antibolsevizmusban vélik megtalálni keresztyén üdvüket.” Sajnos egyes magyar egyházi vezetők is egyre inkább valóban „a gátlástalan antibolsevizmusban” vélték megtalálni keresztyén üdvüket. Irredentizmusuk – gondoljunk csak arra, hogy a bécsi döntések nyomán „gyarapodott” az ország, s ez a német előretörésnek „köszönhető” – antiszemitizmussal és antibolsevizmussal párosult.

A Barth Károlyéhoz hasonló gondolatok azonban elvezették a függetlenségi mozgalomhoz Bereczky Albertet és másokat, és rajtuk keresztül még néhány egyházi munkást. Ez a másik vonal, amit szintén vizsgálnunk kellene.

1938-ban Bereczky Albert kiadja *A zsidók titka* című beszédét, amelyet a Budapest-Pozsonyi úti református templomban tartott (akkor ott volt lelkész) a Róma 11:25-29. alapján. Megállapítja, hogy nyugtalan és zavaros korunkban milyen nagy felelősség van a Krisztus egyházán és az igehirdetőkön. Isten Ígéje az egyetlen biztos tanácsadónk és erőforrásunk. Kifejti a zsidóság kérdését is. Az első dolog, amit a zsidóság titkáról mond, az, hogy Isten az ő kegyelméből kiválasztotta Izráelt. Mivel azonban Izráel népe a Krisztus megvetésével méltatlanná tette magát erre a kegyelemre, ezért Isten ítélet alá helyezte, Krisztus nélkül akart maradni és Krisztus nélkül maradt valóban. De az elvetés nem végleges, Isten visszafogadja a megkeményedett és elvetett Izráelt abba a kegyelembe, amelyből kiesett hitetlensége és keményszívűsége miatt. A nem zsidó származású keresztyén emberek legyenek testvérei azoknak, akik közül való test szerint a mi üdvözítő Jézusunk is. – Az ORLE (Országos Református Lelkészegyesület) 1939-i ceglédi gyűlése elvetette a Rosemberg-féle fajelméletet, mint pogány tanítást. Az 1940. évi tiszántúli kerületi gyűlés hangsúlyozta, hogy az antiszemitizmus alapmotívuma a totális állam és az istentelen tőke összeütközése. 1941-ben a deportálások ellen a református

püspökök közösen lépnek fel, tiltakoznak a kormánynál az üldözések ellen. A templomokban közös szövegű nyilatkozatokat olvasnak fel. A református sajtó is elutasította a fajelméletből származó üldözést. 1942-ben megalakult az Egyetemes Konvent „Jó Pásztor” Bizottsága Éliás József igazgató-lelkész vezetésével. A Bizottság célja volt egyrészt a zsidótörvények által hátrányos megkülönböztetésben részesített egyháztagok különleges lelkigondozása és védelme, másrészt általában a hivatalos egyházi Izrael-misszió feladatainak hordozása. A cél elérése érdekében a Bizottság lelkésze konferenciákat rendezett, előadásokat tartott istentiszteleteket, bibliaórákat vezetett, megszervezte országosan a munkaszolgálatosok lelkigondozását és védelmét, rendszeresen látogatta az internáló táborokban levőket (amíg lehetett, 1944. október 15. után a lehetőségek minimálisra csökkentek minden vonalon). – Az egyház vezetőinek főleg 1944-ben kellett folytatnia harcot a zsidók üldözése ellen és sikerült is mintegy húszezer embert mentesíteni a sárgacsillag viselése alól. Midőn értesültek arról, hogy Kárpátalján és Szabolcsban megkezdődtek a deportálások, az egyház lelkész-elnöke megbeszélést folytatott Horthy kormányzóval, aki szerint azért történtek a deportálások, mert a németek munkaszolgálatosokat követelnek. Június 15-én Ravasz püspök levelet írt a hercegprímásnak, s arra kérte, hogy közösen járjanak el ebben az ügyben. Levelére lényegében választ nem kapott sem ekkor, sem november 26-án, hanem a hercegprímás utasította titkárárt, küldje el Ravasz Lászlónak az ő felterjesztését. – Július 23-án a protestáns egyházak küldöttsége jelent meg a belügyminiszternél, s vitte az összes püspök tiltakozó levelét, amelyben hivatkoznak arra, hogy leolmozott kocsikban nap-nap után kocsinként 70-80 különböző nemű, korú és társadalmi állású izraelita és keresztyén vallású ember hagyja el az ország határát, s viszik a zsidóságot ismeretlen helyekre. A küldöttség kijelentette, hogy ha eredményt nem érnek el, püspökeik kénytelenek lesznek közös pásztorlevélben bizonytságot tenni egyházaik közvéleménye és a világ protestantizmusa színe előtt arról, hogy nem hallgatták el az Isten üzenetét. A kormány megígérte, hogy megszünteti a további deportálást, ha az egyházak nem hajtják végre a nyilvános tiltakozást. Bár a protestáns egyházak nem tudtak szorosan együttműködni a római katolikus egyházzal, az egyházak fellépésének mégis sikerült elérni, hogy 1944. július 12-től október 15-ig nem volt deportálás. Ebbe a kategóriába tartozik a budapesti gettó kiűritésének megakadályozása is. (Külön kellene foglalkozni azzal a kérdéssel, hogy a két nagy tábor – a római egyház és a protestantizmus – ebben a válságos helyzetben miért nem tudott jobban összefogni, s mi volt közös akciójuk eredménye, – mert voltak ilyenek is. Az is tény, levéltári adatok bizonyítják, hogy amikor Serédi Jusztinián intézkedik, a kezdeményező Ravasz László. A két felekezet viszonyát is érdemes volna vizsgálni.)

Főleg 1944-ben számos egyházi személy és szerv a tettek mezejére is lépett; az illegális keresztelesek, bujtatások százakra mentek. – A Szilveszter Nyomda illegális, hamis igazolványokat is készít, stb.

Ebben az időben jelentek meg Bereczky Albert irányadó cikkei az egyházi lapokban. „Krisztus egyházában nincs különbség azok között, akik a keresztség sákramentomával Krisztus seregébe felvétettek, soha és sehol Krisztus egyháza ilyen különbséget nem ismert ... Sohasem lehet a református templomban akadály az, hogy ki milyen ruhában érkezett ide, ki milyen jelvényt hordozott. Mihelyt valaki Krisztus egyházának küszöbén átlép, ott egy másik világba érkezett, ahol az Isten törvényei emelkednek. Egy test és egy lélek vagyunk ott.” (Református Élet, 1944. április) – „Ha a magyarság Jézus Krisztus, az evangélium lelke ellen bármit tesz, azzal mérhetetlen nyomorúságot von magára. Amilyen mértékben távozik Krisztus parancsolataitól, olyan mértékben megy az öngyilkosság felé. Krisztusi Magyarország azt jelenti, hogy itt bármiféle intézkedés, törvény, rendelkezés csak olyan hozható, amit a názáreti Jézus Krisztus jóváhagy.” (Református Élet, 1944. augusztus 3.) – „Aki csak gúnyolódva, vagy fogcsikorgatva tud az Ó-Testamentum népéről beszélni, az a predestinációt is kénytelen megtagadni. Sőt annak számára az evangéliumok alapigazsága botránkozás és bolondság. Az nem ismeri a bűnbánatot, sőt nem ismeri a felebaráti szeretetet sem, mert a felfuvalkodott faji érzület szempontjából mindezt ellenszenvesnek fogja találni. A jövő történetírása egészen világosan meg fogja mutatni, hogy jelen nyomorúságunknak egyik fő előidéző oka az a vallásos fanatizmussá hevített antiszemitizmus, amely lényegében véve nem más, mint a csődbejutott, végleg sarokba szorított világias szellem utolsó kétségbeesett ágaskodása a fajimádat formájában. Ez a szellem halálos ellensége az evangéliumoknak, mert Isten ingyen kegyelmét megvetve, az ember erejébe veti minden bizalmát.” (A Református Jövő, 1944. augusztus 30.).

1944. szeptember végén Bereczky Albert összehívta a Wesselényi utcai rabbinárus helyiségében a budapesti rabbikat s néhány világi zsidó vezető embert. Közölte velük mindazt a fáradozást, amit hónapokon át tettek az egyházak a megmentésükért, s kifejezte előttük azt a reményét, hogy talán már nincs messze a szabadulás ideje. (Ekkor készült az elkésett október 15-i kiugrási kísérlet.) Arra kérte őket, hogy ha megmaradunk, fogjunk össze és próbáljunk gyógyítani. Hangsúlyozta előttük, hogy a keresztyéneknek meg kell bánniuk bűneiket és a zsidóknak is meg kell bánni a zsidók bűneit. *Egymás bűneit ne bánjuk meg, mert abból új és végzetes vitatkozás lesz!* (Megbékélés.)

Jött azonban a még félelmetesebb korszak, a Szálasi-kormány ideje. „... a magyarországi református egyház nevében Isten iratlan és írott törvényei, az igazságosság és a nemzet igazi érdekei alapján az utolsó pillanatban is

tiltakozom a bánásmód ellen – írja 1944. december 1-jén Ravasz László Szálasi Ferencnek – és könyörögve kérem Miniszterelnök Urat; rendelje el az igazságtalan intézkedések hatálytalanítását...” A miniszterelnök nem válaszolt a püspöknek sem erre a levelére, sem a korábbiakra, pl. az október 30-án keltre sem, amelyben Budapest nyílt várossá minősítését kéri és tiltakozik a kiűrités ellen. (Korábbi leveleire a miniszterelnökök, pl. még Sztójay Döme is, válaszoltak, noha válaszaik többnyire elutasítóak voltak.)

Nincs még felmérve, és most már egyre nehezebb lesz felmérni, hogy az egyházak szava, kockázatok árán végrehajtott cselekedete hány ember életét mentette meg. Az egyéni sorsok alakulásának egy-egy momentuma ragadható csak meg levéltári dokumentumok alapján, de sokkal nagyobb azoknak a száma, amelyek csak az emberi szívekben és emlékekben maradtak fenn.

Tudom, hogy ez az összeállítás egyáltalán nem tökéletes, nem teljes, s még csak nem is egy kimerítő, mindenre kiterjedő vázlat. E fontos téma további alapos forrásfeltáró munkát követel, azokat az akkori körülmények, viszonyok közé helyezve kell értékelni. Meg kell vizsgálni az egyház tényleges helyzetét, reális lehetőségeit, s hogy azokból mit teljesített, s mit mulasztott el. Ez adhat csak valós eredményeket, belső megbékéléshez vezető önértékelést, a harmonikus zsidó-keresztyén párbeszéd további megerősítését. Ezt szolgálhatja a jelen Évkönyvben Nagy Edit kolléganőnk alábbiakban következő tényfeltáró forrásközleménye is, a Dunamelléki Egyházkerület 1944-45-ös vonatkozó tanácsülési jegyzőkönyveinek témánkba vágó részletei.

A Dunamelléki Református Egyházkerület tanácsának 1944–45. évi tanácsülési jegyzőkönyvei

Közreadja: NAGY EDIT

1843-tól egy évszázadon át nyomtatásban megjelentek a dunamelléki egyházkerület jegyzőkönyvei. A folyamatosságot csak az 1848/49-et követő évtized törte meg, amikor először maga a gyűléstartás is tilos volt, majd csak császári biztos jelenlétében volt lehetséges. 1943 után jóval hosszabb szünet következett, s a korábbi gyakorlat mindmáig nem állt vissza.

A most már történelemmé vált időszak 1944-1948 közötti jegyzőkönyveinek összegyűjtését és számítógépre rögzítését túlnyomórészt OTKA (T 18588 számon), kisebb részben NKA pályázat segítségével tudta elvégezni a Ráday Levéltár, Nagy Edit vezetésével.

A szövegeket mai helyesírással közöljük, a gyűlések tárgysorozatát követve. Az egyes jegyzőkönyvi pontokat 'jkvsz'-nek rövidítjük, (H) -val a határozati részt jelöljük.

Jegyzőkönyv

a dunamelléki református egyházkerület tanácsának 1944 évi március hó 24-én tartott üléséről.

Jelen vannak: Ravasz László dr. püspök és Benedek Zsolt dr. tolnai egyházmegyei gondnok elnöklete alatt Benkő István, Hetessy Kálmán dr., Kováts J. István dr., Mocsy Mihály, Szabó Imre, B. Szabó János lelkeszi, Benkő Ferenc dr., Imre Sándor, Ványi Ferenc dr. világi tagok, Dr. Réthey Ferenc pestkörnyéki egyházmegyei gondnok, Budai Gergely dr. theol. akadémiai igazgató, Zugor István h. vagyongazdálkodó, Nagy Sándor dr. egyházkerületi tanácsos, Benedek Tamás dr. mint az egyházkerületi ügyész helyettese, Deák Béla egyházkerületi számvevő mint felkért előadók. A jegyzőkönyvet Hörömpö Dezső egyházkerületi jegyző vezeti.

1. jkvsz

Az egyházkerületi tanács tagjai eléneklik a LXII. zsoltár 1. és 2. versét, majd püspök úr felolvassa a II.Kor 6:1-10 verseit s buzgó imában kéri Isten segítségét e nehéz időkben hazánkra, egyházunkra s tanácskozásunkra.

Bejelenti, hogy távolmaradásukat kimentették gróf Teleki József főgondnok, Lázár Andor dr. egyházmegyei gondnok, Kurdi Béla, Gilicze Sándor esperesek.

2. jkvsz

Püspök úr a megjelenteket üdvözlí és az ülést megnyitja.

3. jkvsz

A nagykörösi egyházközség a liceum és a tanítóképző intézet I. osztályának párhuzamosítását javasolta; az 1943. évi egyházkerületi közgyűlés 197. számú határozatával elvileg elvállalta az egyházkerületre mint társfenntartóra hármló költségötbbletet, de részletes tervezetet kívánt a párhuzamosítással járó mindennemű kötelezettségek teljesítésére nézve s ennek alapján az egyházkerületi tanácsra bízta a döntést, hogy az elkészített tervet az egyházkerület mint társfenntartó elfogadja é. Az intézet igazgatótanácsa 1944 február 16-i 14. számú határozatával megállapítja, hogy a párhuzamosítás pénzügyi okból, a szükséges helyiségek pótlásának mai akadályai és a folytonosan súlyosbodó tanárhiány miatt nem valósítható meg, kéri tehát az egyházkerület elvi hozzájárulásának alkalmas időre való fenntartását.

(H) Egyházkerületi tanács a liceum és tanítóképző intézet igazgatótanácsának álláspontját mindenben magáévá teszi.

4. jkvsz

A felsőbaranyai egyházmegye tanácsa 1944. március 10-én jóváhagyta az egyházmegye pécsi polgári leányiskolája igazgatótanácsának zenetanári állás szervezésére vonatkozó határozatát s bemutatja a díjlevelet.

(H) Az egyházkerületi tanács a zenetanári állás szervezését jóváhagyja; felhívja azonban az egyházmegye elnökségét, hogy a polgári iskolai igazgatótanács 1944. február 22-iki ülésén hozott és az egyházmegyei tanács által jóváhagyott határozat, meg a díjlevél szövege között levő különbségeket szüntesse meg, az állás betöltőjének egy hétköznapi szabad délutánt is tegyen lehetővé s eseteleges régibb szolgálatok beszámításának módját is határozza meg. Az eként megállapítandó díjlevélnek jóváhagyási záradékkal való ellátására felkéri az egyházkerületi tanács az egyházkerületi elnökséget.

5. jkvsz

Zsidó áttérések anyakönyvezésének ügye.

Előadó jelenti, hogy a püspök úr 6694/1943. szám alatt hozzá intézett iratában felszólította, hogy a zsidó áttérésekkel kapcsolatos szabálytalanságok és visszaélések folytán szükségesnek látszó intézkedésekre tegyen javaslatot.

Tekintettel arra, hogy a kérdés a református egyház egyetemét érinti, kéri, hogy az ügyet végleges állásfoglalás végett terjessze fel az egyházkerületi tanács az egyetemes konventhez.

(H) Az egyházkerületi tanács határozatilag kimondja, hogy a zsidó áttérésekkel kapcsolatos ügyekben hozandó állásfoglalás végett az iratokat az egyetemes konvent elnökségéhez felterjeszti.

6. jkvsz

Az egyetemes konvent felhívja az egyházkerületeket a szórványokra és nemzetiségi vagy más vallású tömegek között élő kis gyülekezeteink támogatására. Felhívja az Egyetemes Konvent az egyházkerületeket, vegyék számba a területükön levő olyan szórványokat és kicsi egyházközségeket, amelyek a segítségre legerősebben rá szorulnak. Továbbá vegyék számba a tehetősebb, nagyobb egyházközségeket és elnökségeik útján kérjék fel azokat, hogy akár az egyházkerület területén, akár azon kívül küzdő szórványok vagy kis gyülekezetek segélyezésére költségvetésükben a költségvetésnek legalább fél százalékát állandóan állítsák be. Ezt fizessék be az egyházkerülethez esetleg azzal, hogy megnevezik azt a szórványt, vagy gyülekezetet, amelynek számára segélyt adni óhajtanak. Ezeknek az adakozó gyülekezeteknek a névsora és adománya évről-évre kimutatandó.

(H) Közgyűlésünk 103/1943. számú határozatával a maga kebelében már rendezte ezt a kérdést.

7. jkvsz

A felsőbaranyai egyházközségekben működő lelkésztanítók arra kérték az egyházi hatóságot, hogy mentse fel őket a szórványok gondozása alól, mert különösen a nyolcosztályúvá fejlődött elemi iskolai elfoglaltság mellett képtelenek megoldani a szórványaik gondozását, vagy pedig a tanítást kell sok esetben elhanyagolni. Az egyházmegyei közgyűlés méltányolta a fenti kérelmet és pártolólág terjeszti fel az egyházkerülethez intézkedés végett.

(H) Egyházkerületi tanács a maga részéről is olyanak látja a lelkésztanítók elfoglaltságát, hogy az igen nehezé teszi a szórványok lelki gondozásának kellő ellátását. Ez a kérdés azonban csak abban az esetben oldható meg, hogyha a szórványok ellátása azokra a lelkipásztorokra lenne bízva, akik nem foglalkoznak tanítással. Ez pedig az egyházmegye feladata. Felhívja azért a felsőbaranyai egyházmegyét, hogy a szórványok megfelelő elcsatolásával biztosítsa azok lelki gondozásának megfelelő ellátását.

8. jkvsz

A felsőbaranyai egyházmegye 23/1943. számú közgyűlési határozatával megállapította az egyházmegyében levő gyülekezetek csoportosításának a tervezetét és azzal terjeszti fel az egyházkerületre, hogy a törvény megfelelő módosításával tegye lehetővé a társítás keresztül vitelét. Addig is, amíg ez megtörténik, adjon az egyházkerület az egyházmegye esperesének engedélyt arra,

hogy a megüresedett lelkészi állások betöltésére vonatkozó, a törvényben előírt eljárást szüneteltesse és a megüresedő egyházakat a hozzá legközelebb eső gyülekezetekhez csatolja a társítástervezet figyelembe vételével.

(H) Egyházkerületi tanács örömmel fogadja a felsőbaranyai egyházmegye határozatát a kis gyülekezetek társítására vonatkozólag. Magát a társítási tervezetet jóváhagyja és felhívja az egyházmegyét, hogy a tervezetben foglalt csoportosítás alapján hajtsa végre a társítást az E.T. I. t.c. 18.§ 8.a alapján. Felkéri püspök urat, hogy a megüresedett lelkészi állások kongruájának biztosítására, illetve másutt való felhasználására a kormányzatnál a szükséges lépéseket már most tegye meg.

Ezt a határozatot felterjeszti az Egyetemes Konventre.

9. jkvsz

Az egyházkerületi közgyűlés 199/1942. számú határozatával az 1943. évre megállapított missziói segélyekről, az azokban részesült mind a nyolc egyházmegye beterjesztette elszámolását. Hat egyházmegye elszámolását az egyházmegyei közgyűlés vagy a tanács is jóváhagyta. Két egyházmegye - a felsőbaranyai és pestkőrnyéki - elszámolását az egyházmegyei közgyűlés vagy tanács nem tárgyalta.

(H) Az egyházkerületi tanács mind a nyolc egyházmegye missziói segély elszámolását jóváhagyja és felterjeszti az egyetemes konventre.

A felsőbaranyai és a pestkőrnyéki egyházmegyéket felszólítja, hogy a jövőben a missziói segély elszámolásait az egyházmegyei közgyűlés vagy tanács határozata mellett terjesszék fel.

10. jkvsz

A pestkőrnyéki egyházmegye esperese a püspök úrhoz bejelentette a pestkőrnyéki egyházmegyei számvevő észrevételét az 1943.évi december 29-én tartott rendkívüli egyházkerületi közgyűlés 6., illetve 7.sz. határozatában megállapított 98.110.63 P. hiányt a költségvetés I. Fedezet 19.tétele alatt felvett 39.000 P. és a II.Fedezet 15.tétele alatt felvett 59.110.63 P. összege teszi ki s a hivatkozott egyházkerületi határozat 7.pontja alapján ennek az összegnek kivetéséről történt gondoskodás az 1944.január 12-én tartott esperesi értekezlet 4.jkvi számú határozatával, de nem történt intézkedés az I. Fedezet 15.tétele alatt előirányzott 18.205 P-nek, mint az egyházmegyék hozzájárulásának, az egyházmegyék közti felosztásáról. Megjegyzi a pestkőrnyéki esperes, hogy az egyházmegyék lélekszám adatai eltérést mutatnak a legújabb népszámlálás adataitól. Az eltérés különösen a budapesti egyházmegyénél feltűnő, mivel ennek lélekszáma a járulék kirovásánál 128.593-nek vétetett az újonnan megállapított 157.935 lélekkel szemben s így a budapesti egyházmegyénél 29.342 lélek figyelmen kívül maradt a kivetendő járulék kiszámításánál.

(H) Az egyházkerületi tanács az esperesi értekezlet által eszközölt felosztást érvényben hagyja. Miután a 18.205 P. hozzájárulásnak a felosztása nem utaltatott az esperesi értekezlet hatáskörébe, ezen összeggel az eddigi gyakorlat szerint terheli meg az egyházmegyéket. A tanács megállapítja, hogy a költségvetési hiány megosztásának idején még nem állottak rendelkezésre az új népszámlálás adatai. A

jövőben azonban az 1940.évi népszámlálási eredmények figyelembevételével osztandó fel az egyházmegyéket terhelő járulék.

11. jkvsz

A pestkörnyéki református egyházmegye 1943.dec. 16-án tartott tanácsulása 5. számú határozatából kéri az egyetemes konventet, hogy a lelkészi nyugdíjintézet részletes költségvetését és egész gazdasági életét feltüntetendő elszámolásait évenként hozza nyilvánosságra.

(H) Egyházkerületi tanács a pestkörnyéki egyházmegyei tanács hivatkozott határozatának az egyetemes konventre leendő felterjesztését mellőzi, mert a lelkészi nyugdíjintézet részletes és mindenre kiterjedő jelentését, évi számadását és költségvetését a konventi jegyzőkönyvben egész terjedelmében közreadja s abba beletekinteni mindenkinek módjában van.

12. jkvsz

Az egyetemes konvent elnöksége egyházkerületünkől határozatot kért arra vonatkozóan, hogy egyházkerületünk megnyugvással veszi tudomásul a m. kir. honvédelmi miniszter úr által "A leventeifjúság lelkigondozása" címen kiadott utasítást s hogy felkéri és felhatalmazza a konventi elnökséget a hadtest-leventelelkészek és kerületi kiegészítő-leventelelkészek kijelölésére és munkába állítására. Egyházkerületünk elnöksége az ügy sürgősségére való tekintettel február hó 4-én 486/1944. szám alatt az egyházkerületi tanács hozzájárulásától feltételezetten a konventi elnökségnek a kért nyilatkozatot megadta és a leventelelkészek kijelölésére és munkába állítására nézve a konventi elnökség intézkedését megkérte. Ezt jóváhagyás végett az egyházkerületi tanácsnak bejelenteti.

(H) Egyházkerületi tanács az elnökség intézkedését jóváhagyólag tudomásul veszi.

13. jkvsz

Az alsóbaranya-bácsi egyházmegye esperese a 65/1943.sz. közgyűlési határozatban foglalt felhívásra jelenti, hogy egyházmegyéjében az anyaországtól az egyházmegyéhez csatolt egyházközségekben lelkésztanítói állás szervezésére nincs szükség. A visszacsatolt egyházközségekben felekezeti iskolák nincsenek. Amennyiben az utóbbiakban felekezeti iskola szervezése lehetővé válna, két egyházközségben lehetne felekezeti oktatást lelkésztanítóság szervezése által megoldani: Vörösmarton azonnal, mert ott üresedés van s Kő egyházközségben üresedés esetén.

(H) Egyházkerületi tanács a jelentést az egyetemes konvent elé terjeszti.

14. jkvsz

Közyűlésünk 180/1943. számú határozatával felhívta az egyházmegyéket, gondoskodjanak a leánylevente mozgalom számára leánylevente vezetők kiképzéséről. Püspök úr felhívására e tárgyban az egyházmegyék beterjesztették jelentésüket, csupán a budapesti egyházmegye nem adott jelentést. A beérkezett

jelentések szerint a bácskai német egyházmegye a leventemozgalomtól távol tartja magát, a többi egyházmegye megfelelő intézkedéseket tett a leánylevente vezetők kiválogatása és kiképzése tekintetében. Kiemelkedő a solti egyházmegye eredménye, amely már az elmúlt év folyamán leánylevente-vezetőképző tanfolyamot tartott 52 résztvevővel, s e tanfolyamot ebben az évben is meg akarja rendezni. Kíváncsinos volna, ha egyházmegyénk a leánylevente-vezetők kiképzésére ezt a tanfolyamot igénybevehetnék.

(H) Egyházkerületi tanács a jelentést tudomásul veszi. Kíváncsinosnak tartja, hogy a solti egyházmegye leánylevente-vezető tanfolyamán a dunavecsei KIE táborban az egyházmegyéből a kiszemelt leánylevente-vezetők együttesen nyerhetnének egységes kiképzést. Felkéri püspök urat, hogy evégből a solti egyházmegyével létesítsen megállapodást.

A budapesti egyházmegye jelentését elvárja.

15. jkvsz

A pesti egyházmegye f. évi február hó 10-én tartott tanácsülésének 3. számú határozatával felterjeszti a rákoscsabai egyházközség IV. számú tanítói állásának szervezésére vonatkozó határozatát s ennek az állásnak szabályszerűen megalkotott díjlevelét. A díjlevél helyi javadalomképpen lakáspénzen vagy természetbeni lakáson felül a mindenkori kezdő tanítói illetmény 10%-át biztosítja javadalmasnak.

(H) Egyházkerületi tanács a rákoscsabai egyházközségnek a IV. sz. tanítói állás szervezésére vonatkozó határozatát s ezen állás szabályszerű díjlevelét jóváhagyja és megerősíti.

16. jkvsz

A pesti református egyházmegye f. évi február hó 10-én tartott tanácsülése 4. számú határozatával felterjeszti az őrszentmiklósi egyházközségnek a III. tanítói állás szervezésére vonatkozó határozatát s ezen állás szabályszerűen megalkotott díjlevelét. A díjlevél a javadalmasnak törvényszerű lakás vagy lakáspénz mellett a mindenkori kezdő tanítói fizetés 10%-át biztosítja helyi javadalomképpen.

(H) Egyházkerületi tanács az őrszentmiklósi egyházközség presbitériumának a III. tanítói állás szervezésére vonatkozó határozatát s a bemutatott tanítói díjlevelet jóváhagyja és megerősíti.

17. jkvsz

A pesti egyházmegye 1943. évi február 10-én tartott tanácsülése 11. számú határozatában a kántortanítói javadalmak a 3230/1943.sz. M.E. rendelet értelmében történt rendezésével kapcsolatban a pesti egyházmegye kántortanítóinak sérelmére mutat rá s azokra a visszasságokra, amelyek a rendezéssel kapcsolatban történtek. Kéri az egyházkerületet, hogy a sérelmek és visszasságok megszüntetése érdekében az egyetemes konvent közbelépését kérje a m. kir. kormánytól. Rámutat arra, hogy a kérdés közmegnyugvásra legalkalmasabban úgy volna rendezhető, hogy - amint

erre a püspök úr 1943.évi püspöki jelentésében kitért - a kántortanítói helyi javadalomnak a fele része számíttatnék kántori javadalomnak.

(H) Egyházkerületi tanács a pesti egyházmegye tanácsának részletes kimutatással is ellátott és gondosan megindokolt határozatát pártolólág terjeszti az egyetemes konvent elé.

18. jkvsz

Az alsóbaranya-bácsi egyházmegye esperese bemutatja a vörösmarti református olvasókör alapszabályát, amelynek belügyminiszteri jóváhagyását az olvasókör közgyűlési határozattal kéri. Az esperesi felterjesztés szerint kívánatos volna, hogy az olvasókör és az egyházközség szorosabb kapcsolata létrejönne, ez az alapszabályokban is kifejezésre jutna, vagy pedig az olvasókör ne használja elnevezésében a református nevet.

(H) Egyházkerületi tanács az E.T. I. t.c. 13.§-a második bekezdésében foglaltak alapján megállapítja, hogy a vörösmarti református olvasókör alapszabályainak egyházhatósági jóváhagyása a vörösmarti egyházközség presbitériumának jog és hatáskörébe tartozik. Ha a vörösmarti református olvasókör magát vallásos vagy egyházi célú egyesületnek tartja, a hivatkozott törvényszakasz szerint alapszabályait belügyminiszteri jóváhagyás előtt a vörösmarti egyházközség presbitériumánál kell benyújtania. A presbitérium feladata lesz aztán véleményét az egyházzal való szorosabb kapcsolat tekintetében nyilvánítani s e tekintetben az olvasókörrel szemben alapszabályokban biztosítandó kikötéseket kívánni, amennyiben az olvasókör a református nevet viselni kívánja.

19. jkvsz

A solti egyházmegye f. évi rendkívüli közgyűlése 19. számú határozatával pártolólág terjeszti fel Bocsor László majosházai lelkipásztor javaslatát az országos zsinathoz a lelkészi nyugdíjintézet revíziója tárgyában.

(H) Egyházkerületi tanács a javaslatot a zsinati elnökséghez felterjeszti.

20. jkvsz

A solti egyházmegye f. évi rendkívüli közgyűlése 23. számú határozatával felterjeszti a szalkszentmártoni egyházközség vallásoktató lelkészi állásának módosított díjlevelét.

(H) A szabályszerűen megállapított vallásoktató lelkészi díjlevelet egyházkerületi tanács jóváhagyja és megerősíti.

21. jkvsz

A solti egyházmegye f. évi rendkívüli közgyűlése 25. számú határozatával felterjeszti a ráckevei vallásoktató lelkészi állás javadalombevallását a lelkészi nyugdíjintézet számára.

(H) Egyházkerületi tanács a ráckevei vallásoktató lelkész javadalmát az egyházmegye megállapításával megegyezően évi 2880 pengőben állapítja meg.

22. jkvsz

A solti egyházmegye f. évi rendkívüli közgyűlése 26. számú határozatával felterjeszti a solti egyházközség vallásoktató lelkészi állásának javadalombevallási ívét a lelkészi nyugdíjintézet számára.

(H) Egyházkerületi tanács a solti egyházközség vallásoktató lelkészi állásának javadalmát eltérőleg az egyházmegyei megállapítástól évi 2880 pengőben állapítja meg, mert díjlevél szerinti vallásoktató lelkész javadalma 2400 P készpénz és évi 480 P lakáspénz.

23. jkvsz

A vértessaljai egyházmegye 1944.febr.29-én tartott tanácsulése 5. számú határozatával jóváhagyásra és megerősítésre felterjeszti a csákvári egyházközség IV. számú tanítói állásának díjlevelét.

(H) Egyházkerületi tanács a csákvári egyházközség IV. számú tanítói állás díjlevelét megerősíti és jóváhagyja. Felhívja a presbitérium figyelmét arra, hogy az állás javadalmi tételei közé felveendő a törvény szerint járó állami fizetéskiegészítés tétele is.

24. jkvsz

A vértessaljai egyházmegye 1944. febr. 29-én tartott tanácsulése 11. számú határozatával pártolólág terjeszti fel László Levente pákozdi lelkipásztor indítványát arra vonatkozólag, hogy a lelkipásztori állami juttatások utalványozásakor kapjanak a lelkipásztorok is fizetésjegyzéket, amely megfelelő tájékoztatást nyújt a juttatások összegét s az esetleges levonásokat illetőleg.

(H) Egyházkerületi tanács a javaslatot pártolólág terjeszti fel az egyetemes konventre.

25. jkvsz

Az alsóbaranya-bácsi egyházmegye 1944. március 13-án tartott tanácsulése 5. számú határozatával felterjeszti jóváhagyásra a vitézfalu-vajszkai missziói egyházközség lelkészi díjlevelét.

A díjlevél a lelkipásztornak törvényszerű lakás és kertiilletményen kívül évi 80 mm tüzelőt, legalább évi 20 mm búzát s 20 hold javadalmi föld élvezetét biztosítja. Utóbbinak állami adóját a javadalmas fizeti. Nem biztosítja a díjlevél a lelkipásztor számára a palástdíjat, illetve a díjlevél szerint a fenti javadalmazásért a lelkész az összes palástos szolgálatokat ellátni köteles.

(H) Egyházkerületi tanács a vitézfalu-vajszkai lelkészi díjlevelet jóváhagyja és megerősíti. Felhívja azonban az egyházközség figyelmét, hogy a palástdíj a lelkipásztort ősi szokásjog alapján megilleti, s ezért az egyház gondoskodik arról, hogy a lelkészi díjlevél javadalmi tételei közé pótlólág vétessék fel a lelkészi stóladíj.

26. jkvsz

Az alsóbaranya-bácsi egyházmegye 1944.március 13-án tartott tanácsulése 8. számú határozatával felterjeszti jóváhagyásra a vörösmarti egyházközség lelkészi díjlevelét.

A vörösmarti lelkészi díjlevelet egyházkerületi közgyűlésünk 122/1943. számú határozatával nem hagyta jóvá, mert megállapítása szerint a díjlevél a régi lelkészi díjlevél javadalmi tételeinek csonkításával jött létre s egy lelkészcsalád tisztességes megélhetését a díjlevél szerinti javadalmazás nem biztosítja. A most bemutatott újabb díjlevél a jóvá nem hagyott díjlevélből annyiban különbözik csupán, hogy a lelkész javadalmi tételei közül kihagyta az adócsökkentési segély összegét, melyet az előbbi díjlevél a javadalmasnak szándékolt átengedni. Nem magasabb, hanem alacsonyabb javadalmat állapít meg tehát a javadalmas részére. Hiányos a díjlevél azért is, mert a lekipásztör kötelességeit nem állapítja meg s nincs lelkészi aláírással ellátva.

(H) Egyházkerületi tanács az alsóbaranya-bácsi egyházmegye esperesének felvilágosítása alapján megállapítja, hogy a vörösmarti egyházközségre nézve az ősi díjlevél szerinti lelkészi javadalmi tételek kiszolgáltatása az egyházközség megváltozott anyagi viszony következtében lehetetlenült. Erre tekintettel az újabb díjlevelet olyannak tekinti, mint amely díjlevélcsonkítást nem tartalmaz. Mivel azonban a presbitérium elgondolása az volt, hogy a természetben ki nem szolgáltatott lelkészi javadalomtételek pénzbeli kárpótlásképpen a lelkésznek az adósegély összegét is átengedi, felhívja a az egyházközség presbitériumát, hogy a jelenlegi adósegély összegének megfelelő összegű pénzjavadalmazást is állítson be a díjlevelébe.

Az eként módosított díjlevél jóváhagyási záradékkal ellátására az egyházkerületi elnökséget felkéri és felhatalmazza. De ez a beállítás kifejezetten megváltásra kerülő természetbeni javadalmazások címén történjék, s ne adósegély átengedése címén, mert erre az adósegély nem köthető le. Gondoskodják továbbá arról is, hogy a díjlevelben a lelkész kötelességei is megjelöltesse.

27. jkvsz

Az alsóbaranya-bácsi egyházmegye 1944.március 13-án tartott tanácsulése 14. számú határozatával felterjeszti a zentai missziói anyaegyházközség lekipásztöri állásának díjlevelét.

A díjlevél a lekipásztörnek lakás, kert és 60 mm tüzelő mellett nyolc katasztrális hold föld használatát, mint helyi javadalmat biztosít. A javadalom többi része állami fizetéskiegészítésből állana.

(H) Egyházkerületi tanács a bemutatott lelkészi díjlevelet megerősíti. Felhívja azonban az egyházközség figyelmét arra, hogy a palástdíj ősi szokásjog szerint a lekipásztört megilleti, s a javadalmi tételek közé a lelkészi stóla tétele is felveendő volna. Végül az evangélikus vallású hívek lekipásztörésének kötelessége tekintetében hivatkoztassék arra, hogy ez a kötelesség addig áll fenn, amíg erre vonatkozóan a református és evangélikus egyházak közös megállapodás??? fennáll és érvényben marad.

28. jkvsz

Az alsóbaranya-bácsi egyházmegye 1944.március 13-án tartott tanácsülése 16. számú határozatával jóváhagyásra felterjeszti a titeli missziói egyházközség lelkészi állásának díjlevelét. A díjlevel törvényszerű lakás és évi 80 mm tüzelő mellett havi 100 P készpénzt és 30 katasztrális hold javadalmi föld élvezetét biztosítja a lelkipásztornak, melynek minden adóját az egyházközség viseli.

(H) Egyházkerületi tanács a titeli missziói egyházközség lelkészi díjlevelét jóváhagyja és megerősíti. Felhívja az egyházközség figyelmét arra, hogy a lelkipásztort ősi szokásjog alapján a palástdíj is megilleti s szükséges volna, hogy a javadalmi tételek közé a lelkészi stóla javadalmi tétele is felvetetnék.

29. jkvsz

Az Országos Zsinat elnöksége f. évi febr.11-én 14/1944. szám alatt felkérte a püspök urat, hogy a megüresedett zsinati rendes és pótkepviselői tisztségekre megejtett választás eredményét közölje a zsinat elnökségével. Ezzel kapcsolatban olvastatott az egyházkerület 17/1943. számú közgyűlési határozatával kiküldött egyházkerületi szavazatszedő bizottság jelentése, mely szerint a zsinati rendes lelkészi képviselőségre 647 érvényes szavazatból Ágoston Sándor 640 szavazatot, a zsinati középiskolai rendes képviselőségre Ványi Ferenc dr. 630 szavazatot, a zsinati két világi pótkepviselőségre Dr. Szűcs Gedeon 632, Kolozsváry Bálint dr. 628 szavazatot kapott.

(H) Mivel az Országos Zsinat legközelebbi ülészaka előreláthatólag még ez év tavaszán, de minden esetre még egyházkerületünk rendes közgyűlésének megtartása előtt megnyílik, egyházkerületi tanács a szavazatszedő bizottság jegyzőkönyve alapján a zsinati rendes és póttagok választására megejtett egyházkerületi választás eredményét fentiek szerint igazolja, s a megválasztott rendes és pótkepviselők időben leendő igazolása végett a választás eredményét az országos zsinat elnökségével tisztelettel közli.

30. jkvsz

A kecskeméti egyházmegye f. évi március hó 13-án tartott tanácsülése 10. számú határozatával felterjeszti a kecskeméti egyházközség presbitériumának szabályszerű határozatát a II. és III. sz. vallásoktató lelkészi állás szervezése tárgyában, s bemutatja a III. sz. vallásoktató lelkészi állás szabályszerű díjlevelét.

(H) Egyházkerületi tanács a kecskeméti egyházközség presbitériumának a II. és III. vallásoktató lelkészi állás szervezésére vonatkozó határozatát s a III. vallásoktató lelkészi állás díjlevelét jóváhagyja és megerősíti. Az állásszervező presbitérium figyelmét felhívja arra, hogy az 1944.jan.8-án tartott presbiteri gyűlés 8. számú alaphatározata értelmében a megszervezett állásokon működő vallásoktató lelkészek a VI. fizetési osztályba is belépnek. Az 1944.febr. 22-én megtartott presbiteri ülés 30. számú határozatával megállapított díjlevel azonban csak a VII. fizetési osztályba való belépést biztosítja a javadalmasnak.

31. jkvsz

A pestkörnyéki egyházmegye 1943. december 16-án tartott tanácsülésén tárgyalta a tanuló ifjúságnak hittankönyvekkel és különösen zsolttárakkal (énekeskönyvekkel) történő ellátását, és felkérte az egyházkerületet: nyomatékosan sürgesse meg az egyetemes konventnél az előírt hittankönyvek és énekeskönyvek kellő számban történő haladéktalan kibocsájtását. Kéri ezen felül az egyházmegyei tanács az egyházkerület útján az egyetemes konventet, hogy az énekeskönyv előállítására Debrecen Szabad Királyi város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda kötött, de most lejáró szerződést ne újítsa meg, hanem maga állítsa elő az énekeskönyvet, vagy az új szerződést kösse meg olyan nyomdavállalattal, amely kifogástalan módon eleget is tud tenni vállalt kötelezettségeinek és elsősorban az egyháztagok érdekeit viseli lelkén.

A külsősomogyi egyházmegye 1944. január hó 18-án tartott tanácsülésén szintén szóvátette azt, hogy református iskolai tankönyv nincs, énekeskönyv nem kapható, holott világi és római katolikus jellegű könyvek, tankönyvek bőségesen kaphatók. Kéri az egyházmegyei tanács az egyházkerület útján az egyetemes konventet, hogy méltóztassék megfelelő intézkedést tenni a református iskolák tankönyvekkel és énekeskönyvekkel való ellátása érdekében.

(H) Az egyházkerületi tanács sajnálattal megállapítja azt a közismert tényt, hogy a református iskolás gyermekeknek református tankönyvekkel, különösen vallástani kézikönyvekkel és főképpen énekeskönyvekkel való ellátása igen nagy nehézségekbe ütközött és az utóbbi időben sokhelyt nem is volt lehetséges. Felhívja az egyetemes konvent figyelmét arra, vajon nem érkezett-e az ideje annak, hogy az egyetemes konvent maga vegye kezébe a református tankönyveknek, és főként vallástani könyveknek és énekeskönyveknek az előállítását. Megállapítja az egyházkerületi tanács azt is, hogy e szóban forgó problémával teljesen azonos a bibliahiány a református népünknek bibliával való ellátása, és ez szintén egyetemes egyházi feladat.

32. jkvsz

Az egyházkerületi közgyűlés a múlt évi 42/1943. számú határozatában utasította a püspöki hivatalt, terjesszen javaslatot az egyházkerületi tanács ülése elé a lelkészi képesítésük hatályában tartását kérők és elnyerők katonai kedvezménye tárgyában.

A tárgyra vonatkozó jogszabálynak, az 1939. évi II. t.c. 88.§-ának b./ pontja szerint a honvédelmi munkakötelezettség alól mentes az "aki lelkészi szolgálatot teljesít." A törvény 42.§-ának 9. pontja továbbá azt mondja: "... azok a papjelöltek, akik a hittudományi tanulmányaik befejezését követő négy éven belül nem nyernek lelkészi, vagy papi jellegű tanári alkalmazást... a póttartalékból kivételnek és rendes tényleges szolgálatot teljesíteni kötelesek."

Mivel a törvény rendelkezéséből világosan következik, hogy a polgári életben elhelyezkedett és a lelkészi képesítésük hatályban tartását kérők és elnyerők lelkészi szolgálatot élethivatásként nem teljesítenek,

(H) az egyházkerületi tanács utasítja a püspöki hivatalt, hogy a katonai kedvezményre való igényjogosultság igazolásánál a lelkészi képesítésük hatályban

tartását elnyerők részére adandó bizonyítványban csak annak igazolására szorítkozzék, hogy az érdekelt a polgári pályán helyezkedett el s lelkészi képesítésének hatályban tartását az egyházkerületi közgyűlés kimondotta.

Ezt az intézkedést átmeneti jellegűnek tartja mindaddig, míg az egyetemes konvent útján a kérdés országos rendezése megtörténik. Evégből a határozatot felterjeszti az egyetemes konventre, és tájékoztatásul megküldi a testvéri egyházkerületeknek.

33. jkvsz

Az egyetemes konvent 285/1943. számú határozatával a református egyház műemlékeinek fenntartása céljából szabályrendeletet alkotott. E szabályrendelet 5. §-a értelmében egyházkerületi egyházművészeti bizottságot kell alakítani, mely bizottságnak a szervezetét és tagjainak számát az egyházkerületi közgyűlés állapítja meg.

(H) Az egyházkerületi tanács addig is, amíg a bizottság szervezetét a közgyűlés megállapíthatja, felkéri a bizottságba való tagságra Jalsoviczky Károly egyházkerületi tanácsbíró elnökletével Ágoston Sándor, Szabó Imre, Benkő István espereseket, Tasnádi Nagy András, Fáy István, gróf Teleki László egyházmegyei gondnokokat, Dr. Sebestyén Jenő, Vargha Tamás, dr. Victor János, Petri Pál, dr. Imre Sándor tanácsbírákat, Padányi Gulyás Jenő építészmérnököt és Bodonhelyi József theol. akadémiai tanárt.

34. jkvsz

Az 1944. évi január hó 12-én tartott egyházkerületi esperesi értekezlet felülvizsgálta és a következőkben állapította meg az egyházkerület káplántartási díjra és segédlelkészi fizetésekiegészítésre igényjogosult állandó káplántartó egyházközségeinek névjegyzékét:

1. Alsóbaranya-bácsi egyházmegyében: esperes 2, Bácsfeketehegy 2, Bácskossuthfalva 2, Szabadka 2, Újvidék 2, Várdaróc 2, összesen: 12 egység.

2. A bácskai német egyházmegyében: esperes 2, összesen: 2 egység

3. Budapesti egyházmegyében: püspök 4, esperes - Budapest-fasor 2, Kőbánya I, Külső-üllői út 1, összesen: 8 egység.

4. Felsőbaranyai egyházmegyében: esperes - Gordisa 2, Kistótfalu-Magyarbóly 2, Pécs 2, összesen: 6 egység.

5. Kecskeméti egyházmegyében: esperes 2, Jászberény 1, Kiskunfélegyháza 2, Nagykáta-Szentmártonkáta 1, Ókésce 1, Pánd-Tápiószentmárton 1, Soltvadkert 1, összesen: 9 egység.

6. Külsősomogyi egyházmegyében: esperes 2, Bábonymegyer-Tab 1, Dombóvár 1, Magyargyöng-Tamási 1, összesen: 7 egység.

7. Pesti egyházmegyében: esperes 2, Gyömrő 1, Gyöngyös 2, Hatvan 2, Pécel 1, Pestszentimre 2, Tahitótfalu 1, Vác 2, összesen: 13 egység.

8. Pestkörnyéki egyházmegyében: esperes 2, Békásmegyer-Csillaghegy 2, Budafok 2, Kispest 2, Csepel I. 1, Csepel II. 1, Kispest-Wekerletelep 2,

Pestszenterzsébet 1, Pestszentlőrinc 1, Szemeretelep-Csákyliget 2, Rákospalota-Óváros 1, Rákosszentmihály 1, Újpest 2, összesen: 20 egység.

9. Solti egyházmegyében: esperes 2, összesen: 2 egység.

10. Tolnai egyházmegyében: esperes - Kajdacs 2, Nagydorog 1, Pécsvárad-Nagypall 1, Szekszárd 1, összesen: 5 egység.

11. Vértessaljai egyházmegyében: esperes - Tabajd 2, Baracska-Martonvásár 2, Erd 2, Pusztaszabolcs 2, Sárbogárd 2, összesen: 10 egység.

Püspöki rendelkezésre van 2 egység.

Az esperesi értekezlet felhatalmazandónak javasolja püspök urat, hogy a szolgálatképtelenség és özvegyi kegyeleti idő címén bejelentett igények kielégíthetése céljából a következő sorrendben vonjon le a szükség idején egy-egy egységet az állandó káplántartó helyektől: Gyömrő, Csepel, Rákospalota-Óváros, Jászberény, Pécel, Újpest, Pestszenterzsébet, Kispest-Wekerletelep, Hatvan, Pestszentimre, Szemeretelep-Csákyliget, Budafok, összesen: 12 egység.

(H) Az egyházkerületi tanács az esperesi értekezlet által összeállított névjegyzéket megerősíti és felterjeszti jóváhagyás végett az egyetemes konventre. Az egyetemes konvent elnökségét tisztelettel arra kéri, hogy a jóváhagyásig is méltóztassék a névjegyzékben foglalt igényeket kielégíteni.

35. jkvsz

Soós László szolnoki lelkipásztor az 1895. előtti anyakönyvek légi veszély ellen való megóvására általános intézkedés kiadását kéri az egyházkerületi tanácstól. Javaslatára szerint elrendelendő volna az, hogy az olyan helységekből, amelyek légi támadás szempontjából különösen veszélyeztetettnek látszanak, az egyházközségek, ha megfelelő óvóhellyel nem rendelkeznek, adják ki az 1895. év előtti időkből származó anyakönyveiket más, kevésbé veszélyeztetettnek látszó egyházközségek lelkészi hivatalainak ideiglenes megőrzés végett. Ez utóbbi lelkészi hivatalok vezetői köteleztessenek az anyakönyveknek az átmeneti időben való hűséges és felelősséggel teljes megőrzésére, valamint arra, hogy a megőrzés céljából reájuk bízott anyakönyvekből a tulajdonos egyházközség lelkészi hivatalának megkeresésére, annak használatára haladéktalanul állítsák ki és küldjék meg az igénylendő anyakönyvi kiadványokat, saját hitelesítő záradékukkal (aláírással és hivatali pecséttel) ellátott ívekben.

A kecskeméti egyházmegyei tanács 1944. március 13-án tartott ülésének 12.sz. határozatában azzal terjeszti a beadványt az egyházkerületi tanács elé, hogy általános jellegű intézkedés szükségét nem látja.

Az egyházkerületi elnökség tájékoztatja az egyházkerületi tanácsot, hogy az anyakönyvek légi veszély ellen való megóvása végett szükséges intézkedések megtételére püspök úr 4224/1943. számú körlevelében már utasította a lelkészi hivatalokat.

Ezzel kapcsolatban az egyházkerületi elnökség jelenti a tanácsnak, hogy a maga részéről az egyházkerületi levéltár, vagyonkezelői irattár és továbbá a Ráday Könyvtár értékesebb darabjainak megőrzésére a szükséges intézkedést megtette.

(H) Az egyházkerületi tanács tekintettel a püspöki rendelkezésre, a szolnoki lelkipásztor elgondolásának értelmében való további intézkedésre szükségét nem

lát. Az elnökség jelentését tudomásul veszi, azonban a tárgyhoz fűződő fontos érdekre figyelemmel, felhívja az egyházmegyék espereseit, kérjenek jelentést a lelkeszi hivataloktól a püspöki rendelkezés végrehajtásáról.

36. jkvsz

Az egyházkerület elnöksége jelenti, hogy az egyházkerületi közgyűlés 147/1943. számú határozatának 9. pontjában foglaltaknak megfelelően gondoskodott az egyházkerületi missziói lelkeszi állás javadalmának folyó évi költségvetési fedezetéről, s most jóváhagyás végett előterjeszti az állás következő díjlevelét: "Díjlevel a dunamelléki református egyházkerület missziói lelkeszi állás részére. Javadalom: 1./ Fizetése, lakáspénze és egyéb illetménye megegyezik a Budapesten szolgáló VII-VI. fizetési osztályba tartozó állami tisztviselők fizetésével, lakáspénzével és egyéb illetményével. A javadalom élvezete a VII. fizetési osztály harmadik fokozatával kezdődik s a fizetési osztálynak magasabb fokozatába 3-3 évi szolgálat után lép elő. Az illetmény folyósítására és megszüntetésére nézve a köztisztviselőkre fennálló jogszabályok az irányadók. 2./ A missziói lelkesz a nyugdíjintézetnek kötelezett tagja. A lelkeszi javadalom után a lelkeszi nyugdíjintézet fenntartói járulékot az egyházkerület, a tagsági járulékot a missziói lelkesz fizeti. Kötelesség: Az egyházkerületi missziói lelkesz a magyar református egyház történelmi kereteiben és hitvallásai alapján az egyházkerületi missziói bizottság útmutatása szerint az egyházkerület püspökének irányításával szolgálja az egyházmegyékben és az egyházközségeken folyó missziói munkákat. Munkásságát az egyházkerület vonatkozó szabályrendelete szabályozza."

(H) Az egyházkerületi tanács az egyházkerületi missziói lelkeszi díjlevelét jóváhagyja. Felkéri püspök urat, hogy az egyházkerületi missziói előadó bevonásával állapítsa meg az általa kinevezendő missziói lelkesz működésének szabályzatát s azt véleményezését végett küldje meg az egyházmegyéknek és azok beérkezett javaslataival együtt terjessze az őszi egyházkerületi közgyűlés elé.

37. jkvsz

A pesti egyházmegye jóváhagyás céljából felterjeszti a pestszentimrei egyházközség és 20 különböző vevő között létrejött 20 drb. adásvételi szerződést.

(H) Az egyházkerületi tanács a bemutatott szerződéseket jóváhagyja és azoknak jóváhagyási záradékkal való ellátására az elnökséget felhatalmazza.

38. jkvsz

A pesti egyházmegye jóváhagyás céljából felterjeszti a gyáli fiókegyház, mint megajándékozott és Iványos Gyuláné, mint ajándékozó között 1943. évi március 27-én létrejött ajándékozási szerződést.

Ajándékozás tárgya 2040 n.öl kiterjedésű házingatlan, értéke: 5.000- P. Ajándékozó a haszonélvezetet 1946. évi október 30-áig fenntartja.

(H) Az egyházkerületi tanács a bemutatott ajándékozási szerződést jóváhagyja és annak jóváhagyási záradékkal való ellátására az elnökséget felhatalmazza.

39. jkvsz

A pesti egyházmegye jóváhagyás céljából felterjeszti a Rákospalota-Újvárosi egyházközség, mint vevő és "ÉGISZ" Egyesített Gyógyfürdők stb. Rt., mint eladó között 1935. évi szeptember hó 26-án létrejött kétrendbeli adásvételi szerződést. Vétel tárgya: két zamárdi telek, együttes vételár: 1.064.- P.

(H) Az egyházkerületi tanács a bemutatott adásvételi szerződéseket jóváhagyja és azoknak jóváhagyási záradékkal való ellátására az elnökséget felhatalmazza.

40. jkvsz

A solti egyházmegye jóváhagyás céljából felterjeszti a majosházi egyházközség, mint eladó és négy különböző vevő között létrejött négyrendbeli, valamint az egyházközség, mint vevő és Varga József és felesége, mint eladók között létrejött egyrendbeli, összesen ötrendbeli adásvételi szerződést. Eladási ár: 24.000.- P., vételár: 22.000.- P.

(H) Az egyházkerületi tanács a bemutatott ötrendbeli adásvételi szerződéseket jóváhagyja és azoknak jóváhagyási záradékkal való ellátására az elnökséget felhatalmazza.

41. jkvsz

A solti egyházmegye jóváhagyás céljából felterjeszti a kiskunlacházai egyházközség, mint eladó és Kamrás Pál és felesége, mint vevők, valamint az egyházközség, mint eladó és Liber Sándor és felesége, mint vevők között 1944. évi február hó 20-án létrejött kétrendbeli ingatlanadásvételi szerződést. Eladási ár: 2.610.- P. és 3.300.- P.

(H) Az egyházkerületi tanács a bemutatott adásvételi szerződéseket jóváhagyja és azoknak jóváhagyási záradékkal való ellátására az elnökséget felhatalmazza.

42. jkvsz

A tolnai egyházmegye jóváhagyás céljából felterjeszti az alsónyéki egyházközségnek a régi iskolaépület eladására vonatkozó presbiteri és közgyűlési határozatait.

(H) Az egyházkerületi tanácsnak nincs módjában határozni, mert adásvételi szerződés az iratokhoz mellékelve nincs és az esperes jelentése szerint szerződés nem is készült. Felhívja a tanács az egyházközség figyelmét arra, hogy ingatlaneladásokat a tanács csak a legindokoltabb esetekben hagy jóvá.

43. jkvsz

A vértessaljai egyházmegye jóváhagyás céljából felterjeszti a gróf Pálffy-Daun József tulajdonát képező ingatlanra a bicskei egyházközség javára bekebelezett szolgalmi jogra vonatkozó résztörlési engedélyt. A mintegy 2000 kat. hold kiterjedésű ingatlanból mintegy 500 kat. hold szabadul a szolgalmi jogtól.

(H) Az egyházkerületi tanács a résztörlési engedély kiadásához hozzájárul.

44. jkvsz

Az alsóbaranya-bácsi egyházmegye jóváhagyás céljából felterjeszti a sükösdí fiókegyház, mint vevő és Kuzman József és társa, mint eladók között létrejött adásvételi szerződést. Vételár: 7.000.- P.

(H) Az egyházkerületi tanács az adásvételi szerződést jóváhagyja és annak jóváhagyási záradékkal való ellátására az elnökséget felhatalmazza.

45. jkvsz

Az alsóbaranya-bácsi egyházmegye felterjeszti a karancsi egyházközség ama kérelmét, hogy a m. kir. földművelésügyi miniszter által az egyházközségnek nyújtott 3.000.- P. népházépítési segély fejében a biztosítéki jelzálogjog az egyházközség ingatlanaira bekebeleztesse.

(H) Az egyházkerületi tanács a bekebelezéshez hozzájárul.

46. jkvsz

A kecskeméti egyházmegye jóváhagyás végett felterjeszti a ceglédi egyházközség, mint eladó és hét különböző vevő között létrejött 7 drb. adásvételi szerződést. Az eladási ár pénzügyi kölcsön visszafizetésére szolgál.

(H) Az egyházkerületi tanács a 7 drb. adásvételi szerződést jóváhagyja és azoknak jóváhagyási záradékkal való ellátására az elnökséget felhatalmazza.

47. jkvsz

A kecskeméti egyházmegye jóváhagyás végett felterjeszti a kiskunlacházai egyházközség, mint eladó és Tóth József és társa, valamint Tóth Sándor és társa, mint vevők között létrejött kétrendbeli adásvételi szerződést. Eladási ár: 16.930.- P. Ez összeget egyházközség orgonaépítésre, templomkarzat átalakítására és templom meszelésére óhajtja fordítani.

(H) Az egyházkerületi tanács a jóváhagyást megtagadja és felhívja a kiskunlacházai egyházközség figyelmét arra, hogy az egyházkerületi tanács ingatlanadást csak a legindokoltabb esetben hagy jóvá. Tisztázandó lenne, van-e joga az Angster cégnek az orgonaépítésre a kialakított áron felül további 5.000.- P-t követelni.

48. jkvsz

A pestkörnyéki egyházmegye jóváhagyás céljából felterjeszti a Rákospalota-Óvárosi egyházközség, mint eladó és a Dohányárusok Országos Szövetsége, mint vevő között létrejött adásvételi szerződést. Adásvétel tárgya az ú.n. páskonyi 6 magyar holdnyi szántó. Eladási ár: 138.396.- P. Egyházközség a befolyó összegből közalapi tartozását óhajtja visszafizetni.

(H) Az egyházkerületi tanács a szerződés jóváhagyását megtagadja.

49. jkvsz

A pestkörnyéki egyházmegye jóváhagyás céljából felterjeszti az Újpest-belsővárosi református egyházközség, mint megajándékozott és özv. Vankó

Istvánné, mint ajándékozó között létrejött ajándékozási szerződését. Az ajándékozási szerződés ú.n. visszteherrel vegyes ajándékozás. Az ajándékozás tárgyának értéke mintegy 400.000.- P.

(H) Az egyházkerületi tanács az ajándékozási szerződést jóváhagyja és annak jóváhagyási záradékkal való ellátására az elnökséget felhatalmazza.

50. jkvsz

A Dunamelléki Református Egyházkerület Filadelfia Diakonisszaintézeti Alapítvány jóváhagyás céljából felterjeszti az Alapítvány és az Országos Hadigondozó Szövetség között létrejött szerződést. Az Alapítvány kötelezettséget vállal 20 hadiárva neveltetésére és ellátására 10 éven keresztül. Az Országos Hadigondozó Szövetség ezért egy összegben 244.800.- P-t fizet.

(H) Az egyházkerületi tanács a szerződést jóváhagyja és annak jóváhagyási záradékkal való ellátására az elnökséget felhatalmazza.

51. jkvsz

Az 1943. dec. 29-én tartott közgyűlés elrendelte az elmaradt zárszámadásoknak a tavaszi egyházkerületi tanács útján a legközelebbi közgyűlés elé való beterjesztését. Számvevő jelenti, hogy a zárszámadás elkészítése folyamatban van s azt a legközelebbi közgyűlés elé fogja terjeszteni.

(H) Egyházkerületi tanács a jelentést tudomásul veszi.

52. jkvsz

H. vagyongazdálkodó előterjeszti Tatai Gyula sári-i erdőőr azon kérelmét, hogy mivel a terményárak 1943. évi július hó 1-től tetemesen emelkedtek, az egyházkerület az ő évi 720.- P. készpénzfizetését a terményárak emelkedésével arányban felemelni szíveskedjék.

(H) Egyházkerületi tanács a búza alapon leendő fizetés megállapítását fogadja el, így Tatai Gyula erdőőr havi fizetését 1943. évi július hó 1-től kezdődően 800.- P-ben állapítja meg.

53. jkvsz

Az egyházkerület 1943. évi december hó 29-én tartott rendkívüli közgyűlése 10. számú határozatában kimondta, hogy a Kaszay alapítványi bocsai ingatlan nagyobb részének a honvédelmi kincstár számára történt kisajátítási ára helyett a honvédelmi miniszter úrtól csere-ingatlan kéresek, az alapítvány károsodása miatt pedig panasz téessék a vallás- és közoktatásügyi miniszter úrhoz.

Főtiszteltető püspök úr 6815/1943. szám alatt a csere-ingatlan iránti kérelmet a honvédelmi miniszter úrhoz előterjesztette. A vallás- és közoktatási miniszter úrhoz intézendő panasz helyett pedig a miniszterelnök úr önmagyméltóságához intézett hasonló értelmű kérelmet. A kérelmekre mindezideig válasz még nem érkezett.

Jelenti az egyházkerület elnöksége továbbá, hogy a kisajátított ingatlan kártalanításaként folyó évi február hó 18-án a számla-illeték levonása után az 1943. évi február hó 8-án kiegyezett 224.700.- P. helyett 223.014.75 P-t utalt át a

honvédelmi minisztérium az egyházkerület földhitelintézeti "Caritativ alapjai" folyószámlájára.

(H) Az egyházkerületi tanács az egyházkerületi elnökség intézkedéseit és jelentéseit tudomásul veszi s egyben felkéri, hogy a kártalanítási összeg hasznos beruházása érdekében a lehető és további szükséges lépéseket tegye meg.

54. jkvsz

Benedek Zsolt dr. egyházmegyei gondnok a következő határozati javaslatot terjeszti elő: Az egyházkerületi tanács teljes felhatalmazást ad az elnökségnek, hogy az egyházkerületi tanács törvényes hatáskörébe tartozó ügyeket - amennyiben az egyházkerületi tanács összehívása akadályokba ütköznék - saját hatáskörében intézze el és jelentse be az egyházkerületi tanácsülésnek.

(H) Egyházkerületi tanács a javaslatot általános helyesléssel egyhangúlag elfogadja s a felhatalmazást az elnökségnek megadja.

55. jkvsz

Püspök úr az ülést berekeszti. A tanács tagjai eléneklik a XXV. zsoltár 2. versét s a püspök úr áldásával a gyűlés véget ér.

Jegyzőkönyv

felvétel a dunamelléki református egyházkerületi tanács Budapesten, 1944. évi szeptember hó 15-én tartott ülésén

Jelen vannak: dr. Ravasz László püspök és dr. Lázár Andor egyházmegyei gondnok elnöklete alatt dr. Kováts J. István, Mocsy Mihály, Szabó Imre, B. Szabó János, Benkó Ferenc dr., Benedek Zsolt dr., Imre Sándor dr., Fáy István, Ványi Ferenc dr., az egyházkerületi tanács tagjai, Benedek Tamás dr. egyházkerületi ügyész, Hörömpő Dezső egyházkerületi jegyző, dr. Nagy Sándor egyházkerületi tanácsos. A jegyzőkönyvet Hörömpő Dezső egyházkerületi jegyző vezeti.

1. jkvsz

A jelenvoltak eléneklik a XLVI. zsoltár 1. versét, püspök úr felolvassa a bibliából Márk ev. 4. része 35. és köv. verseit s buzgó imában kéri Isten segítő kegyelmét hazánkra, egyházunkra és tanácskozásunkra.

2. jkvsz

Püspök úr bejelentve, hogy a megjelenésben akadályozott egyházkerületi főgondnok helyett a világi elnöki széket dr. Lázár Andor egyházmegyei gondnok tölti be, szeretettel üdvözlí a megjelenteket, őszinte részvétét nyilvánítja dr. Kováts J. István egyházkerületi főjegyzőnek, akinek lelkész fia bombatámadás áldozata lett, az ülést megnyitja.

3. jkvsz

Az egyetemes konvent az egyházkerület 1944. évi missziói segélyét 31.625.- P-ben állapította meg és kiutalta azzal, hogy annak felhasználásáról az okmányolt elszámolást 1945. január 15-ig terjesszük fel.

Tekintettel a rendkívüli időkből rejlő okokra és az egyházmegyéktől elvárt missziói munka sürgős támogatásának a szükségességére kívánatos, hogy a kiutalt missziói segély már most felosztassék az egyházmegyék között.

(H) Az egyházkerületi tanács a missziói segély 1944. évi összegét az egyházmegyék részére feladataik arányában a következőképpen állapítja meg:

Felsőbaranya	2.213.75 P.
Kecskemét	4.743.75 P.
Külsősomogy	3.478.75 P.
Pest	4.743.75 P.
Pestkörnyék.....	948.75 P.
Solt	2.530.- P.
Tolna	3.478.75 P.
Vértesalja	4.743.75 P.
Püspöki rendelkezésre marad ..	4.743.75 P.
Összesen	31.625.- P.

A felosztásnál azok az egyházmegyék vétettek figyelembe, amelyek a múlt évi egyházkerületi közgyűlés 203. számú határozata szerint részesültek segélyben, mert az alsóbaranya-bácsi egyházmegye missziói célokra külön forrásból kapott.

4. jkvsz

Csepel község néhány utcáját közigazgatásilag Budapesthez csatolták. Ezt a területet a Budapest-tisztviselőtelepi egyházközség kebelezte be egyházilag s az ott lakó református egyháztagokat egyházi adóval megterhelte. A bekebelezés miatt a Csepel I. kerületi egyházközség panaszt emel a pestkörnyéki egyházmegye esperese útján s kéri az adókievetések hatálytalanítását. Az ügyben nyilatkozatra felhívott budapesti egyházmegye felterjeszti a tisztviselőtelepi egyházközség jelentését, mely szerint jogosan kebelezte be ezt a területet és terhelte meg az ott lakó híveket egyházi adóval, mert a budapesti egyházmegye szervezeti szabályzata szerint az egyházmegye Budapest székesfőváros mindenkori területét foglalja magában.

(H) Miután a budapesti egyházmegye szervezeti szabályzata szerint a budapesti egyházmegye Budapest székesfőváros mindenkori területét foglalja magába, Csepel község egy részének közigazgatásilag Budapesthez csatolása folytán szükségessé vált ennek a területnek egyházilag a budapesti egyházmegyéhez csatolása. Az egyház I. t.c. 83. §-ának rendelkezése értelmében ez az átcsatolás az érdekelt egyházmegyék meghallgatásával egyházkerületi határozattal történhetik meg. Egyházkerületi tanács felhívja a budapesti és pestkörnyéki egyházmegyét, hogy f. évi október 31-ig nyilatkozzanak az átcsatolás ügyében. Az egyházkerület határozatának meghozataláig a

szóban levő terület református híveinek megadóztatása a Csepel I. kerület jog és hatásköre.

5. jkvsz

A pesti egyházmegye tanácsa felterjeszti a Református Lelkészözvegyek Szeretetháza Őrszentmiklósi alapítványánál létesített lelkészi állás javadalombevallását. A bevallási ív helytelenül van kitöltve s az egyházmegye javaslata sincs reávezetve.

(H) Egyházkerületi tanács a bevallási ívet visszaadja a pesti egyházmegyének azzal, hogy a díjlevéllel leendő összehasonlítás alapján győződjön meg a bevallás adatainak helyessége felől s megállapításának eredményét a bevallási ívbe jegyezze be. A bevallási ív V. rovatának kitöltése nem a javadalmas, hanem az egyetemes konvent megállapítása számára van fenntartva.

6. jkvsz

Csukás Endre drávaszabolcsi lelkipásztor betöltött 71. életéve s 46 szolgálati év után megrongált egészségi állapotára való tekintettel f. évi október hó 1-től nyugdíjaztatását kéri szolgálatképtelenség jogcímén. A felsőbaranyai egyházmegye tanácsa a siklósi járás tisztiorvosának bizonyítványa s az egyházmegye két kiküldöttjének személyes észleletei alapján a nyugdíjazást a legmelegebben ajánlja.

(H) Egyházkerületi tanács Csukás Endre drávaszabolcsi érdemes lelkipásztor nyugdíjazás iránti kérelmét pártolólág terjeszti a lelkészi nyugdíjintézet végrehajtó bizottsága elé.

7. jkvsz

A felsőbaranyai egyházmegye felterjeszti a magyarbólyi lelkipásztori állás javadalombevallását a lelkészi nyugdíjintézet számára.

(H) Egyházkerületi tanács az egyházmegyei tanács megállapításával egyezőleg a magyarbólyi lelkészi állás javadalmát 3503.50 P-ben állapítja meg.

8. jkvsz

A Magyar Biblia Társulat II. missziói lelkészi állást szervezett s megalkotta ennek az állásnak a díjlevelét, mely szerint a javadalmas a budapesti református főgimnázium rendes tanáraihoz hasonló javadalmazásban és lakáspénzben részesül. Jogosított tagja a lelkészi nyugdíjintézetnek s utána a fenntartói járulékot az állásfenntartó viseli.

(H) Egyházkerületi tanács a Magyar Biblia Társulat II. missziói lelkészi állásának a budapesti egyházmegye által jóváhagyott szabályszerű díjlevelét jóváhagyja és megerősíti.

9. jkvsz

A Nagypénteki Református Társaság budaörsi árvaházával kapcsolatos református elemi iskolájában II. tanítói állást szervezett s megalkotta az állás díjlevelét. A tanítói javadalom fele részét a társaság adja, fele része államsegélyből fedeztetik. A

tanító köteleességévé van téve, hogy a reá bízott tanulókat az állami tanterv alapján oktassa.

(H) Egyházmegyei tanács arra tekintettel, hogy a református felekezeti iskolákban a református népiskolai tanterv szerinti oktatás a kötelező, megfelelő módosításra a díjlevelet visszaadja az állásszervezőnek. Elnökség a megfelelően módosított díjlevél jóváhagyási záradékkal leendő ellátására felhatalmaztatik.

10. jkvsz

A Budapest-Kálvintéri egyházközség az egyházközségi gyülekezeti testvéri állás díjlevelét megállapította megszabván a gyülekezeti testvér munkakörét és javadalmazását. A szabályszerű határozattal létrejött díjlevelet a budapesti egyházmegye jóváhagyta.

(H) Egyházkerületi tanács a budapest-kálvintéri egyházközség gyülekezeti testvér állásának díjlevelét jóváhagyja és megerősíti.

11. jkvsz

A nagykőrösi egyházközség II. vallásoktató lelkészi állást szervezett s megalkotta ez állás díjlevelét. A kecskeméti egyházmegye közgyűlése az állásszervezésre vonatkozó határozatot és a díjlevelet jóváhagyta s megerősítésre az egyházkerület elé terjeszti.

(H) Egyházkerületi tanács a nagykőrösi egyházközség II. vallásoktató lelkészi állásának díjlevelét jóváhagyja és megerősíti.

12. jkvsz

A kecskeméti egyházmegye felterjeszti a kecskeméti egyházközség határozatait a lelkipásztorok javadalmának újabb megállapítása tárgyában.

(H) Egyházkerületi tanács a kecskeméti egyházmegye határozatával egyezően felhívja a kecskeméti egyházközséget, hogy a lelkipásztori módosított díjleveleket alkossa meg s azokat fokozatos egyházhatósági jóváhagyásra mutassa be.

13. jkvsz

A martonvásári missziói főkegyházközség presbitériuma a 75/1943. számú egyházkerületi közgyűlési határozatában foglalt felhívásra részletes jelentést tesz arról, hogy a martonvásári állami elemi iskolában a "Dicsértessék a Jézus Krisztus" felekezeti köszöntés van gyakorlatban, ami az egyházmegye megállapítása szerint is sérti a más vallású tanító és tanulók vallásos érzületét. Fehér vármegye tanítófelügyelőjének az espereshez intézett átirata szerint ez a köszöntési mód évtizedes gyakorlat a martonvásári állami iskolában s mivel e köszöntési mód fenntartására vonatkozó tantestületi határozat jogszabályokba nem ütközik, a határozatot jóváhagyólag tudomásul vette.

(H) Egyházkerületi tanács értesíti a vértessaljai egyházmegyét, hogy az ügyet az egyetemes konventre csak akkor terjesztheti fel, ha az egyházmegye a fokozatos felettes iskolai hatóságok (tankerületi főigazgató, vallás és közokt. miniszter) jogsegélyét igénybevehette s az eredményre nem vezetett.

14. jkvsz

A Baracska egyházközséghez tartozó s gondozásra ennek Martonvásári fiókegyházközségéhez beosztott Tárnok szórvány 191 főnyi református népessége 1944. február 6-án tartott gyűlésében fiókegyházközséggé alakulásra vonatkozó óhajának adott kifejezést. Ez ellen sem az anyaegyházközség, sem a gondozó fiókegyház nem emelt kifogást s a vértessaljai egyházmegye tanácsa a fiókegyházközség megalakulását a 310/1944.sz. zsinati határozatban nyert hatáskörében kimondotta s e határozatához az egyházkerület jóváhagyását kéri.

(H) Egyházkerületi tanács a hivatkozott zsinati határozatban nyert hatáskörében a vértessaljai egyházmegye tanácsának határozatát Tárnok szórványnak fiókegyházközséggé alakulása tárgyában jóváhagyja. A fiókegyházközség megalakulását az egyetemes konventnek tisztelettel bejelenti.

15. jkvsz

A vértessaljai egyházmegye bemutatja a pákozdi II. tanítói állás díjlevelét. Ez átdolgozott díjlevel szerint a tanító helyi javadalma a kezdő fizetés 20%-a és egy értékegység. A díjlevelben a tanító kötelessége is meg van állapítva s így az új formában kiállított díjlevel pótolja azokat a hiányokat, amelyek miatt a 110/1943. számú határozat a korábban bemutatott díjlevelhez a jóváhagyást meg nem adta.

(H) Egyházkerületi tanács a pákozdi II. számú tanítói állás szabályszerű díjlevelét jóváhagyja és megerősíti.

16. jkvsz

Az elnökség bejelenti, hogy a pestújhelyi református egyházközség mint vevő és Dancsó Rezső, mint eladó között kötött adásvételi szerződést jóváhagyta.

(H) Az egyházkerületi tanács az elnökség bejelentését jóváhagyólag tudomásul veszi.

17. jkvsz

A kecskeméti református egyházmegye jóváhagyás céljából felterjeszti a nagykőrösi református egyházközség "Nagycsepcesényi Kaszai István Alapítványa" 1944. évi március hó 21. napján kiállított alapítólevelét. Tárgyérték: 100.000.- P.

(H) Az egyházkerületi tanács az alapítványi alapítólevelet jóváhagyja és annak jóváhagyási záradékkal való ellátására az elnökséget felhatalmazza.

18. jkvsz

Az elnökség bejelenti, hogy a nagykőrösi református egyházközség által kötött 8 darab adásvételi szerződést jóváhagyta.

(H) Az egyházkerületi tanács az elnökség bejelentését jóváhagyólag tudomásul veszi.

19. jkvsz

A vértessaljai egyházmegye esperesi hivatala jóváhagyás céljából felterjeszti az egyrészlől ifj. Rácz József és neje sz. Báthori Mária tabajdi lakosok ajándékozók, másrészlől a tabajdi egyházközség között létrejött ajándékozási szerződést.

Ajándékozás tárgyát képezi ajándékozónak a tabajdi 73.sz. tkvi. betétben A I. 1-12. sorszám, 862/1, 862/2, 1269, 1603, 2072, 3134, 3135, 3136, 3137, 3192 és 4113 hrsz. alatt felvett ingatlanok, valamint a telekkönyvön kívüli, tulajdonukat képező és a felsorolt ingatlanokhoz tartozó, ezidő szerint a tabajdi 100. sz. tkvi. betétben 1144, 1145, 1247, 1454, 1679, 1777 és 3145 hrsz. alatt felvett közös legelőből járó legelőilletőség.

(H) Az egyházkerületi közgyűlés a bemutatott ajándékozási szerződést jóváhagyja és azt jóváhagyási záradékkal elláttatni elrendeli.

20. jkvsz

A pesti református egyházmegye jóváhagyás céljából felterjeszti a gyömrői református egyházközség, mint vevő, valamint Konrád Gyula, Klein Manó Istvánné és társai, mint eladók között létrejött kétféleképp adásvételi szerződést, továbbá a gyömrői egyházközség, mint eladó és Katona András és társai, mint vevők között létrejött adásvételi szerződést.

Tárgyérték: 10.000.- P.

Tárgyérték: 11.000.- P.

Tárgyérték: 21.120.- P.

(H) Az egyházkerületi tanács mindhárom adásvételi szerződést jóváhagyja és annak jóváhagyási záradékkal való ellátására az elnökséget felhatalmazza.

21. jkvsz

A pesti református egyházmegye jóváhagyás céljából felterjeszti az üllői egyházközségnek a templomalap tőkéjének ingatlanbefektetése tárgyában hozott határozatát.

Tárgyérték: 5.000.- P.

(H) Az egyházkerületi tanács az üllői egyházközség 1944. évi március hó 12-én e tárgyban hozott határozatát jóváhagyja.

22. jkvsz

A pesti református egyházmegye jóváhagyás céljából felterjeszti a szödligeti egyházközség, mint vevő, valamint Kemény Sándor és társai, mint eladók között 1942. évi december hó 6-án kötött adásvételi szerződést:

Tárgyérték: 2.500.- P.

(H) Az egyházkerületi tanács az adásvételi szerződést jóváhagyja és annak jóváhagyási záradékkal való ellátására az elnökséget felhatalmazza.

23. jkvsz

A vértessaljai egyházmegye esperesi hivatala jóváhagyás céljából felterjeszti a gárdonyi református egyházközség kezelésében álló Szöllősy Móric-féle iskolaalapít-

vány tulajdonát képező ingatlanok egy részének eldaraboltan történt értékesítésével összefüggésben Mohos Jenő részére kiállított jegyzőkönyvet, amelynek alapján a tulajdonjog a tényleges birtokló javára bekebelezhető.

(H) Az egyházkerületi tanács a tényleges birtoklás alapján leendő bekebelezést lehetővé tevő jegyzőkönyvet jóváhagyja és annak jóváhagyási záradékkal való ellátására az elnökséget felhatalmazza.

24. jkvsz

A kecskeméti református egyházmegye jóváhagyás céljából felterjeszti a ceglédi egyházközség, mint eladó és Horváth Illés, mint vevő között 1944. évi június hó 4-én kötött adásvételi szerződést.

Tárgyérték: 3.000.- P.

(H) Az egyházkerületi tanács a tényleges birtoklás alapján leendő bekebelezést lehetővé tevő jegyzőkönyvet jóváhagyja és annak jóváhagyási záradékkal való ellátására az elnökséget felhatalmazza.

25. jkvsz

A CXXV. zsoltár első versének éneklése után a püspök úr áldásával az ülés véget ér.

egyházmegyei gondnok
világi elnök

püspök
lelkészi elnök

jegyzőkönyvvezető

Jegyzőkönyv

felvétel a dunamelléki református egyházkerületi tanácsnak Budapest, 1944. évi november hó 23-án tartott üléséről.

Jelen vannak: Ravasz László dr. püspök és Lázár Andor dr. kecskeméti egyházmegyei gondnok elnöklete alatt Benkő István, Kováts J. István dr., Szabó Imre lelkészi, Benedek Zsolt dr., Benkő Ferenc dr., Sigray Béla dr., Ványi Ferenc dr. világi tagok, dr. Debreczeni Sándor egyházkerületi ügyész, Nagy Sándor dr. egyházkerületi tanácsos, a jegyzőkönyvet Hörömpő Dezső egyházkerületi jegyző vezeti.

1. jkvsz

Az egyházkerületi tanács tagjai eléneklik a LXXXIX. zsoltár 1. versét, majd a püspök úr felolvassa Jelenések könyve 6. részének 12-17. és 21. rész 1-7. verseit s a következő imádsággal kéri Isten segítségét a gyűlés tanácskozásaira: "Örökkévaló Isten, mennyei édes Atyánk! Rettenetes a Te beszéded, amellyel perbe szállasz a bűnös és megátkozott emberrel és ítéletre vonsz bennünket már eme látható világban is és a láthatatlan világ végső ítéletével rettented bűnös megrémült lelkiismeretünket. Széjjelnézzünk összeomlott országunkon, a drága romok felett. Hol van a mi gyönyörű

hazánk? Hol vannak békés hajlékaink? Hol vannak gyülekezeteink, iskolába járó gyermekeink serege? A szeretet csendes, hűséges és építő munkája? Hol van terv és lehetőség az új világ felépítésére, a réginek megújítására? Templomaink üresek, harangjaink hallgatnak, gyermekeink ajkán nem szól az ének. A gyülekezetek szétszóródtak: vagy az inség útjain bújdosnak, vagy a riadt menekülés sziklahasadékaiban húzódtak meg. Széjjel jár a kísértés és triumfál a bűn. Nem ismerünk a magunk képére, a fajtánk jellemvonására, sem gyávaságban, sem vakmerőségben, sem kegyetlenségben, sem tanácstalanságban, sem a hamislelkűségben, sem a lelketlenségben. Mint egy rettenetes vihar a falevelet, söpör minket, ezt az egész országrészt, jaj, talán az emberi nemzetséget is a Te ítéletet tartó haragod. Ki áll meg benne és mi lesz a vége?

De minde rettenetes forgószélen, füstfellegen, villámláson, jajszón és egetverő harci zajon keresztül áll és szól a Te örök igaz és ámen beszéded. A Te igéd, ami meg nem változik sohasem. Kezdetben volt, teremtette a világot s lesz és szól akkor is, amikor az ég és föld elmúlnak. És áll ennek az igének, a testté lett Igének szent és örök kijelentése, hogy Ő tegnap és ma és mindörökké ugyanaz. Hallatszík a Te hívó szavad, meg nem változó örök szerelmed mélységeiből. Érvényesül, meg lesz eleve elrendelésed vastörvénye. Bölcsességed tündöklík, mint a nap, lelked tüze világít a sötét világ felett, mint a teremtés első napján. Jóakarated, irgalmad végtelen óceán és mindenhatóságodnak korlátja nincs. Azért ebbe fogódzunk, Tehozzád kiáltunk, hitünk Téged keres, Veled és Benned találunk Békességet. Óh engedd, hogy áldjunk naponként megújuló gondviselésedért. Engedd, hogy hálás szívünk kicsorduljon örök szeretetedért, amellyel előbb szerettél minket. Hadd bízzuk reá magunkat, szereteteinket, szolgálatunkat, oltárainkat, gyermekeinket, a gyülekezeteket, a templomokat, az iskolákat, nemzetünket, az egész emberi nemzetséget, hadd bízzuk rá újra a Te szent kezedre. Tördd össze ezt a népet, de újítsd meg, büntess meg, de légy hozzánk irgalmas. Dobj a halál mélységeibe, de vezess át az élet útjára. És adj ajkunkra új éneket, hogy mi mindig Téged áldjunk, utolsó óráinkban is hívek maradjunk Tehozzád.

Könyörgünk Hozzád, légy velünk Szent Lelked által, hogy velünk, általunk, most is, itt is neved magasztaltassék, országod közelebb jöjjön. A mi Urunk Jézus Krisztusért kérünk, hallgasd meg a mi imádságunkat. ÁMEN."

Bejelenti, hogy távolmaradását kimentette gróf Teleki József főgondnok és B.Szabó János esperes.

2. jkvsz

Dr. Lázár Andor egyházmegyei gondnok az egyházkerületi tanács ülését a következő beszéddel nyitja meg:

"Nagytsizteletű egyházkerületi tanács! Most, amikor főgondnokunk akadályoztatása miatt az elnöki széket elfoglaltam, megengedik, hogy a mai idők vészthozó komolyságához mérten egy pár szót szóljak az ülés megkezdése előtt.

A Püspök Úr imádsága magasba emelt bennünket. Mindnyájunk lelkében végtelen fájó érzéseket kelt országunk, nemzetünk és egyházunk mai katasztrófálisan szomorú sorsa. De ha ezt érezzük és megállapítjuk, akkor azt is meg kell állapítanunk, hogy a bűnbocsánat csak bűnbánat után adatik és nekünk önmagunkban kell keresnünk

elsősorban a hibát nemcsak azért, amit cselekedtünk, hanem azért is, amit mulasztottunk. Azért is, hogy nagyon sokszor nem akadályoztuk meg gonosz kezeknek gonosz cselekedeteit.

Hogy felépül-e valaha az ország, hogy visszatér-e a béke, visszatér-e a szerető emberi lélek a szívekbe azt nem tudjuk, de hisszük és bízunk benne. Én csak azt szeretném hangsúlyozni, hogy a lerombolt épületek, gyárok és otthonok újjáépítése talán még emberi erőfeszítéssel lehetséges lesz. De a lerombolt lelkeknek az újjáépítése csak Isten segítségével lesz lehetséges. Mert sokkal nagyobb szerencsétlenség számunkra az a rombolás, ami az emberi javakban bekövetkezett. Azt hiszem, hogy itt vár a mi egyházunkra is óriási feladat. A lelkek újjáépítése azonban csak a krisztusi tanok alapján és annak erejével lehetséges. Nincs más kezesség a jövő számára, nincs más alap a jövő számára, mint Krisztus tanítása. Ha nem helyezzük vissza a mi nemzeti életünket a Krisztus tanítására, soha ezeket a lelki romokat felépíteni nem tudjuk. Adja Isten, hogy minden munkásságunk ezen az alapon és ebben az irányban haladjon. Ezekkel a gondolatokkal eltelve az ülést elnöktársammal együtt megnyitom.

3. jkvsz

Napirend előtt egyházkerületi tanács kegyelettel adózik dr. Hetessy Kálmán egyházkerületi jegyző emlékének. A kegyeletes érzésnek Püspök Úr a következő megemlékezéssel ad kifejezést:

Közösségünkben hiányzik egy daliás magyar férfiú: dr. HETESSY KÁLMÁN egyházkerületi aljegyző és tanácsbíró. Isten úgy alkotta meg és ékesítette fel testi és lelki ajándékokkal, hogy bárhová került, mindenütt kitűnt vezető és építő képességeivel. Tudott vezetni, de tudott követni, tudott parancsolni, de tudott engedelmeskedni is. Meg volt a képessége, hogy maga körül az embereket összetartsa, egy nagy vállalkozásra megszervezze. Dolgozott, de dolgoztatott is. Tudott terveket látni és programot adni, de a kivitelben sem volt kisebb, mint a tervezésben. Egyéni jelleme a szeretetreméltségének és határozottságának, méltóságának és közvetlenségének szerencsés vegyüléke volt. A felmerülő nehézségeket nemcsak tárgyi, hanem személyi vonatkozásokban is mindig meg tudta oldani. Tudott elől állani és tudott eltűnni. Munkálkodását megáldotta Isten. Egyik nagy alföldi gyülekezetünket hűséges munkatársaival és barátaival együtt valóban "hegyen épült várossá" tette, amelynek fénye az ország határáig elvilágított. Gyülekezetépítő munkája különösen iskolaszervezésben, a gazdasági előfeltételek biztosításában és az egyház közéleti súlyának érvényesítésében tűnt ki. Meg kell említenem irántam való baráti hűségét és ragaszkodó szeretetét, amely sohasem fáradt el a tanácsban és a segítségben. Ezekről hálásan megemlékezve, emlékezetét kegyelettel jegyzőkönyvünkben örökítjük meg és részvétünket fejezzük ki a gyászoló család előtt. Az Úr előtt kedves az ő kegyeseinek élete és halála.

(H) Egyházkerületi tanács jegyzőkönyvében örökíti meg dr. Hetessy Kálmán kiválóan érdemes egyházkerületi munkásságát. Elhunytá feletti mélységes gyászának és fájdalmanak ad kifejezést s őszinte együttérzéséről a gyászoló családot jegyzőkönyvi kivonatban értesíti.

4. jkvsz

Püspök úr az egyházkerületi tanács ülését az egyházkerületi bíróság ülésének időtartamára felfüggeszti.

5. jkvsz

Püspök úr az ülést újból megnyitván elrendeli a tárgysorozatra tűzött tárgyak érdemleges tárgyalását. Javaslatára

(H) az egyházkerületi tanács megállapítja, hogy mindazokban a tárgyalandó ügyekben, amelyekben az egyházkerületi közgyűlés volna hivatott dönteni, a 310/1944. számú zsinati határozatban nyert kivételes hatáskörben jelen tanácsülés az egyházkerületi közgyűlés hatáskörét gyakorolja.

6. jkvsz

Egyházkerületi közgyűlésünk 16/1943.sz. határozatával szavazást rendelt el két világi tanácsbírói szék, a budapesti főgimnázium és a Baár-Madas leánygimnázium rendes tanügyi képviselősege, 78/1943.sz. határozatával pedig a II. egyházkerületi ügyészi tiszt betöltésére. A szavazás eredményének megállapítására kiküldött bizottság beterjeszti 1944. márc.3-án tartott ülésének jegyzőkönyvét, mely szerint a beadott 647 érvényes szavazatból az egyházkerületi világi tanácsbírói tisztségre Magyar Kossa Péter 615, Hajpál István 612 érvényes szavazatot, a II. egyházkerületi ügyészi tisztségre dr. Benedek Tamás 647 szavazatot, a budapesti főgimnázium rendes tanügyi képviselőségére dr. Kondói Kiss József 647 szavazatot s a Baár-Madas leánygimnázium rendes tanügyi képviselőségére dr. Ványi Ferenc 647 szavazatot nyert.

(H) Egyházkerületi tanács a 310/1944.sz. zsinati határozattal nyert kivételes hatáskörében Magyar Kossa Péter és Hajpál István urakat egyházkerületi világi tanácsbírájának, dr. Benedek Tamást egyházkerületi ügyésznek, dr. Kondói Kiss Józsefet és Ványi Ferenc dr-t egyházkerületi rendes tanügyi képviselőnek nyilvánítja.

7. jkvsz

A solti egyházmegye esperese jelenti, hogy az egyházmegye megválasztott új gondnokát, vitéz gróf Teleki Mihályt a Kunszentmiklóson f. évi március 2-án tartott rendkívüli közgyűlésében gondnoki tisztségébe beiktatta.

(H) Egyházkerületi tanács bizalommal köszönti a solti egyházmegye gondnoki székében vitéz gróf Teleki Mihályt, út egyházmegyei gondnoki tiszte tartamára a 310/1944.számú zsinati határozattal nyert kivételes hatáskörében egyházkerületi közgyűlésünk hivatalból való alkotó tagjai sorába iktatja. Egyházmegyei gondnoki működésére Isten gazdag áldását kéri.

8. jkvsz

Dr. Hettesheimer Péter Mávag. fogalmazó rákoshegyi lakos kéri lelkészi jellegének az 1944.évre megállapítását és igazolását. Becsatolja okmányait s igazolja szolgálata folytonosságát s azt, hogy világi pályára lépése óta a hartai egyházközségben és szórvényaiban végez kisegítő lelkészi szolgálatot.

(H) Egyházkerületi tanács dr. Hettesheimer Péter lelkészi jellegét az 1944.évre igazolja. Felhívja arra, hogy hasonló kérelmét a jövőben a lakóhelye szerinti illetékes egyházmegye útján terjessze elő.

9. jkvsz

Az országos zsinat elnöksége felhívta egyházkerületünket, hogy a dr. Ványi Ferenc leánygimnáziumi igazgatónak zsinati rendes tanintézeti képviselővé történt megválasztásával megüresedett zsinati tanintézeti pótképviselői helynek betöltése felől intézkedjék.

(H) Egyházkerületi tanács szavazást rendel el egy zsinati tanintézeti pótképviselői hely betöltésére. Egyházkerületi elnökséget felkéri, hogy az arra alkalmas időben intézkedjék a szavazás megejtése és a szavazatok beküldése felől. A szavazatok eredményének megállapítására dr. Benkő Ferenc elnökleivel szavazatbontó bizottságot küld ki, melynek tagjaiul Benedek Zsolt dr-t, Benkő Istvánt, Muraközy Gyulát és gróf Teleki László dr-t, jegyzőjéül pedig Hörömpő Dezsőt választja.

10. jkvsz

A budapesti egyházmegye elnöksége jelentést tesz arról, hogy Haller Gábor gróf okleveles lelkész, budapesti lakos a lelkészi jelleggel össze nem egyeztethető olyan foglalkozást űzött s magatartást tanúsított, ami miatt a világi bíróság őt súlyos szabadságvesztésre ítélte. Javasolja, hogy az egyházkerület a nevezett oklevelét az Egyházi Törvények II. t.c. 7.§ 3.bekezdésében foglalt rendelkezésnek megfelelően érvénytelenítse.

(H) Egyházkerületi tanács megállapítja, hogy Haller Gábor gróf lelkészi képesíttségének hatálya megszűnt, miután a tárgyiratokból kitetszőleg 1939.év óta szolgálati beosztása nincsen, de ez idő óta lelkészi jellegének igazolását, illetve hatálybantartását nem kérte. Utasítja egyházkerületi tanács a budapesti egyházmegyét, hogy Haller Gábor gróf ellen a szabályszerű fegyelmi eljárást folytassa le arra tekintettel, hogy a nevezett azon idő alatt, amíg az Et II. t.c. 7.§ 2.bekezdése értelmében lelkészi képesítése fel volt függesztve, olyan cselekményeket követett el, amelyek miatt világi bíróság őt szabadságvesztésre ítélte.

11. jkvsz

Csepel I. kerület egyházközség és a pestszenterzsébeti három egyházközség arra tekintettel, hogy anyagi helyzetük a légítámadások következtében beállott elköltözések s a bombakárok következtében megrendült, egyházkerületi járuléktartozásuk elengedését kéri.

(H) Egyházkerületi tanács értesíti a kérelmező egyházközségeket, hogy az egyházhatósági járulékok elengedése nincs módjában, mert e járulékok az egyházi közigazgatás és intézmények költségelőirányzatának képezik a fedezetét.

12. jkvsz

A solti egyházmegye tanácsa pártolólag terjeszti fel Kurdi Béla foktői lelképásztornak, az egyházmegye érdemes esperesének kérelmét 1945. április hó 1-ével leendő nyugdíjaztatása tárgyában.

(H) Kurdi Béla 75. életévét 1945. március 26-án betölti s 50 beszámítható szolgálati éve van. Ezekre tekintettel a kérelmet pártolólag terjeszti az egyházkerületi tanács a lelkészi nyugdíjintézet elé.

13. jkvsz

A solti egyházmegye 32/1944.számú közgyűlési határozatából arra kéri fel egyházkerületünket, hogy az egyházkerületi járulékokat az 1941. évi népszámlálás adatai alapján vesse ki a gyülekezetekre.

(H) Egyházkerületi tanács értesíti a solti egyházmegyét, hogy az egyházkerület már az 1944. évi járulékok kivetésénél is a legújabb, 1941. évi népszámlálás adatait vette alapul.

14. jkvsz

Pati Nagy Dénes dunaharaszti-i lakos, OTI biztosítási gyakornok lelkészi jellegének az 1945. évre igazolását kéri. Becsatolja a dunaharaszti-i lelképásztor bizonyítványát arról, hogy ebben a gyülekezetben, illetve annak fiókegyházában és szórányaiban végez kisegítő lelkészi szolgálatokat. A kérelmet a solti egyházmegye pártolólag terjeszti fel.

(H) Egyházkerületi tanács Pati Nagy Dénes lelkészi jellegét az 1945. évre igazolja.

15. jkvsz

Szalkszentmártoni egyházközség állandó vallásoktató lelkészi állást szervezett s az állást szabályszerűen betöltötte. Erre tekintettel szavazata számértékének felemelését kéri. A kérelmet a solti egyházmegye pártolólag terjeszti elő.

(H) Egyházkerületi tanács Szalkszentmárton szavazatának számértékét egyről kettőre emeli fel. Ezzel a solti egyházmegye gyülekezetei szavazatának számértéke 55-re emelkedik.

16. jkvsz

Kutasi Lajos pezsztentlőrinci lakos, IV. éves orvostanhallgató lelkészi jellegének az 1945. évre megállapítását kéri. Becsatolja a Budapest, zuglói lelképásztor bizonyítványát arról, hogy ebben az egyházközségben mint bejegyzett segédlelkész kisegítő szolgálatokat végez. A kérelmet a budapesti egyházmegye pártolólag terjeszti elő.

(H) Egyházkerületi tanács Kutasi Lajos lelkészi jellegét az 1945. évre igazolja.

17. jkvsz

A felsőbaranyai egyházmegye 26/1944.sz. közgyűlési határozatával pártolólag terjeszti elő Horváth Antal csarnótai lelkésztanító beadványát a lelkésztanítóság

kérdésének rendezése, a lelkésztanítók anyagi helyzetének javítása és érdekeinek istápolása tárgyában.

(H) Egyházkerületi tanács 1942. márc.24-i tanácsülése 12.sz. határozatában a lelkésztanítóságok ügyének rendezése tekintetében állást foglalt. Most is változatlanul azon az állásponton van, hogy a törpegyülekezetek társítása s iskola központosítás útján rendezhető a kérdés.

A lelkésztanítók anyagi helyzetének javítása és jogos érdekeik felkarolása ügyében a felsőbaranyai egyházmegye határozatát pártolólág terjeszti az egyetemes konvent elé.

18. jkvsz

Dr. Tarr Kálmán vallás- és közoktatásügyi minisztériumi segédtitkár, budapesti lakos lelkészi jellegének az 1944. évre igazolását kéri. Becsatolja a Budapest-józsefvárosi lelkipásztor bizonyítványát arról, hogy ebben a gyülekezetben végez kisegítő szolgálatokat s jelenti, hogy mint táborigazgató egy éves harctéri szolgálatot teljesített. A kérelmet a budapesti egyházmegye pártolólág terjeszti elő.

(H) Egyházkerületi tanács dr. Tarr Kálmán lelkészi jellegét az 1944. évre igazolja.

19. jkvsz

A pestköri egyházmegye 22/1944.számú közgyűlési határozatával az esperesi segédlelkészi állást díjleveles állássá szervezte át. Bemutatja az állás díjlevelét s az egyházmegyei szabályrendeletet, az esperesi titkári állás címen rendszeresített ezen állás létesítésére, javadalmazására, kötelességeire és betöltésére vonatkozóan.

(H) Egyházkerületi tanács felhívja a pestköri egyházmegyét, hogy a bemutatott szabályzatot és díjlevelet dolgozza át olyan formában, hogy kitűnjék az, miszerint a segédlelkészi állás rendszeresített díjleveles állandó kápláni állássá. A káplántartási kongrua csak így biztosítható a javadalmazáshoz s ugyanakkor meg van a lehetőség arra is, hogy a díjleveles állandó esperesi segédlelkész a lelkészi nyugdíjintézetbe is felvehető legyen.

20. jkvsz

A pestköri egyházmegye 23/1944.számú közgyűlési határozatával felterjeszti módosított egyházmegyei vallásoktatási szabályrendeletét. A módosítás figyelemmel van az egyetemes konvent 372/1943.számú határozatával a nemreformátus iskolákban folyó református vallásnevelésről és nevelésről intézkedő szabályrendelet kívánalmaira.

Az egyházmegye határozatában rámutat arra is, hogy a konventi szabályrendelet 11.§-a s a 106/1939.számú konventi határozattal ajánlott díjlevél-minta jogszokásainkkal, egyházhatósági rendeleteinkkel ütközik. A konventi szabályrendelet ezen §-ának s az ajánlott díjlevél-mintának hatálytalanságát iránt intéz felterjesztést.

(H) Egyházkerületi tanács a pestköri református egyházmegye módosított vallásoktatási szabályrendeletét jóváhagyja és megerősíti. Az egyetemes konventet tisztelettel felkéri, hogy a konventi szabályrendelet 11.§-ának s a 106/1939.számú

konventi határozattal ajánlott vallásoktató lelkészi díjlevél-mintának hatálytalanítása felől intézkedjék.

21. jkvsz

A pestkörnyéki egyházmegye 24/1944.számú közgyűlési határozatával felterjeszti a kispesti egyházközség szabályzatát az egyházközségnek két egyházzrészé alakulása tárgyában. A szabályzat rendezi a vagyoni jogi kérdéseket arra az esetre, ha a most kialakított Rózsa-téri egyházzrész önálló egyházközséggé szerveztetnék. A szervezeti szabályzat figyelemmel van azokra a kívánalmakra, amelyeket egyházkerületünk 62/1943.számú közgyűlési határozatával nyilvánított.

(H) Egyházkerületi tanács a kispesti egyházközség szabályzatát két egyházzrészé alakulása tárgyában jóváhagyja és megerősíti.

22. jkvsz

A pestkörnyéki egyházmegye 25/1944.számú közgyűlési határozatával felterjeszti a Csepel I. kerületi egyházközség panaszát amiatt, hogy a Budapest-tisztviselőtelepi egyházközség egyházi adóval terhelt meg olyan egyházztagokat, akik azon a területen laknak, amely terület közigazgatásilag ugyan Budapest székesfővárosához csatoltatott, de egyházzilag még a pestkörnyéki egyházmegyébe a Csepel I. kerületi egyházközséghez tartozik.

(H) Egyházkerületi tanács értesíti a pestkörnyéki egyházmegye útján a panaszos egyházközséget, hogy panasz a egyházkerületi tanács folyó évi szeptember 15-én tartott ülése 14.számú határozatával orvoslást nyert.

23. jkvsz

A pestkörnyéki egyházmegye 25a/1944.számú közgyűlési határozatában az egyházkerületi tanács folyó évi szeptember 15-én tartott ülése 14.számú határozatának felhívása értelmében nyilatkozik Csepel I. kerület egyházközség egy részének a pestkörnyéki egyházmegyétől elcsatolása s a budapesti egyházmegyébe leendő bekebelezése ügyében.

(H) Egyházkerületi tanács értesíti a pestkörnyéki egyházmegyét, hogy ebben az ügyben csak a budapesti egyházmegye állásfoglalásának beérkezttével hozhatja meg döntését.

24. jkvsz

Dr. Békássy Árpád vallásoktató lelkész panasz a származás igazolás ügyében.

(H) Napirendről levétetett.

25. jkvsz

Ercsi egyházközség szabályszerű határozatokkal két tanerős felekezeti iskola felállítását mondta ki s megalkotta az I. és II. számú tanítói állás díjlevelét. A vértessaljai egyházmegye az egyházközség határozatait, a díjleveleket jóváhagyta.

(H) Egyházkerületi tanács Ercsi egyházközségnek két tanerős felekezeti iskola felállítására vonatkozó határozatát jóváhagyja és megerősíti. Jóváhagyja a bemutatott

szabályszerű díjleveleket is, azonban felhívja az egyházközséget oly díjlevél-példányok kiállítására, amelyek nem szénpapírral való sokszorosítás útján készültek s kellő gondossággal állíttassanak ki.

26. jkvsz

Az alcsúti egyházközség második tanítói állást szervezett. Bemutatja az állás díjlevelét. A vértessaljai egyházmegye a presbitérium határozatát és a bemutatott díjleveleket jóváhagyta.

(H) Egyházkerületi tanács Alcsút egyházközségnek második tanítói állás szervezésére vonatkozó határozatát s az állás szabályszerű díjlevelét jóváhagyja és megerősíti.

27. jkvsz

Dr. Harsányi András budapesti lakos, m. kir. miniszterelnökségi segédtitkár és sajtóelőadó lelkészi jellegének fenntartását kéri. Becsatolja okmányait, melyek szerint úgy az I. mint a II. lelkésképesítő vizsgát a tiszántúli egyházkerület lelkésképesítő bizottsága előtt jeles eredménnyel tette le, 1943. március 8. óta a m. kir. miniszterelnökség sajtóosztályának kinevezett segédtitkára. A Budapest-kelenföldi és pasaréti egyházközségek lelkipásztorai igazolják, hogy folyamodó egyházközségükben kiegészítő lelkészi szolgálatokat végez. A budapesti egyházmegye igazolva folyamodónak a tiszántúli egyházkerületből történt szabályszerű elbocsátását és szolgálatainak folytonosságát, a kérelmet pártolólág terjeszti elő.

(H) Egyházkerületi tanács dr. Harsányi András lelkészi jellegét az 1945. évre igazolja.

28. jkvsz

A Keresztyén Ifjúsági Egyesület nemzeti bizottsága két lelkész-titkári állást szervezett, megalkotta ezen állások díjlevelét. A díjlevelek szerint a javadalmazók a középiskolai tanárokkal egyező illetményt és lakáspénzt kapnak s jogosított tagjai a lelkészi nyugdíjintézetnek. A budapesti egyházmegye a bemutatott díjleveleket jóváhagyta, miután az állásszervező eleget tett azoknak a kívánalmaknak, amelyeket az egyházmegye 23/1944.sz. közgyűlési határozatával kinyilvánított.

(H) Egyházkerületi tanács a Keresztyén Ifjúsági Egyesület nemzeti szövetsége által szervezett két lelkész-titkári állás díjlevele jóváhagyásának és megerősítésének ügyét az egyházkerületi elnökség intézkedési körébe engedi át.

29. jkvsz

Dr. Nagy László m. kir. telepítésügyi fogalmazó, töki lakos lelkészi jellegének az 1945. évre leendő igazolását kéri. Nevezett az újvidéki egyházközségnek végzett rendszeresen lelkészi szolgálatokat, e szolgálatoknak igazolása iránt a hivatalos lépéseket megtette, de az alsóbaranya-bácsi egyházmegye esperesének igazolásait is tartalmazó iratcsomó a háborús viszonyok miatt a postán elkallódott.

(H) Egyházkerületi tanács - közvetlenül is tudomással bírván arról, hogy folyamodó értékes lelkési szolgálatokat teljesített Újvidék egyházközségben és szórányaiban, - dr. Nagy László lelkési jellegét az 1945. évre igazolja.

30. jkvsz

A külsősomogyi egyházmegye pártolólág terjeszti fel a gyönki magyar egyházközség s Koppánymegyer egyházközség kérelmét közalapi egyszersmindenkori segély tárgyában.

(H) Mindkét egyházközség elemi károkból keletkező építkezési adósságainak törlesztéséhez kér segítséget. A kérelmet egyházkerületi tanács meleg pártolással terjeszti a közalap intéző-bizottsága elé.

31. jkvsz

A külsősomogyi egyházmegye pártolólág terjeszti fel Pécs egyházközség ama kérelmét, hogy Egyházaskozár szórvány a könnyebben megközelíthető Dombóvár egyházközséghez csatoltassék. Az átcsatoláshoz dombóvári egyházközség is hozzájárult.

(H) Egyházkerületi tanács a külsősomogyi egyházmegye előterjesztésére Egyházaskozár szórványt Pécs egyházközségtől Dombóvár egyházközséghez csatolja s erről az egyetemes konventet értesíti.

32. jkvsz

A Nagypénteki Református Társaság budaörsi elemi iskolájának II. sz. tanítói díjlevelét f. évi szeptemberi tanácsülésünk 9.számú határozatával pótlásra visszaadta. Az egyesület választmányát, amely a módosítás felől határozni hivatott volna, a jelen közállapotok miatt nem lehetett összehívni. Az állás már betöltetett s a megválasztott tanító addig állami fizetés-kiegészítést nem kaphat, amíg jogerős díjlevelét be nem mutatja. Az egyesület elnöksége erre tekintettel a már bemutatott díjlevelé jóváhagyását kéri.

(H) Egyházkerületi tanács a Nagypénteki Református Társaság budaörsi árvaházával kapcsolatos református elemi iskola II. sz. tanítói állásának díjlevelét jóváhagyja és megerősíti, azzal a módosítással, hogy a tanító a református népiskolai tanterv szerinti oktatásra is el van kötelezve.

33. jkvsz

A pátkai egyházközség presbitériuma Szilágyi Sándor igazgató tanító részére a háborúban eltűnt tanító helyettesítéséért havi 73.53 P. díjat, vagyis az eltűnt tanító helyi javadalmát állapította meg azzal a feltétellel, ha a határozatot a felsőbb egyházi hatóság is jóváhagyja. A vértessaljai egyházmegye tanácsa 11/1944.számú határozatával a jóváhagyást megadta.

Az egyházközség presbitériuma szeptember hó 24-én tartott ülésében az egyházmegyei tanács határozatát tudomásul vette. Tekintettel arra, hogy az ülésen az elnökön kívül csupán három presbiter volt jelen, a lelkipásztor a már egyszer tudomásul vett egyházmegyei határozatot újból tárgysorozatra tűzte a presbitérium október hó 1-jén

tartott ülésén s ezen a presbitérium kimondotta az egyházmegyei tanács határozatának megfellebbezését.

(H) Egyházkerületi tanács utasítja a pátkai presbitériumot, hogy a szóban levő javadalom kiszolgáltatási közigazgatási ügyben az egyházi közigazgatási bíróság döntését kérje.

34. jkvsz

A nagykörösi ref. líceum és tanítóképző-intézet igazgatótanácsában a dunamelléki egyházkerület képviselőjében helyet foglalt Gaál Ferenc nyug. kir. járásbírói elnök elhunytával megüresedett egy hely. A betöltés joga az egyházkerületet illeti meg. Az igazgatótanács lelkész elnöke és a főgondnok az intézet igazgatójával együtt az eddigi szokás és gyakorlat alapján javaslatot tett a betöltésre és pedig dr. Kiss László ügyvéd, egyháztanácsost ajánlja az egyházkerület figyelmébe.

(H) Az egyházkerületi tanács a nagykörösi ref. líceum és tanítóképző-intézet igazgatótanácsában Gaál Ferenc elhunytával megüresedett helyre dr. Jalsovitzky Károly ny. államtitkár, egyházkerületi tanácsbíróvá választja meg rendes tagnak.

35. jkvsz

Az egyetemes konvent tankönyvügyi bizottsága az 1944. február 16-án tartott ülésén tárgyalta Debrecen sz. kir. város és a tiszántúli ref. egyházkerület könyvnyomdavállalatának 1944. február 5-én kelt előterjesztését, melyben azt kérte hogy az egységes tankönyvkiadásra vonatkozóan 1924. július 5-én 20 évre kötött s 1944. június 30-ával lejáró megállapodás hatálya további 20 évre hosszabbíttassék meg. A tankönyvbizottság - bár a szerződés meghosszabbítását előnyösnek találta, - mégis úgy látta hogy a 20 éves meghosszabbításnak jogi akadályai vannak, ti. több egyházkerület elnökségének nincs felhatalmazása az egyházkerületi közgyűléstől ilyen hosszú tartamú szerződés megkötésére, azért az eddigi szerződés változatlan szövegű meghosszabbítását javasolta egy évre.

Az elnökségi tanács 1944. febr. 18-án hozott 1.számú határozatában foglalt felkérésére az egyetemes konvent elnöksége a tankönyvügyi bizottság által bemutatott szerződéstervezetet közölte a könyvnyomdavállalattal, s a vállalattól erre kapott választ az egyetemes konvent elé terjesztette, azzal a megjegyzéssel, hogy a nyomdavállalatnak a régi szerződéshez csatolandó pótmegállapodéstervezetét a tankönyvügyi bizottság előadója több szempontból nem tartja elfogadhatónak. Az előadottak után az egyetemes konvent 1944. május 4-én tartott ülésének 29.számú határozatával felhatalmazta az egyetemes konvent elnökségi tanácsát, hogy a tankönyvkiadásra vonatkozó szerződést további 20 évre az egyházkerületek elnökségének előzetes hozzájárulásával megköthesse, annak világos fenntartásával, hogy az új szerződés az öt egyházkerületre nézve csak abban az esetben válik kötelezővé, ha a szerződéshez mind az öt egyházkerület még ebben az évben hozandó közgyűlési határozatával hozzájárul.

(H) Mivel az adott körülmények között a szóban forgó tárgy előzetes bizottsági tárgyalásra nem kerülhetett, továbbá mivel a konventi határozatnak az egyházkerületek hozzájárulására vonatkozó feltétele az ismert rendkívüli viszonyok folytán úgy sem

valósítható meg, az egyházkerületi tanács e tárgyban a határozathozatalt alkalmasabb időre halasztja.

36. jkvsz

Az egyetemes konvent 1944. május 4-én 28.szám alatt tárgyalta a dunamelléki egyházkerületi tanács 1944. március 24-én hozott 31.számú határozatát, mely szerint az egyházkerületi tanács sajnálattal állapítván meg azt a közismert tényt, hogy a ref. iskolás gyermekek ref.t ankönyvekkel való ellátása igen nagy nehézségekbe ütközött, sőt az utóbbi időben sok helyt nem is volt lehetséges, felhívta az egyetemes konvent figyelmét arra, vajon nem érkezett-e el az ideje annak, hogy az egyetemes konvent maga vegye kezébe a ref. tankönyveknek, főleg vallástani tankönyveknek és énekeskönyveknek az előállítását. A határozat szerint az egyetemes konvent a mai rendkívüli viszonyok között tankönyv és énekeskönyv kiadására nem vállalkozhatik.

(H) Tudomásul szolgál.

37. jkvsz

A budapesti ref. egyházmegye 1944. jún.16-án tartott közgyűlése 15/d. számú határozatának 2.pontjában a tanulók növekvő számára való tekintettel a budapesti ref. gimnáziumban négy új tanszék szervezését határozta el. Határozatát jóváhagyás végett felterjesztette az egyházkerülethez.

(H) A kerületi tanács az 1944. jún.16-án tartott budapesti egyházmegyei közgyűlésnek a budapesti ref. gimnáziumban négy új tanszék szervezését kimondó határozatát jóváhagyólag tudomásul veszi.

38. jkvsz

A budapesti ref. egyházmegye 1944. jún.16-án tartott közgyűlése 15/d. számú határozatának 1.pontjában a budapesti ref. gimnáziumban az 1934. XI. t.c. 12.§-a (2) pontja rendelkezéseire és az állami, valamint az egyéb autonóm fenntartók gyakorlatára hivatkozással külön igazgatói tanszék szervezését határozta el. Határozatát jóváhagyás végett felterjesztette az egyházkerülethez.

(H) Mivel egyházi törvényeink külön igazgatói tanszék szervezéséről nem rendelkeznek, s ilyen iskoláinkban eddig nem is volt, a kerületi tanács a budapesti egyházmegyének ezt a határozatát elvi döntés céljából az egyetemes konvent elé terjeszti.

39. jkvsz

Az egyházkerület számvevőjének állandó katonai szolgálata lehetetlenné teszi az egyházkerületi elnökség számára, hogy az elmúlt 1942. és 1943. évi zárszámadását és az 1945. évre szóló költségvetést előterjeszthesse. Mivel e rendkívüli akadályok megszűnésére az év végéig nem lehet számítani, sőt tartani lehet azok súlyosbodásától, az egyházkerületi elnökség a kényszerítő körülmények alapján javasolja az egyházkerületi tanácsnak, hogy a zárszámadások bemutatásának akadályát tudomásul véve az 1945. esztendőre költségvetésül fogadja el az 1944. évi költségvetést.

(H) Az egyházkerületi tanács az elnökség bejelentését tudomásul veszi, az 1944. évi költségvetést az 1945. évre költségvetésül elfogadja s az abban szükséges esetleges módosításokra az elnökséget felhatalmazza. Az előforduló módosításokról az elnökség a következő közgyűlés elé jelentést tartozik tenni.

40. jkvsz

A solti egyházmegye felterjeszti az orgoványi egyházközség adásvételi szerződését, amely szerint az egyházközség elad 15 négyszögöl területű ingatlant 225 aranypengő árban Urbán Árpád orgoványi lakosnak.

(H) Az egyházkerületi tanács a szabályszerűen létrejött adásvételi szerződést jóváhagyja és a szerződésnek jóváhagyási záradékkal való ellátására az elnökséget felhatalmazza.

41. jkvsz

A felsőbaranyai egyházmegye jóváhagyás végett felterjeszti a kisharsányi egyházközség és a kisharsányi Legeltetési Társulat között kötött ajándékozási szerződését, amely szerint nevezett társulat 360 négyszögöl területű ingatlant ajándékoz minden ellenszolgáltatás nélkül az egyházközségnek a 136 négyszögöl veszített kántori javadalmi kert pótlására.

(H) Az egyházkerületi tanács a szabályszerűen kötött ajándékozási szerződést jóváhagyja és annak megerősítési záradékkal való ellátására az elnökséget felhatalmazza.

42. jkvsz

A vértessaljai egyházmegye jóváhagyás végett felterjeszti a vértessedbozi egyházközség adásvételi szerződését, amely szerint az egyházközség megvesz Nyikos Eszter és társaitól 371 négyszögöl ingatlant 300 aranypengőért.

(H) Az egyházkerületi tanács a szabályszerűen létrejött adásvételi szerződést jóváhagyja és annak jóváhagyási záradékkal leendő ellátására az elnökséget felhatalmazza.

43. jkvsz

A tolnai egyházmegye jóváhagyás végett felterjeszti az alsónyéki egyházközség 1944. augusztus 30-án kötött adásvételi szerződését, amely szerint az egyházközség a régi dűledező iskolaépületet és a hozzátartozó telket 17.000.- P. vételárért eladja Márkus Jenő szabadkai lakosnak. Az iratokból megállapítható, hogy az egyházközség a vételárat még 1943-ban felvette és abból 6.000.- P. az iskolaépítésből fennálló váltóadósság kifizetésére, 3.000.- P-t az 1943. évi pénztári hiány fedezésére és 8.000.- P-t pedig állami búzakötvény vásárlására fordít. Az egyházmegyei tanács a vételár felhasználására ajánlja, hogy azt az iskolaépítésre nyert állami kölcsön visszafizetésére fordítsa az egyházközség.

(H) Az egyházkerületi tanács nem helyesli, hogy az egyházközség az ingatlan eladási árának csaknem a felén búzakötvényt vásárol. Tekintettel azonban arra, hogy a vételár felhasználása már megtörtént és az in integrum restitutio az egyházközségre

nagyobb kockázatot jelent, az adásvételi szerződést jóváhagyja és annak megerősítési záradékkal leendő ellátására az elnökséget felhatalmazza.

[44-45. jkvsz *Hiányzik, a tárgysorozat alapján pótoltuk:*

44. jkvsz Az ülés berekesztése.

45. jkvsz Ének, áldás.]

JEGYZŐKÖNYV

a dunamelléki református egyházkerület tanácsának, Budapesten 1945. április hó 10-én tartott üléséről.

Jelen vannak: dr. Ravasz László püspök, dr. Lázár Andor kecskeméti egyházmegyei gondnok elnöklete alatt Benkő István, dr. Kováts J. István, Mocsy Mihály, Szabó Imre lelkészi, dr. Benedek Zsolt, Benkó Ferenc, Sigray Béla és dr. Ványi Ferenc világi tagok. A püspök úr hívására megjelentek és mint tanácskozó tagok az ülésen részt vesznek a következő egyházkerületi közgyűlési tagok: dr. Sebestyén Jenő, Göde Lajos, Muraközy Gyula, dr. Victor János, Demjén István, dr. Budai Gergely egyházkerületi lelkészi tanácsbírák, dr. Boér Elek, dr. Kelemen Kornél egyházkerületi világi tanácsbírók, Hörömpő Dezső, dr. Szászy István, dr. Kiss József egyházkerületi jegyzők, dr. Debreczeni Sándor egyházkerületi ügyész. Ezen kívül dr. Nagy Sándor egyházkerületi tanácsos, dr. Csekey Sándor, Bereczky Albert, mint felkért előadók, továbbá Tóth József, Sebestyén Andor, dr. Patay Pál, dr. Gál Lajos, dr. Domján János, dr. Halmi János, dr. Szabolcska László, Kutas Emil, Szőke Imre, dr. Joó Sándor lelkészek és dr. Bodonhelyi József theologiai tanár. A jegyzőkönyvet Hörömpő Dezső egyházkerületi jegyző vezeti.

1. jkvsz

Jelenlevők eléneklik a XXV. zsoltár 1. és 2. versét, majd püspök úr felolvassa És 63:15 - 64:11-ig verseit s buzgó imában kéri Isten segítségét a gyűlés tanácskozására. Bejelenti, hogy távolmaradását kimentette gróf Teleki József főgondnok.

2. jkvsz

Püspök úr a megjelenteket üdvözlí és az ülést megnyitja.

3. jkvsz

Püspök úr a következő fájdalmas jelentést teszi:

A múlt év tavaszán nagy veszteség érte a magyar református egyházat. 1944. április 26-án elhunyt dr. Szabó Aladár ny. lelkipásztor, a magyarországi belmissziói munkák atyja. Rendkívüli tehetséggel áldotta meg Isten. Nemcsak intellektuális téren, ahol sokszor megbámultuk nagy theologiai és filozófiai műveltségét, szikrázó szellemességét és szinte rendkívüli tanulékonyágát. Érzelmi szempontból is megnyugodott rajta Isten áldása. Az Úrtól izzó lánggal lobogó prófétai szívet nyert,

amely szakadatlanul tüzelt, néha fenyegető, de legtöbbször vigasztaló fénnel. Ehhez járult törhetetlen energiája. A megkezdett munkát nem hagyta abba, akadályok meghátrálásra nem kényszerítették, áttört minden ellenálláson és elkezdett dolgát véghezvite. Mindenestől fogva szent egyoldalúsággal a vallásos ébredés és evangélizáció szolgálatában állott. Ezt a munkát egyesületi keretek között kezdte, úgy is folytatta, talán azért, mert ez az alakulás ránézve könnyebb vezetési és igazgatási helyzetet jelentett. Mindenesetre azért is, mert az egyház még nem szívesen fogadta be Szabó Aladár tanításait és így kénytelen volt azokból alakítani magának társaságot, akik befogadták. egyéniségének nagy mérete, művének egyháztörténelmi jelentősége, lelkipásztori jellemének komolysága, szigorúsága, igazi keresztyéni értelemben vett szentsége, méltóvá teszik őt arra, hogy az egész egyházkerület Isten iránti hálával emlékezzék meg róla és a benne vett ajándékért a mi gazdag Istenünket magasztalja.

1944. április hó 25-én a Gestapo emberei letartóztatták és elhurcolták a Skót Misszió internátusának igazgatónőjét Miss Haininget. Kiszabadulása érdekében a Kormányzó úr támogatását is kértem, aki nagy sajnálkozással hallotta az esetet és biztosított a skót egyház és minden munkása iránti rokonszenvről. Azután Mester Miklós államtitkárral elmentem a miniszterelnökhöz és kértem, járjon a leghathatósabban közben a Miss Haining kiszabadulása érdekében. A miniszterelnök, mint külügyminiszter, helyettesét megfelelően utasította s nincs okom kételkedni, hogy a külügyminiszter helyettese megtette a kellő lépéseket. Kérésemre azonban válasz tőlük nem érkezett. Végleges és szomorú válasz volt egy csomag, amely július vége felé érkezett a Skót Misszióba s amelyből meg lehetett állapítani, hogy Miss Haining egy német internálótáborban életét vesztette.

A magyar református egyház rokonszenvvel és nagyrabecsüléssel vette körül ezt a törekény és hősies lelkű nőt, aki a legbensőbb megbecsüléssel és ragaszkodással viseltetett. Előljárói háromszor is hazarendelték, de ő mindig azt mondta: a magyar nép olyan igazlelkű, becsületes és lovagias nép, hogy nekem itt kötöttük a hajamszála sem görbül meg, végzem tovább a szolgálatomat, őrhelyemen megállok. Kétszeres fájdalmunk, hogy magunk is rabok lévén őt megszabadítani nem tudtuk, s magunk is földretiporva, érette hathatósabban síkraszállni nem voltunk képesek. Testvéri együttérzésünket fejezzük ki a skót testvéregháznak s az elköltözött drága lélek emlékezetét kegyelettel áldjuk.

1944. december 23-án halt meg Czeglédy Sándor ceglédi lelkipásztor és egyházkerületi tanácsbíró. Tiszteletreméltó és rokonszenves egyéniségét Isten gazdag adományokkal ékesítette fel. Ha azt nézem, hogy egy életen át milyen olthatatlan szorgalommal tanult, milyen páratlan erőfeszítéssel búvárkodott és milyen gazdag irodalmi életművet halmozott fel, azt kell mondanom, hogy a tudós lelkipásztornak volt a mintaképe. Ha azt nézem, hogy egy életen át milyen hűséges igehirdető, odaadó pásztor tudott lenni, mennyire foglalkoztatta az evangélizáció ügye és mennyi időt szánt arra, hogy az egyház missziói munkáját végezze: azt kell mondanom, hogy Istentől megáldott misszionárius volt. De emellett anyagi vonatkozású dolgokban is szép eredményt mutatott fel, amikor egyháza, vagy valamelyik irodalmi vállalkozás vagy missziói intézmény életfeltételeinek biztosításáról volt szó. Őt gyermeke közül három fia lelkipásztori pályára ment, két leánya lelkipásztor felesége lett, hitvese a magyar építőirodalomnak ismert munkása. Emlékezte legyen áldott!

Imre Sándor dr. özvegyéhez a következő levelet intéztem:

Imre Sándor a dunamelléki egyházkerület iskoláinak irányítása terén példaadó és korszakalkotó munkát végzett. A léleknek, a rendnek, a szolgálatnak, a felelősségnek, a jóakaratnak, az eszményiségnek és gyakorlatiasságnak volt a tanítója, példaadója, megteremtője és megtartója. Tanárainkban megerősítette a tudatosságot, rámutatott a nehéz, de szép szolgálatuk belső örömeire és lelki ajándékaira. A magyar református egyháznak nagyvonalú iskoláztatási programot adott s a jelen nemzedék közgondolkodását tudatos egyházi művelődéspolitikai céljainak felé irányította. Mindezt a munkát végezte az igazi magyar református embernek hagyományos puritánságával, erkölcsi bátorságával, őszinteségével, igazságérzetével és jóakaratával. Arról, hogy én személy szerint mit vesztettem benne és rám nézve mit jelentett az ő baráti hűsége, most még nem is tudok beszélni. Akkor kellett eltávoznia tőlünk, amikor legnagyobb szükség volt rá, nekünk is, az egész magyar nemzetnek. A veszteség fájó érzését enyhíteni akarjuk a megajándékoztatás érzésével, amidőn Istennek mély halálával köszönjük meg, hogy nekünk adta s elméje világosságával, nemes szíve melegével, egész egyénisége felemelő példájával mindnyájunkat előre vitt és megépített.

A dunamelléki egyházkerület szívéhez nagyon közel állott már származásánál fogva is dr. Petri Pál tanácsbíró. Török Pálnak, legnagyobb püspökünknek unokája, a szelídlelkű Petri Elek püspökünknek fia. Itt nőtt fel a Dunamellék szemei előtt, az atyák és testvérek oltalmazó szeretetének árnyékában és beteljesedett reményések napfényében. Sokáig volt közoktatásügyi államtitkár s ez alatt az idő alatt a magyar református egyház igen nagy kérdéseiben éreztek világító bölcsességét és megsegítő erejét. A budapesti központi építkezések nagy államsegélye az ő személyes erőfeszítése nélkül nem valósult volna meg. Több mint húsz éve tanácsbírói karunknak igen nagy erőssége és a kerületi elnökségnek hathatós segítsége. Kissé zárkózottnak látszó egyénisége belülről sok derűt és melegséget árasztott s szerény, szótlan modora rendkívül nagy olvasottságot, széleskörű európai műveltséget takart. Szíve belefáradt a munkába, a jövőre való aggodalomba és a terhek hordozásába. Váratlanul költözött el, a Kálvin-téri gyülekezetet és a dunamelléki egyházkerületet mély gyászba döntve. Emlékét megőrizzük és kegyelettel áldjuk.

(H) Egyházkerületi tanács a jelenlevő közgyűlési tagokkal együtt fennállva, mély megilletődéssel hallgatja a megemlékezést s dr. Szabó Aladár, Miss Haining, Czeglédy Sándor, dr. Imre Sándor és dr. Petri Pál emlékeztétét áldó kegyelettel jegyzőkönyvében megörökíti.

4. jkvsz

Püspök úr felolvassa a következő jelentését:

A közelmúlt története. Isten ezt a nemzedéket választotta ki arra, hogy Magyarország eddigi történetének legsúlyosabb szakaszát átélje. Az, ami most ért bennünket, nagyobb nemzeti szerencsétlenség, mint a tatárjárás, vagy a mohácsi vész. Erről akarok beszámolni, az eseményeket a magam szolgálata szempontjából csoportosítva.

Azzal kezdem, hogy 1944. március 9-én beteg lettem. Betegségem lassan gyógyult, változatos képet mutatott és végre április havában azt hittem, egészen elmúlt.

Május 10-én azonban újra ágyamnak estem súlyos sárgaság tünetei között. Még ma sem tudom, járványos májgyulladás volt-e, vagy pedig epehólyaggyulladás. Betegágymban is tudtam dolgaimat igazítani, úgy hogy egyelőre szabadságot nem kellett kérnem. Július 1-vel kértem betegszabadságot és szeptember 15-én állhattam újra munkába.

Szeptember 17-én első utam a Kormányzó Úrhoz vezetett, akit nagyon nyomtatékosan kértem a különbéke megkötésére. A vele való beszélgetésből láttam, hogy ő el van szánva a németekkel való szakításra és a kedvező pillanatot várja, amikor nagyobb veszedelem nélkül kiléphet a háborúból. Október 15-e után három napig ismeretlen helyen tartózkodtam, mert az az értesülés érkezett, hogy a Kormányzó Úr bensőbb híveit letartóztatják. Ez az aggodalom nem vált valóra, legalább is az én személyemmel kapcsolatban nem. Szeptember 15-től kezdve előbb kétnaponként, azután minden nap, kivéve szombatot bejártam Leányfaluról Budapestre és hivatali dolgaimat, mint püspök és mint lelkipásztor is végezhettem. Leányfaluról október 31-én költözködtünk be. egészen megbízható értesülés érkezett hozzám arról, hogy nyilas erőszakoskodásnak leszek kitéve. Tudtam, hogy a hatóság ilyesmire nem vállalkozik, de hogy felelőtlen elemek egyéni akcióját kikerüljem a Lórántffy-szanatóriumba költöztem ki ápolás alatt levő feleségemhez, amit sürgetett az újra rámcsapó, kellemetlen furunculosis is. Ott maradtam december 23-ig. Onnan jártam be - mikor nem feküdtem - naponként hivatalos dolgaimat elvégezni. December elejétől kezdve, mikor Balogh Jenő világi konventi elnök úr Bönybe utazott, egyik napon a Ráday utcában, másik napon az egyetemes konventen tartottam hivatalos órát. Ez alatt az idő alatt szolgálatom két fő ágra szakadt. Az egyik a háború növekedő borzalmai ellen való küzdelem, a másik a lelkek előkészítése az ostrom, az összeomlás szörnyű pillanatára. Az előbbit azzal szolgáltam, hogy a kormánynál, a kormány útján az államfői jogokat gyakorló "nemzetvezető"-nél több ízben emeltem fel kérő vagy tiltakozó szavamat a zsidók ellen elkövetett szörnyű kegyetlenségek megszüntetése tárgyában, majd Budapest totális kiürítése elleni küzdelemben, végül azért, hogy a bekövetkezendő ostrom alatt Budapestnek valamelyes kíméletet nyújtsanak: hidainkat, közműveinket ne pusztítsák el. Mind feszültebb és mind ellenségesebb levegőben kellett ezeket a közbenjárásokat megtenni és fájdalom, mind eredménytelenebbül. A másik munkám volt személyes hatással és körlevelekkel, értekezletek tartásával előkészíteni a remegő lelkeket az összeomlásra. Ilyen tárgyú körleveleimet bemutatom. Kifejezett parancsot arra vonatkozólag, hogy a tisztviselők helyükön maradjanak éppen egy értekezet eredményeképpen nem adtam ki, de mindenki tudomására hoztam, hogy én maradok, s hogy az evangélium a jó pásztort éppen azzal különbözteti meg a bérestől, hogy a jó pásztor nem szalad el, amikor a nyáját farkasok fenyegetik. Örömmel jegyzem fel, hogy a Dunamelléken aránylag csekély számú menekülő akadt.

December 23-án hazajöttem a karácsonyi ünnepi szolgálatokra. Ünnepe másodnapján újra kimentem a Lórántffy-szanatóriumba. december 31-én még a Kálvin-téren akartam prédikálni. Már nem tudtam bejönni, mert az út életveszéllyel járt. E naptól kezdve levonultunk az óvóhelyre. Ott ért a megszállás január 11-én. Még aznap el kellett hagynunk az óvóhelyet s a kórház épületében szétszóródva, közismert nyomorúságos viszonyok között vártuk az időt, amikor az alvilági mélységekből napfényre feljöhettünk. Január 19-én végre hatodmagunkkal beköltözhattunk egy feldúlt betegszobába. Onnan kezdve vendégeket is fogadhattam, üzeneteket is küldhettem,

meglátogathattam a közelbe eső református intézményeket s az egyetemes konvent lassan meginduló életműködését irányíthattam. Február 2-án jöttem haza a Ráday utcába s szemléltem meg az itteni helyzetet és február 11-én prédikáltam először a Kálvin-téren. Istentisztelet alatt Buda ostroma folyt, a Kálvin-téren elhelyezett aknavető fűlsiketítő robaja miatt alig lehetett a templomban beszélni. Prédikáció alatt a szomszéd házat 4 aknátalálta érte. Február 13-án Buda elesett. Én február 16-án a Lórántffy-kórházból hazaköltöztem s a dunamelléki és budapesti egyházi élet egységes irányítását megkezdtem. Hevenyészett értekezletet tartottam, azokat hívva egybe, akik éppen elérhetőek voltak. Ez értekezleten megbeszéltük a tennivalókat s kibocsátottam az első pásztorleveleket, ezeket itt bemutatom és kérem a jegyzőkönyvhöz csatolni.

Buda eleste után a polgármester útján kihallgatást kértem Csernisev tábornok úrtól, Budapest városparancsnokától. Szabó Imre, Muraközy Gyula, Bereczky Albert és Csekey Sándor kíséretében mentem. Megköszöntük, hogy már megelőzőleg kinyilatkoztatta a vörös hadseregnek azt a határozott álláspontját, mely szerint az egyházak munkáját tiszteletben kívánják tartani és az egyházak munkásait kímélik és megbecsülik. Kértem a további hathatós védelmet az egyház, az egyházi iskolák és intézmények számára, valamint az egyházi munkások mentesítését mindennemű közmunka, munkaszolgálat alól. Kértem az elhurcolt lelkipásztorok kiszabadítását és az egyház mindennemű munkája számára teljes szabadság biztosítását. Ugyanezt a kérést megismételtem Budapest déli és északi parancsnokainál. Mind a három orosz főtiszt a leghatározottabban biztosított arról, hogy az egyházak munkáját nemcsak biztosítani igyekeznek, hanem annak megindulását szükségesnek és fontosnak tartják. Hangsúlyozták, hogy Oroszországban az állam közömbös ugyan az egyházakkal szemben, de nagyra értékeli az egyházak erkölcsi hatását: éppen ebben a háborúban, az első időszak szinte kétségbeejtő csatavesztései között tettek tapasztalatot arról, hogy az orosz nép lelkében az erkölcsi erő felébresztését, az ellenállási képesség megacélozását, a győzelembe vetett hitet és az Oroszországért hozandó áldozat szentséges kötelezettségét mindenekfelett a pravoszláv egyház ébresztette fel és erősítette meg az orosz lélek titokzatos mélységeiben. Örölnének, ha valamikor Magyarországról is azt mondanák el, hogy történelme legsúlyosabb napjaiban erkölcsi erőt és életbátorságot az egyházak tanításából és példaadásából merített.

Megállapodtam a tábornok úrral a lelkészeknek adandó igazolvány tárgyában. Ismételten kértem, hogy a fogolytáborba elhurcolt lelkészeket bocsássa szabadon. Fájdalom, ez a kérésem csak igen kis részben teljesedett.

Március 10-én a polgármesteri hivatalban - a GPU vezetőjének, Kéri ezredes úrnak a közbejöttével - egy értekezlet tartatott. Meg voltak hívva az egyházak vezetőin kívül, az irodalmi, művészeti és tudományos élet szabadelvű előkelőségei és a baloldali pártok vezetői. Ez az értekezlet egy felhívást szövegezett meg, amelyet mindnyájan aláírtunk. Azokhoz a magyar katonákhoz fordultunk benne, akik a német támadásban részt vettek és kértük őket, szüntessék be az ellenségeskedést, jöjjenek haza és álljanak munkába itthon. Ez a háború nem a magyar nép háborúja. A magyar nép békét akar, dolgozni szeretne és kiheverni az eddig elszenvedett szörnyű csapásokat. A németek reménytelenül elvesztették a háborút s Magyarország minden erkölcsi és anyagi értékét, ezeréves kultúrájának minden alkotását könyörtelenül odadobják az utóvéd harcaiban azért, hogy a háborúért felelős vezetők a maguk életét még néhány hónapig

meghosszabbítsák. A kiáltvány tökéletesen azt az álláspontot foglalta el, amely a Kormányzó Úr október 15-i nyilatkozatával került a nemzet elé s amelyet méltán tekinthetünk a magyar lélek igaz megnyilvánulásának s közjogi szempontból is mindnyájunknak kötelező államfői ténynek.

Érintkezésbe léptem a közellátási kormánybiztossal és tisztáztam vele, hogy mi az, amit a Nemzeti Segélyakció az egyházaktól és lelkészektől kíván és mi az, amit mi kívánunk tőle. Ennek során megalakult Budapesten az egyházi tisztviselők beszerzési csoportja, amely a mai rendkívül nehéz élelmezési viszonyok között néhány családra könnyebbséget jelent. Fájdalom, nagyon komor előjelek mutatkoznak e téren s nem tudok azzal biztatni senkit, hogy a jövő tavasszal könnyebb lesz, mint amilyen a mostani. Azt hiszem, még évekig tart, amíg gazdasági helyzetünk továbbfordulását észrevehetjük.

Január végén kaptam az első levelet Révész Imrétől és azóta vele állandó kapcsolatban vagyok. Enyedy Andorral egy rövid levelet válthattam, de dolgainkról nem tudjuk egymást tájékoztatni.

Soha nem képzelt nehézségek merednek elénk -

..... a nagy omladékon

Élünk-e hát mi?

Búsán kérdezzük. És ha élünk, meg tudunk-e küzdeni a naponként tornyosuló existenciális nehézségekkel? Mi lesz az egyház anyagi fundamentomával? Mi lesz iskoláinkkal és a vallástanítással? Mi lesz azokkal az egyházi alkalmazottakkal, akiknek sem munkát, sem kenyeret nem tudunk adni?

Végignézzve az ország és a főváros romlását, lehetetlen föl nem vetnünk a kérdést: mindezekért ki a felelős? Határozottan állítjuk, hogy ha október 15-én a Kormányzó Úr békeajánlatának idehaza fogamatja lehetett volna, ma állana Buda vára és a megszállás csak annyi kárt okozott volna, amennyit okozott Romániának, vagy az ország délkeleti vármegyéinek. De számunkra nincsen mentség, mert az országai fiai közül akadt egy tábor, amely prédául dobta az ezeréves magyar művelődést. Tulajdon kormányunk közreműködésével rabolták ki az országot a szövetségesek, viselkedtek a győzelmes hadsereggel szemben olyan módon, hogy a reánkzúduló katasztrófa orosz részről humánus eljárásnak mondható. (A parlamenterek kivégzésére gondolok.) Hajtottak nyugatra pusztulásba és halálba sok százezer magyar embert, akiknek jó magyarságuknál csak ostobaságuk volt nagyobb s idézték reánk ezt a szörnyű megaláztatást és tökéletes pusztulást. Lelkiismeretlenebb, oktanabb és gonoszabb politikát még nem látott a világ. Most itt van az eredmény: a székesfőváros lerombolva, a tőke és az ipar elkobozva és szétszórva, a földbirtok gazdátlanul és megműveletlenül s egy tanácstalan káosz, amely máról holnapra olyan lehet, mint amikor verekedő emberek leütik a korcsmai lámpást és kiadják a jelszót: aki bírja, marja!

Ebben az ördögi forgatagban áll az egyház önmagához és Urához hiven s tartja kezében a kijelentés szövétnekét. Minden hazugnak bizonyult, minden megcsalt, nem lehet hinni senkinek és semminek, egyedül Istenre kell figyelmezní, az Ő Igéjét befogadni és az Ő útjain járni. Az egyház egész öröksége ép, mert romolhatatlan erkölcsi ereje nagyobb, mint valaha, a szenvedésben és próbatételben megsokszorozódott. Tele van ismerős és ismeretlen csodákkal, e szörnyű időkben fényeskedő jeleivel annak, hogy Isten velünk van és nem hagy el. Nem tudjuk, milyen

idők jönnek az egyházra, mint látható közösségre, félig földi intézményre, de egy bizonyos, akármilyen idők jönnek, égi hivatását, örök rendeltetését továbbbszolgálhatja s ezzel az emberi lelkeknek a legnagyobb jótéteményt nyújthatja. A legnagyobb jótéteményt nyújthatja azzal, hogy igazságra tanít, bűnbánatra indít, kegyelmet hirdet, vigasztal, tanácsol és megáld.

Itt állunk egy darabka magyar földön, az ezeréves Magyarország romjain. Noé helyzete sem volt más, amikor kiszállott a bárkából s az elpusztult világ gyilkos iszaprétegén meggyújtotta az első áldozat tűzét. Gyűjtsuk fel mi is az oltári lángot. Csak teljes önátadással, egész lényünk odaadásával lehet meggyújtani. Most már csakugyan ezen a nemzedéken áll, hogy a magyar tragédia befejeződik-e vagy egy új fejezet kezdődik rólunk a világtörténelemben. Szívből kívánom, hogy ennek a nemzedéknek fiatalabb része még meglássa a jobb idők elkövetkeztét.

(H) Egyházkerületi tanács a jelentést tudomásul veszi, a püspök intézkedéseit jóváhagyja s az egész jelentést emlékezet okáért jegyzőkönyvében megőrökíti.

5. jkvsz

Püspök úr bemutatja a zsidókérdésben a református egyház vezetőségének magatartásáról és intézkedéseiről összeállított jelentését, amely mellékletül a jegyzőkönyvhöz csatoltatik.

(H) Egyházkerületi tanács mélységes ellenérzésének ad kifejezést a Magyarországon lejátszódott embertelen és irgalmatlan zsidóüldözések miatt. Helyesléssel veszi tudomásul a dunamelléki püspöknek, ki egyszersmind az egyetemes konvent lelkészelnöke is, e kérdésben tanúsított magatartását s örömmel iktatja jegyzőkönyvébe, hogy püspöke súlyos betegségének hosszú hónapjai alatt is ereje megfeszítésével teljesítette pásztori és biznyságtévői tisztét. Bereczky Albert felszólalására meglepéddel állapítja meg, hogy jórészt ennek az állásfoglalásnak volt köszönhető, a Sztójay-kormánynak az az intézkedése, amely a deportálást megszüntette s ezzel a budapesti zsidóságnak számlálatlan tízezrei életüket megtarthatták. Mindezekért a püspöknek és hűséges segítőtársainak - Bereczky Albertnek és Muraközy Gyulának, a Jó Pásztor ügyvezető elnökének - köszönetet mond.

Benkő István felszólalására sajnálattal állapítja meg, hogy a magyar keresztyén egyházak általában és a két evangéliumi egyház különösen nem járt el e kérdésben azzal az egyöntetűséggel, határozottsággal és bátorsággal, amelyet az ügy megkívánt és a dunamelléki püspök előkészített.

6. jkvsz

Szabó Imre esperes az egyházközségekbe beérkezett jelentések alapján helyzetképet ad a dunamelléki református egyházkerület gyülekezeteinek jelenlegi állapotáról, majd dr. Csekey Sándor theologiai igazgató a theologia, dr. Ványi Ferenc az egyházkerületi tanintézetekről ad hasonló helyzetjelentést.

(H) Egyházkerületi tanács a jelentéseket tudomásul véve mély fájdalmanak ad kifejezést azon veszteségek felett, amelyek gyülekezeteinket és tanintézeteinket e súlyos megpróbáltatások idején érték, de hálaadással fordul a mindenható Istenhez, aki oltalmazó szeretetét és kegyelmét most is megmutatta. Megállapítja, hogy a jelentések

hiányosan érkeztek be a gyülekezetekből és tanintézetekből, s felhívja az egyházmegyék espereseit s a tanintézetek igazgatóit, hogy a még be nem érkezett jelentéseket mielőbb terjesszék fel.

Egyházkerületi tanács felhívja az espereseket, hogy a kanonika vizitációt egyházmegyéjük területén, esetleg több tanácsbíró között megosztva tartsák meg mielőbb s a beérkezett gyülekezeti helyzetjelentéseket a helyszínen vizsgálják felül s állapítsák meg azt is, hogy a jelentés elkészülte óta a gyülekezetek helyzetképe hogyan és miképpen változott.

Örömmel veszi püspök úrnak azt a kijelentését, hogy mihelyt fizikailag lehetségessé válik, megkezdje a leginkább sújtott egyházközségek és intézmények meglátogatását.

7. jkvsz

Bereczky Albert "Látható és láthatatlan helyreállítási munkák" címen tartja meg előadását.

(H) Az előadással kapcsolatban az egyházkerületi tanács

- a) az előadást megküldi az egyházmegyéknek s felhívja őket, hogy az előadásban felvetett időszerű kérdésekkel rövid időn belül foglalkozzanak,
- b) felkéri püspök urat, tegye lehetővé, hogy az egyházmegyei missziói előadók számára konferencia tartassék, mely konferencián az előadásban felvetett kérdések és gondolatok alaposan megtárgyaltsanak,
- c) szükségesnek tartja az egyházkerületi tanács, hogy az egyes gyülekezetekben evangelizátorok menjenek ki, akik a gyülekezet minden rétegével foglalkozzanak,
- d) szükségesnek tartja az egyházkerületi tanács az egyházi sajtó munkájának újra való felvételét s azt, hogy legalább egy egyházi lap mielőbb megjelenjék,
- e) nagy fontosságot tulajdonít az ökumenikus kapcsolatok további kiépítésének és annak, hogy megfelelő anyag és adatok feldolgozva készen álljanak akkorra, amikor a kapcsolatoknak egyházunk megsegítése érdekében hasznát vehetjük.

8. jkvsz

Muraközy Gyula ismerteti a jelenlegi kormánynak a földbirtokrendezés ügyében kiadott rendeletét.

(H) Egyházkerületi tanács felkéri az elnökséget, hogy megfelelő előterjesztésben fejtsse ki a kormányzat és földbirtokrendező tanács előtt a dunamelléki egyházkerület jogos igényeit és méltányos kéréseit. Különösképpen legyen tekintettel a birtokok célvagyon jellegének megóvására és az ebből következő érdekek biztosítására.

Felkéri az elnökséget, hogy az egyes birtoktestek szerint illetékes községi eljárásoknál, vagy földbirtokigénylő bizottságoknál minden törvénybiztosította jogaink fenntartására a szükségesnek látott lépéseket tegye meg.

Az egyházmegyék esperesei sürgősen szolitassanak fel, hogy egészen bizalmas gyors értesítéssel hívják fel azon egyházközségek lelkészeit, illetve presbitériumait, ahol lelkészi javadalmi föld még nem volt, hogy ilyen földet az egyházi birtokokból igényeljenek, ahol pedig volt, kíséreljék meg azt, hogy a javadalmi föld nagyobb terjedelemben kiegészítség.

9. jkvsz

Muraközy Gyula az alsőbesnyői meg nem művelt földek kisajátítása ügyében ad jelentést.

(H) A jelentés tudomásul szolgál.

10. jkvsz

Dr. Kiss József egyházkerületi jegyző a lelkészek igazoltatása tárgyában mutatja be a következő előterjesztést:

Az ideiglenes nemzeti kormány az 1945. évi január hó 4. napján 15-1945. M.E. sz.a. kiadott rendeletével intézkedett a közalkalmazottak igazolása felől. E rendelet 2. §-a szerint a felekezeti iskolák, hivatalok és intézmények alkalmazottai az igazolási eljárás szempontjából közalkalmazottaknak tekintendők. A lelkészek és lelkészi képzésű teológiai tanárok, közép- és középfokú iskolai vallás tanárok igazoltatása iránti intézkedés azonban az ideiglenes nemzeti kormány és a rendelet kiadásakor konventi elnökségi hatáskörben eljáró tiszántúli egyházkerületi elnökség között létrejött megállapodás szerint az egyházi hatóságok jogkörébe tartozik.

A tiszántúli református egyházkerületi tanács az 1945. évi január hó 16-i ülésben hozott határozatával elrendelte az egyházkerülethez tartozó lelkészeknek az 1933. évi egyh. II. t.c. 10. §. a.) és e.) pontjai szempontjából való igazoltatását. Az e tárgyban kiadott Utasítás szerint lelkészek alatt lelképászorokat, missziói lelkészeket, intézeti és vallásoktató lelkészeket, lelkészi képzésű teológiai tanárokat, a közép- és középfokú iskolák lelkészi képzésű vallás tanárait, a helyettes lelkészeket és segédlelkészeket kell érteni. Az intézeti és vallásoktató lelkészekkel szemben az igazoltatási eljárást az egyházi hatóság folytatja le, függetlenül attól, hogy milyen forrásból nyerik javadalmukat és a segédlelkészek közé tartoznak a vallásoktató segédlelkészek is.

A tiszántúli egyházkerületnek a lelkészek igazoltatására vonatkozó eljárás tárgyában kiadott Utasítása megjelent a Debreceni Protestáns Lap 1945. évi február 1-i számában.

Az egyetemes konvent elnöksége abból a célból, hogy a református lelkészek igazoltatása az egész ország területén lehetőleg azonos módon történjék, a tiszántúli egyházkerületről kiadott Utasítást azzal a kéréssel küldötte meg a dunamelléki, dunántúli, erdélyi és tiszáninneni egyházkerületek püspökeinek, hogy a lelkészek és hasonló állású egyházi tisztviselők igazoltatására nézve - mutatis mutandis - a tiszántúli példa szerint járjanak el. A konventi elnökség megjegyezte, hogy a szóbanlevő Utasítás 8. pontjában említett 30 napos határidőnek egy ízben 30 nappal való meghosszabbíthatása - tekintettel a postai és közlekedési viszonyokra - indokoltnak látszik. Ezenkívül kívánatos, hogy a csere lehetősége a fegyelmi eljárás esetleges elrendeléséig, tehát az Utasítás 8. pontjában említett vizsgálat tartalma alatt is fenntartassék.

Ezek alapján az egyházkerületi elnökség a dunamelléki református egyházkerülethez tartozó lelkészek igazoltatására vonatkozó eljárás tárgyában kiadandó Utasítás tervezetét elkészítette s felhívta a presbitériumokat, hogy 2-2 tagot küldjenek ki

az egyházkerületi igazoló bizottságba s a kiküldött nevét az illetékes esperesnek jelentsék.

Utasítás

a dunamelléki református egyházkerülethez tartozó lelkészek igazoltatására vonatkozó eljárás tárgyában.

1.) Az egyházkerületi tanács 1945. évi április hó 10-én tartott ülésén 10. szám alatt hozott határozatával elrendelte az egyházkerülethez tartozó lelkészeknek az 1933. évi egyh. II. t.c. 10. §-a a.), c.) és e.) pontjai szempontjából való igazoltatását.

Lelkészek alatt kell érteni a határozat szerint a lelkipásztorokat, missziói lelkészeket, intézeti és vallásoktató lelkészeket, bármily forrásból nyerik is javadalmukat, úgyszintén a lelkészi képesítésű theologiai tanárokat és a lelkészi képesítésű egyházi tisztviselőket, továbbá a közép- és középfokú iskolák lelkészi képesítésű vallásanárait, a helyettes lelkészeket és segédlelkészeket, ez utóbbiak közé értve a vallásoktató segédlelkészeket is. Nem kell azonban igazolási eljárás alá vonni a honvédségi lelkészeket, akik szolgálati fegyelmi ügyekben a katonai hatóságok rendelkezése alatt állnak.

2.) Minden igazoltatásra kötelezett lelkész köteles legkésőbb 1945. május 1-ig sajátkezűleg aláírt igazoló nyilatkozatot adni közvetlen hivatali előljárójához (segédlelkész a lelkipásztorához, aki azt azonnal az espereshez küldi) mindenki más az egyházmegye espereséhez, a theologiai tanárok és lelkészi képesítésű egyházi tisztviselők, a közép- és középfokú iskolák lelkészi képesítésű vallásanárai a püspökhöz nyújtják be nyilatkozataikat. Az igazoló nyilatkozatban elő kell adni 1939. óta politikai vonatkozású cselekedeteit s képet kell nyújtani közéleti működéséről, figyelemmel a következő kérdésekre:

Volt-e tagja politikai pártnak, ha igen melyiknek? Vett-e aktív részt politikai összejöveteleken és népgyűléseken? Fejtett-e ki politikai jellegű irodalmi működést, ha igen, milyet? Milyen (nem egyházi) társadalmi egyesületnek volt tagja? Minő szerepet vitt azokban, támogatta-e azokat anyagilag, illetve milyen támogatást kapott tőlük? Milyen magatartást tanúsított a zsidótörvénnyel kapcsolatban? Önmaga, felesége, fel- vagy lemenője, testvére, vagy felesége testvére kapott-e az 1938. év január hó 1-től valamely hasznóhajtó jogosítványt, ha igen mit és kitől? Milyen kitüntetésben részesült 1939. szeptember 1-től, továbbá azt, hogy bárminő nyilatkozatában - ideértve egyházi beszédeit is - nem vétett-e a keresztyén szeretet törvénye ellen. Elő kell adni továbbá azt is, hogy szolgálati helyét elhagyta-e, mikor, milyen okból, mennyi ideig volt távol és állásába mikor tért ismét vissza.

3.) Az igazoló nyilatkozat alapján az egyházkerületi igazoló bizottság határoz. A lelkészeket igazoló bizottság áll az egyházkerületi elnökökből, vagy ezek törvényes helyetteseiből, az érdekelt egyházköztség presbitériumának két tagjából, akiket a presbitérium maga küld ki az érdekelt egyházmegyének egy lelkészéből, akit az egyházmegyei elnökség hív be.

4.) A lelkész igazoló nyilatkozatát elsősorban a presbitérium két kiküldöttje tárgyalja és teszi meg reá a maga észrevételeit, mindkét tag sajátkezű aláírásával ellátott lapra adja szavazatát, amelyben kijelenti, hogy a lelkészt igazoltnak tekinti, vagy hogy nem igazoltnak látja, vagy hogy a határozat hozatala előtt vizsgálat tartását tartja

szükségesnek. Az esperes a presbitereknek hozzá beküldött szavazólapjait az egyházmegyei tagok (elnökség és még egy lelkész) elé terjeszti és e három tag is minden lelkészre külön-külön sajátkezűleg aláírt szavazólapon nyilvánítja véleményét. Ezután az esperes a szavazólapokat együtt beküldi az egyházkerületi elnökséghez.

5.) Az egyházkerületi elnökség, ha azt találja, hogy a beérkezett öt szavazatból négy az igazolás megadása mellett szól, a lelkészt igazoltnak jelenti ki. Ha az öt szavazatból csak egy, vagy egy sem szól az igazolás mellett, az egyházkerületi elnökség az ügyet megvizsgálja és a maga szavazataival dönt arról, hogy a határozat az igazolás azonnali megtagadása vagy a vizsgálat elrendelése legyen-e. Minden olyan esetben, amikor az egyházkerületi elnökségnek legalább egyik tagja a vizsgálat elrendelése mellett nyilatkozik, azt el kell rendelni, még ha a többi szavazatok többsége az igazolás azonnali megtagadása mellett is szól. Ha azonban az egyházmegyéből felérkezett öt szavazat mindenike az igazolásnak vizsgálat nélkül azonnali megtagadására szól, az egyházkerületi elnökség az igazolás megtagadását határozatként köteles kimondani.

6.) Az egyházkerületi elnökség tanácskozásán a bizottsági elnökséget az elnöktárs tölti be, akinek az 1933. évi egyh. I. t.c. 139. §. 3-ik bekezdése alapján a közgyűlésen elnökölni kell. Ehhez képest az egyházkerületi elnökség döntésének szüksége esetén a nemelnöklő elnöktárs kijelenti, a maga szavazatát és ha az ő szavazatának az egyházmegyéből felérkezett szavazatokhoz hozzászámításával a többség kialakul, az elnöklő elnöktárs nem szavaz, ha pedig a nemelnöklő elnöktárs szavazatának az egyházmegyéből felérkezett szavazatokhoz hozzászámításával szavazategyenlőség áll elő, az elnöklő elnöktárs dönt.

7.) Az egyházkerületi elnökség az igazolás kérdésében hozott határozat eredményét azonnal közli az érdekelt egyházmegye esperesével, aki viszont azonnal értesíti erről mind az érdekelt lelkészt, mind az érdekelt egyházközség presbitériumát, ha pedig theologiai tanárról, vagy középiskolai vallástanárról van szó, az érdekelt iskola igazgatótanácsát és tanári testületét is.

8.) Az igazoltság kimondása az eljárás teljes befejezését jelenti. Az igazolás megtagadásának kimondása esetén az egyházkerületi elnökség haladéktalanul elrendeli a fegyelmi eljárást a nem igazoltnak kimondott ellen és a fegyelmi eljárást az 1933. évi egyh. VI. t.c. szabálya szerint kell folytatni és befejezni. Ha pedig a bizottsági határozat az igazolás kérdésében döntés előtt vizsgálat tartásának szükségét mondja ki, az egyházkerületi elnökség felhívja az egyházmegyei elnökséget, hogy a panasz tárgyává tett állítások tekintetében a vizsgálatot legfeljebb 30 nap alatt közvetlenül vagy kiküldött vizsgálóbiztosok útján tartsa meg, szükség esetén tanúkat is hallgasson ki, iratokat is vizsgáljon meg és a vizsgálat eredményének figyelembevételével a 4-6. pontokban megszabott módon hoz határozatot.

A vizsgálat lefolytatására adott 30 napos határidő - ha azt a postai és közlekedési viszonyok szükségessé teszik - egy ízben 30 nappal meghosszabbítható.

9.) A theologiai tanárokat és a lelkészi képezésű egyházi tisztviselőket igazoló bizottság áll az egyházkerület elnökségéből, egy esperesből és egy egyházmegyei gondnokból és egy theologiai tanárból, illetve az egyházi tisztviselőt alkalmazó egyházi hatóság egy tisztviselőjéből, akiket az egyházkerület elnöksége hív be.

10.) A közép. és középfokú iskolák lelkészi képezésű vallástanárai ügyében ez utasítás 3. és 4. pontja annyiban módosul, hogy a bizottság tagjai az egyházkerületi és

egyházmegyei elnökség tagjain kívül az érdekelt iskola igazgatótanácsának két tagja és az érdekelt iskolának még egy tanára, akit az egyházkerületi elnökség jelöl ki. Az igazgatótanács két tagja és a kiküldött tanártag együtt kezdi az igazolási kérdésben a határozathozatalt és háromjuk szavazatát - külön-külön sajátkezőleg aláírva - küldik be az egyházmegyei elnökséghez, mely azokat a maga szavazatával együtt továbbítja az egyházkerületi elnökséghez.

11.) Segédlelkész nem igazolt voltának kimondása esetén a püspök a segédlelkészi felhatalmazást fegyelmi eljárás nélkül is azonnal megvonhatja, sőt a nem igazoltnak talált segédlelkészt a lelkésképesítő vizsgálatra bocsátástól is eltilthatja.

12.) Az 1933. évi egyh. II. t.c. 27. §-ában foglalt rendelkezés alapján abban az esetben, ha az egyházmegyei elnökség az egyházköztség érdekében állónak tartja, egyes lelkipásztorokat állásuknak csere útján való változtatására szólíthat fel s a cserét - ha abba mind a lelkipásztorok, mind a presbitériumok beleegyeztek- az Utasítás 8. pontjában említett vizsgálat ideje alatt is engedélyezheti.

Kiadatott az egyházkerületi tanács rendeletéből: Budapest, 1945. április 10.
püspök, egyházkerületi főgondnok helyett egyházmegyei gondnok [nevek helye üresen hagyva]

(H) Az egyházkerületi tanács az elnökségnek a lelkészek igazoltatásának előkészítése érdekében tett intézkedését helyeslően tudomásul veszi, az utasítást elfogadja s végrehajtására az egyházkerületi elnökséget felkéri azzal, hogy az igazolási eljárásról annak befejezése után, az egyházkerületi közgyűlés elé jelentést kell tenni.

11. jkvsz

Dr. Kiss József egyházkerületi világi jegyző a világi jellegű egyházi tisztviselők igazoltatása tárgyában a következő előterjesztést teszi:

Az egyházkerület elnöksége szükségesnek tartja, hogy azok a világi jellegű egyházi tisztviselők, akik egyházalkotmányunk értelmében intézkedésre jogosultak és kötelesek, igazoláson menjenek át. Ezekre figyelemmel az egyházkerületi elnökség a dunamelléki egyházkerülethez tartozó világi jellegű egyházi tisztviselők igazoltatása tárgyában a következő Utasítás kiadását javasolja:

Utasítás a dunamelléki református egyházkerülethez tartozó világi tisztviselők igazoltatására vonatkozó eljárás tárgyában.

1.) Az egyházkerületi tanács 1945. évi április hó 10-én tartott ülésén 11. szám alatt hozott határozatával elrendelte az egyházkerülethez tartozó világi tisztviselők igazoltatását abból a szempontból, hogy maguktartása a legújabb idők nagy forgatagában mind magánéletükben, mind egyházi ténykedéseikben egybehangzó volt-e református egyházunk hitelvi és erkölcsi tanításaival? Működésük megfelelt-e hivatali esküjöknek, amely szerint a gyülekezetben az igaz keresztyén hit és tiszta erkölcs fenntartásán munkálkodnak és magukat egész életükkel együtt Jézus Krisztus aláztos szolgájának és hű követőjének mutatják?

Igazoltatási eljárás alá csak azok a világi tisztviselők vonandók, akik egyházi törvényünk rendelkezései szerint intézkedésre kötelesek és jogosultak. !!!ezek a következők: az egyházkerületi világi főjegyzők és jegyzők, ügyészek, az egyházkerületi

világi tanácsbírák, az egyházmegyei gondnokok, végül egyházközségi főgondnok (gondnokok), ha az illető a presbitériumnak világi elnöke.

2.) Minden igazoltatásra kötelezett világi jellegű tiszttviselő köteles legkésőbbben 1945. május hó 1-ig igazoló nyilatkozatot adni és pedig az egyházkerületi világi tiszttviselők az egyházkerület püspökéhez, az egyházmegyei és egyházközségi tiszttviselők pedig az egyházmegye espereséhez. Az igazoló nyilatkozatban az 1. pontban foglaltakra kell választ adni. Ezenkívül közölni kell azt is, hogy szolgálati helyét (rendes lakóhelyét) elhagyta-e, mikor, milyen okból, mennyi ideig volt távol és mikor tért ismét vissza.

3.) A világi jellegű egyházi tiszttviselők által adott igazoló nyilatkozat alapján az egyházkerületi igazoló bizottság határoz. Az egyházközségi főgondnok (gondnokok) által adott igazoló nyilatkozat elbírálására hivatott egyházkerületi igazoló bizottság áll az egyházkerületi elnökökből vagy ezek törvényes helyetteseiből, az érdekelt egyházközségek presbitériumának két tagjából, akiket a presbitérium maga küldi ki és az érdekelt egyházmegyének egy lelkészéből, vagy világi jellegű tiszttviselőjéből, akit az egyházmegyei elnökség hív be.

4.) Az egyházközségi főgondnok (gondnokok) igazoló nyilatkozatát elsősorban a presbitérium két kiküldöttje tárgyalja és teszi meg rá a maga észrevételeit, mindkét tag sajátkezü aláírásával ellátott lapra adja szavazatát, amelyben kijelenti, hogy a nyilatkozatot tevő igazoltnak tekinti, vagy vissza nem igazoltnak látja, vagy hogy a határozat hozatala előtt vizsgálat tartását tartja szükségesnek. Az esperes a presbitereknek hozzá beküldött szavazólapjait az egyházmegyei tagok (elnökség és még egy lelkész, vagy világi jellegű egyházmegyei tiszttviselő) elé terjeszti és e három tag is minden egyes esetben külön-külön sajátkezüleg aláírt szavazólapon nyilvánítja a véleményét. Ezután az esperes a szavazólapokat együtt beküldi az egyházkerületi elnökséghez.

5.) Az egyházkerületi elnökség, ha azt találja, hogy a beérkezett öt szavazatból négy az igazolás megadása mellett szól, az egyházközségi főgondnokot (gondnokokat) igazoltnak jelenti ki. Ha az öt szavazatból csak egy, vagy egy sem szól az igazolás mellett, az egyházkerületi elnökség az ügyet megvizsgálja és a maga szavazataival dönt arról, hogy a határozat az igazolás azonnali megtagadása vagy a vizsgálat elrendelése legyen-e. Minden olyan esetben, amikor az egyházkerületi elnökségnek legalább egyik tagja a vizsgálat elrendelése mellett nyilatkozik, azt el kell rendelni, még ha a többi szavazatok többsége az igazolás azonnali megtagadása mellett is szól. Ha azonban az egyházmegyéből felérkezett öt szavazat mindenike az igazolásnak vizsgálat nélkül azonnali megtagadására szól, az egyházkerületi elnökség az igazolás megtagadását határozatként köteles kimondani.

6.) Az egyházkerületi elnökség tanácskozásán a bizottsági elnökséget az elnöktárs tölti be, akinek az 1933. évi egyh. 1. t.c. 139. §. 3-ik bekezdése alapján a közgyűlésen elnökölni kell. Ehhez képest az egyházkerületi elnökség döntésének szüksége esetén a nemelnöklő elnöktárs kijelenti, a maga szavazatát és ha az ő szavazatának az egyházmegyéből felérkezett szavazatokhoz hozzászámításával a többség kialakul, az elnöklő elnöktárs nem szavaz, ha pedig a nemelnöklő elnöktárs szavazatának az egyházmegyéből felérkezett szavazatokhoz hozzászámításával szavazategyenlőség áll elő, az elnöklő elnöktárs dönt.

7.) Az egyházkerületi elnökség az igazolás kérdésében hozott határozat eredményét azonnal közli az érdekelt egyházmegye esperesével, aki viszont azonnal értesíti erről mind az érdekelt lelkészt, mind az érdekelt egyházközség lelkipásztorát, mind az érdekelt egyházközségi főgondnokot (gondnokokat), mind a presbitériumot.

8.) Az igazoltság kimondása az eljárás teljes befejezését jelenti. Az igazolás megtagadásának kimondása esetén az egyházkerületi elnökség haladéktalanul elrendeli a fegyelmi eljárást a nem igazoltnak kimondott ellen és a fegyelmi eljárást az 1933. évi egyh. VI. t.c. szabálya szerint kell folytatni és befejezni. Ha pedig a bizottsági határozat az igazolás kérdésében döntés előtt vizsgálat tartásának szükségét mondja ki, az egyházkerületi elnökség felhívja az egyházmegyei elnökséget, hogy a panasz tárgyává tett állítások tekintetében a vizsgálatot legfeljebb 30 nap alatt közvetlenül vagy kiküldött vizsgálóbiztosok útján tartsa meg, szükség esetén tanúkat is hallgasson ki, iratokat is vizsgáljon meg és a vizsgálat eredményét terjessze a bizottság elé. A vizsgálat lefolytatására adott 30 napos határidő - ha azt a postai és közlekedési viszonyok szükségessé teszik - egy ízben 30 nappal meghosszabbítható. A bizottság a vizsgálat eredményének figyelembevételével a 4-6. pontokban megszabott módon hoz határozatot.

9.) Az egyházkerületi tanácsbírák, egyházkerületi jegyzők, egyházkerületi ügyészek, egyházmegyei gondnokok, világi jegyzők, ügyészek és világi tanácsbírák ügyében az Utasítás 3. és 4. pontja annyiban módosul, hogy a bizottság tagjai az egyházkerületi elnökség tagjain kívül az egyházkerületi bíróság már igazolt három lelkészi vagy világi jellegű tagja, akiket az egyházkerület elnöksége jelöl ki. Az egyházkerületi bíróság három tagja együtt kezdi az igazolási kérdésben a határozathozatalt és háromjuk szavazatát - külön-külön sajátkezüleg aláírva - az egyházkerületi elnökség elé terjeszti.

Kiadatott az egyházkerületi tanács rendeletéből: Budapest, 1945. április 10.

püspök, egyházkerületi főgondnok helyett egyházmegyei gondnok

[nevek helye üresen hagyva]

(H) Az egyházkerületi tanács az elnökségnek a világi jellegű tisztviselők igazoltatásának előkészítése érdekében előterjesztett Utasítást elfogadja, s végrehajtására az egyházkerületi elnökséget felkéri azzal, hogy az igazolási eljárásról annak befejezése után, az egyházkerületi közgyűlés elé jelentést kell tenni.

12. jkvsz

A dunamelléki egyházkerület az 1942. évi november hó 19-én tartott közgyűlésén 46, 47, 48, 49. és 50. számok alatt hozott határozataival az alsóbaranyai egyházmegyéhez csatolta

a) felsőbaranyai egyházmegyből a kölkedi és mohácsi

b) a kecskeméti egyházmegyből a kiskunhalasi és szabadkai

c) a solti egyházmegyből a bajai, bácsalmási, érsekcsanádi és szeremlei

egyházközségeket a hozzájuk tartozó leány- és fiókegyházközségekkel és szórványokkal.

(H) Az egyházkerületi tanács az egyházi közigazgatás zavartalanságának lehető biztosítása céljából az egyházkerületi közgyűlés 46-50/1942. számú határozatait

egyelőre hatályon kívül helyezi és kiterjeszti azt az azokban levő anya-, leány- és fiókegyházközségekre és szórványokra, az 1945. évi január 1-től számítandó hatállyal további intézkedésig visszacsatolja azokhoz az egyházmegyékhöz, amelyektől elcsatoltattak. Ezt az ideiglenes intézkedést csupán a jórend kedvéért teszi és kifejezi azt a meggyőződését, hogy ebben a kérdésben csak a békeszerződések becikkelyezése után lehet végleges határozatot hozni.

13. jkvsz

Püspök úr az ülést berekeszti. A jelenlevők eléneklik a XXIII. zsoltárt s püspök úr áldásával a gyűlés véget ér.

Kmf.

[nem része a jegyzőkönyvnek:]

Kimutatás az egyházkerületi tanácsülés határozatainak elintézéséről.

4.	számú határozat elintézte:	380-1945.	szám alatt
5.	számú határozat elintézte:	312-1945.	szám alatt
6.	számú határozat elintézte:	290-1945.	szám alatt
8.	számú határozat elintézte:	289-1945.	szám alatt
7.	számú határozat elintézte:	509-1945.	szám alatt
10.	számú határozat elintézte:	171-1945.	szám alatt
11.	számú határozat elintézte:	164-1945.	szám alatt
12.	számú határozat elintézte:	313-1945.	szám alatt

ad 1. jkvsz

Részlet Ravasz püspök imájából Gál Lajos gyorsírásból átírt feljegyzése alapján. Természetesen teljes terjedelmében közöljük a fennmaradt kéziratot, amelyet kisebb hiányai miatt maga a feljegyző nevezett 'részlet'-nek.

"...Minden kincsünket az a rettenetes forgószeél, amely az emberi álnokságból támadt. Most itt állunk Te előtted mezítelenül és kifosztottan és árván és szegyenbe takarva nincsen nekünk semmi más menedékünk, csak a Te örök szereteted, erős karod, amelybe befogódzunk és amelyre reásírjuk a mi bűnbánatunknak a könnyeit. Atyánk, bocsáss meg nekünk, irgalmazz nekünk, még egyszer emelj föl minket, ne szállj perbe mivelünk, ne fizess nekünk álnokságaink szerint, neved dicsőségéért, egyszülött fiadért, vére hullásáért, az igazi és tiszta áldozatért kegyelmezz nekünk, emelj föl minket, adj nekünk új életet!

Oh Atyánk, az irgalmasságodat, a szeretetedet, a gondviselésedet, hogy ha rettenetes ítélet alá rejtetted is, mi mégis éreztük atyai szíved szerelmét, hiszen a halál árnyékának völgyén velünk voltál, hiszen a borzalomnak és rettenetességeknek éjszakáin tábor járattál körülöttünk, hiszen kivontál minket a mélységből, megtartottál, szereztél magadnak maradéknépet. Ajkunkra add az éneket és kezünkbe add a munkát. Oh Atyánk, csoda volt, hogy megtartattunk, még nagyobb csodáért imádkozunk, hogy segíts minket, áldj meg minket, ne hagyj el minket és vezess minket, oh mérhetetlenül gyengék vagyunk, oh mondhatatlanul nagyok a próbák és a feladatok, senki és semmi nem segíthet rajtunk, csak a Te mindenre elégséges kegyelmed, csak a Te szent Lelkednek ereje, csak a Te igédnek világossága, a brenned való hitnek hegyeket mozgató ereje. Oh könyörgünk hozzád, hogy mindezeket add meg minékünk, erősíts meg bennünket és ki ne ejts erős kezedből, ahová örök végzésed és kikutathatatlan tanácsod szerint kezdedbe vettél.

Könyörgünk hozzád, hogy ebben az órában is légy velünk a Te vigasztaló és útmutató Szent Lelkeddal, áldd meg a mi együttes munkánkat és parancsolj az időknek, parancsolj a földi elemeknek és mennyei angyaloknak gyermekeidért és kiválasztottaidért, hogy itt a romlások megépüljenek, a sebek begyógyuljanak, a mulasztások helyreépíttassanak és a Te szentségedre álljon a Te dicsőségedre.

A mi urunk Jézus Krisztus nevében kérünk, hallgasd meg a mi imádságunkat. Ámen.”

Ad 5. jkvsz. Pro memoria

Egy fejezet Ravasz László készülő püspöki jelentéséből

[1945. ápr.10. A közgyűlést megelőzően márciusban a dokumentumot sokszorosított formában megküldték az egyházmegyéknek.]

1. A magyarországi református egyház vezetőségének (ezt általánosságban mondom, amennyire az egyház vezetőségének a nézete az én felfogásommal többé-kevésbé megegyezett a zsidókérdésről az volt a felfogása, hogy

a) Magyarországon van zsidókérdés, mert egy lelkileg összefüggő kisebbség olyan szellemi, anyagi és erkölcsi hatalomhoz jutott, amellyel akarva, nem akarva a többség jogait gyakorolja és a magyar keresztyén társadalom szellemiségével nem egyező szellemiséget képvisel mindaddig, míg a természetes asszimilálódás útján a történelmi nemzettestbe teljesen be nem olvad.

b) Ezt a kérdést nem lehet erőszakkal és jogfosztással megoldani. Csak törvényhozás útján, főképpen preventive, a szerzett jogok figyelemben tartásával.

c) A kérdés nem annyira politikai, mint inkább társadalmi s erős nemzeti szellemű, de nagylelkű társadalompolitikával fokozatosan megoldható.

Ez magyarázza meg, hogy megszavaztam, sőt támogattam a Darányi-féle úgynevezett “egyensúly-törvényt.”

Miután a zsidókérdés nagyon erős politikai kérdéssé lett s külpolitikai nyomás is egyre fokozta aktualitását, törvényhozás elé került a második zsidótörvény. A körüle kifejlődött parlamenti harcnak közismert vezetősége a történelmi egyházak képviselői lettek. A javaslat tárgyalásánál az volt a feladatunk, hogy minél több túlzását

megszüntessük. Utalok arra, hogy az országgyűlés két házában, főképpen a felsőházban, az egyházak állásfoglalását erős közvélemény támogatta s mikor az úgynevezett egyeztető bizottság összeült, világosan látszott, hogy a többség ránk hallgat s kezünkben van a törvényjavaslat s vele együtt a kormány további sorsa. Ez volt 1939 tavaszán, közvetlenül az új választások előtt. Az új parlament feladata lett volna a felsőház egyenjogúsítása és a kormányzói hatalom kiterjesztése. Ugyanakkor érte el tetőpontját a német mintára indított nemzeti szocialista izgatás. Ha közvetlenül a választások előtt mi megbuktatjuk azt a kormányt, amelynek elnöke a nemes gondolkodású Teleki Pál, a pár nap múlva meginduló választási harc a legféktelenebb antiszemita izgatással zajlik le s esetleg oly sok emberrel jön be a legszélsőbb jobboldal, hogy egy puccsal kiveheti a hatalmat a Kormányzó Úr kezéből, (akinek akkor még nem volt joga egy rossznak tartott törvény meghozatalát megakadályozni, mert a képviselőház által kétszer is megszavazott törvényjavaslat tekintet nélkül a felsőházi állásfoglalásra, vagy a Kormányzó Úr vétőjára, törvénnyé vált volna.) Ez esetben már akkor megkezdődött volna a német mintára a zsidóüldözés, s ma már nem lenne Magyarországon sem zsidó, sem zsidókérdés, úgy, mint Németországban nincs. Ha tehát meg akartuk menteni a helyzetet, a jelenleg ismert kompromisszumos formában meg kellett szavazni a második zsidótörvényt.

A harmadik zsidótörvény az 1941. évi XV. t.c. 9. §-a fajvédelmi szempontból született, miután a zsidóságot nem szellemiségnek, értékelési iránynak nézi, hanem fajnak, s mint ilyen character indellibilisnek állítja. A keresztyén egyházak a legnagyobb ellenállást fejtették ki a törvényjavaslat ellen. Ez ellenállásban vezetett a református egyház. Vezérszónoka - e sorok írója - beszédje végén felolvasta az összes püspökök és négy főgondnok által aláírt ünnepélyes deklarációjukat, amelyben a törvény ellen tiltakoznak, azt Isten Igéjével ellentétesnek tartják és érette a felelősséget magukról elhárítják.

2.) Eközben a keresztyén egyháznak az volt a pásztori feladata, hogy az áttért zsidóságot lelkileg feldolgozza s Isten Szentlelkével asszimilálja; az egyre jelentkező áttérők seregét minél erőteljesebb előkészület alá vegye s valamiképpen dokumentálja, hogy a keresztyén egyházba áttérni és a keresztséget felvenni Krisztusért és a kegyelmi ígéretért kell, nem pedig azért, hogy valaki közjogi helyzetét, társadalmi állását, vagyonát megtartsa és gyarapítsa. Végül olyan esetben, ahol a zsidótörvények alkalmazásánál vagy más esetben lelketlenség, igazságtalanság, esetleg embertelenség és kegyetlenség jelentkezett, egyrészt tiltakozó szavát felemelte, másrészt az egyházfők személyes befolyásának latbavetésével az egyéni nyomorúságokon segíteni igyekezett. E sorok írója elmondhatja magáról, hogy pásztori szolgálatának oroszlánrészét ez a munka tette. Egy példát a sok közül.

1941 őszén megjelent nálam báró Weiss Edit úrnő, a Zsidók Nemzetközi Segélyező Bizottságának magyarországi vezetője és segítséget kérte a következő ügyben: Galíciában megszálló csapatok, illetve rendfenntartó alakulatok rendszeres zsidóirtást végeztek. A megrémült zsidók nagy számmal szöktek át a határon és kerestek menedéket magyar földön. Szövetséges helyzetünkben kifolyólag erős politikai nyomásra - de még saját érdekből is - kénytelen volt a magyar kormány ezt a beözönlést megakadályozni. Rendeletet adott ki az északmagyarországi zsidó lakosság állampolgárságának felülvizsgálására s ha valaki nem tudta állampolgárságát igazolni,

kitoloncolta a határon túl. A közigazgatás emberei sok helyt ezt a rendelkezést túlzott szigorúsággal hajtották végre és olyan családokat is átdobtak az ország határán a biztos pusztulásba, akik már évszázadok óta, vagy nemzedékeken keresztül laktak magyar földön. Mivel a harctérről hazatérő tiszteink az ottani zsidóirtás tényeit igazolták, közöttük különösképpen egyik közeli barátomnak a fia, aki idegösszeroppanásban éppen azért került haza, mert nem tudta nézni az ott lejátszódó jeleneteket, kihallgatást kértem a Kormányzó Úrtól és olyan utasítást kértem a belügyminiszter számára, amelyek az emberiesség szempontjait teljes mértékben érvényesítik. Ugyanakkor megjelentem az akkori belügyminiszternél: Keresztes-Fischer Ferencnél és elmondtam neki, hogy nekem majd - a háború után - bármelyik félre is legyen a győzelem, be kell számolnom többek között arról is, hogy Magyarországon milyen volt a zsidók helyzete. Természetesen, ha olyan dolgokat kellene mondanom, melyek hazámra árnyékot vetnek, inkább hivatali állásomtól válnék meg, mintsem hazám ellen éppen én tegyek bizonyosságot. Arra kértem őt, intézkedjék, hogy felemelt fővel és jó lelkiismerettel szólalhassak meg bármely külföldi nemzetközi egyházi testület, vagy egyesület előtt. Úgy tudom, hogy a visszaélések azonnal megszűntek és sok ember megnyerte az életet. Csak a helyszűke miatt nem sorolom fel azoknak a nevét, akiknek - saját bevallásuk szerint - életét mentette meg sokszor nagyon nehéz fáradozásom.

A zsidó ügyekkel, elsősorban a zsidónak minősített református testvérek ügyeivel való foglalkozás az egyháznak egyre nagyobb feladata lett. - Pásztori úton már nem lehetett elvégezni, külön szervezetre volt szükség. Így alakult meg az egyetemes konvent missziói bizottságának "Jó Pásztor" albizottsága. Eredetileg egy társadalmi egyesület volt, az Evangelical Alliance magyarországi tagozatának néhány vezetőjét foglalta magába. De az ügykör túlnőtt a kereteken s hivatalos egyházi alakulatba kíváncszott. Az én kezdeményezésemre történt meg ez a hivatalos átszervezés. Az egész alakulat a konventi elnökség közvetlen felügyelete és irányítása alatt állott. Ügyvezető elnöke Muraközy Gyula lett, titkára: Éliás József lelkész. Működése névtelen, de nagyon áldott és gazdag volt; külön jelentés fog beszámolni róla.

3.) Egészen új helyzet állott elé 1944. március 19-én. Mindenekelőtt azt mondom el, hogy én 1944. március 9-től kezdve előbb májgyulladás, majd egy súlyos furunkulózis gyötrelmei miatt többet voltam ágyban fekvő beteg, mint fennjáró s csak a legnagyobb megerőltetéssel tudtam végezni hivataltal dolgaimat, a húsvéti ünnepkör munkáját, a sokféle gyűlés előkészítését és vezetését egészen május 9-ig, amikor a legsúlyosabb tünetek között sárgaságban megbetegedtem, és e betegségemből csak szeptember havában gyógyultam fel. Sokszor súlyos válságok, kínos gyógyeljárások, lázas tünetek között kellett az egyház életbevágó kérdéseivel és ezek között legelső renden a zsidókérdéssel foglalkozni, rendszeren azzal az eredménnyel, hogy a megerőltető tanácskozások, vagy drámai helyzetekben való állásfoglalások betegségembe mindég visszaesést idéztek elő. Ennek előrebocsátása után feljegyzem a magyar református egyház vezetőségének (s ebben magamnak) intézkedéseit, amelyeket a zsidókérdés tárgyában tett.

A megszállás elején az volt a felfogásunk elnöktársamnak és nekem, hogy a passzív rezisztencia álláspontjára kell helyezkedni és az államkormányval csak a legszükségesebb hivatalos ügyekben érintkezünk. Ebből az következett, hogy a hihetetlen özönnel reánkzúduló egyéni zsidó tragédiákkal eleinte nem foglalkozhattunk.

Pár nap alatt kiderült azonban ennek az álláspontnak a helytelensége és elnöktársammal elhatároztuk, hogy mindkét irányban megteesszük, ami reánk vár: egyfelől tiltakozunk az intézkedések ellen, másfelől igyekezünk az intézkedések hatálya alól minél több ember számára nebtességet vívni ki. Ezért szükségesnek tartottam egy előterjesztéssel fordulni a kormányhoz. Balogh Jenő elnöktársamnak Bönybe kellett utaznia, s így 8-10 nap eltelt anélkül, hogy az egyetemes konvent elnöksége ebben a tárgyban a miniszterelnök úrhoz előterjesztéssel élhetett volna. Miután az időt nem akartam elvesztegetni, Balogh Jenő elnöktársam távollétében magam a következő előterjesztést írtam a belügyminiszter úrhoz, amelyet mint a legidősebb református püspök írtam alá.

“Nagyméltóságú Belügyminiszter Úr! A hivatalos lap március 31-i számában a zsidónak minősülő egyénekre vonatkozólag kiadott kormányrendeletekkel kapcsolatban legyen szabad tisztelettel előterjesztenem a magyarországi református egyház következő alázatos kérését:

Kérjük, hogy a rendelet kiadásakor egyházunkban a Szent Szolgálatra felhatalmazott, de a rendelet szerint zsidónak minősülő lelkészek sárga jelvény viselésére ne kényszerüljenek. Ugyanezt a mentességet kérjük a református egyház minden esküt tett tisztviselőjére (tanítók, tanárok, kántorok, diakonusok, gondnokok, presbiterek), valamint a szabály szerint beöltöztetett diakonisszák részére;

másodszor kéri egyházunk, hogy mindazok a zsidónak minősülő családtagok (férj és feleség), akiknek gyermekeik a kiadott rendelet értelmében sem esnek a zsidókat sújtó intézkedések hatálya alá, tehát ahol a család keresztyén jellege helyreáll, a család lelki egységének megóvása céljából mentesüljenek mind a jelvény viselése, mind a háztartási alkalmazottakra vonatkozó rendelkezések hatálya alól;

harmadszor tisztelettel kérjük, alakíttassék a zsidótanács mellett, a zsidónak minősülő keresztyén egyháztagok érdekeinek képviselésére egy keresztyén zsidótanács.

Mindhárom kérésünk oly világos és magától értetődő, hogy a mai vágatató időkben külön megokolással nem terhelem Nagyméltóságod nagybecsű figyelmét. Úgy gondolom, hogy az egyháznak most és itt csak kérnie lehet. Kér alázatosan, bizalommal az Isten nevében.

Fogadja Nagyméltóságod kiváló tiszteletem őszinte nyilvánítását.

Budapest, 1944. április 3. Ravasz László s.k. szolgálatban legidősebb református püspök”

Ez volt az az irat, mellyel 1944. április 4-én útnak indultam.

Felkerestem először Ambrózy Gyula kabinetirodai főnököt, hogy tájékozódjam Kormányzó Úr felfogásáról, az aktuálisá vált zsidórendeletek ügyében és érdeklődjem az iránt: mikor tehetek a Kormányzó Úrnál előterjesztést néhány református lelkész és nagyszúlyú egyetemi professzor mentesítése tárgyában.

Ambrózy Gyula tájékoztatott, hogy a Kormányzó Úr a mostani helyzettel csak a legszükségesebb formában tartja fenn a kapcsolatot, magát fogolynak érzi és semmiféle olyan intézkedést nem tesz, amelynek végrehajtása legkisebb részben is mástól, elsősorban idegen hatalomtól volna függővé téve. Az ő álláspontja a zsidókérdésben

ismeretes, de nem szándékozik egyes eseteket a birodalmi főmegbízottal megbeszélni és kitenni magát annak, hogy kérését ne teljesítsék. De az az erkölcsi súly, amelyet saját kormányánál is jelent, már elért annyit, hogy a kiadott rendeleteknél változtatások fognak következni. Ezt legjobban Jarossal tudnám megbeszélni.

Onnan átmentem Jaross belügyminiszter úrhoz, aki nem tudott fogadni. Este 7 órára tűzte ki a megbeszélés idejét. Este 7 órakor hivatalában megjelentem és háromnegyed nyolcig vártam, azután volt alkalmam a kérdést Jarossal megbeszélni, aki értesített, hogy a lelkészek, diakonusok, diakonisszák, apácák a sárga csillag viselése alól mentesülnek. Igyekezni fognak a keresztyén család egységét megtartani s a keresztyén né vált családtagokért a család idősebb zsidónak minősülő tagjait is mentesíteni fogják a csillag viselése alól. Kértem még tőle, hogy ugyanezt a kedvezményt terjessze ki a háztartási alkalmazottaknál elrendelt tilalom alól való mentesítésre is, s a tervezendő zsidótanácsba a keresztyén zsidók képviselőjét ne bízzák az őket érthető módon megvető izrealita zsidókra, végül adjanak mentességet a zsidó származású presbitereknek és magasabb egyházi tisztviselőknek.

Mindezekre általánosságban nagyon kedvező választ adott úgy, hogy én azzal jöttem el, ezek a kedvezmények rövid időn belül rendeletek formájában is megjelennek.

Néhány napig vártam, lesz-e eredménye előadott kérésünknek. (Ugyanis a többi keresztyén egyházak is igen erőteljesen interveniáltak.) Lett is számbavehető enyhítés, de távolról sem annyi, amennyit kértem. Közben Balogh Jenő elnöktársam is hazaérkezett, azzal a csodálatos hűséggel, erkölci bátorsággal, nyugodt bölcsességgel és tiszta keresztyéniséggel állott mellettem, amelyet benne mindig csodáltunk s együtt irányítottuk a magyar református egyház állásfoglalásait a zsidó kérdésben. Mindjárt megfogalmaztunk egy előterjesztést a miniszterelnökhöz, amelyben hivatkozni kellett a már megadott kedvezményekre, de be kellett jelenteni elvi felfogásunkat és körvonalaizni kellett azt a minimumot, amelyet a zsidó származású keresztyén híveink számára kívánunk. Így született meg az a beadványunk, amelyet 1944. április 6-án írtunk alá. E beadvány másolatát elküldtem Kapi Bélának és az evangélikus egyház is hasonló tartalmú levéllel kereste meg a miniszterelnök urat. A levél szövege a következő:

“Nagyméltóságú Miniszterelnök Úr! A magyarországi református egyház vezetősége megkönnyebbüléssel olvasta a Budapesti Közlöny 77. számában közzétett 1450. számú kiegészítő rendelkezést, amely a zsidók megkülönböztető jelzése tárgyában kelt 1240. számú miniszteri rendeletnek harmadik pontját megenyhítette s ebből azt a reménységet meríti, hogy Nagyméltóságod kormánya a zsidókérdés megoldásánál a keresztyén humanitás szempontjait nem tartja figyelmen kívül hagyható tényezőnek. Ez bátorít fel arra, hogy tisztelettel előterjesszük alábbi kéréseinket:

A keresztyén egyházak elvi álláspontját az Isten Igéje így adja elő: ‘Aki Krisztusban keresztkeltem meg, Krisztust öltözzétek fel. Nincs zsidó, sem görög; nincs szolga, sem szabad; nincs férfi, sem nő; mert ti mindnyájan egyek vagytok a Jézus Krisztusban.’ (Gal 3: 27-28.) Ebből az következik, hogy a keresztyén egyház tagjaira nem lehet olyan terhet vetni, amely a zsidót azért sújtja, mert zsidó.

De mivel Nagyméltóságod kormánya az 1941. évi XV. t.c. 9. szakaszát alkalmazta annak eldöntésénél, ki a zsidó: ez alkalommal nem tehetünk egyebet, mint azt, hogy megértő elbánást kérjünk a törvény keretén belül egyházunk zsidónak minősülő tagjai számára.

Kérjük a lelkipásztorok számára megadott kedvezmény kiterjesztését a református egyház minden esküt tett tisztviselőjére (tanárok, tanítók, kántorok, gondnokok, presbiterek).

Kérjük az 1450. számú rendelettel a jelvény viselésére megállapított mentesség kiterjesztését a háztartási alkalmazottakkal kapcsolatos tilalmakra is.

Végül arra az esetre, ha a magyar kormány is alakít egy ú.n. zsidó tanácsot, a zsidóság érdekeinek képviseletére: tisztelettel kérjük, méltóztassék gondoskodni arról, hogy a zsidónak minősülő keresztyén egyháztagok ne a velük szemben érthetően elfogult zsidótanács illetékessége alá tartozzanak, hanem külön érdekképviseleti szervezethez jussanak.

Késérünket Nagyméltóságod bölcs megfontolásába és jóindulatába ajánlva, vagyunk kíváló tiszteletünk őszinte nyilvánításával

Budapest, 1944. április 6. Balogh Jenő s.k. főgondnok, Ravasz László s.k. püspök

4.) A húsvéti ünnepkörrel járó nagy elfoglaltság és az orrfurunkulózisból származó kínos szenvedés s életveszedelem ellenére is a zsidókérdés foglalta le legtöbb időmet. A zsidókérdés pásztori oldalán azzal próbáltam szolgálni, ha hozzámforduló kétségbeesett embereknek néhány megnyugtató szót szólok. Sok levelet írtam és küldtem szét. De amint a helyzet nehezebbé, egyszerre megszűntek a nyílt és bizodalmas levelek és elkezdődött az álnévvél vagy névtelenül írt levelek özönlése, amelyben mind arra nógattak: szánjuk meg őket, tegyünk valamit értük, hiszen egy szavunkba kerül s megváltozik a helyzet.

Én pedig 1944. április 12-én kihallgatáson voltam a Kormányzó Úrnál. Meghallottam a nagy politikai fordulat hiteles történetét éppen az ő ajkáról. Megértettem állásfoglalásának motívumait és meg tudtam őt nyugtatni afelől, hogy minden becsületes magyar ember a kibontakozásnak ezt az egyetlen és utolsó formáját közreműködésével támogatja, ha csak a kormányzat olyan intézkedéseket nem tesz, amelyek ezt a támogatást megghiúsítanák. Kértem arra, hogy a zsidókérdéssel kapcsolatban őrizkedjék minden olyan állásfoglalástól, amely az elkövetkezendő kegyetlenségek felelősségét az ő tiszta nevére hárítaná. Legyen meggyőződve arról, hogy ilyen irányú kísérletezések történni fognak. A desperádok megkísérlik saját számlájukat mások erkölcsi tőkéjéből fizetni ki.

Ugyancsak április 12-én hosszabb beszélgetést folytattam Tasnádi Nagy Andrással. Mint a jobboldali pártok legkiemelkedőbb személyiségét megkértem arra, hogy a parlamentben súlyos politikai egyénisége bevonásával alakítsanak ki egy olyan politikai közvéleményt, amely a zsidókérdés tűrhető megoldását segítené elő. Itt a következőkre kellene figyelemmel lenni:

a) a teljesen keresztyénné vált család egyik tagját sem szabad visszadobni a zsidóságba;

b) ha valaki házastársa révén jutott kedvezményhez, tartsa meg ezt abban az esetben is, ha házastársa hibájából kellett elválnia;

c) a megkülönböztető jel viselésére kötelezett keresztyéneket kezeljék a zsidó tanácsban és az elkülönítésnél, valamint az egész igazgatás területén külön engedjék meg nekik, hogy keresztyénségüket kitüntető jelzést viselhessenek;

d) zsidónak minősülő ember ne veszítse el állását, ha keresetéből tisztán keresztyénekből álló családot tart fenn;

e) legyen egy forum, mely bizonyos rendkívüli esetekben, különös érdemekre való tekintettel a mentességet kimondja (tudósok, művészek, katonák, stb.).

Nem tudtam Tasnádi Nagy Andrással egy véleményre jutni presbitereink mentesítése tárgyában. Ő ebbe a kiterjesztésbe nem ment bele.

Ez alatt az idő alatt számtalan egyéni kérés teljesítésével kínlódtam, de mivel éppen az adott helyzetből kifolyólag köztem és a kormány között semmiféle belső kapcsolat nem volt, a keresztyén egyházak egyöntetű fellépésre nem tudták magukat elhatározni, csak annyi eredményt tudtam elérni, amennyit személyes befolyásom elbír.

5.) A miniszterelnök úr az egyetemes konvent elnökségének beadványára sokáig nem válaszolt. Már azt hittük, meg kell sürgetni a választ és ennek megfelelően új levelet fogalmaztam, amelyben egyrészt ez a sürgetés volt benne, azután komoly figyelmeztetés, végül újabb kérések. Ezt átadtam Kapi Bélának és az evangélikus egyház is ennek megfelelően készített egy előterjesztést. Az én súlyos betegségem, közlekedési nehézségek, a posta ezernyi akadálya folytán, mire készen voltunk írásunkkal, megjött a miniszterelnök úrnak 38. Res. szám alatt 1944. május 10-én adott válasza, amely így hangzik:

"M. kir. Miniszterelnökség 38 RES M.E.I.

Nagyméltóságú és Főtiszteletű Dr. Ravasz Lászlóúrnak, a dunamelléki ref. egyház püspöke, m. kir. t.t., felsőházi tag stb. stb. Budapest.

Nagyméltóságú és Főtiszteletű Püspök Úr! A magyarországi református egyház egyetemes konventjének a zsidókérdés megoldásával kapcsolatosan kiadott kormányrendeletekre megtett észrevételeire legyen szabad Nagyméltóságodat a minisztertanács állásfoglalása alapján az alábbiakban tájékoztatnom.

A magyar királyi kormány eddigi álláspontjának és szilárd meggyőződésének megfelelően nem térhetett el attól az elvi kiindulópontjától, mely szerint a zsidóság faji és így a zsidókérdés szabályozása faji és nem vallási probléma. A magyar királyi kormány valamennyi tagja hiszi és vallja a keresztség szentségének a megkeresztelt személyek hitbéli életére gyakorolt átváltoztató hatását, de ez a hatás a természet rendje szerint a faji adottságokat gyökeresen nem változtatja meg. Nem mellőzheti a magyar kir. kormány annak a megemléztését sem, hogy a keresztség felvétele igen sok esetben nem lelki belső meggyőződésből fakadt, hanem egyéb, sokszor méltánylást nem érdemlő szempontokból és ilyen esetekben felfogásunk szerint a keresztség felvételének még a hitbéli életben sem lehet átalakító hatása. Éppen ezért az összes államok jogalkotása, amelyek a zsidókérdést törvényes szabályozás alá voltak kénytelenek venni, az izraelita hitfelekezethez tartozást csak a fajhoz való tartozást meghatározó egyéb adatok

hiányában használták fel a 'zsidó' fogalmának faji meghatározására, tekintettel arra, hogy a zsidó faj a fajok közül az egyetlen, amely a legújabb időkig ugyanabban a vallásban tömörült.

Ugyanezt az utat járja a magyar jogalkotás már 1938. év óta.

Még a legelső és legenyhébb zsidótörvény, az 1938. XV. t.c. sem helyezkedett a vallási hovatartozás alapjára és már ez a kezdeti jogszabály sem ismerte el nemzsidónak azokat a zsidószármazású keresztyéneket, akik az 1919. évi augusztus 1. napja után keresztkedtek meg. Továbbfejlesztette ezt az elvet az 1939. IV. t.c., amely az egészen zsidószármazásúak közül csak kivételesen emel ki egyes kategóriákat: nevezetesen a nemzsidóval házasságban élőket és egyes olyan régen áttért személyeket, akiknek ősei már 1849. előtt Magyarországon születtek. Végül teljesen faji alapra helyezkedett az 1941. XV. t.c., amely csak a félévek egyes kategóriáit emelte ki a zsidók közül, míg azokat, akiknek három vagy négy nagyszülője zsidó, vallásukra tekintet nélkül zsidónak minősítette.

A zsidókérdés nem vallási, hanem faji probléma tehát, ennél fogva a kérdés törvényes szabályozása során a zsidó fogalmát felekezetre tekintet nélkül, faji alapon kell meghatározni. Aligha szorul különösebb okadatolásra, hogy a kormány a jelenlegi rendkívüli helyzetben, amikor a zsidókérdés törvényes szabályozása nem kerülhető el - nem térhet le a zsidó minősítés tekintetében a faji meghatározás alapjáról és nem alkalmazhat olyan megállapítási módszereket, amelyeket a törvényhozás 1941-ben, sőt már 1938-ban sem tartott elfogadhatónak.

Ami Nagyméltóságod szíves iratának a háztartási alkalmazottak tartásával kapcsolatos megállapítását illeti, tisztelettel közlöm, hogy a magyar királyi kormány, hajlandó megfontolás alá venni olyan háztartásoknak a háztartási alkalmazottak tartásának tilalma alól való mentesítését, amelyeknek egyetlen zsidó tagja az egyik házastárs, míg a másik házastárs és - amennyiben vannak - a gyerekek nem zsidók.

Végül tisztelettel értesítem Nagyméltóságodat, hogy a magyar királyi kormány a belügyminiszter úr útján intézkedni fog abban az irányban, hogy a Magyarországi Zsidók Szövetségének az 1520/1944. M.E. számú rendelet 3. §-a alapján megalakítandó alapszabályai lehetőséget nyújtsanak a keresztyén vallású zsidók részére a Szövetségen belül alosztály alakítására és ugyancsak az alapszabályok a belügyminiszterhez panaszjogot fognak biztosítani a Szövetségnek a keresztyén vallású zsidók ellen irányuló esetleges túlzó vagy jogtalan intézkedései ellen. Addig pedig, amíg az alapszabályok el nem készülnek és azokat a belügyminiszter júvá nem hagyja, az 1520/1944. M.E. számú rendelet 4. §-ában megjelölt intézőbizottságban a keresztyén vallású zsidók is megfelelő képviselőre fognak jutni.

A magyar királyi kormánynak eme felvilágosításai után hiszem és remélem, hogy Nagyméltóságod és a Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje a magyar királyi kormány ilyen irányú munkájával szemben megértéssel és bizalommal fog viselkedni.

Fogadja Nagyméltóságod őszinte tiszteletem nyilváníását.

Budapest, 1944. máj. 10. Sztójay Döme 2.k."

Erre új előterjesztést kellett szövegezni s megkeresni az evangélikusokat hasonló állásfoglalás végett.

Az egyetemes konvent előterjesztését az elnökség 1944. máj. 17-én írta alá. Két dolgot kellett benne megírni: először le kellett szögezni a miniszterelnök úrnak a zsidó rendelkezések enyhítésére vonatkozó ígéreteit, azután ki kellett fejezni tiltakozásunkat a zsidók megkezdett elkülönítése tárgyában; végül óvni kellett a kormányt attól a kísértéstől, amelyre még nem volt semmiféle konkrét jel, hogy meg ne kezdődjék a zsidóknak Németországba való deportálása. Így keletkezett az egyetemes konvent elnökségének 2720/1944. számú előterjesztés, melyet egész terjedelmében itt közlök:

"2720/1944. sz. Nagyméltóságú Sztójay Döme úrnak, m. kir. miniszterelnök Budapest. Nagyméltóságú Miniszterelnök Úr! Az egyetemes konvent elnöksége köszönettel vette Nagyméltóságodnak 1944. május 10-én 38. Res/M.E.I. szám alatt kelt nagybecsű levelét, amelyben válaszolni méltóztatott a magyarországi református egyház egyetemes konventjének nevében a zsidókérdés megoldásával kapcsolatos kormányrendeletek tárgyában tett tiszteletteljes előterjesztésünkre.

Köszönettel vettük tudomásul azt is, hogy a háztartási alkalmazottak tartásának tilalma alól mentesítést nyernek az olyan családok, amelyeknek egyetlen zsidó tagja az egyik házastárs, míg a másik házastárs és amennyiben vannak, a gyermekek nem zsidók.

Köszönettel vettük Nagyméltóságodnak azt a nagybecsű ígéretét is, hogy a m. kir. kormány a belügyminiszter úr útján intézkedni fog az iránt, hogy a Zsidók Szövetségének szervezetén belül a keresztyén vallású zsidók részére alosztály alakíttassék és ennek az alosztálynak fellebbezési joga lesz a Szövetségnek a keresztyén vallású zsidók ellen irányuló túlzó vagy jogtalan intézkedések esetében is, s addig, míg az alapszabályok elkészülnek, az 1520/1944. M.E. számú rendelet 4. §-ában megjelölt intéző bizottságban a keresztyén vallású zsidók is megfelelő képviselőkhöz jutnak.

Ezenkívül meglegedéssel olvastuk azokat a félhivatalos utasításokat, amelyek az olyan félzsidókat teljes jogú nem zsidóknak nyilvánítják, akiknek zsidó szülőjük már a házasságkötés előtt áttért a keresztyén vallásra; kíváncsian volna, hogy ez a kedvezmény azokra is kiterjesztessék, akiknek zsidó származású szülője a házasságkötés után, de még a gyermek hét éves kora előtt tért át. Melegedéssel olvastuk azokat az utasításokat is, amelyek a kitelepítések végrehajtásával a felesleges erőszakoskodást szigorúan elítélik.

A zsidónak minősülő egyének elkülönítésével kapcsolatban kifejezésre kell juttatnunk, hogy magát az elkülönítésnek a tényét a leghatározottabban helytelenítjük s úgy gondoljuk, hogy a keresztyén társadalomnak a régmúltban tett ilyen intézkedése vagy hagyománya többé fel nem újítható. A kérdésben hosszabb fejtegetésbe csak azért nem bocsátkozunk, mert Nagyméltóságod bölcs vezetése alatt álló kormányzat e tekintetben már befejezett tényeket teremtett s most reánk az vár, hogy a gyakorlatban jelentkező kérdésekkel szembenézzünk.

De még két dologra Nagyméltóságod nagybecsű figyelmét újra fel kell hívni.

Az egyik az: méltóztassék gondoskodni arról, hogy a kitelepítések során a keresztyén vallású zsidók külön elhelyezést nyerjenek s a keresztyén egyházak lelkipásztorainak módjukban álljon zsidónak minősülő híveiket elkülönített helyükön szabadon meglátogatni s őket a vallás vigasztalásában részesíteni. Ezt annál inkább kérnünk kell, mert tudomásunk szerint az izraelita vallású elkülönítettek között a rabbi szabadon végezheti lelkipásztori munkáját, nem volna helyes, ha a keresztyén egyházak lelkipásztorai akadályozva volnának a zsidónak minősülő kitelepített híveik lelkigondozásában.

A másik, amit meg kell említeni még csak egy sejtélem és aggodalom. Jeleket látunk, amelyek arra mutatnak, mintha az elkülönítés mellett az ország határán kívülre való deportálás is előkészületben állna.

Fel kell hívunk Nagyméltóságod figyelmét azokra a szomorú eseményekre, amelyek más országok zsidóságának hasonló deportálását végső befejezéshez juttatták s nagyon kérjük Nagyméltóságodat, hogy az ilyen események elkerülésére mindent megtenni s a magyar királyi kormányról és ezzel az egész magyar nemzetről az azokért jutó felelősséget elhárítani méltóztassék.

Fogadja Nagyméltóságod kiváló tiszteletünk őszinte nyilvánítását.
Budapest, 1944. május 19.

A református egyetemes konvent elnöksége:

Dr. Balogh Jenő s.k. főgondnok, világi elnök, Dr. Ravasz László s.k. püspök, lelkészi elnök

Ad 5/b) Főképpen a budapesti gyülekezetekből egyre sürgetőbben érkeztek kérések a presbiterék mentesítésének tárgyában. Ezért egy levelet írtam a belügyminiszterhez, amelyben elmondottam, hogy folyó évi május 11-ére kihallgatásra voltam előjegyezve, amelyről azonban súlyos betegségem miatt le kellett mondanom. E kihallgatáson akartam előterjesztést tenni a presbiterék mentesítése tárgyában. Még mindig nem vehettem fel az ekkor elejtett fonalat, ágyban fekvő beteg lévén és ezért arra kértem meg Mester Miklós álalamtitkár urat, hogy Bereczky Alberttel együtt adják át neki ezt a levelemet, amelyben a presbiterék mentesítését kérem s élszóval adják meg a szükséges felvilágosítást. Ennek eredménye lett, hogy a belügyminiszter tudomásul vette az egyháznak azt az intézkedését, hogy zsidószármazású presbitereknek az Egyházi Törvények alapján diakonusi bizonyítványt ad ki. A felterjesztés, valamint a tárgyalás lefolyásáról szóló feljegyzés, a belügyminiszter úrhoz intézett levél, amelyben a kedvezménymegadást megköszönöm, így hangzik:

“Nagyméltóságú Miniszter Úr! Ez év április 3-án személyesen volt alkalmam Nagyméltóságoddal megtárgyalni az egyháznak azokat a kívánságait, amelyeket a zsidócsillag viselésére vonatkozó rendelettel szemben nyomatékosan képviseltem az egyháznak azt az álláspontját, hogy a kivételezettség kiterjedjen az egyház presbitereire. Nagyméltóságod őszinte jóakarátával azt a benyomást nyertem, hogy ez az úhajtásunk elvileg nem ütközik akadályba s bizonyára meg is volt a készség Nagyméltóságodban az iránt, hogy az akkor készülő rendeletben ez a kérésünk is teljesíthessék. A rendelet azonban csak az egyházak lelkészeit, diakonisszáit és diakonusait részesítette mentességen.

Május 9-én, kedden Mester Miklós államtitkár úrral együtt a miniszterelnök úrnál voltam s akkor közölte velem az államtitkár úr, hogy Nagyméltóságod csütörtökön fogad bennünket. Ezen a látogatáson kívántam volna újból megismételni a presbiterek mentességére vonatkozó kérést. Sajnos másnap súlyosan megbetegedtem, az előkészített megbeszélésre már nem mehettem el Nagyméltóságodhoz s jelenleg is súlyos betegségemben betegágyból írom leveletem, amelynek átadását reménységem szerint Mester Miklós államtitkár úr társaságában egyházamnak egy kisebb küldöttsége fogja teljesíteni.

A református egyház alkotmánya szerint tulajdonképpen az egyháznak egyetlen tisztsége a presbiterség. A Kormányzó Úr Öfőméltósága által szentesített Egyházi Törvények I. t.c. 44. szakasza így szól:

'A presbiterek az egyházközség szellemi és anyagi ügyeinek intézésében az egyházi önkormányzat gyakorlásában és az egyházi fegyelem fenntartásában közreműködő egyházközségi tisztviselők.'

A presbiterek kötelességeit ugyanez a törvénycikk részletesen szabályozza. A jelen esetben kiemelkedőnek tartom a 44. § e) pontját.

'A presbiterek kötelessége az egyházközségnek az ő felügyeletükre bízott tagjait időnként, de legalább évenként egyszer, meglátogatják, különösen az elhagyottakat és betegeket felkeresik és a lelkigondozás missziói munkájával a lelkipásztornak segítségére vannak.'

Azért tartom ezt a pontot kiemelkedőnek, mert ebből nyilvánvalóan látszik, hogy a presbitereknek a jóval szélesebbkörű és magasabb természetű egyházi megbízatásukon belül az a feladatuk is megvan, ami a diakonusi munka lényege. A diakonus több olyan feladatot nem gyakorol, ami a presbiternek, mint magasabbrendű egyházi tisztviselőnek joga és kötelessége. ('Az egyházközség szellemi és anyagi ügyeinek intézése az egyházi önkormányzat gyakorlása és az egyházi fegyelem.') Világos dolog, hogy amikor megadunk egy jogot, egy alacsonyabb felelősséget és munkakört betöltő tisztviselőnek, akkor ebben a jogban részesíteni kell azt a magasabb fokon álló egyházi tisztviselőt, aki a diakonusi feladatkört is betölti, de ezenfelül még magasabbrendű felelőssége is van. A presbiter tehát teljes értékű diakonus is, viszont természetesen a diakonus nem rendelkezik a presbiter összes jogaival.

Lehetségesnek és Egyházi Törvényeinkkel teljes mértékben megegyezőnek látnám, ha a presbiteraink közül mindazokat, akiknek erre a vonatkozó kormányrendelet miatt szükségük van, az egyház hivatalos diakonusi igazolvánnyal látná el. Mégis súlyt helyeztem arra, hogy ebben az egyházunkra nézve rendkívül jelentős kérdésben - hiszen egész egyházalkotmányunk a presbiteri rendszeren nyugszik évszázadok óta és ez a presbiteri rendszer százados nevelője volt a magyarságnak is, amikor egy tanácskozó asztalhoz ültette a főurakat és a jobbágyokat - ne tegyünk addig intézkedést, amíg a kormányzat illetékes tényezőjének helyeslését nem bírjuk.

Azzal a kéréssel fordulok Nagyméltóságodhoz: méltóztassék helyeslően tudomásul venni, hogy egyházunk azokat az egészen kicsiny létszámú, de hű keresztyén és az egyházak által erre a fontos tisztségre érdemesnek tartott,

megválasztott, esküt tett presbitereit, akik a sárga csillag viselésére egyébként kötelezve lennének, hivatalos diakonusi bizonyítvánnyal látja el.

Tudomásomra jutott az az alaptalan aggodalom, hogy a presbiterek kivételezése kaput nyit arra, hogy tetszés szerinti számban tehessenek esetleg egyes lelkipásztorok 'presbiterekké' olyanokat, akik nem azok. Ez az aggodalom egyházunk törvényei és alkotmánya iránti teljes tájékozatlanságot árul el. Az Egyházi Törvény I. t.c. 46. § 2. bek. a következőképpen rendelkezik: 'A presbiterek számát minden egyházközségre nézve az egyházközségek meghallgatásával az egyházmegyei közgyűlés 12 évenként állapítja meg.' A 12 éves időszakra választott presbiterek egynegyed-egynegyed része három évenként kerül új választásra s ez a ciklikus választási rendszer lehetetlenné teszi, hogy időközben új presbitert választhasson bármelyik egyházközség. A bármi okból megöregedett rendes presbiteri helyre a soron következő és a presbiterekkel együtt, tehát 3-3 éves ciklusra választott - pótpresbíter hívatatnak be. Ha tehát a magyar kir. kormány a presbiterek kivételezettségét úgy állapítja meg, hogy ez azokra a presbiterekre vonatkozik, akik például 1944. március 1-én vagy 15-én presbiterek voltak, akkor semmi mód és lehetőség nincs, hogy bárhol új embert presbiterré tehessenek.

Kérem Nagyméltóságodat, hogy egyházunk ezt a teljesen indokolt kérését teljesíteni méltóztassék.

Fogadja Nagyméltóságod őszinte nagyrabecsülésem kifejezését.
Budapest, 1944. június 14. Ravasz László s.k. püspök"

"Jegyzőkönyv

Alulírott dr. Mester Miklós vallás- és közoktatásügyi államtitkár, Szabó Imre lelkipásztor, a budapesti egyházmegye esperese, Bereczky Albert lelkipásztor, a dunamelléki egyházkerület missziói előadója főtisztelőtű dr. Ravasz László püspök úr memorandumával a mai napon küldöttségileg megjelentünk dr. Jaross Andor m. kir. belügyminiszter úr előtt. Dr. Mester Miklós államtitkár átnyújtotta a belügyminiszter úrnak dr. Ravasz László püspök úr levelét, amelyben az egyházi törvények 44. § c) pontja alapján (a presbiterek kötelessége... 'az egyházközségnek az ú felügyeletükre bízott tagjait időnként, de legalább évenként egyszer meglátogatják, különösen az elhagyottakat és a betegeteket felkeresik és a lelkigondozás és misszió munkájában a lelkipásztornak segítségére vannak.') Megállapítja, hogy 'lehetségesnek és az Egyházi Törvényeinkkel teljes mértékben megegyezőnek látnám, ha presbitereink közül mindazokat, akiknek erre a vonatkozó kormányrendelet miatt szükségük van, az egyház diakonusi hivatalos bizonyítvánnyal látná el. Mégis súlyt helyeztem arra, hogy ebben az egyházunkra nézve rendkívül jelentős kérdésben ne tegyünk addig intézkedést, amíg a kormányzat illetékes tényezőjének helyeslését nem bírjuk. Azzal a kéréssel fordulok Nagyméltóságodhoz: méltóztassék helyeslően tudomásul venni, hogy egyházunk azokat az egészen kicsiny létszámú, de hú és keresztyén és az egyházak által erre a fontos tisztségre méltónak tartott, megválasztott és esküt tett

presbiterei, akik a sárga csillag viselésére egyébként kötelezve lennének, hivatalos diakonusi igazolvánnyal látja el.'

Mester Miklós kérésére Bereczky Albert összefoglalóan ismertette a püspök úr egész előterjesztését. Jaross Andor belügyminiszter úr két kérdést intézett a küldöttséghez. Egyik kérdése az volt, hogy a küldöttség tagjai ne vegyék rossznéven, ha ű felelősségét átérezve megkérdezi: nincs-e ebben az esetben 'zsidóbujtatásra' lehetőség? Bereczky Albert a püspök úr memorandumának befejező szakaszát ismertette a miniszter úr előtt, amely ennek az aggodalomnak alaptalanságát világosan kimutatja, amennyiben az egyházi törvények I. t.c. 46. § 2. bek. a presbiterek választását ciklikus rendszer alapján írják elő, a presbiterek 12 évre választatnak, egynegyed-egynegyed három évenként kerül új választásra, időközi presbiterválasztásra tehát semmiféle mód és lehetőség nincs. A miniszter úr ezt a választ teljes megnyugvással elfogadta.

Másik kérdése az volt: mennyire tehető az így mentesítendő presbiterek száma? A küldöttség válasza az volt, hogy túlnyomó részük budapesti, vidéken csak egyes nagyvárosokban vannak, s az egész országban 80-100 emberre terjedne ki a mentesítettek száma.

Ezek után a belügyminiszter úr kijelentette, hogy a püspök úrnak a küldöttség útján előterjesztett kérését teljesíti s hozzájárul ahhoz, hogy az érdekelt presbitereknek mentesítés céljára hivatalos egyházi diakonusi bizonyítvány állíttassék ki.

Szabó Imre esperes előterjesztette a miniszter előtt azt a kérdést, hogy a keresztyén és zsidó felek, akik vegyesházasságban élnek, a gettórendelet értelmében milyen elbírálásban részesülnek? A miniszter kifejezte azt az elvi álláspontját, hogy a családot, különösen ahol a zsidó fél a keresztyén házastársnak adott reverzálist, nem szabad szétszakítani és a keresztyén felet nem szabad a gettóba szorítani s ígéretet tett arra, hogy ezt a kérdést minisztertanács elé fogja vinni és a küldöttség tagjaitól a vegyesházasságra nézve rövid összefoglaló memorandumot kér. Miután az erre vonatkozó kérés teljesítését a küldöttség azonnal megígérte, a miniszter úr jóindulatát igen hálásan megköszöntük.

Jelen jegyzőkönyv 3 egyező eredeti példányban állíttatott ki.

Budapest, 1944. június 17.

Bereczky Albert s.k., Szabó Imre esperes s.k., dr. Mester Miklós s.k."

"Budapest, 1944. június 20. Nagyméltóságú Belügyminiszter Úr!

Hálás köszönettel vettem a jelentést levelemmel Nagyméltóságodnál megjelent küldöttség: Mester Miklós államtitkár, Szabó Imre esperes és Bereczky Albert missziói előadó részéről, hogy Nagyméltóságod a presbiterek mentesítésének azt a módját, hogy számukra az Egyházi Törvény 44. § c) pontja alapján hivatalos egyházi diakonusi igazolvány állíttassék ki, jóváhagyta. Ennek alapján sürgős esetben az egyetemes konvent utasítást adott a diakonusi igazolvány kiadására.

Mivel az illetékes alsóbb hatóságok írásos rendelkezést kérnek, tisztelettel kérem Nagyméltóságodat, méltóztassék az erre vonatkozó rendeletet sürgősen kiadni.

*A küldöttség által felvett jegyzőkönyv eredeti példányát mellékelem.
Fogadja Nagyméltóságod kiváló tiszteletem őszinte nyilvánítását.
Ravasz László s.k. püspök
Nagyméltóságú Jaross Andor úrnak, m. kir. belügyminiszter, Budapest*

6.) Váltig éreztem azt a rendkívül kedvezőtlen helyzetet, amely a keresztyén egyházak közös fellépésének hiányából származott. Legfőbb öhajításom az volt, hogy ezt megszüntessük. A "Jó Pásztor" és a "Szent Kereszt" egyesület gyakorlati működése is igazolta ennek a szükségét. Többször kifejezett ühajításomra Cavallier József a "Szent Kereszt" egyesület főtítkára 1944. május 3-án nálam járt s felvetette azt a kérdést: hajlandó vagyok-e együttműködni a római katolikus egyházzal a zsidónak minősülő keresztyének érdekeinek megvédése kérdésében. Természetesen igenlő volt a feleletem. Még azt is hozzátettem: ha azzal feszélyezettséget oszlatok el, szívesen teszek kezdeményező lépést is, de azt is vállalom, hogy bármily renden és bármily sorban, magánbeszélgetésben, vagy hivatalos keretek között részt veszek a cooperációban mindenféle presztízskérdésnek félretételével. Eerre kaptam a "Jó Pásztor" vezető alelnöke útján Cavallier Józsefnek azt az üzenetét, hogy a hercegprímás a felsőházi ülés után találkozni öhajjt velem. Akkor már én súlyos sárgaságban fekvő beteg voltam, és Balogh Jenőt kértem fel a megjelenésre. Balogh Jenő beszélt Radvánszky Alberttel s mikor megtudta, hogy a hercegprímásnak nincs kifogása az ellen, ha az evangélikus egyház is részt vesz ezen a megbeszélésen, a felsőházi ülésen megjelent református és evangélikus püspökök és főgondnokokból egy kis társaságot gyűjtött össze, akik az egyikbizottsági teremben a hercegprímás úrral találkoztak és kölcsönösen tájékoztatták egymást arról, hogy a róm. katolikus, illetve a református és evangélikus egyházak mit tettek a zsidókérdésben. A hercegprímás tájékoztatásáról Balogh Jenő barátom jegyzeteket készített és annak alapján referált nekem. Ebből a megbeszélésből nyilvánvalóvá lett, hogy a keresztyén egyházak nem együtt, hanem külön-külön azonos szellemben, teljes súlyok latbavetésével igyekeztek az igazságosság és emberiség nagy erkölcsi törvényét érvényesíteni és a zsidónak minősülő keresztyének lelki, erkölcsi és anyagi kérdéseit megóvni.

Nagy sajnálattal jegyeztem fel, hogy a hercegprímás úr irántunk tanúsított előzékenységét leszállította az a tény, hogy 1944. május 17-én a nagyméltóságú püspöki karhoz kibocsátott tájékoztató levélben, amelyben ugyanazt mondja el, amit az említett megbeszélésen a protestáns egyházfőkkel közölt, végül azt írta: 'fenti tárgyalásaim és az adott helyzetből magyarázható kevés eredmény ismertetése után kérem a nagyméltóságú Püspöki Kar tagjait és rajtuk keresztyül papjainkat is, alkalmas módon szóval közöljük és értesük meg azokat, akiket a sérelmes rendeletek érintenek, hogy tudtommal rajtunk kívül senki más nem vette védelmébe őket, és hogyha békeességes úton bizonyos enyhítéseket mégiscsak elértek, azt talán teljesen nekünk köszönhetik.'

Itt jegyzem fel azt, hogy a hercegprímás úrhoz 1944. június 15-én az alant közölt levelet intéztem: E levélben megköszöntem azt a tájékoztatást, amelyet ú a maga fáradozásairól a protestáns egyházi vezetőknek nyújtott s viszonzásul tájékoztattam őt arról, hogy mi, protestáns püspökök egy igen határozott formájú megkereséssel fordulunk az államkormányhoz, amely esetleg az állam és a protestáns egyházak között a

helyzetet nagy sajnálatunkra ki fogja élezni. E levelet Cavallier József úrral küldöttem el. Cavallier József urat a hercegprimás úr nem fogadta, e levelemre válasz nem érkezett.

"Budapest, 1944. június 15. Főmagasságú Hercegprimás Úr! Eminenciás Uram! Még mindég betegágyhoz szögezve mindenekelőtt meg kell köszönnöm Eminenciádnak Balogh Jenő elnöktársam útján küldött megtisztelő jókívánságait.. Mérféltetlenül sajnáltam, hogy azon a jelentős találkozón nem vehettem részt s nem hallgathattam közvetlenül Eminenciád ajkáról az ott elhangzott nagyjértékű fejtegetéseket.

Akkor én felvettem volna azt a kérdést, amelyet mély tisztelettel most vetek fel: mikor látják a keresztyén egyházak elérkezettnek az időt arra, hogy egy ünnepélyes deklarációval ország ésvilág előtt tiltakozzanak a zsidókérdés megoldásának jelenleg gyakorolt embertelen módja ellen.

A református egyház igénytelen nézete az, hogy az idő nagyon hamar elkövetkezhethet. Mielőtt azonban a nagy nyilvánosság elé fordulunk s ezáltal legalább ebben a vonatkozásban, egyházunk és a kormányzat között szakítás következne be - szükséges még egy utolsó komoly figyelmeztetést küldeni a kormányzatnak s benne a tiltakozást és a feddést a Máté írása szerint való evangélium 18. részének 16. verse szerint 'a két vagy három tanú nyilvánossága mellett' végrehajtani.

Egy ilyen tiltakozás tervét elkészítettem. Még nem látták püspöktársaim és elnöktársaim, de az idő sürgőssége miatt csupán tartalmáról mély tisztelettel tájékoztatom Eminenciádat s egy példányt bizalmasan csatolok. megvan a reményem arra, hogy az evangélikus egyház hasonló tartalmú, illetve szellemű levéllel fordul a miniszterelnök úrhoz.

Állásfoglalásunkról tiltakozó iratunk másolatának felterjesztésével tisztelettel tájékoztatjuk a Főméltóságú Kormányzó Urat.

Miután hivatali és magánlevelezésem be nem jelentett ellenőrzés alatt áll, ezt a leveletem Főmagasságod hivatalának Cavallier József úr által küldöm meg.

Fogadja Főmagasságod kiváló tiszteletem őszinte nyilvánítását

Ravasz László s.k. püspök

Főmagasságú Serédi Jusztinián hercegprimás úrnak, Esztergom."

7.) 1944. április 27-én megjelent nálam Perényi Zsigmond a felsőház elnöke és elmondotta, hogy közvetlen tapasztalásból tudja, hogy a Kárpátalján, Szabolcs megyében, általában észak-kelet Magyarországon a zsidókat összefogták, szabad ég alatt karámszerűen elkülöníteték őket és napokon át tartották kitéve az időjárás viszontagságainak, úgy tudják azért, hogy munkaszolgálatra Németországba fogják szállítani, de ez csak ürügy, mert az a sors vár rájuk, ami a lengyelországi és szlovákiai zsidóságot érte. Nagyon kért arra, hogy menjek fel a Kormányzó Úrhoz, hívjam fel erre a figyelmét és kérjem meg: tegyen meg mindent, ami módjában áll, hogy ezeket a szörnyűségeket meg lehessen akadályozni. Bár a dolgok menetébe ilyen közvetlen belenyúlás tartózkodó természetemmel ellenkezik, vállalkoztam a küldetésre s másnap a Kormányzó Úrnál kihallgatásra megjelentem. Megismételtem most még nyomatékosabban azt a kérdést, hogy minden zsidó atrocitás felelősségét hárítsa el

magáról, amit csak lehet akadályozzon meg, mert itt beteg emberek jutottak közhatalomhoz s olyan cselekedeteket követnek el, amelyeknek szűgyenét és felelősségét a világtörténelem és a művelt emberiség ítélőszéke előtt elhordozni nem tudjuk. A Kormányzó Úr bizonyos ellenérzéssel hallgatta előterjesztésemet s olyan benyomás maradhatott benne, hogy túlléptem az illetékességnek a határvonalát. De ez a helyzetből következett s ezt, mint kockázatot vállalnom kellett. Elmondta azután a Kormányzó Úr, hogy amikor tudomására jutottak a nyíregyházai dolgok, fölhívta a belügyminisztert, nagy patáliát csinált, azonnal leküldte a két államtitkárt és úgy tudja, hogy a botrányos bánásmódot megszüntették. Én azonban ebben nem voltam biztos, de miután adatok rendelkezésemre nem állottak, nem akartam a kérdésről vitatkozni. A Kormányzó Úr ezután elmondotta, hogy Magyarországtól nagyszámú munkaszolgálatost követeltek s csak nagy nehezen lehetett elérni, hogy ne "magyar" embereket, hanem "zsidókat" adjanak erre a célra. Ha pedig zsidókat adnak, helyesnek találja a kormánynak azt a felfogását, hogy hozzátartozóikat is küldjék ki, mert nem igazság, hogy a dolgozó és kereső fél más országban termelő munkát végezzen, családját pedig itthon tartsa el a közösség. Így fog kikerülni egy pár százezer zsidó az ország határán kívül, de hajukszála sem fog meggömbülni, mint annak a sok tízezer magyar munkásnak sem, akik a háború kezdete óta Németországban dolgoznak. Ebből sajnálattal állapítottam meg, hogy a Kormányzó Urat félrevezették.

7.) 1944. május 9. napján Mester Miklós közoktatásügyi államtitkárral megjelentem Sztójay Döme miniszterelnök úrnál két ügy elintézésére. Az egyik Miss Haining skót direktisz szabadonbocsátásának ügye, a másik a folyamatban levő zsidó atrocitások kérdése. Miss Hainingot, a budapesti skót misszió internatusi felügyelőjét a német Gestapo letartóztatta 1944. április 25-én. Kiderült, hogy a pestvidéki fogházban van. Április 27-én jelentettem a sajnálatos eseményt a Kormányzó Úrnak s kértem az ő támogatását. Nagyon meleg szavakkal emlékezett meg skót barátainkról s mondotta, hogy az ügy iránt érdeklődni fog. Mint a magyar református egyház konventjének lelkész-elnöke, az államhatalom hivatalos képviselőjével, a protestáns ügyek államtitkárával kerestük fel a miniszterelnököt, illetve külügyminisztert, hogy Miss Haining szabadonbocsátása tárgyában közbenjárjon. Elmondottam a Skót Misszió jelentőségét; az első világháború után skót barátaink és különösen Webster úr kiállását a magyar igazság mellett s felajánlottam minden garanciát arra vonatkozólag, hogy Miss Haining semmiféle kifogásolható magatartást nem fog tanúsítani.

Sztójay Döme áttelefonált Jungerth-Arnóthy Mihály helyettes külügyminiszterhez, mi átmentünk oda vele, a helyzetet megismertettük és ő vállalta, hogy a német Gestaponál a kért közbenjárást megteszi és nevünkben felajánlja, hogy Miss Haininget valamelyik református intézményben elhelyezzük. Azóta előterjesztésünkre válasz nem érkezett, Miss Haining, ez a jószágos drága teremts a német internáló-táborban július 17-én meghalt.

Ez alkalommal a miniszterelnök elé tártam a rémséges eljárásokat, amelyeket a zsidók összegyűjtése során követtek el Marosvásárhelyt, Kolozsvárt, Baranyában, Kassán. A miniszterelnök úr szemmel láthatóan tájékoztatva volt ezekről. Kifejezte, hogy ezt a bánásmódot élesen elítéli és intézkedett az iránt: az elkülönítést szigorúan, de emberséges bánásmóddal hajtsák végre. Szavaiból az látszott, hogy a kormányzatban is meglehetősen különbvség van a módszer kérdésében s maga a kormányfő sem helyesli az

Endre-Baky-féle gesztiót. Ugyancsak ú tájékoztatott arról, hogy a zsidótanácsban a keresztyén vallású zsidók ügyének intézésére egy albizottságot alakít s ha az albizottság előterjesztéseit a zsidótanács nem fogadja el, vagy a zsidótanács olyan határozatokat hoz, amelyeket az albizottság keresztyén szempontból kifogásol, joga lesz a belügyminiszterhez fellebbezni. Ő értesített arról is, hogy a hercegprímás kérésére elvi beleegyezését adta ahhoz, hogy keresztyén vallású zsidók a megkülönböztető sárga folt viselése mellett keresztyénségüket feltüntető jelzést is viselhetnek. Erről szóló levelének tartalmi kivonatát miniszterelnök úr folyó évi június 7-én érkezett levelében velünk is közölte. Mondotta azt is, hogy a belügyminiszter úr előterjesztésére a minisztertanács, különösen kivételes esetekben felmentést a zsidókat terhelő joghátrány alól. Ezt azonban nagyon ritka esetben fogja tenni.

9.) A "Jó Pásztor" védő és gondozó munkája teljesen igénybe vette a konventi missziói bizottság előadójának: Muraközy Gyulának idejét és erejét. A zsidó ügyekkel rám szakadó munkát akkor sem tudtam volna végezni, ha egészséges vagyok. Nagy nyereség volt az ügyre, meg nem köszönhető segítség nekem, hogy Bereczky Albert, mint a dunamelléki egyházkerület missziói előadója, vállalta a zsidó vonatkozású ügyek intézését.

1944. május 19-én Benedek Tamás kérte, hogy fogadjam Wilhelm Károly ügyvéd urat, a zsidótanács jogtanácsosát. Azt feleltem: ha tudja, hogy súlyos betegen fekszem és mégis ragaszkodik hozzá, hogy beszéljen velem, állok szolgálatára. Erre megjelent Wilhelm Károly és elmondotta, hogy most a zsidóknak nem megalázásáról, vagyonának elvételéről van szó, hanem az életéről. Megkezdődött a zsidók deportálása azokban a bizonyos vagonokban, ahonnét - ők úgy tudják - nincs többé visszatérés. Kérdezte, mit tehet a református egyház e tárgyban. Ezt feleltem: megismételheti azt, amit már tett s egy új beadvánnyal kérni fogja a kormányzatot, hogy ezt a szörnyű felelősségeet hárítsa el a magyar nemzetről. Éppen újra fogalmazás alatt volt a miniszterelnök válasza következtében a konvent által készített beadvány s ebben a beadványban tettünk eleget ennek a kötelességünknek. Ugyanilyen szövegű beadványt adott be az evangélikus egyház is.

10.) Miután a miniszterelnöktől beadványunkra válasz nem érkezett, a zsidók deportálása pedig valóságnak bizonyult, szükségessé vált a végső állásfoglalás. Ez állásfoglalással kapcsolatban a következőt kell megjegyeznem.

Benne már nem az egyház, mint közjogi testület szólal meg, hanem Isten Igéje: nem az egyházfők, mint törvényhozók fejtik ki benne nézeteiket, mint amit meg kellett volna csinálniuk s ha én súlyos beteg nem lettem volna, meg is tettem volna a június 3-i felsőházi ülés alkalmából, hanem a kulcsok hatalmával élve arról kell bizonyosságot tennünk: mi az egyház Urának üzenete ebben a kérdésben az ő gyülekezeteihez. Azokkal a püspöktársaimmal, akikkel március 20-a óta találkozhattam, erről beszélgetést folytattam és ők tökéletesen egyetértettek velem. Miután Erdély sem a zsinatra nem jött fel, sem a felsőházi ülésekre és az elnöki értekezletre nem lehetett őket felhívni, velüke tárgyban beszélgetést nem folytathattam. Így történt azután, hogy még mindig súlyos betegen megfogalmaztam júniusban egy ünnepélyes üzenetet, amelyben a református egyház püspökei fordulnak a miniszterelnök úrhoz, hogy Szentírásban (Máté 18, 15-20) adott parancs szerint, mielőtt még nyilvánosan elkárhoztatók, a tanúk előtti figyelmeztetés nagy parancsolatját végrehajtsuk. Érintkezésbe léptem Kapi Bélával,

miután meggyőződtem, hogy ebben a kérdésben velem egyetért, megfogalmaztam azt a levelet, amelyet a magyarországi két evangéliumi egyház kilenc püspöke volt aláírandó. Ezen a fogalmazványon egy esti értekezlet alkalmával, amelyet betegágyam mellett tartottunk: Balogh Jenő, Radvánszky Albert, Kapi Béla és én, még bizonyos simítást, enyhítést végeztem. Azután küldöncök útján aláírtuk mind a kilenc püspökkel (mindenik szó nélkül aláírta) és 1944. június 23-án Balogh Jenő, Radvánszky Albert, Kapi Béla, Muraközy Gyula, Bereczky Albert urakból álló küldöttség személyesen adta át a miniszterelnök úrnak. Az előterjesztés szövegét alant közlöm:

“Nagyméltóságú Miniszterelnök Úr! Folyó év május hó 19-én kelt beadványunkban még csak, mint sejtelmet és lehetőséget említettük meg, hogy megkezdődhetik a magyarországi zsidóság ismeretlen helyekre való deportálása. Azóta megbízható értesülés érkezett hozzánk arról, hogy leölmözött vasúti kocsikban napnap után kocsinként 70-80 különböző nemű, korú, társadalmi állású zsidó, izraelita és keresztyén vallású vegyesen, hagyja el az ország határát és tűnik el szemünk elől ismeretlen messziségekben. Mind a deportáltak, mind hozzátartók arról vannak meggyőződve, hogy újuk a végső megsemmisülésbe vezet.

A zsidókérdés megoldása politikai feladat; mi most itt politikával nem foglalkozunk. E megoldás végrehajtása egy nagy igazgatási munka, mi ebben szakemberek nem vagyunk. De a zsidókérdés megoldásának módja mihelyt az Isten örök törvényeit kihívja, arra kényszerít minket, hogy tiltakozó, elítélő és ugyanakkor könyörgő szavunkat a felelős kormány feje előtt feleljük.

Nem tehetünk másképp.

Minket Isten arra rendelt, hogy ebben a nemzedékben az Ő örökkévaló evangéliumát hirdessük és bizonyosságot tegyünk az ő erkölcsi világrendjének változhatatlan törvényéről, akár tetszik az embereknek, akár nem. Abból az isteni megbízatásból merítjük jogcímünket, hogy alázatos és bűnös emberekként, de a hit és engedelmisség szent kötelékében Isten Igéjéről bizonyosságot téve, kárhoztassunk minden olyan elbánást, amely az emberi méltóságot, az igazságot, és az irgalmasságot megsérti és az ártatlanul kiontott vér rettenetes ítéletét idézi népünk fejére. Mint a két evangéliumi egyház püspökei pedig feleljük tiltakozó szavunkat az ellen, hogy egyházunk buzgó tagjai azért, mert faji szempontból zsidónak minősülnek tekintet nélkül arra, hogy milyen keresztyén szellemről és erkölcsről tesz bizonyosságot egvéni életük, bűnhődjenek azért a ‘zsidó szellemiségért’, amellyel ünnepélyesen szakítottak, s amelytől magukat elzárták nemcsak ők, hanem sok esetben már őseik is.

Végül, mint magyar emberek, keresztyén lelkipásztorok ismételen könyörgünk Nagyméltóságodnak: vessen véget a kegyetlenkedéseknek, amelyeket Nagyméltóságod is bátran elítél, szerezzen érvényt annak a kijelentésnek, amelyet Nagyméltóságod kormányának egyik kiemelkedő tagja tett, amikor az oktan és kegyetlen zsidóírtás feltevése ellen tiltakozott. Mi Nagyméltóságod politikai helyzetét nehezíteni nem akarjuk, sőt a kibontakozásban magára vállalt nagy feladat megoldását elősegíteni kívánjuk, ezért tiltakozásunkat a magyar közvélemény elé egyelőre nem vesszük, pedig ezért minket a világkeresztyénség

vezető testületeinek vádja és felelősségrevonása ér. De ha szavunknak foganatja nem lesz, kénytelenek leszünk egyházunk közvéleménye és a világ protestantizmus színe előtt bizonytságot tenni arról, hogy mi Isten üzenetét nem hallgattuk el.

Fogadja Nagyméltóságod kiváló tiszteletünk őszinte nyilvánítását.

Budapest, 1944. június 20.

Dr. Ravasz László s.k. a dunamelléki református egyházkerület püspöke,

Vásárhelyi János s.k. az erdélyi református egyházkerület püspöke,

D. Dr. Révész Imre s.k. a tiszántúli református egyházkerület püspöke,

Dr. Enyedy Andor s.k. a tiszáninneni református egyházkerület püspöke,

Győry Elemér s.k. a dunántúli református egyházkerület püspöke,

D. Kapi Béla s.k. a dunántúli evangélikus egyházkerület püspöke,

D. Dr. Raffay Sándor a bányai evangélikus egyházkerület püspöke,

Turóczy Zoltán s.k. a tiszai evangélikus egyházkerület püspöke,

Kuthy Dezső s.k. a tiszai evangélikus egyházkerület püspöke

A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventjének elnöksége és a Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem elnöksége nevében igazoljuk, hogy a református és evangélikus püspökök ennek a beadványnak eredeti fogalmazványát külön-külön példányokon sajátkezűleg aláírták.

Ezt az előterjesztést - annak érdemével egyetértve - a fent nevezett két evangéliumi egyház alulírott legfőbb törvényes képviselői Nagyméltóságodnak átnyújtják.

dr. Balogh Jenő s.k. főgondnok, az egyetemes konvent világi elnöke,

Radvánszky Albert báró s.k. egyetemes felügyelő, a magyarországi evangélikus egyházegyetem kgy. világi elnöke,

dr. Ravasz László s.k. püspök, az egyetemes konvent lelkési elnöke,

Kapi Béla s.k. püspök, a magyarországi evangélikus egyházegyetem kgy. egyházi elnöke."

valamint az átadás lefolyásáról szóló, Balogh Jenő és Bereczky Albert feljegyzéseit is.

"Feljegyzések 1944. június hó 21-én a miniszterelnökségnél lefolytatott megbeszélésekről.

Az egyházak részéről jelen voltak: Kapi Béla dr. az evangélikus egyházegyetem lelkési elnöke, báró Radvánszky Albert egyetemes felügyelő, Muraközy Gyula konventi missziói előadó, Bereczky Albert egyházkerületi missziói előadó és Balogh Jenő dr. konventi világi elnök.

A magunkkal vitt emlékiratot körülbelül háromperces beszéd kíséretében Balogh Jenő adta át.

A miniszterelnök úr válaszában a következőket jelentette ki: teljes megértéssel veszi át az iratot és a amga részéről is emberiességi érzéseket táplál. Az ő lelkében is a legnagyobb ellenszenvet váltottak ki egyes jelenségek, ezért hívta össze a mai minisztertanácsot, amelyen a belügyminisztertől és két államtitkártól jelentést kívánt. Ismételten intézkedett az emberiességi szempontok megtartása iránt.

A Magyarországról elszállított zsidók, mint munkaerők vitetnek ki. A német hatóságoknak honvédelmi célokra újból nagyobb mennyiségű munkaerőre van szüksége s ahelyett, hogy magyar honosainkat adnánk oda, szállíttatnak Németországba a magyarországi zsidók. A cél tehát nem deportálás, még kevésbé

megsemmisítés, hanem munkaiüzemekben való felhasználás. A családokat azért nem különítették el, mert úgy értesültek, hogy a családok együtt kívántak maradni s szétválasztásuk még nagyobb elkeseredést keltene. Ha kivételesen előfordulhatott is, hogy egyes kisebb csoportokat (70-80) egyént egy vagonban összezsúfoltak, ezt úgy magyarázzák, hogy ha kb. 2000-2500 főből álló csoport nem talált helyet az előre elkészített vasúti szerelvényben, a fennmaradottak (ahogy mondják a 'resteket') zsúfolták össze értesülésünk szerint egy kocsiba. Egyébként a többire nézve azt állítják, hogy egészségügyi berendezés, víz, stb. rendelkezésre állt, sőt az előtte elhangzott állítás szerint a határon frissítőkkal fogadták a külföldre érkezőket.

Már az elmúlt hét elején felhívta az illető magyar hatóságokat, hogy ne csak intézkedjenek, hanem ellenőrizzék is a tett intézkedések végrehajtását, a belügyminiszter pedig keresse fel a német követet ez ügyben.

Ma e tárgyban az illetékesek jelentésének meghallgatása után újabb erélyes intézkedéseket tett.

Teljesen osztozik abban a felelősségben, amelyre a beadvány átadója utal és elkerülni úhajt minden megütközést és azt a kirobbanást, amit Balogh Jenő említett. A legnagyobb súlyt helyezi az egyházakkal való egyetértő közreműködésre.

Kapi Béla egyes eseteket is felemlített, de tudomásul vette a hallottakat, egyúttal különösen a keresztyén, de fajilag zsidó gyermekek érdekében úhajt intézkedni.

Báró Radvánszky Albert azt tartaná szükségesnek, hogy a keresztyéni hitre áttért zsidók érdekében egy külön tanács szerveztessék, továbbá, hogy a két protestáns egyház vezetősége alkalmat találjon arra, hogy az intézkedésre hivatott államtitkárokkal eszmecserét folytathasson és megbeszélés alapján juthasson eredményekre.

A hatóság részéről mondta a M.E. ezeket a kívánságokat meg fogják fontolni s a kormánynak nincs észrevétele az ellen, hogy a két egyház közös beadványban kérje, külön internátusok felállítására az engedélyt, amelyekben olyan református illetőleg evangélikus gyermekeket helyeznének el, akiknek valamelyik szülőjét, vagy szülőit munkaszolgálatra behívták s akiknek szülői gyermekük ilyen elhelyezését kéri.

Ennek alapján a közös protestáns bizottság elnöksége nyomban az ülés után a beadványt megszövegezte és a M.E-nek átadta."

11.) A fentebb említett értekezleten azzal a kérdéssel fordultam Kapi Bélához, látja-e világosan, hogy a miniszterelnökhöz írt levelünk következménye csak az lehet, hogy egy nílts deklarációval forduljunk gyülekezeteinkhez és ebben a miniszterelnökhöz írt tiltakozást orbe et urbi megismételjük. Azt mondta: látja. Arra a kérdésemre, vállalja-e az evangélikus egyház ezt a következményt? Azt felelte, hogy vállalja. Szükségessé vált tehát ennek a végső levélnek a megfogalmazása. Meg is fogalmaztam úgy, amint itt következik:

“Nagytiszteletű Lelkipásztor Úr! Felkérjük valamennyi hatóságunk alá tartozó lelkipásztor testvérünket, hogy a legközelebbi vasárnap istentisztelet végeztével, a gyülekezet előtt olvassa fel következő üzenetünket.

A magyarországi református egyház és a magyarországi evangélikus egyházegyetem valamennyi gyülekezetének, kegyelem néktek és békeesség Istentől a mi Atyánktól és az Úr Jézus Krisztustól. Testvéreink az Úr Jézus Krisztusban! A magyarországi református egyház és a magyarországi evangélikus egyház alulírott püspökei fordulunk hozzátok, hogy Isten színe előtt tájékoztassunk azokról a lépésekről, amelyeket egyházaink nevében a m. kir. Kormánynál tettünk. A szent gyülekezeteknek tudomására hozzuk, hogy a két evangéliumi egyház többszöri, élőszóval és írásban tett előterjesztése után ez év június 21-én egy ünnepélyes tiltakozó és kérő emlékiratot adott át a magyar kir. miniszterelnök úrnak. Ebben az emlékiratban reámutatott azokra az eléggé nem sajnálható eseményekre, amelyek a magyarországi Zsidóság elkülönítését és elszállítását kíséri, akár keresztyének, akár nem. Annak megállapítása után, hogy a zsidókérdés megoldásának ez a módja Isten örök erkölcsi törvényeibe ütközik, előterjesztését a következőképpen folytatta:

‘Minket Isten akarata arra rendelt, hogy ebben a nemzedékben az ő örökkévaló evangéliumát hirdessük és bizonysgot tegyünk az ő erkölcsi világrendjének változhatatlan törvényeiről, akár tetszik az embereknek, akár nem. Ebből az isteni megbízatásból merítjük jogcímünket, hogy alázatos és bűnös emberekként, de a hit és engedelmisség szent kötelékében Isten Igéjéről bionyságot téve kárhoztassunk minden olyan elbánást, amely az emberi méltóságot, az igazságosságot és az irgalmasságot megsérti és az ártatlanul kiontott vér rettenetes ítéletét idézi népünk fejére.’

Ugyanakkor kérve-kértük a m. kir. kormányt, vessen véget a kegyetlenkedéseknek, amelyet a kormány tagjai is elítéltek és szerezzen érvényt azoknak a kijelenmtéseknek, amelyek egyrészt a zsidóirtás ellen tiltakoztak, másrészt rendelkezéseket adtak a zsidókra vonatkozó jogszabályok emberies végrehajtására.

Fájdalommal kell megállapítanunk, hogy könyörgésünk eredményét nem látjuk.

Mint a két evangéliumi egyház püspökei, kötelességünknek tartottuk mindezekről híveinket, egyházunk minden tagját és Krisztus anyaszentegyházának egyetemes közönségét tájékoztatni. A gyülekezeteket bűnbánatra és az egész magyar népet Isten hatalmas keze alatt való megalázkodásra és hozzá való buzgó könyörgésre hívjuk föl és kérjük Istent, hogy irgalma és megtartó kegyelme forduljon magyar nemzetünk felé.

Szerető testvéreitek az Úr Jézus Krisztusban:

Budapest, 1944. június utolsó vasárnapja.”

A küldöncök szétvitték, a kilenc püspök közül nyolc aláírta a pásztorlevelet. Az erdélyi püspök azt mondta, hogy alá fogja írni, csak előbb az igazgatótanács néhány vezető tagjával megbeszélést folytat róla. Minden úgy látszott, hogy 1944. július 2-án ezt az üzenetet az összes magyar protestáns templomokban felolvassák.

Június 29-én felkért telefonon egyik püspök úr, aki egyébként aláírta az üzenetet, sőt azt mondta, hogy egy kissé enyhe, ő erősebben fogalmazta volna meg s közölte, hogy súlyos kifogásai vannak a szöveg ellen, neki is és egy másik püspöktársának is. Kért lehetőséget arra, hogy beszélgetést folytassunk. Nemsokára itt volt Erdélyből a levél, hogy az igazgatótanács értekezlete súlyos aggodalmakat táplál az üzenet felől s azt kéri a püspökétől, hogy ne írja alá. Így kellett távirattal július 3-ára Leányfalura új értekezletet hívnom össze. Az értekezleten súlyos betegen vettem részt és utána még komoly visszaesés is sújtott. Ez értekezleten megjelent Balogh Jenő, Kapi Béla, Raffay Sándor, Kuthy Dezső, Enyedy Andor, Bereczky Albert. A tanácskozás során kiderült, hogy a jelenlegi formát a püspökök közül rajtam kívül csak Révész Imre és Győry Elemér tartják jónak; többen azt úhajtják, hogy ugyanabban a pásztorlevélben az embertelen bombatámadások miatt is tiltakozzunk; végül, hoigy ne olvastassuk fel a szöveget a templomi szószékről, hanem bizzuk rá a lelkipásztorra, hogy alkalmas módon ismertesse meg gyülekezetével. Főképp Balogh Jenő óhajtására ezt én is elfogadtam, mert tudtam, hogy lesznek, akik felolvassák a templomban s ha csak egy templomban megtörténik ez a felolvasás, a célunk el van érve.

Nem tudtam a jelenlevőket arról meggyőzni, hogy a bombázások elleni tiltakozással ne kapcsoljuk össze a kédést. Előbb a zsidókérdésben kell elfoglalnunk az egyedül helyes álláspontot és ezt kell kifejezésre juttatnunk, mert ezzel már rég tartozunk s ha ezt megtettük, akkor mehetünk a másikkal. A külföldi egyházak akkor veszik komolyan a bombázás elleni tiltakozásunkat, ha a másik kérdésben elfoglalt bátor állásfoglalásunk megnyerte az ő helybenhagyásukat.

Fájdalom, fáradozásom nem járt sikerrel. Megpróbáltam tehát egy másik üzenetet fogalmazni, amelyben a bombaskárosultak ügye is benne foglaltatik. Ez a szöveg a következő:

“Körlevél a magyar református egyház és a magyarországi ágostai hitvallású evangélikus egyház valamennyi lelkipásztorához.

Nagytiszteletű Lelkipásztor Úr! A magyarországi református és evangélikus egyházak püspökei közös megegyezésre jutottak egyházainkat ezekben az időkben különösképpen érdeklő két kérdésben és erről a két egyház hivatalosait, testületeit és gyülekezeteit tájékoztatni kívánják.

Ennélfogva az alulírott püspökök felkéri saját egyházkerületük lelkipásztorait, hogy ezt a tájékoztatást gyülekezeteikben alkalmas módon tegyék közzé s megtörténtéről az esperes úrnak tegyenek jelentést.

Élénk tudatában vagyunk annak, hogy minket Isten ebben a nemzedékben azért hívott el a szent szolgálatra, hogynaz Ő Igéjét hirdessük. Örökkévaló erkölcsi törvényeiről bizonyosságot tegyünk és az evangélium világosságában Isten lelke által mondjunk ítéletet a földi és mennyei dolgokról egyaránt.

A két kérdés közül az egyik a zsidókérdés.

A zsidókérdés megoldása politikai feladat, tehát a politikusok dolga. Lebonyolítása közigazgatási teendő és ezért az arra hivatottak felelősek. Ha azonban a zsidókérdés megoldása körül olyan jelenségek tapasztalhatók, amelyek beletartoznak az emberiesség és igazságosság örökkévaló erkölcsi törvényeibe; ha ártatlanul szenved zsidóságáért olyan keresztyén, akimaga már régen, vagy

akinek talán még elődei tértek át a keresztyén egyházba, éppen a zsidósággal való szakítás kinyilvánítása végett: Krisztus egyházának és az egyház vezetőinek lelkiismeretbeli kötelessége ez ellen tiltakozni és mindent elkövetni az ilyen sérelmek megakadályozására.

A két magyar evangéliumi egyház felelős vezetői kezdettől fogva mindmáig mindent megtettek, ami hatalmukban állott egyrészt úgy, hogy elvi alapon szakadatlanul küzdöttek és tiltakoztak a kérdés megoldásában jelentkező túlzások és elfajulások ellen, másrészt azzal, hogy egyházunk zsidó származású tagjainak minden túlük telhető erkölcsi támogatást és pásztori védelmet igyekeztek megadni.

Legutoljára két evangéliumi egyház elnöksége személyesen nyújtotta át a miniszterelnök úrnak a két egyház valamennyi püspöke által aláírt tiltakozó és könyörgő szövegét.

A másik kérdés, ami időrendben később keletkezett: az egész magyar nemzetet sújtó bombatámadások ügye. Április 2-től mostanáig egyre fokozódó erővel éri a magyar városokat és egyes községeket a háborús küzdelemnek ez a szörnyűségesen elfajult formája. Háborúban álló nemzet vagyunk és ennek következményeit le is vonjuk. De akkor, amikor a hadviselésnek is megvannak a maga áthághatatlan erkölcsi törvényei, irtózatos elgondolni is, hogy nap-nap után kórházak, bennük betegek, orvosok, diakonisszák; iskolák és bennük gyermekek és tanítók; békés falvak, benne istentiszteletre induló hívek serege; a mezőkön dolgozó munkások, templomok és szeretetintézmények; sőt temetők, ahol feltámadásra váró porait őrzi a kegyelet, összetörjenek, porrá omoljanak, szétfreccsenjenek, pozdorjává zúzódjanak, olyan bombatámadások következtében, amelyek semmiféle katonai célpontot még csak nem is érintettek.

A bombázás kegyetlenségét még fokozza az a démoni kedvtelés látszó eljárás, hogy alacsonyrepülésben gépfegyverekkel pusztítják el a menekülő, egymáson segíteni akaró lakosságot, sok helyt gyermekeket és asszonyokat, akik közül szemmeláthatólag senki sem tartozhatik a hadsereg kötelékébe.

Módját ejtettük annak, hogy tiltakozó és könyörgő szavunk eljusson az egyházak egyetemes tanácsához.

Ezekben a rettenetes időkben a sátán meglazítja és összezavarja az erkölcsi ítélőképességet, amelyet az örökkévaló az istenkép megformálásakor ültetett el lelkiismeretünkben. Még erősebben, még tisztábban kell tehát hangzania a bizonyágtételnek arról az Igéről, amely Istennél volt, Isten volt és a mi Urunk Jézus Krisztusban testté lett.

Nincs is más menedékünk és reménységünk, csak a Benne megjelent örök irgalom.

Mint a két evangéliumi egyház püspökei mindezekről kötelességünknek tartottuk lelkipásztorainkat, gyülekezeteink vezetőit és seregét tájékoztatni. A gyülekezeteket bűnbánatra és az egész magyar népet buzgó könyörgésre hívjuk fel és kérjük az Istent, hogy hatalma és megtartó kegyelme forduljon magyar nemzetünk felé.

'Annak pedig, aki végzetlenül bőséggel mindeneket megcselekedhetik, feljebb hoigy nem mint kérjük, vagy elgondoljuk, a mi bennünk munkálkodó erő szerint annak legyen dicsőség az egyházban a Krisztus Jézusban, nemzetségről nemzetségre, örökkön örökké. Ámen.'

E levél megfogalmazása és aláírása után azzal váltunk el, hogy ezt a szöveget július 9-én minden református és evangélikus lelkipásztor megkapja és módját ejti, hoigy a gyülekezet vezetőségét presbiteri értekezleten, vagy más alkalmas módon állásfoglalásunkról tájékoztatja.

12.) Még az előkészületek folytak a szöveg sokszorosítására és szétküldésére, mikor Mester Miklósnak az a kérése jött hozzám, hogy a közoktatásiügyi miniszter: Antal István a legsürgősebben kíván beszélni a protestáns püspökökkel. Így egy megbeszélést tűztem ki 1944. július 11-én este 7 órára Leányfalura. Ezen a megbeszélésen megjelent: Antal István, hogy a kir. ügyészség lefoglalta a postán a hercegprímásnak a püspökökhöz és saját egyházmegyéje összes plébánosához küldött körlevelét, amelyben elrendelte, hogy július 9-én az összes templomokban olvassák fel az általa írt pásztorlevelet. E pásztorlevélben a hercegprímás elítéli a zsidon elkövetett visszaéléseket és kegyetlenkedéseket. Jelezte Antal István, hoigy a miniszterelnök, meg ő Czapik érsek bevonásával napokon át tartó tárgyalások során végre megegyeztek abban, hogy a hercegprímás a pásztorlevelet a lelkészek bizalmas tájékoztatására szánt iratnakminősíti és a legközelebbi vasárnap július 16-án csupán annyit olvastat fel a templomban, hogy a róm. katolikus egyház vezetősége kezdettől fogva mindent megtett a zsidókérdésben, ami kötelessége volt és ezután is meg fog tenni. Csakugyan ilyen irányú rendelkezést a rádión a hercegprímás ki is adott. Ezzel szemben a miniszterelnök a keresztyén egyházaknak megígéri, hogy a lelkészek családtagjait is teljes mentességgel ruhazza fel; bebizonyított atrocitásokat megbünteti; az elkülönítésrt emberiesen hajtja végre, a deportálást megszünteti és a budapesti zsidóság közül azokat, akik 1941. december 31-ig megkeresztelkedtek, mentesíti. Elmondta azt, hogy borotvaélen áll az egész helyzet, nagy belső küzdelem folyik a pártok között, sőt a megszálló hatalom különböző tényezői között is; ha valami olyan állásfoglalás történik, aminek következtében idegen katonai hatalom alá kerül Magyarország, az összes még itt levé zsidóságnak sorsa meg van pecsételve. Ha tehát az egyházak meg akarják menteni őket, egyelőre tartózkodjanak a tiltakozástól.

Itt derült ki a cooperatio hiányának sok siralmas hátránya. Ha a keresztyén egyházak előzetesen közös megállapodást létesítettek volna, az államhatalom nem tudott volna külön-külön felgöngyölíteni és kénytelen lett volna nagyobb engedményeket tenni, viszont, ha egyszer az államkormány a nagy többségben levő róm. katolikus egyházzal egy ilyen megegyezést köt, ezt a protestáns egyházak nem boríthatják fel, mert ezáltal az esetleg megerősödő kegyetlenkedésekért és szélsőjobboldali reakcióért, magukra veszik a felelősséget. Különbben is úgy éreztük, hogy még mindég marad a kezünkbn az az utolsó fegyver, amelyről nem mondtunk le, ccsak a vele való élest elhalasztottuk. Így jött létre az a megállapodás, hogy ha a miniszterelnök ígéreteit írásba foglalva az egyetemes konvent elnökségének másnap délig megküldi s a holnap délelőtti minisztertanácson megfelelő határozatokat hozat, a protestáns templomokban is csak egy olyan felvilágosító üzenetet olvasnak fel, a legközelebbi vasárnap, mint amilyen a római katolikus templomokban hangzik el. Másnap délelőtt meg is érkezett hozzám a miniszterelnöknek következő levele:

"Magyar kir. miniszterelnökség 71. Res. M.E.I.

Nagyméltóságú és Főtiszteletű Püspök Úr! A református és evangélikus egyházak vezetői által a zsidókérdés tárgyában folyó évi június hó 21-én számomra átnyújtott memorandumra szóbelileg adott válaszomban még nem volt módomban a zsidókra, különösen a megkeresztelkedett zsidókra vonatkozóan tervbevett és azóta már részben foganatosított összes intézkedéseket részleteiben közölni, jelen levemben azonban már bővebb és az egyes konkrétumokra is kiterjedő felvilágosításokat tudhatok.

Értesítem tehát Nagyméltóságodat, hogy a m. kir. kormány a zsidókra vonatkozó rendelkezések módosítása tekintetében a szóbelileg már közölteken felül a következő intézkedéseket tett:

1. Az 1844. évi július 6-án megalakították a keresztyén vallású zsidók érdekvédelmi szervezetét, amely a keresztyén vallásfelekezethez tartozó zsidók ügyeit veszi gondozásba és intézi függetlenül a Magyarországi Zsidók Szövetségétől.

2. Szigorú vizsgálatot rendelt el annak megállapítására, valóban előfordultak-e kegyetlenkedések és kíméletlen eljárások a zsidók szállításával és átköltöztetésével kapcsolatban. A vizsgálat során megállapítást nyert, hogy a kegyetlenkedésről és kíméletlen bánásmódról szárnyra kelt hírek általában híjával vannak a valóságnak, vagy legalábbis erősen túlzottak, de kétségtelen, hogy elszigetelt esetekben valóban sor került egyes hatósági szerveknek a belügyminiszter úr intenciója ellen való szabálytalan magatartásra. A belügyminiszter úr ilyen esetekben a legszigorúbb megtorlást alkalmazta és a jövőben ugyanilyen megtorlással és más szigorúbb preventív intézkedésekkel fogja megakadályozni, hogy hasonló esetek előforduljanak.

3. A budapesti zsidóknak az ország területéről való elszállítása a további intézkedésig szünetel.

4. Abban az esetben, ha a jövőben sor kerülne a budapesti zsidóknak az országból való elszállítására, a keresztyén vallású zsidók ez alól az intézkedés alól mentesülnek. Tehát a keresztyén vallású zsidók az ország területén maradnak. Igaz ugyan, hogy az említett zsidók továbbra is elkülönített lakásokban fognak lakni, de intézményes gondoskodás történik arról, hogy vallásuk szabad gyakorlata, a templomok látogatása és általában lelki gondozásuk zavartalanága feltétlenül biztosítottassék.

5. A keresztyén vallásfelekezet lelkészeinek hozzátartozói (szülői, testvére, a protestáns egyházak lelkészeinek feleségei és gyermekei) a megkülönböztető jelzés viselése és az ahhoz fűzött összes következmények alól mentes;íttetni fognak.

A fentieket Nagyméltóságoddal tisztelettel közölve, legyen szabad kifejeznem azt a reménységet, hogy ezek a mai körülmények között messzemenőknek tekinthető intézkedések a református és evangélikus egyházak vezetői által kifejezésre juttatott magasztos elvek védelmét illetően bizonyára megnyugtatósnak fognak szolgálni.

Fogadja a Nagyméltóságú és Főtiszteletű Püspök Úr a legőszintébb tiszteletem és nagyrabecsülésem kifejezését."

E levél megérkezése után 1844. július 16-án a délelőtti istentisztelet végeztével az összes protestáns templomok szószékéről elhangzott a következő üzenet:

"A magyarországi református és a magyarországi evangélikus egyházak püspökei tájékoztatni kívánják a gyülekezeteket arról, hogy mindkét evangéliumi egyház vezetősége a zsidókérdés kapcsán, különösen a megkeresztelkedett zsidók érdekében ismételten eljár az illetékes kormánytényezőknél és ezirányú fáradozásait továbbra is folytatja.

Budapest, 1944. július 2."

13.) Már Antal István említette a leányfalusi megbeszélésen, hogy készül egy jogszabály, amely a kormányzót felhatalmazza, hogy különös érdemesség esetében a zsidótörvény hatálya alól - kivéve annak házasságjogi vonatkozásait - mentesítést adhasson. E jogszabályt a Kormányzó Úr kiterjesztőleg és nagy jóindulattal alkalmazta. Az egyházak előterjesztését minden esetben elfogadta. Bereczky Albertet bíztam meg az esetek feldolgozásával és az ő közreműködésével sok kétségbeesett helyzet szerencsés megoldást nyert. Egy esetben izraelita vallású ember kérését is támogattam, bár nem volt rá illetékességem és az is sikerrel járt.

Jött a Lakatos kormány és megnyugtató kijelentéseket tett. Már-már az volt a reménységünk, hogy lassanként enyhül a helyzet. Csak a presbiterek mentessége dolgában kiadandó belügyminiszteri rendelkezés késett. Végre október közepe körül ebben is megegyezésre jutottunk a kultuszminiszterrel és az egyetemes konvent elnöksége megállapíthatta az érdekeltek végső hivatalos névsorát.

14.) Az 1944. október 16-i fordulat új helyzetet teremtett..

Az egyháznak nem volt módja nyilatkozni arról, hogy a Szálasi-kormányt de jure elismeri-e, azonban de facto el kellett ismernie és tárgyalnia kellett vele, mert menteni kellett, amit lehetett. Kétségbeesett emberek védelmére az utolsó, bár reménytelennek látszó kísérletet meg kellett tennem. Kihallgatást kértem a miniszterelnök helyettes úrtól és ő a kihallgatást a felsőházi ülés idejére és helyére tűzte ki, közvetlenül a kormány bemutatkozása utáni időre. Ez alkalommal kértem tőle:

a) Budapest nyílt várossé tételét, vagy legalább is olyan kedvezmények biztosítását, amelyek az itt élő több mint 1.000.000 ember életét az elkövetkezendő ostrom alatt és után elviselhetővé teszi. (Ne robbantság fel a közműveket, a hidakat stb.)

b) kértem a totális kiürítés mellőzését;

c) emberiséget a zsidókkal való bánásmódban. Visszavonását annak a rendeletnek, amely a vegyes házasságnál a keresztyén felet válásra hatalmazza fel, s ha nem válik el, őt is zsidónak minősítik;

d) a deportálás megszüntetését;

e) életbiztonságot a zsidók számára. Ugyanis éretlen suhancok fegyverrel, kézigránáttal kedvük szerint pusztították a zsidókat. Holttesteik sokszor napokon át úton-útfélen hevertek. Szervezett expedíciók járták be a zsidók házait és fosztották ki lakásaikat.

10-15 nap múlva értesített a miniszterelnök helyettes úr: a nemzetvezető kijárta a Führernél, hogy a közműveket nem robbantják fel, a kiürítés fakultatív lesz, kivéve az állami alkalmazottaké, a vegyesházasságokban a zsidó és nemzsidó felek eddigi jogi helyzetén változtatás nem lesz; a zsidókat Budapesten elkülönítik, a

munkaszolgálatosokat a német határ felé viszik, mert információik szerint orosz megszállás esetén a magyarsággal a legszörnyűbben kegyetlenkednek, de mindezt emberségesen hajtják végre

15.) Közben a zsidók szenvedése elérte, sőt túlhaladta az egyiptomi mértéket is. Űzött vadakká lettek tulajdon hazájukban, akiket úgy pusztítottak el, mintha kártékony férgek lettek volna Egyre több halott hevert az utakon és az ünnepélyesen nemzeti vagyonná nyilvánított zsidó javakból teherautókon szállították el azt, ami a szervezett fosztogatásnak éppen tetszett.

Ilyen körülmények között újra meg kellett próbálkoznom a keresztyén egyházak együttműködésének szorgalmazásával, Langlett Waldemár úrnak, a svéd vöröskereszt hasonló tárgyú kérése. Előadta, hogy ezt a gondolatot a nunciatúra is helyesli s ha mi, protestáns püspökök ilyen kéréssel fordulnánk a hercegprímáshoz, megvalósulhatna a szép terv.

Bár az első visszautasítás sebe még fáj s bár az ismételt próbálkozáshoz nem sok reményt fűztem, a hercegprímás úrhoz a következő sajátkezűleg írt levelet intéztem:

"Budapest, 1944. november 26.. Főmagasságú Bibornok Hercegprímás Út!Eminenciás Uram! A magyarországi zsidók - köztük sok keresztyén testvérünk - szenvedése ismét az égre kiált. Úgy érzem, nem lehet tovább halasztani azt az utolsó lépést, hogy a magyar keresztyén egyházak együtt emeljék fel szavukat a szörnyű bánásmód ellen. Itt most ez az együttes fellépés, amelyről mindenki tudja, hogy ellentétben áll elvi felfogással, eddigi gyakorlattal, éppen azért, mert azt bizonyítaná, hogy a zsidóüldözés megszüntetésének egyetemes emberi és általános nemzeti parancsa, még kiemelné tiltakozásunk egészen rendkívüli és semmiféle előzményhez nem hasonlítható sürgősségét és fontosságát.

Mély tisztelettel kérem Eminenciádat, mint a legnagyobb, legrégebb magyar keresztyén egyház fejét, úgy is mint közjogi állásánál és egyházi, valamint világi méltóságánál fogva a magyar keresztyénség első emberét, vezessen minket - a református és evangélikus egyház egy-egy képviselőjét - az államfő elé. Isten látja lelkemet, csak az a cél vezet, hogy a magyar keresztyén lelkiismeret szavában Isten parancsa megszólaltassék.

Kegyes intézkedését várva, kérem, fogadja el mély tiszteletem őszinte nyilvánítását

Ravasz László s.k. a magyarországi református egyház egyetemes konventjének lelkészelnöke."

A levelet Langlett Waldemár úrnak, a svéd vöröskereszt főmegbízott delegátusának adtam át, aki vállalkozott arra, hogy személyesen nyújtja át a hercegprímás úrnak. Jelentette nekem, hogy személyesen a hercegprímás úrral nem tudott beszélni, de irodaigazgatójának a levelet átnyújtotta. Egyszersmind azt is közölte velem, hogy a hercegprímás úr már tett egy tiltakozó előterjesztést a nemzetvezetőhöz. Rögtön felkerestem Raffay Sándort a Siesta-szanatóriumban s tőle megtudtam, hogy ő is megírta már a maga tiltakozó levelét Sándor levelét nem írhattam alá, azért mert a levél első személyben és az evangélikus egyház nevében beszélt. így én is külön előterjesztést írtam amely így hangzik:

"Budapest, 1944. december 1. Miniszterelnök Úr! Krisztus egyházának prófétai tisztéből következik, hogy az egyház szolgálja mindenkor felemelje szavát, valahányszor Isten törvényeit az emberi intézkedések súlyosan megsértik. Ezért kell ismét szóvátennem azt a bánásmódot, amelyet a zsidóknak minősülő magyar állampolgároknak, akár keresztyén vallású, akár nem, el kell szenvedni. Nem azt kifogásolom, amit a törvényes rendelkezések írnak elő, hanem azt a módot, ahogy ezeket a rendelkezéseket végrehajítják. Enek a bánásmódnak a részleteit nem kell ismertetnem, mert mindenki előtt köztudomású.

Ez a bánásmód megcsúfolja Istenek azt az örök törvényét, amely még az ellenséggel is emberséges bánásmódra kötelez és nemzetünk fejére idézi az igazságos Isten haragját. Ez a bánásmód sötét foltot ejt a hírnevére annak a magyar nemzetnek, amelyet ezér év óta nagylelkűnek és lovagiasnak ismert a világ. Ez a bánásmód meghasonlást idéz elő a nemzet lelkében s a kegyetlenség és részvét sarkiasan szembefeszülő ellentéte akadályozza a mai ítéletidőben a legfőbb erkölcsi erőforrásnak a nemzet lelki egységének helyreállítását. Ez a bánásmód ellentétben áll a Miniszterelnök Úr nemcsak ismert gondolkozásával és ellentétben áll azzal a kijelentésével, amelyet a hatalom átvétele alkalmából a zsidókérdés megoldásáról méltóztatott mondani.

Mindezek alapján egyetértve a magyar római katolikus egyház fejének: a hercegprímás úrnak és az evangélikus egyház nevében Raffay Sándor püspök úrnak e kérdésben miniszterelnök Úrhoz intézett levele tartalmával. A magyarországi református egyház nevében Isten íratlan és írott törvényeit az igazságosság és a nemzet igazi érdekei alapján az utolsó pillanatban is tiltakozom a bánásmód ellen és könyörögve kérem Miniszterelnök Urat, rendelje el az igazságtalan intézkedések hatálytalanítását, minden kegyetlenkedés azonnali megszüntetését és emberséges, törvénytisztelő eljárás gyakorlását.

Tudom jól, hogy ma a zsidókérdés nem az egyetlen kérdés és nem a legfontosabb kérdés, de az egyetlen és legfontosabb kérdésnek: a magyar nemzet létének és becsületének egyik feltétele s ezért annál nagyobb figyelmet kell szentelni neki, minél komolyabb és komorabb az a pillanat, amelyben ez az ezeresztendő nemzet a népek igazlító Istenétől elveszi az életet, vagy a halált.

*Fogadja Miniszterelnök Úr kiváló tiszteletem őszinte nyilvánítását.
Ravasz László s..k."*

A miniszterelnök nem válaszolt a levelemre. A külügyminiszter értesítette a konventet, hogy a nemzetvezető egy döntvényt hozott és abban véglegesen szabályozta a zsidókérdést. S többet erről a kérdésről sem szóban, sem írásban senkivel nem tárgyal.

Köszegen december 16-án kelt a miniszterelnök helyettesnek hozzám intézett válaszlevele. Ebben köszönettel veszi tudomásul, hogy én a zsidók ellen hozott intézkedéseknek csak a végrehajtási módját kifogásolom s azt kéri, hogy konkrét panaszokat közöljek vele a szereplő személyek és az elkövetett visszaélés pontos megnevezésével.

Erre a levélre én még a következő megjegyzést tettem:

"1944. december 22. Miniszterelnök Helyettes Úr! A zsidókkal való bánásmód tárgyában a miniszterelnök úrhoz tett előterjesztésemben adott nagybecsű válaszáért köszönetet mondok. Az a tény, hogy nem a zsidó fajú magyar állampolgárok ellen kiadott törvényes intézkedéseket és jogszabályokat kifogásoltam, hanem azoknak végrehajtását, távolról sem jelenti azt, hogy ezeket a jogszabályokat helyeslem, csupán azt, hogy nem kértem olyant a Miniszterelnök Úrtól, amiről eleve tudom, hogy nem tudja, vagy nem akarja teljesíteni. Csak azt kérhettem a miniszterelnök úrtól, hogy a végrehajtás során jelentkező legsúlyosabb panaszokat orvosolja.

Tudatában vagyok annak, hogy az orvoslásnak első feltétele a konkrét panaszok előadása. Ha normális körülmények között élnénk, ezt legjobban maguk az érdekeltek tennék meg; de éppen abban jelentkezik a jelenlegi helyzet kétségbeejtő volta, hogy ilyen konkrét panaszok előadására semmi lehetőség nincsen. Panaszra, tanúskodásra senki sem vállalkozik, mert a legrövidebb idő alatt olyan sorsra jutna, mint amilyenre maga az áldozat jutott. Ezért nem tud az egyház konkrét eseteket, 'részletes tényállást' adni, a hely, név és bánásmód pontos felsorolása mellett.

*Fogadja Miniszterelnök helyettes Úr kiváló tiszteletem nyilvánítását.
Ravasz László s.k."*

A zsidókért most már nem lehetett többet tenni., de novembertől kezdve istentiszteleteinken valahányszor prédikáltunk, mindig imádkoztunk izrael elszéledt nyájáért, a bujdosókért és üldözöttekért s erre hívtam fel lelkipásztortársaimat is legutolsó (1944. decemberi) pásztorlevelemben.

ad 5. jkvsz

Részlet Benkő István egyházmegyei tanácstag javaslataival kapcsolatos beszédéből és a hozzáfűzött vita gyorsírói feljegyzése.

[Benkő István:] "... részben az erdélyi, részben más püspökök vonatkozása révén nem lehetett kiküldeni, fölolvastatni. Kiszámíthatatlan baj, hogy a református egyház ezt az erkölcsi kötelezettséget, amelyre az Isten ígéje kötelezte, nem teljesítette, ennél nagyobb kár a református egyházat nem érhetne. A mostani nyomorúságot - ha végignézzük a zsidóüldözést anélkül, hogy a püspök úrnak személyes eljárásával a református egyház egyeteme föllépett volna -, nehezebb elviselni, mint a megszállást, azt a látványt, amely szüntelen bánt.

Én a magam részéről nem mennék el szótlánul ezen esemény mellett, hanem a javaslatom egy eszmét vet föl, nem gondoltam át jogi, udvariassági, stilisztikai szempontból, tessék tárgyalni fölötte, de valamilyen formában ki kellene fejezni a jegyzőkönyvben, hogy ez az értekezlet mélységes fájdalomát és helytelenítését nyilvánítja azokkal szemben, akik ezt a jól indult akciót vonakodásukkal és azzal, hogy inkább akartak engedelmesskedni embereknek, mint Istennek, semmivétették. Lehetetlen, hogy - magyar református egyházunk a mártírok vérével szerzett ősi erkölcsi tőkéjét néhány

ember vonakodása tönkretégye és sárba tapossa, hogy mi meghallgassuk és tudomásul vegyük, hogy nem lehetett másképpen és rendben van.

Javaslom, hogy az elnökségünket kérjük meg, megfelelő formában fogalmazza meg ezen tanácsülésnek mélységes megbotráncozását előttről és juttassa megfelelő módon kifejezésre.

Lázár Andor dr. egyházmegyei tanácsülési világi elnök: Azt hiszem, mindnyájunk lelkéből fakadt, mert mindnyájan szégyent kell éreznünk, mert lehetetlen, hogy ne tegyük, azért, mert nem mehetünk fölemelt fövel a világ ítélőszéke elé, még kevésbé nem Isten ítélőszéke elé. Az elnökség nevében kijelentem, hogy készséggel vállalkozunk arra, hogy ezen indítványnak megfelelően egy határozati szöveg készüljön, amelyben a mai tanácsülés e fölött való fájdalmit kifejezésre juttatta.

Göde Lajos hozzájárul a Benkő István-féle indítványhoz, csupán annak ad kifejezést, hogy a Jó pástör akció jó hatást tett, melyről - azt hiszi - valamennyien bizonyosságot tudunk tenni. Gyülekezetében nemcsak a református, hanem a római katolikus zsidók érdekében is akciót indítottak, és jó hatást tett.

Dr. Victor János kérei, hogy a püspök úr adandó alkalommal, ahogy jónak látja, vigye híveink közvéleménye elé, hogy az ő lelkiismeretüket is megnyugtassa, hogy az ő nevükben illetékes tényezők megtettek mindent, amit lehetett.

Muraközy Gyula reméli, hogy közeli jövőben lesz újra egyházi sajtó, és legalkalmasabb lesz abban, cikkekben beszámolni erről.

Dr. Kováts István arra hívja föl a figyelmet, hogy ez a beszámoló ne legyen mosakodás jellegű.

Benkő István szerint a most tartott tanácsülésről jelenjék meg egész rövid értesítés a napisajtóban, amelyben a kérdés informáló és nem mosakodás formájában látna napvilágot

Dr. Lázár Andor lehetetlennek tartja a mai sajtó viszonyok mellett, hogy ez a kérdés megfelelően kerülhessen a nyilvánosság elé. Szerinte az elnökségre kellene bízni, hogy ha az egyházi sajtó majd rendelkezésre fog állni és a sajtóviszonyok megengedik, akkor megfelelő formában vihesse az ország nyilvánossága elé.

Benkő István nem tartja lehetetlennek a Kisgazda párt Tildy Zoltán lapjában a leközlést.

Dr. Kelemen Kornél mosakodásnak tartaná a kérdés tárgyalását a nyilvánosság előtt, és nem járul hozzá, hogy személyek ellen foglaljanak állást, mert nem lehet pálcát törni fölöttük, míg meg nem hallgattuk őket és nem tudjuk, hogy mit ajánlottak helyette az illetők. Kérdés, használunk-e egyházunknak azzal, ha leleplezzük vezérférfaikat, pláne amikor az evangélikus püspökökről is szó van. Lehet, hogy tisztázzuk magunkat, de nem használunk általában az egyháznak.

Dr. Ravasz László szerint tárgyilagosan kell mondani, hogy mélyen sajnáljuk, hogy ez az álláspont nem érvényesült - Benkő István javaslata szerint -, pedig ez lett volna a jó, stb.

Bereczky Albert arra hívja föl a figyelmet, hogy ezeknek az akcióknak nem lett volna eredményük, amint dr. Kelemen Kornél mondta, pedig az akcióknak óriási eredménye volt, mert az az erőteljes és komoly tiltakozás, amelyet eredetileg terveztünk, nem sikerülhetett, mégis a bombakárosulással megenyhített jegyzéknek is az lett a következménye, hogy a kormánynak külön kellett velünk tárgyalnia, és a júl 12-i leányfalusi értekezleten Antal István élőszóval tett ígéretet, hogy a deportációt

megszünteti, ez benne is van a püspök úr által fölvetett szövegben. Másnap a miniszterelnök, a minisztertanács határozata alapján írásban közölte velünk, és én szeptemberben a rabbiknak egy ülésén joggal hivatkoztam arra, hogy köszönik meg a keresztyén egyházaknak, hogy júl. 12-től szeptemberig nem volt deportáció. Ezért szükségesnek látta erre föl hívni a figyelmet, mert nagy kárt teszünk, ha ezt magunk elhomályosítjuk. Ő látta, hogy a püspök úrnak milyen mérhetetlen fájdalmat okozott, hogy akcióját elgáncsolták. Benkő István javaslatát elfogadják.

ad 6. jkvsz Szabó Imre: Helyzetkép

Életem egyik legfájdalmasabb feladatát teljesítem, mikor egyházkerületünk 370 egyházközségéről (ebből 290 anyaegyház, 7 missziói, 8 társ, 20 leányegyház, 45 fiókegyház) helyzetképet kell rajzolnom a beérkezett 60 írásos jelentés alapján. Vannak egyházmegyék, amelyekről semmi híradás nincs, így vértessaljáról, és a baranya-bácskai egyházmegyéből. Teljes jelentést, azaz minden egyházközségről csak a budapesti adhatott, áttekintő - bár hiányos jelentést küldött még a pestkörnyéki és solti egyházmegye esperese. A kecskeméti és a pesti egyházmegyéből az egyes gyülekezetek adtak be közvetlenül jelentéseket. A felsőbaranyai esperes helyettes, a külsősomogyi esperes helyettes s a tolnai és a pesti egyházmegye esperesi jelentései helyzetképem összeállítását után, a tanácsülés napján érkeztek. A jelentéseket főtiszteletű püspök úr 1/1945. számú felhívására és a felhívásban foglalt kérdésekre adtak a gyülekezetek lelkipásztorai, vagy a helyettes és segédlelkészek, akik az elmenekült, vagy a tábori lelkésznek behívott lelkész helyett helyt álltak.

Az ilyen nagy területről, ilyen hiányos adatszolgáltatás mellett pontos helyzetképet adni nem lehet. Maguk a jelentések is sokszor külső benyomások alapján, az ostrom és a megszállás gyötrelmei után közvetlenül, objectív ítéletet alkotni alig képes lelkiállapotban, vagy hangulatban készültek. Iparkodunk a hangulatokat megérteni, de azoktól magunkat függetlenítvé, a feltett kérdéseket követve az összefoglalást elvégezni, azokból néhány tanulságot levonva, néhány határozati javaslatot terjesztünk elő.

A jelentések szerint fegyver, vagy az ostrom következtében egy lelkipásztor, s. lelkész, vagy tanító sem halt meg. Az egyetlen halálesetről, id. Czeplédi Sándor czeplédi lelkipásztor szóló jelentés is betegségéről tesz említést. Annál több az árva eklézsia, amelynek lelkipásztora az általános rémület, vagy megrémítő propaganda hatása alatt elmenekült szolgálata helyéről, vagy a község katonai kiürítése miatt kényszerült parokiáját elhagyni. Nem sorolom itt fel azokat az árva egyházakat, de megállapítható, hogy ezekben is mindenütt egy-két vasárnapot leszámítva az istentiszteleteket megtartották. Ha nem a templomban, valahol a gyülekezeti teremben, a lelkész, vagy valamelyik gondnok és presbiter lakásán. Több helyen házi istentiszteletek pótolták a templomi istentiszteleteket. Néhány jelentésből kiolvasható, hogy a templomlátogatásnak inkább előnyére, mint hátrányára szolgáltak a nehéz és rettenetes napok. Megállapítható, hogy ahol a lelkipásztor helyben maradt, sokminden értékét mentette meg az egyhátközségnek, s a helybenmaradt lelkészek különösen mélyen forrottak össze híveikkel. Az otthon maradt, de teljesen kifosztott lelkipásztorokat a hívek élelemmel eltartották és lakásukba fogadták. Több helyről szól a jelentés, hogy az

egyházat búcsú nélkül elhagyó, az utolsó vonattal eltávozó, de az első vonattal vissza nem érkező lelkészeket nem akarják visszafogadni. Néhány helyen a presbitérium már hozott ilyen határozatot, hogy "nem tekintjük lelkészünknek". Főtiszteletű püspök úr minden egyes esetben vétőt emelt sz ilyen elsietett, ki nem vizsgálat, az "elíteltet" meg nem hallgató ítékezés ellen, s mindenütt az egyházi igazoltatást helyezte kilátásba. Több helyen egyetlen vasárnap sem telt el istentisztelet tartás nélkül. Az orosz parancsnokság maga hívta fel a lelképászorokat a katonai megszállás után az istentisztelet megtartására. Némely helyről jelentik, hogy orosz katonák is résztvettek az istentiszteleteken. Másutt a nemzeti tanácsok, vagy valamelyik politikai párt felhívására szóltak meg a templomba hívó harangok. Nincs jelentés arról, hogy erőszakkal akadályozták volna meg az egyházi életet. Egy-két garázda katona kellemetlenkedett néhány helyen, vagy az imatermet más célra foglalták le.

A hívek egyházhoz való hűségnek mindenütt tettel és szóval tanújelét adták. Egyház ellen nem léptek fel sehol. A templomba is inkább azért nem mentek, mert a munkára való elhurcolástól féltek és nyilvánosan nem mutatkoztak. A templomi igehirdetésen kívül a családlátogatás nyílt meg önként és magától a lelkész és a hívek előtt is.

A híveknek az egyházhoz való ragaszkodása a legtöbb helyen a léleknek aravisztikus, vagy az egyensúlyából kimozdult világban a nehézkes törvény alapján az egyensúlyt kereső ösztönös mozdulata. Még több ebben a ragaszkodásban a múltba nézés, de benne van a jövőre keresése is. Az egyház lényegénél fogva az örök igazságok és javak őre és hordozója, azért minden politikai és gazdasági világberendezés átalakulásakor az egyensúlyozó erőt is magában hordozza. Az Evangélium, a Tízparancsolat, a Hegyi Beszéd, az Úri Imádság, a keresztről való beszéd nem változik meg. Az ég és föld változnak és elmúlnak, "de az én beszédeim el nem múlnak." Ezt az örök régít, mint örök újat a bűnös, bukott, megátkozott embernek hirdetni: ebben áll az egyház feladata. Az egyház nincs osztályokhoz kötve, hanem minden társadalmi osztálynak adós és tartozik az evangéliumot hirdetni. Amennyiben csak egy osztályhoz van kötve, annyiban éri az ítélet ma, s amennyiben az osztályok kiengesztelődését munkálja, annyiban tölt be egyedülálló és pótolhatatlan szolgálatot ma, amelyért jövő nemzedékek lesznek hálások, mert azoknak lesz szemmértékük és készségük ezt a ma legkevesbé megbecsült szolgálatot megbecsülni és meghálálni.

Az iskolákról külön helyzetjelentés szól, ezért azokról nem szólok, sem a tanítókról.

II. A második kérdés az egyházi épületek állapotáról kér leírást és az elszenvedett kár nagyságáról. Itt is elmondhatjuk, hogy teljesen megsemmisült templomról, vagy parokkhiáról alig egy-két helyről érkezett jelentés. Olyan eset, mint a pestszentimrei, ahol robbantás miatt a templomnak csak az alapfalai maradtak meg, egy síncs, a beérkezett jelentések között. Az alföldi nagy gyülekezetek, Halas, Kunszentmiklós, Körös, Kecskemét, Cegléd - a ceglédi jelentés negyven gránát becsapódásról szól a templomba, de az istentiszteleteket a templomban tartják -, kisebb rombolást szenvedtek a gránátoktól és az aknatűztől. Pestkörnyéken több helyen ugyanaz a helyzet. Budapesten a 17 gyülekezet közül 14-ben a templomban tartják az istentiszteletet, csak Kőbányán, a külső-Józsefvárosban és Zuglóban nem lehet a templomban istentiszteletet tartani. A svájci német ref. templom sérült meg annyira, hogy életveszélyes a benn

tartózkodás. Csepel szigetén és a dunai átjáróknál szenvedtek még az egyházi épületek súlyosabb károkat. Bogyiszlót árvíz pusztította el. 300 ház rombadőlt. Általában az az egybehangzó panasz, hogy a megszálló katonaság rombolásaitól (a bútorokat, padokat tüzelőanyagként használták fel) sokkal többet szenvedtek, mint aknatűztől, vagy bombarobbanástól. Csak elvétve van jelentés, ahol a templomon és a paplakon jelentéktelen a kár. (Rákospalota-újfalu) Úgyszólván minden egyházi épület megsérült s az egészet egy költségvetésbe foglalva a beérkezett jelentések alapján átlag 30 % kárral lehet számolni az egyházi épületeken. Természetesen [ha] az 5 % és 8a % minimum és maximum középarányosát keressük. Még nem tudjuk, hova módosul ez a kár, ha minden egyes egyházközség pontos és szakszerű kármegállapítást tud felmutatni. Megható, ahogy az egyes egyházközségekben nyomban az ostrom után, lelkipásztor, segédlelkész, presbiterek és hívek siettek az egyházi épületeken tető és ablak sérülések kijavítására, bár nem mindenütt. A Nehémiás 3. része elevenedett meg, ahol Jeruzsálemet romjaiból kezdték a családok építeni.

Több helyen kicsendül a sorok közül, hogy a gyülekezet meg tud birkózni a maga anyagi feladataival, ha a gyülekezet visszatér. E téren csak egy gyülekezet szolgáltatott hozzáférhető statisztikai adatot. Dunaharaszti, ahol a jelentés szerint a 12.000 lakosból 1.400-an maradtak helyben s az 1500 református lélekből mintegy 100 lélek. A visszaköltözködés megindult, de számítani lehet és számítani kell bizonyos területeken a nagy munkáscentrumokban gyülekezetek eltűnésére, vagy szórványgyülekezetté zsugorodásukra. Egyáltalán nagy átköltözködésekre és a hívek egy részének kicserélődésére is.

III. A harmadik kérdésre, az egyház anyagi öfenntartására nézve még nagyobb a bizonytalanság. Ez az a pont, hogy az egyháznak sok függő és tisztázatlan kérdésre feleletet kell kapnia a kormányzattól, a pártoktól, s feleletet kell kapnia saját híveitől is. Amennyire igaz az, hogy az egyház léte, vagy nemléte nem gazdasági tényezőktől függ, éppen olyan igaz, hogy az egyháznak földi viszonylatok között kell berendezkednie és azokkal mint Isten adományaival és tulajdonával sáfárkodnia. A nagy földi javak éppen úgy tönkretethetik az egyházat, mint a pusztta megélhetésért a kiszolgáltatottság, ha nem az államhatalomnak, akkor a párhatalomnak, vagy az egyéni tetszésnek, vagy nem tetszésnek. Az egyház szabadságához és függetlenségéhez hozzátartozik egy bizonyos anyagi függetlenség, különben nagy kísértés, hogy az egyház szolgálai meghamisíthatják az evangéliumot, vagy kalmárkodnak vele. A helyzet minden egyházban ma az, hogy vagy a még meglévő tartalékból élnek az egyházi szolgák, vagy a befolyt persely és egyéb adományokból, vagy már nem vesznek fel fizetést. Az államsegélyt, kongruát, családi pótlékot nem folvósítják. A földbérletet nem fizetik. Mint a gyökeréről levégott virág a vizespohárban, egy darabig még virít, de aztán gyorsan hervad - az egyházak gazdasági bajai is csak ezután kezdődnek.

Általános elszegényedés ideje jött reánk. Nem lesz még viszonylagos jólét sem, mert a társadalom és a hívek szegényedtek el. De nem ez a fő kérdés. Az egyház - kijavítom az előbbi hasonlatomat - nem gyökeréről leszakított virág, mikor az államsegélyektől esik el, hanem eredeti talajába, a gyülekezetbe visszaültetett virág. Fagyöngvéletét felcseréli az igazi életével. Átmenetet azonban bölcs kézzel kell végbevinni. Az egyház és állam közötti viszonyt tisztázni kell. Egy olyan bonyolult symbiosis, amilyenben Magyarországon élt az egyház az állammal, nem szakítható el

ügy, hogy mind a kettő, az állam is, az egyház is nagy kárát ne lássa, és különösen a harmadik, a magyar nép lelke, melyen erőszakot nem szabad elkövetni. Szabadegyház szabad államban úgy is megvalósítható, hogy nem okvetlenül ellenséges viszonynak kell kifejlődni egyház és állam között. Tisztázni kell, hogy mi illeti meg tulajdonjogilag a múltból az egyházat s mi illeti meg a jövőben örökhagyás esetén, s tisztázni kell éppen az anyagi tehervállalás szempontjából az egyháztagokkal a reájuk eső terheket. Az egyháztagság, a hitvallás és a külön teher vállalása az a nagy erőpróba, amely az egyházra vár. Bizonyos, hogy a 30-40 % épületkárokat nem tudja az egyház a saját erejéből fedezni. Kölcsönre van szüksége, és pedig nemcsak a hívektől kért belső kölcsönre. Annyi lelkipásztort, mint amennyi volt, nem tud református egyházunk eltartani, ha összes anyagi erejét és bevételét is összeadva közös pénztárt teremtene. Nyugdíjintézetét nem tudja a maga erejéből helyreállítani. Aki itt lelkipásztor akar lenni, annak meg kell elégednie sokkal szerényebb jövedelemmel, mint amennyit kilátásba helyeznek a fizikai munkásoknak vagy a közhivatalnokoknak. - Az még úgvisz kérdés, hogy az államnak mennyire van szüksége a nemzet nevelése, az erkölcsi alapelveknek az ifjúság lelkébe beplántálása és az emberi szív és elme horizontjainak az örökkévalóság felé kitágítása szempontjából az egyház munkájára. Mi nem úgy látjuk a világot, hogy a keresztyénség napja leáldozóban van. Egy új gazdasági berendezés jöhet és jön, amelyben azonban az ember éppen olyan lesz, mint az előzőben volt: megváltásra szorul. Lelkipásztorok mellett itt vannak a tanárok, és tanítók, diakonusok és diakonisszák, az ő sorsuk is oda van kötve ebben a nemzedékben az egyház életéhez. Nem lehet tompán belenyugodni, hogy az egyház elsorvasztassék s abba sem, hogy az új nemzedék előtt nem lesz kívánatos az egyházi szolgálat. Ezeknek a kérdéseknek tisztázása nagy bölcsességet, türelmet és messzetekintő politikai belátást kíván. Isten őrizze meg hazánkat és egyházunkat attól, hogy egy igazságtalan, elsietett, a történelemben gyakran megismétlődő egyház és állam különválasztás - kegyetlenebbül bosszulja meg magát, mint már előző vétkek és bűnök. A legmélyrehatóbb, a velők megosztásáig ható, lefojtott tüzet, a kultúrharcot gerjesztheti fel, aki ehhez a kérdéshez csak a ma jelszavai, hangulatai, vagy politikai ellentétei alapján szól hozzá. Híveink elszegényedtek, mindenkinek megvan a maga gondja - de a szenvedés, a bánat, a bűn és bűnhődés átélése után, még jobban vonzódnak a kegyelem, az égi béke és a társadalmi igazságosság után. S ez a nép el tudja és el fogja tartani Krisztus szolgáit és ha nem tudná, lesznek orvosok, ügyvédek, mérnökök, gyári munkások, földművesek vagy miniszterek, akik az evangéliumot hirdetni fogják - vagy lesznek lelkipásztorok, akik kenyerek nagyobbik felét akár mint írók, vagy hivatalnokok, vagy közművesek, vagy sátorponyva készítő, akár mint finommechanikai munkások keresik meg, az átmeneti évtizedekben - mert a lelkipásztori hivatás egész emberi életet kíván teljes odaszenteléssel. De aki lelkiszolgálatra eddig is alkalmatlan volt, az most könnyen feleslegessé válhatik. A helyzetkép hiányos, de ha minden adat rendelkezésünkre állana - akkor sem másítaná meg azt - ami mint általános kép helyzetünkről már kialakult. A propaganda áldozatává lett nemzetünk, hazánk, társadalmunk, családjaink, egyházunk és jó részben - lelkileg ketté szakadt nemzet lettünk - apa fiával, anya leányával - barát a baráttal jutott kivékelhetetlen ellentétbe s a politikai külső és belső száműzöttekkel van tele az ország s hozzátartozik sírásával vagy gyűlemlő gyűlöletével a család. Ki hozza

meg a kiengesztelődést? Az idő -? az Ítélet? Nem. Csak Krisztus, - ha közénk jön és mi befogadjuk őt.

ad 6. jkvsz Dr. Csekey Sándor theol. akadémiai igazgató előadása

Theológiánk mai helyzetének ismertetéséhez szükséges, hogy előbb néhány szóval vázoljam fel az iskolai év főbb eseményeit.

1. Hallgatóink száma. Csaknem kivétel nélkül örömmel siettek vissza ifjaink még az iskolai év elején az Alma Mater falai közé. Szép számmal jelentkeztek az I. évesek is, mintegy 21-en, közülük azonban hárman katonai szolgálatuk miatt nem kezdhették meg tanulmányaikat. Mind az öt évfolyamra beiratkozott összesen 65 hallgató, akiknek a száma később a Kolozsvárról és Debrecenből hozzánk érkezett 11 teológussal 76-ra emelkedett.

2. Előadások. Szeptember 14-én kezdtük meg az előadásokat, s kisebb megszakításokkal folytathattuk december 18-ig, tehát úgy, mint máskor, karácsony előtt egy héttel fejeztük be előadásainkat. A légi veszélyek miatt azonban csak 35 perces órákat tarthattunk reggel 8 órától délelőtt 11 óra 20 percig. November elején pedig Főt. Püspök Úr a tanári karral folytatott tanácskozása után úgy döntött, hogy a rendkívüli körülmények folytán az előadások az I-III. évfolyam számára szüneteljenek. Természetesen, ha Pesten laknak, vagy nem tudnak már hazautazni, látogathatják ők is az IV. és V. évfolyam előadásait.

3. Vizsgálatok. A pótló és javító kollokviumokon kívül megtartottuk a minősítő és alapvizsgákat még szeptemberben, az őszi lelkészképesítő vizsgálatok pedig október 17-én 18-án voltak, amikor is lelkészi oklevelet nyert 7 s.lelkész.

4. Ünnepélyeink. Évnyitó ünnepélyünkön, szept. 10-én az igazgató tartott előadást "A történelem református szemlélete" címen. Záróbeszédet mondott Benkő István esperes. Az előadásokat csendes napok tartásával kezdtük, s a professzorok szóltak arról a kérdésről, mit jelent ma teológusnak lenni? Isten iránti nagy hálaadással emlékeztünk meg intézetünk Dies natalis-án, október 10-én Theológiánk fennállásának 90. évfordulójáról. Az ünnepélyen imádkozott Dr. Buday Gergely professzor, "Theológiánk jövője" címen ünnepi beszédet mondott az igazgató, s bibliamagyarázatot tartott Dr. Sebestyén Jenő professzor. December 24-én este karácsonyi ünnepélyt tartottunk a Kollégium ebédlőjében, ahol az igazgató szólt a jelenlévőkhez.

5. Küzdelem az ifjúság s az épület megtartásáért. Ifjúságunk úgy, mint az előző időkben, szorgalmasan hallgatta ez idő alatt az előadásokat, résztvett a különböző gyülekezeti munkákban, szolgált a lelkiekben, vasárnapi iskolai, bibliaköri, hitoktatói, istentiszteleti munkák végzésében. December folyamán azonban egymás után jelennek meg a különböző katonai behívók, s mivel azok szerint csak lelkészek nyerhettek felmentést, az volt a nagy kérdés, hogyan mentesíthetjük ifjúságunkat a bevonulás, s a munkaszolgálat kötelezettsége alól? Főt. Püspök Úr a tanári karral folytatott tanácskozás után úgy intézkedett, hogy kapjanak teológusaink segédlelkési kihelyezést elrendelő iratot, vagyis ruháztassanak fel segédlelkész jelleggel, s így mint lelkészjelölteknek nem kellett bevonulniuk

December 11-én az ifjúság totális mozgósításával megbízott vezető szolgálati jegyek kiküldésével felszólítja a Rádday Kollégium igazgatóságát, hogy este 8 óráig az intézet összes lakóit költöztesse ki, s a szolgálati jegy felmutatójának adja át az intézet

összes hely[i]ségeit és felszerelését. Ettől kezdve, március közepéig legalább 30 különféle nyilas, német, magyar és orosz katonai alakulat akarta lefoglalni, vagy foglalta le épületünket, illetve annak egy részét. Volt olyan nap, hogy négy-öt alakulat kiküldöttével kellett megvívunk ezt a kellemetlen s kemény küzdelmet. Mivel pedig az egyetemi és főiskolai ifjúság nagy részét behívták katonának, vagy vitték külföldre "sas" behívóval, hogy az üressé vált intézeti hely[i]ségeket megtarthassuk, s a lecsökkent lélekszámhoz képest átmenetileg a megengedettnél többnek mutakozó élelmiszer készleteinket hatósági vagy katonai karhatalom ne vehesse el, az intézeti előljáróság más internátusokhoz hasonlóan hajlékot adott hajléktalanná vált református véreinknek, főleg menekült lelkész családoknak. Ezenkívül intézetünk ellátásában részesítette az ide menekülő és éhező 15-20 református ifjút a szomszédos Menza Medica épületéből, úgy, hogy december végén s január hónapban 150 körül volt az étkezők száma. Az ételmaradékot koldusok kapták. De nem mentek el üres kézzel azok sem, akik az intézet vezetőségétől kértek élelmiszert nehéz helyzetükben, s intézetünk örömmel szolgált e téren is s kész szívvel adta azt, amit adhatott.

A vízhiány idején sok ember számára jelentett áldást az udvarunkban levő kút is, friss vizéért távoli utcákból is százával jöttek ide hozzánk a város lakói, polgárok és katonák. Volt olyan nap, hogy ezer ember is megfordult. Mondták is többen a reformátusok közül, hogy eddig nem tudták, de most már tudni fogják, hogy hol van a mi Lelkészképző Főiskolánk.

6. Élet az óvóhelyen. Többen már karácsony óta az óvóhelyen töltik az éjszakát a fokozódó belövési veszélyek miatt, január 1-re a ház lakói mind leköltöznek a pincébe. Január 2-án délben 1/2 1 órakor az első emeleti széniori szobán át súlyos találat érte épületünket, melynek következtében leszakadt az első és a második emelet a földszintre, éppen a Ráday teremre, s megsemmisített 11 internátusi szobát a felügyelő tanár lakásának 4 hely[i]ségével együtt. Csodálatos Isten vezérlése. Még a bombatalálat előtti órákban megjelent egy SS alakulat két kiküldötte, s a budapesti német katonai parancsnokság részére lefoglalta az épületet, s főleg a Ráday könyvtár hely[i]ségeit. Csak hosszas kérésre engedték meg, hogy a könyvtár egyik felét megtarthassuk, s két óra alatt oda vihetjük át a könyvtár másik felében lévő értékeinket. A bombatalálat után azonnal elálltak szándékaiktól. Másnap, január 3-án újabb két bomba esett területünkre, az egyik a kút mellé, a másik pedig a Menza Medica felőli kerítést rombolta le, s ez nagy csapást jelentett az egész házra, mert teljesen védtelenek, kiszolgáltatottak lettünk, átjáróház lett az egész épület. Január 6-án az intézet udvarát, valamint a földszinti hely[i]ségeket a Ráday utcai rész pincehely[i]ségével együtt egy magyar katonai gépkocsijavító alakulat foglalja le, január 15-én pedig a délelőtti órákban egy 20-25 főből álló német katonai csoport helyezkedik el a püspöki lakásban, s onnan lövi a Bakáts tér felől közeledő oroszokat, akik délben 1/4 2 órakor jelennek meg először óvóhelyünkön. Ettől kezdve az utóbbiak hosszú ideig az óvóhely éttermében étkeznek, szórakoznak, az előtérben alusznak, mosókonyháunkat fürdőnek tekintik az egymást felváltó katonai alakulatok, úgy, hogy a ház lakóinak kellett meleg vízzel és tüzelőről gondoskodniuk (előbb 2, 5, azután 20 embert kellett naponta adni) mindaddig, amíg a kerületi parancsnokság segítségével kompromisszumos megoldást nem sikerült elérnünk. Jan. 18-án igazoltatás címén a ház férfi lakóit, professzorokat, lelkipásztorokat, teológusokat s egyetemi hallgatókat, összesen 45 férfit 1200-1500

főnyi csoporttal Pestszenterzsébetre viszik, éjjel igazoltatják, s másnap délután Varga Géza hitoktató lelkész közbenjárására jórészt hazaengedik. Voltak akik csak napok múlva szabadultak ki, egyesek pedig, mint Máthé Sándor és Katona Miklós I. éves teológusok, vitéz Zsengeller Ferenc egyetemi hallgató, a mai napig sem tudtak megszabadulni.

7. Az épületben esett károkról. Az épületben esett károkkal kapcsolatban megállapíthatjuk, hogy az épületet két repülőbomba érte, azonkívül 5 nehéz gránát s legalább 20 aknatalálat. Rombolt azután az udvarunkra becsapódott bombák, gránátok és aknák légnyomása és repesze is. Különböző sérülések érték a tetőt, vannak födém és közfal, főfal hiányok, ajtó és ablak károk és üveggárok. A felügyelő tanár lakásának négy hely[i]sége, 11 internátusi hely[i]ség, egy tanterem s a Ráday Könyvtár olvasóterme használhatatlan. Ezek közül azonban 5 internátusi szoba a törmelék elhordásával és a rapids falak betételével helyreállítható. Elpusztult az intézeti szobákban 12 ágy, 14 szekrény, 9 éjjeli szekrény, 30 szék, 8 asztal, 1 sezlón, 1 polc, 1 tábla s néhány kisasztal. Az épületkár a tetőt és a vezetékeket nem számítva 15 %-os.

Ezenkívül ismeretlen tettesek elvitték az internátusnak a bombatámadások előtt a Ráday Könyvtárban ládákban elhelyezett s erős lakattal lezárt fehéreneműjének, evőeszközeinek s edényeinek egy részét, a Theológiának ugyancsak ott elhelyezett két palástját, a Ráday Könyvtár több könyvét, megrongálták az intézet több képét. Mindezek a károk pontosan csak később állapíthatók meg. Meg kell jegyeznek, hogy a hungarikák a kéziratok egy részét ládákba rakva a pincében helyezték el, s ezek teljesen sértetlenül maradtak, s 99 %-ban teljesen ép állapotban maradt a könyvtár is, ha egyelőre nem is tudjuk használni ablak s villany hiány miatt. A ház lakói közül többen szintén a bombatámadások előtt a könyvtárban helyezték el fehér és ruhaneműjük jórésztét, azokat mind elvitték ismeretlen tettesek. Ugyanezek szórakozhattak ott, mert távozásuk után boros kancsókat s poharakat találtunk elmondhatatlan piszokban.

8. Mit tettünk eddig az épület helyreállításáért?

Közmunka. Nem szólunk most az épületünkön kívül eső közmunkáról, amelyet az illetékesek a háztömbbizalmi útján rendeltek el, hanem csak azokról, amelyeket Theológiánk épületével kapcsolatban a vezetőség indítására önként végeztek a ház lakói. Ilyen munkák voltak a következők: a törmelék elhordása a folyosókról, udvarról, lépcsőházból, a száz méter hosszú Köztelek utcából s a Ráday utcából, a kocsi, autórongsokkal és úttorlaszokkal együtt, a hó elhányása, udvar, kert, intézeti szobák kitakarítása, a lebombázott hátsó kerítés többszöri megépítése, a kazánházból a talajvíznek állandó kihordása, a kibombázott főfalnak oszlopokkal való alátámasztása, kémény és tetőjavítás. Mindezeket a munkákat önkéntesen, különféle csoportokba beosztva végezték a ház lakói. Ezek közül különösen ki kell emelnem a tető javítását. A sok találat következtében az esővíz s a megolvadt hólé felülről folyt lefelé, néha egészen a pincéig, s növelte a bajt a megrongálódott vízvezetékek csöveiből kifolyó víz is. Ha ideiglenesen is, a régi félretett cserepek, s nehezen megszerzett bádog felhasználásával dolgoztak is teológusaink, szakértők szerint derék és alapos munkát végeztek Keresztes Jousef menekült lekipásztor és Czanik Béla szenior vezetésével. Megállapíthatjuk azt is, hogy a Köztelek utcai régi dohánygyári épület égésekor a mi házunk lakói, s elsősorban derék teológusaink mentették meg a szomszédos Menza Medica épületét a megsemmisüléstől, s ezzel tulajdonképpen megmentették Theológiánkat is, mert ha nem

védik a szomszéd házat, s ha abba belekap a tűz, az egységes és összefüggő padlósszerkezet folytán menthetetlen a mi épületünk is. Egyesek egyenesen az életük kockáztatásával oltották a nagy tüzet a kemény téli éjszakában, míg végül is sikerült azt eloltani. - Résztvettek a ház lakói a különféle szerelő munkák elvégzésében is, ilyenek voltak az ebédlő 10 ablakában rács készítése, a megrongálódott konyhai tűzhely teljes rendbehozása, a vízmelegítővel együtt, vízvezetékek használhatóvá tétele, elrontott fűtőtestek javítása vagy kicserélése, több zár s ablak rendbehozatala: minden házilag történt egy derék lakatosmester vezetésével. Mivel a házban nincs rendes portás, a házmester bevonult katonának, a takarítók eltávoztak, mert fuvarozással s egyéb más munkákkal, mint az egyik mondta, egy nap alatt megkeresik azt, amit nálunk egy hónap alatt kapott, mivel tehát nincs férfi alkalmazott, s az intézet nehéz helyzetében a bejáró munkást nem tudja megfizetni, az önkéntes munka igénybevételére csaknem minden nap szükségünk van. Ilyen állandó munka a kazánházból a talajvíz kihordása.

9. Istentisztelet az óvóhelyen.

A munka mellett nem feledkeztünk meg Isten félelméről és tiszteletéről sem. Az óvóhelyen is tartottunk minden nap istentiszteletet, vasárnap kettőt is. Theológusaink, amíg lehetett, elmentek a szomszédos házak óvóhelyeire, s ott tartottak istentiszteletet. Attól az időtől kezdve, hogy épületünket súlyos bombatalálat érte, elhatároztuk, hogy a perselypént a Theológia felépítésére fordítjuk. Eddig összegyűlt több mint 6000 P. Voltak olyan házak a környéken, amelyeknek a lakói minden felszólítás nélkül adakoztak Theológiánk felépítésére, mert hallották, hogy jórésze rombadőlt.

10. A mai helyzet.

Február 19-én kezdtük meg Isten kegyelméből II. félévi előadásainkat. Egy tanteremben az ablakokat helyreállítottuk, s a jelenlévő 3 professzor egyelőre 8-10 óráig tartott előadást az I-V. évfolymokról jelentkező hallgatóknak, de résztvettek az előadáson a ház többi férfilakói is. Viszont több alkalommal előadtak vendégeink is: Dr. Vékás József főorvos, Koncz Ferenc, Keresztes József, vitéz Komáromi János menekült lelkipásztorok, Maksay Albert kolozsvári theológiai igazgató. Külön ki kell emelnem püspök urunknak három rendkívül értékes előadását. Néhány hete, mióta már megérkeztek a többi professzorok is, 8-11 óráig tartjuk az előadásokat.

Theológusainknak kemény munkát kell végezniök, mert a különféle közmunkákon kívül az I. félév anyagából kollokválniok kell megállapított időn belül, s az előadásokra is el kell járniok, este pedig korán besötétedik, s világító eszköz hiánya miatt nem tanulhatnak.

Eddig a II. félévre beiratkozott 30 hallgató, a már említett két hallgatónkon kívül hadifogoly lett egy hallgatónk, meghalt egy, eltűnt két hallgatónk, semmit sem tudunk 14 hallgatónkról. Néhányan betegszabadságon vagy exmisszióban vannak. A tanári kar az igazgató útján felszólítja minden hallgatóját, hogy aki csak teheti, térjen vissza mielőbb a Theológiára és folytassa tanulmányait. Eddig is s ezután is mindazoknak a bejáró theológusoknak, akik azt kérik, készséggel adunk teljes ellátást a Kollégiumban. Most újra látjuk, hogy Budapesten nem lehet Theológia internátus nélkül, az internátus pedig csak gy tartható fenn, ha erősen megfogyott élelmiszer, szén és fakészletét pótolni tudjuk, annyival is inkább, mert 15 zsák lisztünket elvitték, s fánkából is jónéhány métermázsát. Szén és fakészletünket különben a Közellátási Kormánybiztosság február folyamán zár alá vette, de Szabó Imre esperes úr közbenjárására azt feloldotta. Az

élelmiszerkészlet nagymértékű fogyása arra készítette a vezetőséget, hogy gondoskodjon, amennyiben az ma lehetséges, az utánpótlásról, helyesebben az élelmiszergyűjtés megszervezéséről. Menekült lelkipásztoraink közül különösen Keresztes József s azután Koncz Ferenc, azután vitéz Komáromi János fáradtak sokat e téren, teológusaink közül is többen szép eredménnyel gyűjtöttek. A gyűjtést folytatnunk kell tovább, mert a Kollégium bevétele ma nem elég arra, hogy élelmiszert vásároljunk. Az előbbivel függ össze a kerületi elnökségnek az az intézkedése a tanári kar javaslatára, hogy április 1-től csak azok a vendégek étkezhetnek a Kollégiumban, akik bizonyos élelmiszereket természetben is beszolgáltatnak az előírt ellátási díjon kívül.

Ha ezek után arra gondolunk, hogy Budapesten mind a mai napig az egyetlen főiskola a mi Theológiánk, ahol rendszeren megtartatnak az előadások, a munka megindult s folyik már két hónap óta, ha arra gondolunk, hogy a Szent Imre Kollégiumban népkonyha működik, s így mégsem felelhet meg eredeti rendeltetésének, a Luther Otthon egyelőre megszüntette a működését, a szomszédos Menza Medica vezetősége pedig elmenekült s az intézet minden bűtorát és felszerelését kirabolták és széthordták, ha arra gondolunk, hogy mindezekig megmaradt ép állapotban a Ráday Konyvtár is nagyértékű hungarikáival és kézírataival, s végül ha arra gondolunk, hogy Theológiánk volt hallgatói, élükön a közel 50 évvel ezelőt végzett Bélteki Lajos hajdúszoboszlói lelkipásztorral, milyen megértő szeretettel sietnek az Alma Mater segítségére és támogatására éppen a legnagyobb szükség idején az élelmiszer gyűjtésével és adományozásával: akkor mindezek után hálátelt szívvel elmondhatjuk, hogy az örökkévaló Isten velünk volt a megpróbáltatások súlyos napjaiban, s hitünk szerint velünk lesz ezután is, s mi Őbenne bízva mehetünk előre a kegyelem útján, Theológiánk teljes felépítésére.

ad 6. jkvsz Dr. Ványi Ferenc tanügyi előadóhelyettes jelentése a középiskolákról

Az iskolák állapotáról és munkájáról eddig beérkezett jelentések nem mindenütt adnak tiszta képet a jelenlegi helyzetről. Az érintkezés még nem is volt felvehető mindegyikkel. A gimnáziumok közül csak Budapestről, Kunszentmiklósról és Nagykőrösről van írásos jelentés. A tanítóképzők közül illet csak Nagykőrös küldött. A polgári iskolák közül nem érkezett jelentés Bácsfeketehegyről, Dunavecseről, Kiskunhalasról és Szentendréről. A beérkezett jelentésekből és hírekből megállapítható, hogy a tanév folyamán egyházkerületünk minden iskoláját igénybe vették hosszabb vagy rövidebb időre háborús célokra. Ebből következik, hogy károsodás mindegyiket érte, ha - kivételesen - a nagykőrösi iskolákat nem is, mert ott a város belső területén harcok nem voltak, de felszerelésben igen. A fővárosi iskolák kára nagyobb, mint a vidékieké. A fővárosi iskolák tanárai nagyobb százalékban otthon maradtak, a vidékiekéi az iskola helyéről eltávoztak. Ezért ha később is, de a fővárosi iskolákban erősebb ütemben indult meg a munka. A háború alatt tanáraink közül - az eddigi értesülés szerint - meghalt dr. Hamvas Gyula a gyöngyi gimnázium rendes tanára, c. igazgató, Dobai Pál és dr. Kovács Zsigmond nagykőrösi tanítóképző-intézeti tanár. A székhelyeikről eltávozott tanárok már visszatértek azok kivételével, akik katonai szolgálatot teljesítenek. Nincsenek adatok még arról, hogy a fiúiskolák felsőbb osztályaiból katonai vagy

leventeszolgálat címén mennyi távozott el az iskola székhelyéről, illetve oda mennyi került vissza. Mindegyik iskolára igen súlyosan nehezednek a lefolyt eseményekkel kapcsolatos anyagi gondok. A megrongált épületek kijavitása, a szertárak elpusztult anyagának pótlása, a tanárok és alkalmazottak elmaradt fizetésének előteremtése alig megoldható feladatként áll a fenntartó előtt. De mindegyik helyről az a hír érkezik, hogy a tanárok a fizetések elmaradása és a háború okozta helyzet minden nyomorúsága ellenére is töretlen kedvvel és erős akarattal folytatják a munkát és buzgólkodnak az iskola érdekeinek védelmében.

A budapesti gimnázium épületét 3 bomba és 30-40 akna vagy gránátalálat érte. Ezek a legsúlyosabb kárt a tetőzetben okozták. Sok ablak-, ajtófélfá hiányzik. Általában jelentős az asztalos munkákban szenvedett pusztítás. Ezenkívül főleg üveg, vízvezeték és fűtőberendezésben okozott kár a jelentős. A beérkezett jelentés - az építési költségvetést véve alapul - a kárt legalább 3/4 millió pengőre becsüli. A megszállás befejeztével itt szolgálattételre jelentkezett a Pesten lakó tanárok közül 9, a Baár-Madas tanárai közül 3, a szentendrei református polgári iskola tanárai közül 1 tanár. Mivel februárius végén és március elején a budai résszel való közlekedés lehetetlen volt, Főtiszteletű Püspök Úr és az igazgatótanács elnökének tanácsára a Buda déli vidékén lakó tanulók részére a kelenföldi egyházközség helyiségében fiókinézetet nyitott. Ide az iskolának 8 tanára jelentkezett szolgálatra. Nem tud az iskola 9 tanáráról és két altisztről. Három tanár a Baár-Madasban állt szolgálatba. A Lónyay-utcai intézetben február 27-én indult meg a tanítás a 8 osztályban 51 növendékkel. Két tanteremben napi 3 órai tanítással és 1 órai közmunkával foglalkoztatták a tanulókat. - A Kelenföldön megnyílt iskolában március 7-én kezdődött a munka 40 növendékkel. A jelentkezettek között mind a két helyen vannak a környékben lakó leánytanulók is, főleg a Baár-Madas növendékei közül. Azóta a tanulók létszáma a Lónyay-utcai intézetben 385-re, Kelenföldön 87-re emelkedett.

A Baár-Madas leánygimnázium internátusában még a múlt év tavaszán a budapesti Pázmány Péter tudományegyetem orvosi karának orr-, gége és urológiai osztálya nyert a vallás- és közoktatásügyi minisztérium rendelkezése folytán elhelyezést. Ősszel az internátust a Nemzetközi Vöröskereszt Egyesület védelme alá vette s itt kórházat helyezett el. A védelemnek azonban csak kárát vallotta az iskola. - Az internátusban ezen kívül 30-32 főnyi menekült kapott szállást és ételmezést. Az iskolai épületrészben háromféle katonai alakulatot szállásoltak be. Mikor pedig karácsony estéjén ezek innen kimentek, német katonák jöttek a helyükre. Karácsony estéjétől januárius 28-ig, amíg az oroszok ide bevonultak, állandó ágyútűz alatt állott az iskola. Pár százra tehető a belövések száma. Erősen megrongálódott az iskolaépület főbejárati része. A tetőzet egy része beszakadt, a II. emeleti rész használhatatlanná vált, az I. emeleten a könyvtár és a tanári szoba összeroncsolódott, a fele részben beomlott. - Az internátus épületének főleg a tetőzetét rongálták meg a becsapódó lövegek. Az ajtó-, ablakkeretek közül sok teljesen összetört. Hivatalos megállapítás szerint ablaküvegben 2500 négyzetméter a kár. Ugyancsak a hivatalos megállapítás magának az épületnek a sérüléseit 40 %-osnak, a felszerelésben szenvedett kárt 80 %-osnak minősítette. Utóbbiban bennefoglaltatnak az ágyú- és puskatűz okozta károkon felül a németek, a megszállók és más fosztogatók által okozottak is. - A tanárok közül szolgálatra jelentkezett februárban 18, a Lónyay-utcai gimnázium tanárai közül 3. Velük egyelőre a

romok takarításához fogtak. Az iskola megnyitását itt nehezítette az a körülmény, hogy a megszállók különösen szemmel tartották a városnak ezt a jobbmódú vidékét. S főleg, leányokról lévén szó, a legnagyobb óvatossággal kellett eljárni a tanulók befogadásában. Március 19-re hívták először egybe a növendékeket a budai templomokban történt hirdetéssel, kizárólag a szülők felelősségére. Akkor 32[-en] gyűltek össze. Befogadták a környékbeli más gimnáziumba beiratkozott fiú- és leánytanulókat is. Ma a tanulók száma 160 körül van, akik közül 40 fiú. Más intézetbeli tanárok közül most a Lónyay-utcai gimnáziumból egy, a kecskeméti ref. gimnáziumból szintén egy tanít itt. Az iskola saját tanárai közül a fiúgimnáziumban tanít 5, vidékről nem tudott visszajönni még 2, ismeretlen helyen van 2.

Kunszentmiklósrá november 1-én vonultak be az oroszok. Az intézetben nem esett sok kár. Ezeket jobbra helyreállították, s a tanítást már november közepén megkezdték, 4 csoportban. December elején lefoglalták az iskolát kórháznak. Akkor a tanárok a bútorokat, szertárok az internátusba hurcolták át, s egy hónapig ott tanítottak, sőt ide a polgári és elemi iskolát is befogadták. De ezt is elvették kórháznak, s ekkor a templomba költöztek be, az élelmiszereket pedig házakhoz osztották szét. Azóta a templomban tanítanak. A tanárok valóságos hősiességgel szállnak szembe a nehézségekkel, igyekeznek a károkat helyreállítani s a hiányokat pótolni. A jelentés a tanulók számáról nem szól. A tanári testületből október vége óta katonai szolgálatot teljesít az igazgató, aki katonai alakulatával a városból eltávozni kényszerült. Rajta kívül katona még 3 tanár. A tanításban résztvesz 8 tanár.

A nagykőrösi gimnázium épülete is a múlt év nyaratól - kevés megszakítással mindmáig - katonai célokat szolgál. Az épületen sok kár nem esett, de annál több a berendezésben. Nagy veszteség az iskola okmánytárának elpusztulása. A tanítást a helybeli orosz katonai parancsnokság felszólítására már január 2-án megkezdtek. Bár az iskolának csak egy tanára volt otthon, de a testvérintézetek tanárai segédkeztek. Az alsó osztályokat a polgári iskolával, a felsőket a líceummal és tanítóképzővel vonták össze. A középiskolák részére a katonai parancsnokság a római katolikus elemi iskolát jelölte ki. Mivel tavasz felé a tanulók létszáma megnövekedett, ez a hely szűknek bizonyult, s a 4 alsó osztály a "Patay" iskolában helyezkedett el. Internátus nincs, a kevés számú vidéki tanuló családoknál lakik. Jelenleg 6 tanár működik, kettőnek az igazolása folyamatban van, hét tanár még katonai szolgálatot teljesít. A tanulók száma jelenleg 147.

Gyöngyösön, Keskeméten szintén megindult az iskolai munka. A tanárok visszatértek. Az iskola épülete mind a két helyen katonai célra szolgál, a tanítás az internátusban, illetve házaknál folyik.

A nagykőrösi tanítóképző állapota kb. azonos a gimnáziuméval. A kár főleg a felszerelésben és a könyvtárak, irattárak nagyobb részének megsemmisülésében van. A tanítás itt is január 2-án kezdődött, együtt a gimnáziummal és a polgári iskolával. Az intézet tanárai közül itt is csak egy maradt otthon. Mivel a tanulók 80 %-a vidéki, főleg dunántúli, s az internátus nem nyitható meg, a tanulókra nézve az év befejezése igen nagy nehézségekkel jár.

A polgári iskolák közül a budapesti épületben sok kárt szenvedett. A III. emelet használatlaná vált. A belső berendezés nagy részben elpusztult. Március 21-én a tanítást 88 növendékkel megkezdtek. Helyiség hiánya miatt két-két osztály váltakozva jár be délelőttönként 1/2 9-11-ig és 11-1-ig. Eddig csak 3 tanár állt szolgálatba. Egy még

Nyugatmagyarországon van, egy beteg, egynek sebesülésből kifolyólag bal karját le kellett vágni.

Nagykőrösön az épületben nincs kár, de a szertárakban kb. 20 %. A testület tagjai közül az igazgató katonai parancsra még november elején eltávozni kényszerült a városból. A többi tanár helyén maradt, s ezek ide menekült 4 tanárral és a testvérintézetek itthon levő tanáraival tanítottak. A tanítást az orosz katonai parancsnokság felszólítására már november 18-án megkezdtek a római katolikus elemi iskolában. Saját épületébe március 20-án költözött. A tanulók száma 60-70 körül van.

A pécsi polgári iskolát a többszörös német igénybevétel után menekültek foglalták el a múlt őszön. Ezért szeptemberben a római katolikus zárda fogadta vendégül, azután egy hónapig saját épületében dolgozott. November 29-án került orosz megszállás alá. Az ostrom alatt 2 találat érte. Az orosz beszállásolás a szertárat tete tönkre. Jelenleg bolgár raktár van az épületben. - A tanítás január 10-től folyik, az oroszok által jóváhagyott tanmenettel. A nemzeti tárgyakból tankönyvet használni nem szabad. - 140 növendéke rendszeresen bejár. Az internátusban leánynövendék nincs. A tanári testület minden tagja dolgozik. Az intézet kára a vízvezeték megrongálódása, a szertárak kifosztása folytán és bútorban igen nagy. Az élelmiszer raktár teljesen eltűnt.

Kíváncs voltna mindegyik iskola helyzetét a helyszínen az illetékesekkel folytatott megbeszélésekkel felderíteni. Amint az utazásra lehetőség nyílik, a legsürgősebben meg szándékozom ezt tenni.

ad 7. jkvsz Bereczky Albert: Látható és láthatatlan helyreállítási munkák

“Helyreállítás”. - Ezt a szót keresztyén értelemben értjük, vagyis egyházunkat nem a mostani ítéletidőket megelőző állapotba akarjuk “helyreállítani”, hanem a reformáció örök parancsa szerint az Ige alapján újjáépíteni.

A “látható” és “láthatatlan” viszonyára nézve az a bibliai alapelvünk, hogy “ami látható, a láthatatlanból állott elő.” (Zsid. 11:3) Ebből következik két dolog. Az egyik az, hogy igazi helyreállásunk a láthatatlan elemen nyugszik, tehát ez a döntő és sorrendben első. A másik, hogy újjáépülésünk csak hit által lehetséges.

Alapelvek.

Egyházunk bibliai értelemben vett helyreállításának feltétele az, hogy egyházunkat ne vízszintes vonalban, emberi relációkban, hanem függőleges vonalban, Isten színe előtt lássuk.

Isten ítélete nemcsak az egész világon, nemcsak a magyar népen, hanem az Ő egyházán s benne a magyar református egyházon is részben beteljesedett, részben még rajtunk van. Ebből következik az egyház maga megalázásának és bűnbánat tartásának kötelessége. Ezt a bűnbánatot egyházunknak át kell élnie és erről kifelé is bizonyosságot tenni. (A bűnbánat őszinteségét az mutatja, hogy van-e változás.)

Isten nem a végső ítéletet hozza el reánk. Az Ő közbeeső ítéleteiben, amikor Ő egy kort, vagy nemzedéket megítélt, mindig benne van már a kegyelem is. A magyar református egyház is Isten mostani ítéletében új kegyelmi időt kapott. Új életlehetőségeket nyitott meg előttünk Isten, de annak a kapuja szorosabb és az útja keskenyebb, meredekebb, mint az eddigi volt.

Egyházunk újjáépítése csak saját alapelveink szerint, saját egyetlen forrásunkhoz hűségesen történhetik. Mi a reánk bízott magyar népert - az ország legtisztább magyar rétegéért - vagyunk felelősek, de nem a népnek, hanem Istennek. Népünknek mi tudunk a legnagyobbal szolgálni: a megfeszített és feltámadott Krisztus evangéliumával. A mohácsi vész után az Isten teljes ígéjének magyar bizonyágtétele tartotta meg a magyar lelket. Kevesebb most sem elég.

Tőlünk az Isten csak egyet kér számon: az Igét. De ezt egészen kéri. Ne lehessen okuk - legalább is joggal ne - számonkérni kívülállóknak.

Meg vagyunk győződve az egyház biztonságáról, ami elég lehet bármilyen tűzben, nem arany, ezüst és drágakő, hanem fa, vessző, szén és pozdorja. Az egyházat se eddig se, ezután nem kell féltetni. Nem kell bocsánatot kérni, hogy vagyunk.

Az egyetemes egyház része vagyunk. Újjáépülésünknek feltételei és következményei a világkeresztyénség nagy összefüggésébe is beletartoznak.

Hosszabb időre szóló tervek.

Az első lépéseket is elhibázzuk, ha a távoli célokat nem látjuk

Egyházunk lelki, szervezeti és anyagi átalakítása a szabad egyház létformájára elkerülhetetlen feladat. Isten előtt valljuk, hogy az eddig adott hosszú kegyelmi időt nagyjában elmulasztottuk. Még az előkészületeket is elhanyagoltuk. Emberek felé és emberi mérték szerint jogunk van megkívánni az államtól és világi hatalmaktól, hogy időt adjanak a zavartalan átmenet biztosítására. A valóságos helyzettel viszont számolnunk kell: az ország koldusszegény. Lehet, hogy emiatt nem lesz módunk hosszú időt engedni magunknak az önfenntartó egyház új életberendezéséhez.

Igazi erőforrásunk a gyülekezet. Egész szervezetünk legalább is elvileg és elméletileg alulról nőtt s minden magasabb egyházi testület a gyülekezetből és a gyülekezetért van. A jövő feladata, hogy ehhez az erőforráshoz igazodjon vissza egész egyházi életünk. Ezt [a] tendenciát együtt és egyszerre kell szolgálni: a gyülekezet önállóságát és az egész magyar református egyház egységét. Minden a gyülekezetért van s a gyülekezetek együtt és egymásért vannak. Az independentizmus kísértése fenyegetni fog s állandó feladatot és tervszerű munkát kíván, aminél szabadabb és önállóbb gyülekezetek egységének, mély lelki közösségének és a közös nagy egységben való életének ápolása.

Meg kell vizsgálni egyházi intézményeinket: szüksége van-e rájuk a gyülekezeteknek és elbírák-e? Mindent el fognak bírni, amire szükségük van. Minden intézményünk fenntartására úgy kell berendezkedni, mintha máris csupán a magunk erejére lennének utalva.

Gyülekezetek élete.

Gyülekezeteink életét az álló egyház állapotából a mozgó egyház állapotába kell átvezetni.

A belső és külső romlás minden jelét és adatát pontosan számon kell venni. Ez helyileg a presbitériumok, sok helyen a presbitérium lelki elesettsége miatt csupán a lelkipásztorok feladata lenne. Az egyházmegyei közösség munkája itt kell élettellenesen és gyorsan.

Meg kell állapítani, hogy a lelkipásztorok helyükön vannak-e fizikailag és lelkileg. Nem szabad irtóznunk az Ún. laikus munkásoktól az egyetemes papság egyházában. A laikus munkások képzését elmulasztottuk, vagy legalább is

elhanyagoltuk. Aki van, hitvallási szempontból megvizsgálandó és azután megbecsülendő.

A lelkipásztoroknak, presbitereknek és gyülekezeti munkásoknak segítséget kell niújtani az igehirdetés és a pásztori munka számára. Utazó misszionáriusok, sajtó és megfelelő javadalom által.

A nőszövetségi és az ifjúsági munka önállósága, autonómiája és életképessége biztosítandó.

Elő kell készíteni az egyházi adózás mai formájáról az átmenetet az önállóságra. Ennek súlyos lelki előfeltételei vannak.

A gyülekezetek iskoláit a lehetőség határáig fenn kell tartani. Erőteljesen ki kell építeni mindenütt a vasárnapi iskolát. Ahol nincs református iskola, a hitoktatást a legbuzgóbban kell végezni. Lelkipásztorok kényelme és úgy vélt joga kiiktatandók ['kiiktatandók' kiiktandó-nak is olvasható]. Iskoláinkkal kapcsolatosan is világosan kell látni a két vonalat: függőleges vonalon Isten színe előtt bűnbánattal kell megvallani, hogy iskoláink sok esetben nem voltak református iskolák, főleg azért, mert tanítóképzésünket is, tanítóinkat is lelkileg evangéliumi erőkkel nem készítettük fel. Emberek felé: föl nem mérhető áldást jelentett a nemzet számára a református iskola! Nem az egyház terhe lett volna - ha elveszik, nem érinti az egyház létét, de súlyos kár lesz a magyar kultúrára.

Egyházmegyei élet.

Az egyházmegye az igazi élő magasabb egység.

Az egyházmegye a gyülekezetek életének elsősorban missziói központja legyen, s csak másodsorban adminisztratív és fegyelmi hatósága. De még utolsó sorban se reprezentatív testület. Nem szabad félnünk a személyi változásoktól. Politikai szempontok se pro, se kontra nem érvényesülhetnek ugyan a személyi kérdésekben, de a magyarság legsúlyosabb történelmi katasztrófájában bűnrészesek se menthetők vagy mentegethetők.

Egyházkerületi feladatok.

Első: a theologiai akadémia. Mélyen benne éljen a gyülekezetek tudatában, hogy ez a legfontosabb ügyünk.

Iskoláink fenntartása. Komoly vágyunk s minden lehetőségünket fel kell használni, hogy a nemzetenvelésnek ezt a legfontosabb eszközét megtarthassuk. Különös gondot kell fordítanunk református internátusok létesítésére és ahol van, megerősítésére. (A magyar államnak ezen a téren ki nem fizetett adóssága és felelőssége van velünk szemben.)

Ökumenikus kapcsolatok.

Az egyetemes egyháztanács 1945. februárjában az európai egyházak újjáépítésére vonatkozólag memorandumot dolgozott ki. E memorandum ismertetésével kapcsolatosan különös gondot kell fordítanunk arra, hogy a görög keleti egyházzal már eddig is létesült lelki kapcsolatunk elmélyüljön.

Az egyetemes egyháztanács újjáépítési osztálya a segítség alapelveit és módszereit kidolgozta. Nekünk azzal a lélekkel kell abban résztvennünk, hogy mi mit segíthetünk. Kicsiben, templomépítő gyülekezetünkben, megpróbáltam mennyire igaz, hogy "akinek van, annak adatik".

Sürgős feladatok.

1.) A lelkipásztori szolgálat helyreállítása, segítése, és ellenőrzése. Missziói bizottságok aktivizálása. A lelkészek anyagi helyzetén való segítség, elsősorban az "egymás terhéthordozzatok" elv alapján.

2.) A nőszövetségi munka újraindítása, elsősorban a bibliai közösségek föllevenítésével, azután szociális vonalon.

3.) Az ifjúsági munka erőteljes folytatása. Tisztázandó az RKIE és KIE viszonya és a Demokratikus Ifjúsági Szövetséggel való kapcsolata.

4.) A presbitériumok végre legalább az egyházi törvény követelményeinek megfelelően álljanak munkába s az E. T-ben előírt minimumnak meg nem felelő presbiterek cseréltesse ki.

5.) Az evangélizáció számára most van a legnagyobb belső alkalom, de e pillanatban a legtöbb külső akadály. (Utazási viszonyok stb.) Bizonyos, hogy gyülekezeteink, bennük névleges reformátusok nagy tömege olyan, mint az aratásra érett búzamező.

6.) A szeretetmunka továbbra is megmarad egyházunk feladatának. A Szeretetszövetséget meg kell tartani és erősíteni.

7.) Egyházi sajtóról és irodalomról gondoskodni kell. Nem engedhetjük meg magunknak a némaságot, egy percre se tovább, mint ameddig kényszerűségből kell.

8.) A külmisszió a legjobb belmisszió. Vasárnapi iskoláktól, RKIE-n és nőszövetségen át a presbitériumig egyházunk minden élő szervét át kell használni a missziói felelősség. "Akinek van, annak adatik."

9.) Egyetemes egyháztanáccsal a kapcsolat ápolása.

ad 8. jkvsz Muraközy Gyula egyházkerületi tanácsbíró:

Egyházunk teendői a földbirtokreformmal kapcsolatban

A dunamelléki református egyházkerület, a pesti ref. theologiai tanintézet, a pesti református főiskola és a Baár-Madas, valamint a kecskeméti leányárva ház birtokai a földbirtokreform intézkedései által mind érintve vannak. A kormányrendelet 12. §-a értelmében az egyházak földbirtokainál 100 kat. hold mezőgazdasági ingatlan mentes a megváltás alól. A 17. § értelmében a kulturális vagy alapítványi célt szolgáló földbirtokban fekvő célvagyonot egy minisztériumközi bizottság vizsgálja felül, hogy a vagyon célja közérdekű-e, megvalósításához milyen nagyságú földbirtok szükséges, van-e [a] kulturális intézménynek egyéb jövedelemforrása, amely a földbirtokot nélkülözhetővé teszi. Amennyiben a bizottság az alapítványi célt közérdekűnek találja, akkor 100 kat. holdat meghagy, de ha a meghagyott földbirtok a cél elérését nem biztosítja, a kormány más eszközökkel gondoskodik a cél elérésére. Ezen intézkedésekből következik, hogy az egyházi birtokoknál minden további nélkül 100 kat. hold meghagyatik. Az alapítványi birtokoknál, mivel azok mind közérdekű célt szolgálnak, minden reménység megvan arra, hogy 100 kat. hold szintén meghagyatik.

Az egyházkerületnek a következő birtokairól van szó:

1.) Baracska 219 hold, Ivácsa 235 hol mezőgazdasági ingatlan, Roboz Károly alapítványa, a pesti református főiskola számára.

2.) A pesti református theologiai tanintézet seregélyesi birtoka, amelynek nagysága a 19 hold erdőt leszámítva, 901 hold.

3.) A Sári-birtok: Alsó- és Felsőbesnyő alapítvány, a Baár-Madas és a kecskeméti leányárvaház hasznélvezik, leszámítva a 250 hold erdőt, 1738 hold.

4.) Alsószentivéni birtok kiterjedése, leszámítva a 22 hold erdőt, 769 hold.

5.) Ócsai birtok, kiterjedése leszámítva 204 hold erdőt, 204 hold.

6.) Kaszai István hagyománya a dunamelléki egyházkerület részére a következő: Páhi községben 175, Tengőd 31, Dunapataj 40, Dráknél, Orda, Öregcsertő, Kalocsa, Foktő kb. 22 hold, összesen 268 hold.

7.) Szilasbalháson ún. Tükröspusztá egyházkerületi püspöki javadalom 549 hold.
Javaslatok:

1. Egyházkerületi tanács szükségesnek látja, hogy egyházkerületünk elnöksége által megbízott személyek sürgősen jelentsék be a helybeli földigénylő bizottságnál, hogy az egyházi birtokoknál a törvény által előírt 100-100 hold mezőgazdasági ingatlanra egyházunk igényt tart, és jelöljék meg a birtoknak azt a részét, amelyet egyházunk megtartani akar.

2. Az egyházmegyei esperesei sürgősen szólíttassanak fel arra, hogy egészen bizalmas gyors értesítéssel hívják fel azon egyházközségek lelkészeit, illetve presbitereit, ahol lelkészi javadalmi föld még nem volt, hogy ilyen földet az egyházi birtokokból igényeljenek, ahol pedig volt, kíséreljék meg azt, hogy az a javadalmi föld nagyobb terjedelembre kiegészíttessék. Egyházkerület elnöksége kéressék fel arra, hogy a minisztériumközi alapítványokat felölvizsgáló bizottság előtt megfelelő képvisellel igényelje nemzeti célokat szolgáló egyházi alapítvány földekből a megfelelő 100 hold megállapítását, hasonlóképpen azt, hogy a kormány a közérdekű alapítvány célnak eléréséről más eszközökkel is gondoskodjék.

FOGARASI ZSUZSANNA

A megújult Ráday Múzeum

A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Múzeuma 1967-ben kapta meg működési engedélyét, ám valóságos, élő múzeumként csak az intézmény Kecskeméten történt elhelyezése és állandó kiállításának 1983-as megnyitása óta működik. Budapesten, a Ráday utcai egyházkerületi székházban kezdetben csak azok az értékes műtárgyak, klenódiumok nyertek elhelyezést, melyek a Ráday-család könyvtárának a 19. század közepén történt megvásárlásával, annak mintegy „mellékeseiként” kerültek egyházi tulajdonba, illetve utóbb egy-egy gyülekezet adománya, letétje szaporította a gyűjteményt.

Szervezett és jogi háttérrel bíró gyűjtő munkára csak 1980-tól került sor. Az ekkor megújított működési engedély szerint múzeumunk gyűjtőterülete a Dunamelléki Egyházkerület kebelébe tartozó gyülekezeteink egyháztörténeti, egyházművészeti (képző-, ipar- és népművészeti) emlékeire terjed ki. Az ekkori gyűjtés és az első állandó kiállítás forgatókönyvének elkészítése Szabó Júlia lelkész-művészettörténész érdeme, akit munkája során mindenben segített és támogatott a Ráday Gyűjtemény akkori főigazgatója, Benda Kálmán is. Az egyházkerület vezetése, dr. Tóth Károly püspökkel az élen szintén figyelemmel kísérte a megszülető múzeumot.

A Kecskeméten elhelyezett egyházkerületi múzeum megnyitó ünnepségére 1983. májusában került sor, az Újkollégium dísztermében. A terem ekkori használata jelképesnek is tekinthető: a hajdani református jogakadémia impozáns termének pelikánnal és Bethlen Gábor alakjával díszített üvegablakait hosszú idő után először zengethették meg református zsoltárok. Ez az ünnepség és a múzeumnak az Újkollégium földszintjén történt elhelyezése megelőlegezte az épület bő tíz évvel később bekövetkezett egyházi tulajdonba történő visszakerülését.

A múzeum életében további jelentős változást hozott, hogy a mintegy 250 m²-nyi állandó kiállítás mellett 1991-től, az Újkollégiummal szomszédos épületben területi bővülésre és vele időszaki kiállítások rendszeres megvalósítására nyílt lehetősége. Később ennek az épületnek a lebontásával, az Újkollégium tervbe vett – s azóta már megvalósult – bővítésével összefüggésben merült fel a Ráday Múzeum új helyre költözésének gondolata. A gondolatot tettek követték, s 2001 decemberében megszületett az egyezség az

egyházkerületi múzeum és a Kecskeméti Református Egyházközség között arról, hogy a múzeum 50 évre ingyenes használatba kapja új helyét, az Ókollégium földszinti termeit. Így lett helyünk az Új(kollégiumi)ból Ó(kollégiumi), s a régi, 1830-ban emelt épület renoválásával megújult múzeumi terek s új állandó kiállítás alakult ki. Az alábbiakban e kiállítás rendezéséről, a forgatókönyvben megfogalmazott gondolatok megvalósításáról szeretnék számot adni. Azzal a nem titkolt szándékkal teszem ezt, hogy e helyütt is felhívjam gyűjteményünkre a figyelmet.

Célunk a református egyház életének, művészet megnyilvánulásainak, annak fő tendenciáinak bemutatása, ezen belül pedig azoknak a klenódiumoknak, festett asztalos munkáknak, egyháztörténeti emlékeknek a közönség elé tárása, melyek a Dunamellék gyülekezeteinek legkiemelkedőbb és/vagy legjellemzőbb tárgyegyütteseit jelentik. Nagyon fontos volt, hogy a forgatókönyv olyan műtárgyakat szerepeltessen, melyek a saját rendelkezésre álló anyagunkat jelentik, hiszen itt egy több évig fennálló állandó kiállítás megrendezéséről volt szó.

A Dunamellék kálvinista egyházművészete (állandó kiállítás)

A kiállítás az alábbi fő egységekre tagolódik:

A. A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Múzeuma: a név értelmezése, avagy rövid intézménytörténet

- A Dunamelléki Református Egyházkerület bemutatása: terület (egyházmegyéék) és rövid történeti összefoglaló (térkép, szöveges ismertető, metszet reprodukció);
- A Ráday-család, a Rádayak könyvtára, Pécel (festmények, metszetek, fotó reprodukciói, klenódiumok Pécelről, Ráday-relikviák);
- A Ráday Könyvtár Pestre kerülése, ebben Török Pál püspök szerepe, a püspök korának, az egyházkerületünk életében meghatározó fontosságúnak tekinthető 19. századnak megidézése (klenódiumok, Török-relikviák, metszetek).

B. A református templom belső tere és képe

Természetesen nem teljes templomi belsőt mutatunk be, hanem azt a 18. században tipikusnak nevezhető festett asztalosmunkákkal díszített református gyülekezeti teret idézzük, melyet a mai napig sajátunknak, hozzánk stílusban, felfogásban közelállónak érzünk. Voltaképpen református eleink, amikor már nem a tagadás, a purizálás volt a saját arculat alakításának hitelveken alapuló

eszköze, ezt a belsőépítészeti eszközökkel formált egyszerű, ám mégis a díszítőkedvet is kifejező teret választották liturgiájuk színteréül. Illeszkedett ez a megoldás ahhoz az anyagi és jogi lehetőséghez, ami ekkor (a 18. század közepén) számukra adatott. (Festett famennyezetek, szószék, úrasztala, padelők, perselyek.)

C. A református liturgia. Sákramentumaink

A kiállítás már a szószék és a padelők bemutatásával tisztázza, hogy a református templom belső tere elsősorban az igehirdetés színtere. A rendelkezésre álló képzőművészeti alkotások segítségével bemutatjuk azokat az egyéb liturgikus cselekményeket is, amelyek a két sakramentum, a keresztség és az úrvacsora kiszolgáltatása kapcsán szintén a templomi térben játszódnak. (4 festmény ill. festményreprodukció) Bemutatjuk a sakramentumok kiszolgáltatásához használatos alapvető tárgytipusokat: úrasztali edények és textilek, a kereszteléshez szükséges edények. Láthatók továbbá a klenódiumok tárolására szolgáló egyházládák és ekléziaszekrények is.

D. A sakramentumok kiszolgáltatásához használatos klenódiumok

A klenódiumok alapvető funkciójának tisztázása után, az ott közölt ismeretekre építve mód és lehetőség nyílik a kissé mélyebb, elemzőbb bemutatásra, ahol a klenódiumokat mint műtárgyat is értelmezhetjük. Azaz a bemutatott klenódiumok történeti, művészettörténeti kapcsolódását, beágyazottságát igyekszünk megmutatni. Az effajta prezentáció ugyanis látogatóink több rétegének érdeklődésére is számot tarthat. A református vallású látogatóink voltaképpen más kontextusba ágyazottan látják az általuk jól ismert, használt liturgikus eszközöket. Más vallású, érdeklődő vendégeink pedig egyházunk gyakorlatának bemutatása mellett általános történeti, művészeti összefüggéseket is megismerhetnek. Ami a látogatók azon – cseppet sem kivételes – csoportját illeti, akik nem olvasnak el egyetlen feliratot sem: egy-egy tematikus tárló sűrítettsége, tömörsége miatt még ők is új információhoz juthatnak a kiállításon.

Állandó kiállításunk második termét a rendelkezésünkre álló anyag (az egyházkerületünkben származó klenódiumok) több szempontnak megfelelő tematikus prezentálásának szenteltük. A rendelkezésre álló tér nagysága természetesen gátat szabott a felvethető vizsgálati szempontoknak, melyek az alábbiak:

1. A reformáció korai időszakának klenódium használata, zsinati állásfoglalások és praxis a mindennapokban

A korai időkben az úrvacsorához a korábban a miséhez használatos eszközöket, elsősorban kelyheket használták a gyülekezetek. A 16. század végén a zsinati rendelkezések tiltották ugyan ezeket („pápistas ékköves kelyhek”), azonban a gyülekezetek – nem lévén ezeknél jobbra, előírásosabbra tehetségük – tovább használták ezeket. Erről vallanak ugyanis azok a gótikus stílusú, díszes kelyhek, melyek az 1980-as években élő gyülekezetektől kerültek gyűjtés útján múzeumunkba. Másrészt Méliuszék érzékelve, hogy a szegény, frissen reformált gyülekezetek – ha tartják magukat a zsinati előírásokhoz és a szokáshoz, hogy a liturgikus eszközök csak nemesfémből, aranyból, ezüsből készülhetnek – alighanem úrasztali edények nélkül maradnak, a rendelkezésekkel azt is lehetővé tették, hogy az úrasztalára bármely anyagból (ón, fa, csont, kő, réz, üveg stb.) készült tárgy is felkerülhetett. E tárlóban tehát a művészettörténetileg nagy beccsel bíró gótikus 15-16. századi kelyhek mellett láthatjuk azokat a fából, üvegből, rézből készült klenódiumokat, melyek már kétségtelenül a méliuszi engedély alapján készültek.

2. Magyar református igények és ennek kiszolgálói: a kecskeméti ötvöscéh működése a 17. században

A református liturgikus eszközöket létrehozó, ma csak azokról ismert, kecskeméti ötvöscéh virágzott a 17. században. Az itt dolgozó mesterek kivétel nélkül maguk is reformátusok voltak. Formaviláguk a reneszánsz hagyományokat élte tovább, hangsúlyosan kerülték a gótizálást. Tárgyaik meghatározták a Duna-Tisza köze református gyülekezeteinek a liturgiában használatos eszközeit. Ízlésviláguk még a 18. század derekán is közvetlenül, és máig áttélesen, hat. A tárlóban bemutatjuk az ötvöscéh összes ismert munkáját, négy darab kehely kivételével, ezeket fotóreprodukciókon láthatják a látogatók.

3. Liturgikus igények kielégítése külföldön készült, vásárolt, készített klenódiumokkal a 17. században

A 17. században néhány gyülekezetünk megengedhette magának, hogy külföldről szerezzen be ötvöstárgyakat. Más esetben a gazdag gyülekezeti tag adománya volt az értékes ötvösmű. A legszínvonalasabb ötvösmunkák augsburgi mesterek kezéből kerültek ki. E tárlóban mutatjuk be a neves kollektor, Jankovich Miklós adományait is.

4. A 18. század gyakori liturgikus tárgytipusai

A vitrinben vegyesen láthatók a magyar és a külföldi mesterek alkotásai.

5. Az ezüsthöz hasonlatos ón

A református templomok úrasztalain a legtipikusabb bortartó kannák ónból készültek. Az úrasztali bor tárolására használatos kannák formája világi tárgytipust idéz: a céhkannákat. Anyaguk olcsósága miatt, noha általában

nagyméretűek, nem kerültek sokba. A szépen megmunkált, új ónkanna fénye, színe, eleganciája vetekedett az ezüstből készült kannáéval. A kannákon kívül tányérok, kelyhek is készültek ónból.

6. *Akiknek az ön is drága*

Jónéhány olyan gyülekezet akadt, akik még az ön eszközöket sem tudták megfizetni. Kézenfekvő lehetőségnek tűnt, különösen a nagyméretű bortartó kannák esetében, a kerámia mint anyagválasztás.

7. *Egy szimbólum, mely a magyar református szívhez szól: a pelikán*

A fiait vérével tápláló pelikán véráldozata révén már az ókeresztény időktől Jézus Krisztus szimbóluma lett. Ábrázolásai a középkor folyamán is felbukkannak. Érdekes módon a templomi figurális ábrázolásokat elvető, a középkori hagyományokra kétellyel tekintő magyar reformátusok szinte kisajátították a pelikánt. Ritka ma az az eklézsia, ahol ez a madár ne lenne valamilyen formában jelen. Leggyakrabban szószéken, festett asztalos munkán, kelyhen, ön vagy kerámia kannán, úrasztali terítő hímzésén láthatjuk. Előfordulhat kőfaragásként vagy a pecséten is.

8. *Egy sajátos műfaj: klenódiumok feliratokkal*

A református templomok úrasztalain több olyan tárgyat találunk, melyek korábban nem tartoztak a liturgikus, vallásgyakorlatot szolgáló klenódiumok körébe. Az úrvacsorai szertartás szükségessé tette a bortartó kannák, a paténánál nagyobb méretű tányérok és az úrasztali terítők használatát. Ezek a kannák, tányérok, terítők kezdetben semmiben sem különböztek koruk világi használatra szánt iparművészeti tárgyaitól. Ezért elsősorban a megkülönböztetés szándéka vezette elődeinket, amikor az egyházi használatra készült, vagy az egyháznak ajándékozott, klenódiumnak szánt eszközöket az erre utaló felirattal látták el.

Leggyakrabban ezek a szövegek az adományozó – esetleg a készítő – és az egyházközség nevét, az adományozás évét örökítik meg, amelyből csak elvértve marad el a szokásos megfogalmazás: „Isten dicsőségére ajándékozta...”. Nem ritkán a klenódium funkciójához (úrvacsorához vagy keresztséghez) kapcsolódó bibliai igék vagy zsoltárok olvashatók a tárgyakon.

A későbbiekben valóságos református irodalmi műfajjá fejlődött a feliratozás, hiszen néhány versbe szedett szövegnél kétségtelenül az önkifejezés vágya dominál. Sokszor az elhunyt házastársnak akar emléket állítani a gyülekezetnek ajándékozott tárggyal a hátramaradott hitves.

9. *A keresztség kiszolgáltatásának eszközei*

A református egyház két sákramentumának egyike a keresztség, a szövetség jele. Isten szövetségébe és az ő szövetséges népébe, a gyülekezetbe való befogadásnak az eseménye. A helvét irányzatot követő magyar reformátusok legradikálisabbjai kezdetben azt tanították, hogy a keresztelő-

medencéket a képekkel, szobrokkal, oltárokkal együtt el kell távolítani a régi templomokból.

A református zsinatok végzései türelmesebbek. Meghagyják a változatos keresztelési módokat (teljes bemerítés, mosás, a medencéből kézzel történő meglocsolás). Azt emelik ki, hogy a keresztség kiszolgáltatásánál igénybe lehet venni fa, üveg, arany, ezüst, réz, tehát lényegében bármilyen anyagból készült keresztelő edényt.

Csak a 18. századra vált egységessé a magyar református gyülekezetekben a kancsó és tál használata a sakramentum kiszolgáltatásánál. Ebben feltehetően döntő szerepe volt Zoványi György (1656-1758) püspök 1733-as liturgiájának, amelyben keresztelést a következő módon írja le: a gyermek fejére kell önteni a kancsóban levő vizet.

A keresztelés szertartásának sokáig bizonytalan szabályozása miatt gyülekezeteink legtöbbje csak a 18. század első harmada után szerezte be keresztelő kancsóit, táljait. Ezért keresztelő edényeink emlékanyaga szegényesebb, mint úrvacsorai készleteinké. Kevesebb és elsősorban ón, réz anyagú tárgy maradt ránk, s ezeknek zöme a 18–19. században készült.

10. Egyebek

Gyűjteményünk anyagában olyan ötvöstárgyak is vannak, melyek nem a református istentiszteleti liturgiát szolgálták. Ezek valamely, a református egyházhoz kötődő személy vagy esemény emlékét idézik (emlékkupák, emlékkerlegek), illetve iskolai versenyek vándordíjai voltak.

Különlegességnek számítanak a nem templomban tartott istentiszteletek klenódiумai (tábori szolgálat, betegek úrvacsoráztatása).

11. Úrasztali textilek

A legfontosabb úrasztali terítőtípusokat mutatjuk be:

- török munkák
- úríhmzések
- szőttesek
- damasztok

E. Állandó kiállításunkat egy – némi nagyvonalúsággal – *képtár*nak nevezett folyosó egészíti ki, ahol végre bemutatathatjuk a múzeumunk birtokában lévő legjelentősebb 18-20. századi festményeket.

F. A látogató végül lehetőséget kap némi interakcióra: önállóan húzhatja ki a tárlók fiókjait, ahol különböző érdekes, izgalmas, más módon nehezen vagy egyáltalán nem bemutatható tárgyakkal ismerkedhet meg. Eldöntheti, hogy az ismertetőik bőséges információiból merít, vagy csak kíváncsian nézelődik.

Az egyházművészeti állandó kiállítást két **letéti gyűjtemény** egészíti ki:

G. „A természet harmadik országa” címmel Fuxreiter András ásvány és őslénytani gyűjteményével valamint

H. „Toronyóra láncostul” címmel Hanga István órásmeister anyagával ismerkedhetnek meg látogatóink.

Az állandó kiállításokon kívül évente két alkalommal nyíló, változó műfajú időszaki kiállításainkkal várjuk a múzeumbarátokat és az érdeklődőket.

*Petrőczy Éva: Puritans and Puritanicals. Balassi Kiadó, 2005
könyvismertetés*

Petrőczy tekintélyes műltra visszatekintő, igényes és sokrétű kutatói munkásságának újabb állomásaként látott napvilágot a tanulmánygyűjtemény a stílszerűen letisztult formavilágot tükröző *Studia humanitatis*-borító mögött, a sorozat 13-as számú köteteként.

A szerző különleges tulajdonsága, hogy foglalkozzék bár egy világosan körülhatárolható témával – a puritanizmus inspirálta XVI-XVII. századi egyházi és világi irodalomban kimutatható kapcsolatokkal az angolszász és a magyar kultúrkörben – megközelítésének módja igen sokrétű. Szoros versolvasatok váltakoznak a filológiai kutatással, műfordítási tanulmány kapcsolódik össze egyháztörténeti fejtegetéssel, prozódiai elemzés a feminista irodalomkritika előzményeinek tárgyalásával.

Petrőczy elsődlegesen az angolszász, illetve angolul beszélő külföldi közönségnek szánja munkáját, ezért számos olyan tényről is bővebben tesz említést, ami a magyar olvasók számára már ismert; gondolok itt elsősorban a kötet első részében szereplő négy Sidney-tanulmányra, amely Balassivisszhangoktól rezonál. Külön említést érdemel viszont az, ahogyan a Sidney-ábrázolásokat elemző szöveg finoman felhívja a figyelmet a magyar ajkú olvasó számára oly fájdalmasan ismerős problémára: vajon hogyan értékelnék ma a világban nemzeti irodalmunkat, ha költőink már saját korukban elnyerték volna a tehetségükhöz méltó hírnevet?

A kötet második részében nem csak híres, elismert és ünepelt lírátorokkal foglalkozik Petrőczy, hanem a XVII. század olyan alakjaival is, akiket kényelmesen másodvonalbéliként szokás emlegetni. Milyen kapcsolat fűzte a körmöcbányai Michael Raabot John Donne-hoz, Johann Heidefeldet diáktársához, Szenczi Molnár Alberthoz? A vonatkozó adatok kezelése mindvégig pontos anélkül, hogy a pozitívizmus csapdájába esne a szerző: nem restelkedik elfogultsága miatt, s következtetéseiben sem zárja ki a szükségképpen meglévő bizonytalansági tényezőket. Teszi ezt azért, ami a kötet összes tanulmányából sugárzik: érdeklődésének homlokterében mindenkor az áll, ahogyan az egyén, a konkrét személyiség kölcsönhatásba lép kora szellemi klímájával. Modern világunk túl nagy hangsúlyt fektet a determinista társadalomfilozófiára, az intézmények, szervezetek, gazdasági folyamatok hatására a történelemben. Petrőczy ezzel szemben valódi szellemtörténetet ír, az irodalomét szintűgy, mint az egyházét vagy az egyetemi életét. Az angol-holland Ames professzor képzeletbeli portréját megrajzoló szerzőnk a tanító képét állítja elénk, azét a mesterét, aki tanítványai jellemére tett hatásával áttételesen befolyásolta a magyar puritán traktátusok szellemiségét is. Máshol,

Bayly és fordítója, Medgyesi műveinek összevetése okán érzékenyen vázolja a mindkét alkotó pályafutását megnehezítő személyes élethelyzet hasonlóságát s ennek feltételezhető hatásait munkásságukra.

Kolosi Török István asszonyokat dicsérő traktátusa valóban ellenáll minden kategorizálási törekvésnek: a XVII. századi nősoviniszta férfi(!) művének kifejezetten élvezetes elemzése alkotja a *Puritans and Puritanicals* harmadik részét. A korai modern, nőkkel foglalkozó traktátusok alapvetően két csoportra oszthatók: az első, s elterjedtebb, a nőket, mint a legszörnyebb bűnök okozóit vagy elkövetőit állítja pellengérre, ahogyan azt John Knox, híreshírhedt 1558-as művében olvashatjuk; a második típusú írások pedig a női nem apológiáját nyújtják, amire William Heale 1609-es, hasonló című műve igen jó példa. Kolosi Török traktátusa ezzel szemben a nő felsőbbrendűségét óhajtja bizonyítani egyes bibliai szakaszoknak a kortársak számára bizonyára rendhagyó értelmezésével. Talán maga a téma az oka annak, hogy ebben a tanulmányban jelentkezik a legerőteljesebben a jellegzetes petrőczis hangvétel: a szövegből ki-kiszóló, az olvasóval szinte élő közönségként dialogizáló, jó humorú, helyenként egyenesen fesztelen stílus. Figyelemre méltó, ahogyan szerzőnk a nősoviniszta traktátusról, illetve a XX. századi feminista irodalomkritika előfutárainak munkáiról nyújt értő elemzést anélkül, hogy a legcsekélyebb mértékben elkötelezné magát a feminizmus mellett.

Az egész kötet hangvételén átüt a lírai attitűd, a témaválasztástól a szöveg rejtett irodalmi áthallásaiig. A puritanizmus mint a legindividuálisabb történelmi keresztyén vallásgyakorlat jelenik meg a tanulmányokban, s az, ahogyan Petrőczy Senczi Kertész Ábrahám munkásságát a jó kertész gyengéd szeretetével és türelmével állítja párhuzamba, a magyar olvasó számára ellenállhatatlanul idézi fel József Attila sorait.

A személyesség a kötet megalkotásának célját tekintve is meghatározó: a szerzői ajánlásban hangsúlyt kap az a törekvés, hogy a magyar irodalmi múlt viaszfiguráiból életteli egyéniségeket alkothasson az idegen ajkú olvasóközönség is. Ily módon a *Puritans and Puritanicals* fontos szerepet tölthet be a Magyarországi Református Egyház külkapcsolatainak ápolásában, rendhagyó kultúrdiplomáciai ajándékként terjesztve a tanult és istenes szerzők egyszerre Kárpát-medencei és univerzálisan emberi gondolatait.

Rednik Zsuzsanna

***Borvölgyi Györgyi: Ráday Pál (1677–1733) könyvtára (A Kárpát-Medence Kora Újkori Könyvtárai VII.) Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2004
könyvismertetés***

A régóta várt, nagy gonddal összeállított kötet a kutatók számára fontos forrást tesz hozzáférhetővé: Ráday Pál egykori magánkönyvtárának minden lehetőséget kimerítően rekonstruált, annotált katalógusát.

Közismert tény, hogy a Ráday Könyvtár muzeális különgyűjteménye döntően Ráday Gedeon gyűjtéseként jött létre (utódai jóval szerényebb mértékben gyarapították az örökséget). E tevékenységével azonban nem új irányt követett, hanem folytatta és kiteljesítette apja, Ráday Pál könyvgyűjtő szenvedélyét.

Ráday Pál méltán tekinthető alapítónak: noha néhány tétel bizonyíthatóan még régebbi eredetre megy vissza a családi-rokoni tékák múltba vesző történetében, ő kezdte meg a *tervszerű, rendszeres és jelentősebb mértékű* könyvgyűjtést. E három kritérium teljesülése esetén beszélhetünk könyvtárról, könyvtáráépítésről. Ráday Pál olvasói attitűdje jól nyomon követhető: az ifjú politikus szakmai olvasmányait, „munkaolvasását” visszavonulása (1711) után felváltotta az elmélyült tájékozódás, a könyvekben rögzített tudás nyugodt tanulmányozása. A magyar nyelvű könyvek gyűjtésének programjával pedig mindenkit megelőzött, és az elsők egyikeként fogalmazta meg a nemzeti nyelvű kiadványok önmagában értékes és informatív jellegét.

Ráday Pál magánkönyvtára tehát nem volt ismeretlen sem a kortársak, sem az utókor előtt; a személyéhez fűződő állomány tanulmányozását azonban hátráltatta, hogy ez a könyvmennyiség – nagyrészt, de nem teljes mértékben – beolvadt fia, Ráday Gedeon impozáns könyvtárába.

Borvölgyi Györgyi bevezető tanulmánya kimerítően ismerteti azokat a lépéseket, amelyekkel Ráday Pál saját könyvgyűjteménye mégis feltárható: vannak tulajdonosi bejegyzéssel rendelkező darabok, fennmaradt egy latin könyvjegyzék, egy autográf összeírás, továbbá számba vehetők a publikált szakirodalmi adalékok és a Ráday Levéltárban fellelhető források. A legfontosabb és a legfáradságosabb munkát adó forrás maga a jelenlegi műemlékkönyvtár, amelynek darabjait Borvölgyi Györgyi tételesen átvizsgálta. (A rekonstrukció éppen a magyar nyelvű könyvek esetében volt a legnehezebb: egy részük megtalálható a mai műemlékkönyvtárban; más részük – Ráday Eszter örökségeként – részben a marosvásárhelyi Teleki Tékába, részben a sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégiumba jutott.)

A kötetben helyet kapott egy könyvtártörténeti áttekintés a többgenerációs családi bibliotéka gyarapításáról és sorsának alakulásáról.

Összefoglaló jellemzést olvashatunk Ráday Pál könyvgyűjteményének egyes darabjairól – a standard klasszikusok mellett Ráday kegyességi orientációja, történeti–filozófiai horizontja is kirajzolódik; s ez valódi olvasmányműveltséget jelent.

A kötet legtekintélyesebb része természetesen maga a rekonstruált katalógus: a bibliográfiai leírások jól követhető rendben tárják fel az azonosított állományt, minden lehetséges esetben az autopszia elvét követve. Rendkívül gondos, könyvtártörténeti és művelődéstörténeti szempontokat egyaránt figyelembe vett jegyzetek kísérik a tételeket; s minden fontos keresési szempontnak megfelelő mutató-apparátus zárja a kötetet.

Az Országos Széchényi Könyvtár sorozata ezt az alpművet beépítette a történeti gyűjtemények eddig elkészült forráskiadványai közé, s ezzel a szakmai-tudományos pozícióját is biztosította.

Berecz Ágnes

**Keresztezett irodalmi hagyományok, avagy kritika egy református
iskolaregényről**

(Szabó Tibor: *A ciprusi király*. ITEM, Békéscsaba, 2004)

A ciprusi király a regényirodalom műfaji tradícióit gazdagon felidéző, továbbíró könyv. Kiindulásképpen leszögezhető, hogy a Békés megyei Szabó Tibor első kötete mindenekelőtt iskolaregény. A napjainkban kevésbé népszerűnek tűnő műfaj alapművei¹ közt feltétlenül meg kell említeni a hazánkban ellentmondásosan megítélt (egyik oldalról piedesztálra emelt, a másikon fanyalgással fogadott) Szabó Magda munkáit, amelyek bizonyos tekintetben a legközelebbi előképei Szabó Tibor kisregényének. „A református iskolát mint olyat az én korosztályom az *Abigél*ből ismeri, nem is ismerheti máshonnan” – mondja *A ciprusi király* narrátora egy rövidebb elmélkedés során. A mintegy 200 oldalas alkotás maga is a református iskolaregény – textusokban nem bővelkedő – műfaját reprezentálja. Az elbeszélő a(z) ilyen néven a valóságban természetesen nem létező) Sziráki Pál Református Általános Iskola tanára. Az ő szubjektumán keresztül átszűrődő történések főként az iskolához kötődnek s a szöveg (a tanár és diák, a tanár és tanár, illetve az iskola és a külvilág viszonyának ábrázolásában²) ki is aknázza a műfajban rejlő lehetőségeket – ám hiba lenne figyelmen kívül hagyni a más hagyományok felé nyitó írói eljárásokat.

A narrátor írásmódja legkönnyebben a 18. fejezetből kiragadott, a posztmodern esztétikára hajazó részlettel jellemezhető, amikor Szabolcs (az elbeszélő-tanár) a gyerekekkel olvastatott *Malevilen* elmélkedik: „Merle azt tette képpé, hogy a megélt múlt magával a megéléssel nem, csak az elmeséléssel válik történetté, válik valamivé, aminek értelme van.” *A ciprusi király* történetmondója ehhez hasonlatos technikát alkalmaz, amennyiben a lezajlott dolgok logikáját kutatva a múlt lezárt eseményeit rója papírra. Akárcsak Merle, ő is jelzőcölöpöket ver le a múltba. A karók segítségével lehet csak képes az emlékezet csorbulásának ellenállni és – egy maga kialakította viszonyítási rendszer révén – kauzálisan értelmezni saját múltját. (Önironikus gesztus, hogy annak a Merlének a narrációs technikáját követi a szerző, akinek jelzőcölöpös eljárásáról azt mondja: „aligha ez a világirodalom legeredetibb képe”). Szabó Tibor regénye tehát értelmezhető emlékezetregényként is. Érdekes viszont, hogy a műfaj kortárs irodalmi változataival legfeljebb feleselő viszonyban áll *A ciprusi király*. A visszaemlékezést tematizáló magyar próza – talán éppen

¹ Egy kritika Ottlik *Iskoláját*, Mario Vargas Llosa *A város és a kutyák*, valamint Czákó Gábor *Iskolavár* c. regényét említi a kategória kimagasló teljesítményeként = ERDÉSZ Ádám: *Pygmalion az iskolában*. Szabó Tibor: *A ciprusi király*. Bárka 2005. 4. 153.

² Az iskolaregények sajátosságairól részletesebben ír Erdész Ádám az említett kritikájában.

Hayden White nyomán – az utóbbi években (lásd Esterházy *Harmoniáját*, vagy Schein Gábor *Lázár!* c. kisregényét, és ez a „lista” természetesen még bővíthető lenne) a múltat nem tekinti eleve adottnak; csupán a tökéletlen információk miatt szükségszerűen torzítva, egy konstrukció részeként véli leírhatónak azt. Szabó Tibor narrátora viszont – esetleg azért is, mert a közelmúltról, nem pedig távoli, ködös időkről ír – pontosan tudja, mi hogyan történt, a korábban megesett dolgok felidézése nála probléma és elbizonytalanodás nélküli. Ő „csupán” örök emlékezetet kíván biztosítani a múltnak, melyet felidézve az egymást követő események láncolatában rejlő rendszert kívánná ráadásként felismerni.

A könyv afféle vallomásokat, konfessziókat, de filozófiai esszé-jellegű betéteket is tartalmaz, melyek hangvétele kevésbé tűnik az író személyétől elválaszthatónak. Ezek a betoldások és a gyakran zárójelben közölt, a majdani olvasónak szóló magyarázatok, pontosítások „valóságszagukkal”, személyességükkel a naplóregény irányába tolják el *A ciprusi királyt*. Nem hagyhatom szó nélkül, hogy a szerzőnek gazdaságosabban kellett volna bánni ezekkel a betétekkel. Különösen az elbeszélő pedagógusi elveinek felsorakoztatása zavaró (mert irodalmiatlan) néhol. Mégis, ennek ellenére létre tud jönni a Wolfgang Iser-i értelemben vett „imaginárius tér”, a valóság és a fikció kibogozhatatlan keveréke. Miközben a napló- és vallomásjellegű részek egyre a szöveg referencialitását sugallják, már a kisregény elején szembesülnünk kell azzal, hogy a story narrátorában éppen a kezünkben tartott könyv íróját tisztelhetjük. Az elbeszélő többszöri, jobbára mellékesen papírra vetett közlése a textus jelenidejűségét hangsúlyozza. A sorok szemünk láttára formálódnak. A most íródo, az olvasás során felemészthető szöveg posztmodern elmélete érthető rá a mű záró mondatára („*Készen vagyok.*”), amely a színházba indulásra kész férfin túl a kisregényét befejező íróra is utal.

Eddig csupán arról ejtettem szót, hogy Szabó Tibor alkotása mely elemeivel kötődik a kortárs irodalomfelfogás „elvrendszéréhez”, ám azt is hangsúlyozni kell, hogy a szerző látásmódja nem csak napjaink esztétikai normáit tükrözi. Az olvasás során gyorsan bizonyosságot nyerhetünk arról, hogy *A ciprusi király* írója a bölcsélet, a mitológia és az írástechnikák terén is régi és új ötvözetét hozza létre. Kelta mítosz és bibliai textus, Kálvin és Jauss, a zenei történetek és a narratológia megférnek egymás mellett a kötetben, az alkotó nagy műveltségét – néha talán túlzottan is, mintha mindent ebbe a könyvbe szeretett volna belesűríteni – bizonyítva. A fiatal író tudatában van, hogy nincs új a nap alatt (vagy ahogy egy már életében klasszikussá vált kortárs mondta sajátos dalszövegyelven: „ami érdekes, az meg van írva minden”). „[...]lassan azt is kezdtem megérteni, hogy nem városokban, meg országok társadalmában élünk, hanem az ismétlődő *nagy történetek* rendszerében. Egy idő után én is láttam, hogy a mítoszok élnek, élő hagyományként róják a kis

köreiket az emberi közösségben – mindig ugyanazt ismétlik mindig más nevekekkel”– mondja az elbeszélő, aki eme tudás birtokában nem véletlenül szövi be saját történetét bibliai és mitológiai históriák hálójába. A fentebbi idézet által könnyen tetten érhető az író öntörvényű rendszert képező elméleti apparátusa, amely közelít ugyan napjaink filoszainak felfogásához, de el is távolodik tőle, hiszen a nagy narratívában – a közösség életét legitimáló nagy elbeszélésben (a keresztyén ember számára ez a Biblia) – a posztmodern gondolkodók már nem hisznek. Az olvasóra „első körben” ható, paratextuális elemek (az Aphrodité szobor a borítón, a cím és a mottó) nagyrészt a már említett bibliai-mitologikus irányt jelölik ki a kisregény számára. A könyv címének értelmezéséhez némi mitológiai műveltség szükségeltetik. A ciprusi király nem más, mint Pygmalion, akinek történetében a narrátor a saját sorsát véli felfedezni. A 24. fejezetben arról ír, hogy az emberek „önálló lényekként tekintenek magukra, de csak követik az ősi nagymintázatokat, legtöbbször tudatlanul”– ő tudja, ismeri sorsát, de hiába: el kell szenvednie azt. A cím mindvégig fenn tudja tartani az érdeklődést, hiszen teljes értelmét csak a végén nyeri el. Hasonlóan fontos a mű bibliai mottója (Mt 11,16-17). Míg a cím Szabolcs magánéletére vonatkoztatható, addig a mottó a református iskolai viszonyokra passzol. Máté evangéliumában Jézus a saját életét és Keresztelő Jánosét állítja például a hallgatóság elé. Felhívja rá az emberek figyelmét, hogy bármelyikőjüket nehéz lesz követniük. A felnőtteket a gyerekekhez hasonlítja: mindig akad köztük olyan, aki ellenkezik a többiekkel, mást akar csinálni, akár pusztá rosszindulatból. Az evangéliumi példázat főként a református iskolát nem éppen vallásos emberekhez méltóan, diktatórikus módszerekkel vezető emberekre illik (Éva nénire, Márton emberre és a feleségére), akik a diákok körében népszerű tanárokat megpróbálják „kicsinálni”, a tanulók érdekeivel mit sem törődve. A hívő, gondolkodó elbeszélő a mottó nyomvonalán olyan teológiai-bölcséleti-kulturtörténeti alapkérdéseket (a zsarnokölés filozófiai problémája, a gyülekezeten belüli ellentétek oka, a református etika és életvitel hagyományozódása, a Biblia helyes értelmezési módja Kálvin *Institutioja* alapján, stb.) feszeget, melyek felvázolása önmagában is érdekfeszítő olvasmánnyá tennék *A ciprusi királyt*, ha különben nem lenne az (de az).

A komoly, emelkedett dikciót olykor irodalmi önreflexió, epés humor és/vagy irónia árnyalja. (Ez utóbbiak gyakran közismert személyekre vonatkoznak: emlékezetes a Ravasz László-anekdota fekete humora. A műben amúgy egy másik püspök, Tökés László is feltűnik „álruhában”.) Kiss László recenziója³ a mű metonimikusságáról beszél. Elképzelését az alábbi szövegrész is igazolja: „Amikor elmeséli az ember [*a múlt történéseir*], akkor lesz belőle valami, aminek eleje van és vége, és belül ott a megnyugtató kohézió is, a

³ KISS László: *Iskola, a határon innen és túl*. Szabó Tibor: *A ciprusi király*. Irodalmi Jelen 2005. 2. 16.

jelentés mint vigasz, hogy létezik összefüggés, volt okság, ami eljuttatott az elejétől a végéig, tényleg nem csak úgy össze-vissza történtek a dolgok: értelm van a múltamnak...” [dőlt betűs kiegészítés tőlem – D.F.]. Bár a nagy narratíva és a referenciális szövegvilág megalkotásában kétség kívüli a metonimikusság, a prózastruktúra fontos elemei (az idősíkok keverése; az olvasót állandó visszalapozásra, netán az addig gondoltak átértelmezésére késztető, nem lineáris történetsszöveg; a bibliai motívumoknak és a mitikus hősöknek a regény világában való metamorfózisa, újjászületése) a metaforikusságot és az asszociatív írásmódot is beemelik a textus játékterébe. Jó példa erre a 14. fejezet, ahol egy valóságos élethelyzetet egy filmmel egyetlen, mindkét helyen elhangzó mondat („Ez egy időgép.”) kapcsol össze; vagy az az epizód, amikor Szabolcs egy konkrét jelentésű, gyermektegy megfogalmazása miatt amúgy humoros, útszéli felirat („Nagy Lajos-féle nyilvános magánstrand. Ez az út nem út. Ezen járni nem lehet. Aki ezen az úton jár, azt megbüntetik.”) átvitt értelemét a saját sorsára, kilátástalan jövőjére vonatkoztat.

A fejezetek majd’ mindegyike szervesen beépül a szövegfolyamba, önálló novellaként csupán egy-két egység lenne olvasható. Az írás szerzői szétदारabolása a késleltetést (is) szolgálja – hogy csak egyetlen példát említsek a textus rugalmas (ön)mozgására: már az első részben hallunk az igazgatónő elleni konspirációról, ám annak részleteiről mindössze a 23. fejezetben értesülünk. *A ciprusi király* nagy része jól funkcionál, a sokféle irodalmi hagyományból homogén szöveg áll össze – így különösen kár az apróbb hibákért. Nehéz mit kezdenie a befogadónak a ballagási búcsúbeszéddel (21. fejezet), de úgy tűnik, mintha az osztályozóértekezlet tájéki (20. fejezet) túlzottan autokratikus, indulatos, talán feleslegesen részletező beszédmódot sem túrné meg az irodalom természete. A jól eltalált narrátori hangra, a következetesen használt prózapoétikai eszközökre, az irodalmi utalások és a nagy műveltséganyag biztos kezű mozgatására, valamint a különböző irodalmi műfajok nagyrészt gond nélküli egymásba játszására gondolva mégis úgy vélem, hogy Szabó Tibor -a kortárs prózai trendeket kellő mértéktartással kezelő- könyve méltán tart igényt a „világi” szépirodalmat kedvelő, de a gondolkodó, önmagát megismerni kívánó, hívő ember figyelmére is.

Darvasi Ferenc

Tartalomjegyzék

Tanulmányok, forrásközlések

<i>Németh Pál: A török hódoltság és a reformáció kezdete Magyarországon</i>	3–14
<i>Faragó Ildikó: Balassi Bálint istenes verseinek tanítása</i>	15–22
<i>Pénzes Tiborc Szabolcs: A Várday örökösök irodalmi műveltsége</i>	23–35
<i>Paczolay Gyula: Adatok Baranyai Decsi János Adagiorvmának magyar nyelvére vonatkozóan</i>	36–61
<i>Viskolcz Noémi: „Vagyon egy kis Varos Moguntian innen” – Hanau és Oppenheim szerepe a magyar művelődéstörténetben</i>	62–98
<i>Szabó András Péter: Egy töredelmes bűnös. Biblia, bor, és csodajelek Haller Gábor naplójában</i>	99–116
<i>Bujtás László: A gályarab prédikátorok megszabadítása holland források tükrében</i>	117–142
<i>Petrőczy Éva: A “puritanizált” Balassi</i>	143–151
<i>Borvölgyi Györgyi – Csenki Éva: A Ráday Könyvtár történeti kötéseinek feldolgozása</i>	152–160
<i>Sebestyén Károly: Erdély unitárius népoktatása a 18. század második és a 19. század első felében</i>	161–179
<i>Molnár Sándor Károly: Egyházlátogatás</i>	

Rákospalotán 1819-ben 180–196

Szatmári Judit: A magyarországi református egyház
a neoabszolútizmus éveiben (1850–1860) 197–225

Sárai Szabó Katalin: Nők a Budapesti
Teológiai Akadémián a két világháború között 226–238

Ladányi Sándor: A magyarországi református egyház
magatartása a zsidókérdésben a második világháború alatt 239–245

Forrásközlés a Ráday Levéltár anyagából

A Dunamelléki Református Egyházkerület
tanácsának 1944-45. évi tanácsülési jegyzőkönyvei
(közzéteszi: *Nagy Edit*)..... 246–342

Közlemények, recenziók

Fogarasi Zsuzsa: A megújult kecskeméti Ráday Múzeum 343–349

Petrőczy Éva: Puritans and Puritanicals.
Balassi Kiadó, 2005 – (könyvismertetés, *Rednik Zsuzsanna*).... 350–351

Borvölgyi Györgyi: Ráday Pál könyvtára
(könyvismertetés, *Berecz Ágnes*) 352–353

Keresztezett irodalmi hagyományok, avagy
kritika egy református iskolaregényről.
(Szabó Tibor: A ciprusi király. ITEM, Békéscsaba, 2004)
(könyvismertetés, *Darvasi Ferenc*) 354–357

